अंधश्रद्धा निर्मूलन कथा

भाग १ व २

समग्र सावरकर वाङ्मय खंड ६

स्वातंत्र्यवीर सावरकर राष्ट्रीय स्मारक प्रकाशन

- **मुद्रक-प्रकाशक**
  श्री. पंडित बखले, मुंबई.

  श्री. नाना गोडसे, पुणे.

  स्वातंत्र्यवीर सावरकर राष्ट्रीय स्मारक प्रकाशन

  २५२ स्वातंत्र्यवीर सावरकर मार्ग, शिवाजी उद्यान

  दादर, मुंबई ४०००२८ फोन ४४६५८७७

- **मुद्रणस्थळ**
  जॉली ओफसेट

  १४, वडाळा उद्योग भवन,

  मुंबई ४०००३१

- मूल्यः रु .५००.००

अनुक्रम

मनोगत

'झाले बहु, होतील बहु परंतु या सम हा' या प्रसिद्ध वचनाचे प्रत्यक्ष प्रारूप म्हणजे विनायक दामोदर सावरकर. आपल्या परमप्रिय मातृभूमीवरील अविचल श्रद्धेपोटी त्यांनी वैराण वाळवंटातून अखंड प्रवास केला. त्यांचे दिव्य दारूण व्रत अढळपणे सुरू असताना भारतीय समाज संघटित करून आपल्या पाठीशी उभा ठेवण्याचा त्यांचा प्रयत्न होता. धारदार लेखणी आणि अमोघ वाणी ही त्यांची साधने होती. स्वातंत्र्यासाठी समाज पेटून उठावा असे त्यांना वाटत होते. समाजाला सत्य स्थितीची जाणीव करून देऊन एका निश्चित दिशेने वाटचाल व्हावी असा त्यांचा प्रयत्न होता. स्वातंत्र्याबरोबर समाजाचे सर्वांगीण परिवर्तन व्हावे असे त्यांना मनोमन वाटत होते. त्यांचे निबंध, बातमीपत्रे आणि भाषणे या तीन साधनांच्या वाचनातून या गोष्टीचा प्रत्यय येतो.

भारतातील उदारमतवादी नेते ब्रिटिश अधिकाऱ्याच्या आणि संस्कृतीच्या छायेत वावरत होते. आज ना उद्या ब्रिटिश लोक भारताला स्वातंत्र्य देतील यावर त्या नेमस्त नेत्यांचा दृढ विश्वास होता. ब्रिटिशांच्या सहवासामुळे भारतीय समाजाचे सर्वांगीण उत्थापन होईल, अशी त्यांची समजूत होती. सावकरकरांनी ब्रिटिशांचे स्वार्थी, दुटप्पी आणि दुष्ट अंतरंग प्रकाशात आणले. त्याचबरोबर भारतातील भोळसट नेत्यांवर कठोर टीका केली. सत्य आणि अहिंसेच्या मार्गाने भारताला स्वातंत्र्य मिळेल अशी म. गांधींची भूमिका होती. सावरकरांनी म. गांधींच्या विचारातील विसंगती समाजासमोर ठेवली. म. गांधींचा मार्ग व्यवहार-विसंगत असल्याचे कठोर शब्दात दाखवून दिले. सावरकरांनी राष्ट्रीय हिताला सर्वश्रेष्ठ स्थान दिल्यामुळे त्यांच्या दृष्टीने जे जे राष्ट्रहित विघातक होते त्या त्या गोष्टीवर घणाघाती टीका केली.

सावरकरांच्या राष्ट्रवादी विचारांत राष्ट्रीय स्वातंत्र्य ही एक बाजू होती तर समाजाचा सर्वांगीण उत्कर्ष ही दुसरी बाजू होती. सावरकरांची आधुनिक विज्ञान आणि तंत्रज्ञानावर अपरिमित श्रद्धा होती. अद्ययावतता हा त्यांच्या विज्ञान विचारांचा मूलमंत्र होता. भारतीय मुस्लीम विज्ञाननिष्ठ झाले, तर त्यांच्यातील धर्मवेड कमी होईल. त्यातून त्यांचे नि हिंदूंचे भले होईल असे त्यांना मनोमन वाटत होते. त्यांचा अनुभव मात्र वेगळा होता. हिंदूंनी आधुनिक विज्ञान आणि तंत्रज्ञान अवगत करावे नि आपला उत्कर्ष साधावा यासाठी त्यांनी विज्ञाननिष्ठेचा आवर्जून पुरस्कार आणि प्रचार केला. तर्काच्या कसोटीवर न बसणाऱ्या हिंदू जीवन पद्धतीतील दुष्ट स्वरूपाच्या रूढी, परंपरा नि प्रथांवर कठोर टीका केली. त्यांच्या निबंधांतून याचा प्रत्यय येतो. हिंदू समाजातील अतर्क्य आणि दुष्ट पद्धती म्हणजे जाति व्यवस्था होय. जन्मधिष्ठित जातिव्यवस्था आणि स्पृश्यास्पृशता यांच्यावर त्यांनी कठोर आघात केला. त्यांच्या जात्युच्छेदक निबंधांतून त्याचा प्रत्यय येतो. सावरकर हे हिन्दुत्वाचा आग्रही पुरस्कार करणारे थोर क्रांतिकारक विचारवंत तर होतेच पण समाजपरिवर्तकही होते. त्यांनी केवळ सामाजिक विचाराचा सिद्धांत मांडला नाही तर त्याचे प्रत्यक्षात उपयोजन केले. सावरकरांचा हा सर्व विचार या खंडद्वयांत समाविष्ट केला आहे. या सहाव्या खंडात विज्ञाननिष्ठ निबंध, अंधश्रद्धा निर्मूलन कथा आणि जात्युच्छेदक निबंध समाविष्ट केले आहेत. त्यातून वाचकाला सावरकरांच्या द्रष्टेपणाची प्रचीती येते. प्रकाशकानी केलेल्या अनमोल कार्याबद्दल त्यांचे अंतःकरणपूर्वक अभिनंदन !!!

वर्षप्रतिपदा २००१

शं. ना नवलगुंदकर

१ अंधश्रद्धा निर्मूलन कथा भाग – १

१.१ कुसुम

वडगाव येथील शाळेचा आज पारितोषिक समारंभ. अशा प्राथमिक मराठी शाळांचा पारितोषिक समारंभ म्हणजे मुलांच्या मेहनतीचे चीज होण्याचाच काय तो दिवस नसून, शिक्षकाच्या मेहनतीचेही चीज होण्या न होण्याचा दिवस असतो. त्यातही गावठी शाळेत खिचपत पडलेल्या आजकालच्या आमच्या अर्धपोटी मराठी शिक्षकांना तर ह्या दिवसाचे फारच महत्त्व. कारण त्यांच्या पोटापाण्याच्या प्रश्नांशीही ह्या असल्या वार्षिक पारितोषिक-समारंभाचा थोडाफार संबंध पोचण्याचा संभव असतो.

कारण गावपंचांना, गावांतील पालकाना आणि वेळी डेप्युटीमहाशयांनाही संतुष्ट करण्याची ह्या वेळी त्या बिचाऱ्या शिक्षकाला एक सुवर्णसंधीच आलेली असते. अशा समारंभाच्या दिवशी त्या गावचे ते गावपंच, दीडदमडीच्या भांडवलाचे गावशेठजी, जन्मात ज्यांना कोणी खुर्ची देत नाही असे ‘पालक’ ह्या थोर पदवीने त्या दिवशी शाळेतील खुर्च्यांवर बसविले जाणारे रेमेडोके गावगृहस्थ, मुले, मुली, जातीयेती बायामाणसे, ह्या साऱ्या जणांना अशा समारंभातील त्या झिळमिळ्या, ताशेढोल, गाणी-संवाद, पेटी-तबला, ‘या हो! या हो! ‘ची आर्जवी स्वागते यांनी त्या शाळेविषयी मोठी आपुलकी वाटू लागते आणि विद्यार्थांच्या परीक्षेपेक्षाही ह्या असल्या पारितोषिक-समारंभामुळेच त्या शिक्षकाचे नाव गावात ज्याच्या त्याच्या तोंडी ऐकू येऊ लागते; त्यामुळे वर डेप्युटीलाही आपली शाळा आणि आपण स्वतः गावकऱ्यांत किती लोकप्रिय आहो हे शिक्षकांना सहजासहजी दाखवता येते.

या समारंभाचा गावठी शाळांतील बापड्या सरकारी शिक्षकाना जर आणखी एक महत्त्वाचा उपयोग होत आपल्या तर तो आपल्या शाळेच्या प्रगतीच्या भाषणात येनकेनप्रकारेण स्वतःच्या आबाळीचे दुःख वेशीवर टांगण्याची संधी त्या निमित्ताने मिळते, हा होय. ओढाताण करून शाळेच्या प्रगतीच्या व्याख्यानाच्या विषयात स्वतःच्या पोटापाण्याच्या अधोगतीचा थोडातरी उल्लेख शिक्षकांना सहज घुसडून देता येतो!

वडगावचे शिक्षकही असेच आबाळलेले, त्यातही जरा भोळसर. त्यांच्या त्या गावातील शाळेच्या या आजच्या पारितोषिक-समारंभास गावपंचांसुद्धा झाडून सारे लोकच नव्हेत, तर शेजारच्या त्या तालुक्याच्या मुख्य ठाण्यात महिन्या-दोन महिन्यांनी एखादा अंक काढणाऱ्या ‘जगत्समाचार’ नावाच्या साप्ताहिकाचे संपादक श्री. बंडोपंत हेच अध्यक्षपदी विराजमान होण्यास्तव येणार होते. वर्तमानपत्राच्या संपादकासारखी, आपली दुःखे जीवर जगतासमोर टांगता येतील अशी उंच नि भव्य वेस दुसरी कुठे मिळणार? अशा विश्वासाने वडगावातील ह्या शाळेच्या दिगोजीपंत शिक्षकानी आपल्या होणाऱ्या व्याख्यानात आपल्या दुःखाची कहाणी सांगोपांग गोवून पगाराच्या नि तांदूळ, डाळ, भाजी, भाडे प्रभृतीसाठी संसारात कमीत कमी जो खर्च येतो त्याच्या प्रमाणशुद्ध प्रमाणशून्यतेचा पाढा वाचलेला होता. ते भाषण त्यांनी स्वतः तर

पाठ केलेच होते; पण त्याच अर्थाचे एक पद रचून ते इतर पदांप्रमाणेच मुलांमुलींकडूनही पाठ करविले होते.

याच पद म्हणणाऱ्या मुलींत कुसुम होती. ती दिसण्यात चांगली, वयाने दहा वर्षांची, बोलण्यात चुणचुणीत, गळ्याची गोड, अर्थात् पद बसविताना दिगोजीपंतांनी तिलाच मुख्य गायिकेचे काम दिले, ते पद तिला शिकविताना आताशी तिच्याशी दिगोजीपंत येता-जाता इतके बोलत की, इतर मुलांमुलींना मत्सर वाटून त्यांच्या-त्यांच्यातच नव्हे, तर काही गावगुंड बायामाणसांतही 'जुळतंसं आहे अं टिपण!' अशी टवाळी सहजासहजी आतून आतून चालू लागली.

तसे म्हटले असता दिगोजी शिक्षक कुसुमपेक्षा इतर मुलांमुलींशीच पुष्कळ बोलत; पण शाळा-कॉलेजातील शिक्षक-अध्यापक-प्राध्यापकाच्या विद्यार्थ्यांशी आणि बोलण्याची मोजणी ज्या कोष्टकाने गणली जाते, त्या कोष्टकाप्रमाणेच काय ते बिचारा दिगोजीपंत कुसुमशीच अधिक बोलतो असे ठरे.

ते कोष्टक असे : शाळा-कॉलेजांतील कोण्या मुलाशी शिक्षक शंभर वेळा बोलतो तर ते इतके आक्षेपार्ह नाही तितके ते वर्गातील एखाद्या गबाळ मुलीशी दहादा बोलले तर आक्षेपार्ह समजावे; आणि गबाळ मुलीशी दहादा बोलणे जितके आक्षेपार्ह, त्याहून कोण्या चुणचुणीत मुलीशी एकदा बोलणे अधिक संशयास्पद समजावे; ह्या या प्रकरणीचा दंडकच पडला! त्यामुळे चुणचुणीत कुसुमशी दिगोजीपंत शिक्षक एकदा बोलताच साऱ्या शाळेस ते जितके ठळकपणे ऐकू जाई नि भडकपणे दिसून येई तसे शंभरदा कोणा इतर मुलांमुलींशी बोलले असताही ऐकू जात नसे.

०.०.०

शाळेचा पारितोषिक समारंभ चालू होताच मुलांमुलीची पदे, संवाद झाले, कुसुमची भूमिका सगळ्यांत सुरेख वठल्यामुळे अध्यक्ष असलेल्या 'जगत्समाचारा'च्या संपादकानीही तिचे कौतुक केलें. 'पाघळले अं पाहुणे पण!' दोघे चौघेजण कोपऱ्यात हातावर हात मारून खिदळले. दिगोजीपंत मनात सचिंत झाले! 'माझें भाषणही कुसुमच्या संवादासारखें वठेल का? संपादक त्याचे ही असेच कौतुक करतील का? - तो झालीच त्या भाषणाची वेळ - आणि मुलांमुलींच्या एकच गलक्याची! दिगोजीपंतांनीही मुलामुलींचा तो गलका थंबविणाऱ्या शिक्षकाची नि शाळेच्या प्रगतीचा वृत्तान्त वाचून त्यावर भाषण करणाऱ्या व्याख्यात्याची अशा आपल्या दोन्ही भूमिका एकसहाच करण्यास कंबर कसली. उजव्या हातात प्रतिवृत्ताचे (रिपोर्ट) ते पुडके डाव्या हाताशी टेबलावर ठेवलेली छडी घेऊन ते बोलावयास उभे राहिले. 'मुलांनो, मुलीनो!' असा पहिला शालेय भाषणातील सवयीचा संबोधनी होकार दिगोजीपतांनी घसा खरडून देताच त्या आज्ञाधारक मुलामुलींनी 'ओ! ओ! मास्तर!' अशा प्रत्युतरांची एकच ओरड चालविली. 'ह्या चूप! चूप! नुसते ऐका! राम्या! तू, तू, तिथं गोद्या! गप! 'असे त्या दिगोजींनी मुला-मुलींनी दटावीत डाव्या हाताने टेबलावर छडी दहापांच वेळास कडाकड आपटल्यानंतर मुलामुलींच्या बरेचसे ध्यानात आले की, ह्या वेळी मास्तरांनी आपणांस हाका मारल्या किंवा काही विचारले तरी आपण बरोबर उत्तरे न देता चूप बसायचे आहेसे दिसते.

दिगोजीपंतांच्या लक्षात या वेळपर्यंत येऊन गेले होते की, शालेय भाषणातील सवयीने आपण सभेतही आरंभ 'मुलांनो नि मुलींनो!' असा करून गेलो, ही चूक झाली. यासाठी आता त्यांनी सावधपणे पुन्हा पहिल्यापासून भाषण चालविले-

'अध्यक्ष महाराज आणि बंधुभगिनींनो! (हं! सोम्या, हुश्श्!) आज आपल्या शाळेचं परमभाग्य की, 'जगत्समाचारा'सारख्या थोर पत्राचे जगप्रसिद्ध संपादक श्रीयुत बंडोपंत हे अध्यक्ष म्हणून समारंभास लाभले आहेत! (थोरांच्या टाळ्या, त्यासरशी चाणाक्ष पोरांना कळून चुकले की, वाक्याशेवटी टाळ्या द्याव्या लागतात. त्याप्रमाणे पुढील वाक्य संपण्याची ते, हात टाळीसाठी सजवून वाट पाहतात.) या शाळेचे संस्थापक श्री. दगडूजी पाटील या वर्षीच पटकीने वारले -! (पोरांच्या टाळ्यांचा कडकडाट!! दिगोजीपंतांच्या रागावून टेबलावर आपटल्या जाणाऱ्या छडीचा छमछमाट! आणि आज्ञांचा गडगडाट! हुश्श! ऐकून घ्या, तिथं चंद्या! चूप!) याविषयी मी आरंभीच अत्यंत खेद प्रदर्शवितो. आता शाळेच्या प्रगतीचं प्रतिवृत्त प्रथम वाचावयाच; परंतु (मास्तर! मास्तर! हा भिक्या मला कोपरखळ्या मारतो आहे सारखा!' 'नाही मास्तर, ह्या सख्यानंच मला चिमटा काढला पहिल्यान' असा गोंगाट! 'हा! उठा, दोघेही उठा तिथून. तू इकडे बैस तू जा माग!' अशा शिक्षक दिगोजीपंतांच्या कडक आज्ञा!) - परंतु, ही पाहताच आहा तुम्ही या उनाड मुलांची गडबड! तेव्हा मी इतकेच सांगतो की, मी एक बापडा दरिद्री शिक्षक, कुटुंबात मुलं-लेकरं तर सारखी वाढताहेत, पण दरमहाच्या बारा रूपये पगारात मात्र गेल्या बारा वर्षात एक दमडीचीही वाढ नाही. बारा एके बारा, पण पुढे काय? (चाणाक्ष गोद्याला वाटत-पाढ्याच पुढं काय ही मास्तरांना अडचण पडली तो ताडकन्ओरडतो - 'पुढे बारा दोनी चोवीस मास्तर! राम्या म्हणतो - 'बारा त्रीक छत्तीस मास्तर!' त्यासरशी अध्यक्ष वगैरे सर्वजण खो खो हसतात! दिगोजीपंत आपल्या करुण कहाणीच्या भर शोकरसात ह्या हास्यरसाने माती कालविल्यामुळे संतापून देहभान विसरतात, डाव्या हाताकडची छडी केव्हा उजव्या हातात घेतली आणि त्या पायापाशीच बसलेल्या गोद्याराम्याच्या अंगावर सपासप केव्हा लगावली ते ती मुलें मोठ्यामोठ्याने 'अयायाया! अयाय!' असे किंकोळून उठेतो दिगोजी शिक्षकाच्या स्पष्टपणे ध्यानात सुद्धा येत नाही!) ह्या गोंगाटासरशी त्या सभेच्या समयज्ञ अध्यक्षमहाशयांनी शेवटी आपण मध्येच उठून सांगितले,

'दिगोजीपंत, आता असं करा. तुम्ही ते तुमचं प्रतिवृत्त नि हे तुमचं लिहिलेलं मूळ भाषण दोन्हीही माझ्याकडे धाडून द्या. मी ते 'जगत्समाचारा'त समग्र छापतो. मग इथं ते भाषण नुसतं बोलून दाखविण्यासाठीच काय तो हवा कशाला हा गोंधळ! नाही तरी तुम्ही हे लिहिलेलं भाषणच पाठ केलेलं दिसतं!'

'छे, तसंच नाही काही रावसाहेब अगदी! पण आपण जर ते समग्र छापीतच असाल तर मागितला एक डोळा नि देवाने दिले दोन, असाच उपकार होईल या दीनावर!' लगेच अध्यक्षांनी सारी भाषणे रद्द करुन दहापांच पारितोषिके तेवढे स्वहस्ते वाटावयाचे ठरविले.

'कुसुम!' पहिलेंच नांव अध्यक्षांनी घेतले - पहिल्याच क्रमांकाच्या पारितोषकास योग्य म्हणून!

कुसुमला जरीचा खण मिळताच पहिली टाळी पडली दिगोजीपंतांची. त्यासरशी मुलामुलींनी कळसूत्री बाहुल्याप्रमाणे कडकडाट चालविला. मध्येच काहींना खोकल्याच्या मोठमोठ्याने खाकरल्यावाचून राहवले नाही. बाकीची पारितोषिके वाटून होताच समारंभ संपला. मुले सुटली आणि त्या गावच्या वाटेवाटेने आनंदाचा एकच गलका करीत घरोघर चालली.

शेतांतील मेंढवाडा झुंझरक्याला उघडताच एखादे कोकरु जसे हिरवळीवर मोकाट बागडू लागते आणि उगीच उंच उड्याच उड्या मारीत इकडे तिकडे आनंदाने नाचू लागते तशी आपल्या घरच्या अंगणात पाऊल टाकताच कुसुम बागडू लागली. बाहेर गेलेली आई परत येताच तिला तो पारितोषिक मिळालेला जरीचा खण कधी दाखवीन असे तिला होऊन गेले होते! आई परत येताना दुरून दिसताच ती धावत सुटली. आई भेटताच तिला तिने मिठी मारली. खण दाखविला. सभेतील काय काय गमती सांगितल्या, पदे पण म्हणून दाखविली. आईने जो जो तिचे कौतुक करावे तो तो तिचा आनंद गगनांत मावेनासा झाला.

त्या दहा वर्षाच्या लेकराला त्या क्षणी काय ठाऊक की, तशा मनमोकळ्या आनंदाचा तिच्या आयुष्यातील तो बहुधा शेवटचाच क्षण होता!!

०.०.०

कारण त्या क्षणी गोपाळभटजी - तिचे वडील - तिथे आले. ते एक उंच गोरेपान, रूढीलाच शास्त्र समजणारे, भिक्षुकी आणि दूधदही विकण्याचे दोन्ही परपस्परविरुद्ध व्यवसाय एकत्रच करणारे, त्या तुटपुंज्या उत्पन्नावर कसाबसा चरितार्थ चालविणारे, बरेच कर्मठ, थोडे तापट नि फार हेकेखोर पुरुष होते. त्यांनी अंगणात पाय टाकताच गंगाबाईला, कुसुमच्या आईला, हसडले.

‘काय, मनात काय मुलीला नायकीण करायचं आणलं आहेस की काय! किती मोठ्याने म्हणते ही कारटी तीं पाचकळ पदं! कुसुम, उद्यापासून तू शाळेत पाऊल टाकता कामा नये!’

‘ते का?’ गंगाबाई रागावून हटकत्या झाल्या.

‘का! कुसुम काय आता सात-आठ वर्षाचं कुक्कूबाळ आहे वाटतं? दहा वर्षाची लग्नाची मुलगी झाली ती आता! शाळेत आज कुचाळ लोक तिच्याकडे टकमक पाहत होते, माहीत आहे! बाराबारा वर्षाच्या घोडनवऱ्या शाळेत नाचविणाऱ्या उल्लूतला मी नाही, समजलीस? शास्त्रांनी काही उगीच ‘अष्टवर्षा भवेत्कन्या’ ही मर्यादा घातली नाही!

बाराबारा वर्षाच्या मुलींना घोडनवऱ्या म्हणणाऱ्या ह्या कर्मनिष्ठ गोपाळभटजींचे गंगाबाई हें तिसरे कुटुंब होते. पन्नाशीच्या वयात त्यांचे दुसरे कुटुंब वारले. दोन मोठी मुलेही होतीं. पण तरीदेखील त्यांनी तिसरे लग्न करण्याचे ठरवून एका तेरा वर्षे वयाच्या कुमारीस पाणिग्रहिले. त्याच गंगाबाईची वडील मुलगी चवदा वर्षाची होती. ती रानपाटच्या खोतांना दिली होती. दुसरी कुसुम. आमच्या या गोष्टीतल्या समाजचित्रांपैकी हे पहिले समाजचित्र! गोपाळभटजी पासष्टी उलटलेले, त्यांची तिसरी बायको गंगाबाई तिशीच्या वयाची, आणि तिची ही दुसरी धाकटी मुलगी कुसुम दहा वर्षांची! - ती तिच्या त्या वडिलांच्या शास्त्रमर्यादामते घोडनवरी होत आलेली आहे!!

०.०.०

गोपाळभटजी आपल्या बायकोला असे फटकारीत असताच अंगणात एक शिपाई येऊन 'तार!' म्हणून ओरडला. 'तार' शब्द ऐकतांच ज्यांना नेहमी तारा येतात, त्यांच्या देखील मनाची चलबिचल झाल्यावाचुन राहत नाही. फार निकडीची, विशेष आनंदाची वा घोर संकटाची बातमी म्हणजे तार! त्यातही खेडेगावात गोपाळभटासारख्या बापड्या कुटुंबाला तार येण्याचा प्रसंग जन्मात दोनतीन वेळाच येणार! स्वत: गोपाळभटांना त्या वेळपावेतो एकच तार आलेली आठवत होती. ती त्यांच्या पन्नाशीनंतर मोठ्या प्रयासाने गंगाबाईशी लग्न जमले तेव्हा ते ठरल्याची होती! त्यानंतर तार अशी ही दुसरीच काय ती त्यांनी आली! या वेळी लग्नाचा प्रश्नच नव्हता - अर्थात्काहीतरी अरिष्टच असले तर असणार! ही शंका येऊन थरथरत्या हाताने गोपाळभटजींनी तार घेतली नि शेजारच्या घरी ती वाचून घ्यावयास ते घाईघाईने चालले असता त्याच शंकेने तोंड सुकून गेलेल्या गंगाबाईनी हात जोडून देवास प्रार्थिले,

१.१.१ 'इडापिडा टळो नि अमंगळ पळो !'

गंगाबाईंची वडील मुलगी रानपाटच्या खोतांना दिली होती. ती आजारी होती हीही बातमी आधीच कळली होती. गंगाबाईंच्या हृदयात सारखी धडकी भरली - तार तिच्या घरची तर नसेल ना? तिचेच काही वेडेवांकडे तर...! तो भयंकर विचार मनालादेखील तिने पुरता उच्चारू दिला नाही. अर्धा उच्चारला म्हणूनसुद्धा ती बिचारी मायाळू आई मनावर रागावली - 'वैरी चिंती ना ते हे मेलं मन चिंतीतं!' गोपाळभटजी डोळ्यातून टिपें गाळीतच लगोलग परतले. तार त्यांच्या वडील मुलीकडचीच होती! रानपाटच्या खोतांनी - त्यांच्या जावयांनी - त्या तारेने कळविले होते की,

'त्यांची वडील मुलगी अत्यवस्थ. सासूबाईंना नि कुसुमला जेवत असल्या तर हात धुवायलाच इकडे शुश्रूषेसाठी धाडा?'

'जेवत असले' तर कशाला जेवण्याससुद्धा न बसता, पाण्याचा घोटदेखील न घेता ताबडतोब गाडी करून कुसुमसह गंगाबाई लगेच निघून गेल्या.

पण त्या तिथे पोचतात तोच ती त्यांची वडील मुलगी मृत्यूच्या पाशात न सुटेशी अडकत आली होती. आपल्या आईला नि कुसूमला तिने डोळे भरून काही वेळ पाहिले, वाचा बंद म्हणून हात तेवढा कुसुमच्या तोंडावरून फिरवला, त्या दु:खासरशी हंबरडा फोडलेल्या आईच्या मांडीवर आपली लटपटती मान एक वेळ टेकली आणि तिने राम म्हटले!

खोत सुस्वभावी नि समंजस गृहस्थ होते. तरुण पत्नी वारल्याचे त्यांना तीव्र दु:ख झाले असताही ते गिळून ते आपल्या सासूबाईंचे नि लहानग्या, कुसुमचे समाधान परोपरीने करीत होते. ते घरचे सुखवस्तू; सासरची मंडळी निर्धन; यास्तव अडीअडचणीस त्यांनी आपल्या सासऱ्यांस हातभारही लावलेला होता. कुसुमला तर त्यांच्याच आग्रहाने गोपाळभटजींना शाळेत धाडणे भाग पडले होते. ती आपल्या वडील बहिणीसह खोतांकडे पुष्कळदा राहिलेली होती. असा ह्या दोन कुटुंबांचा जडलेला दाट लोभ नि प्रेमळ नातेही, त्या तरुण पत्नीच्या ज्या साखळीने ते जुळले तीच अचानकपणे दुर्दैवाने तोडून टाकल्यामुळे आता तुटते की काय ही शंकाही त्या

तरुणीच्या मरणाइतकीच कुसुमच्या आईबापांना आणि खोतांना मनातल्या मनांत व्याकुळवीत होती.

आपल्या घरच्या माणसांसारख्या अगदी जिव्हाळ्याच्या वाटू लागलेल्या ह्या आपल्या सासरच्या माणसांची ममता तरी यापुढे अंतरू नये, या सदिच्छेच्या पोटीच पत्नीच्या सुतकाचे दहा दिवस उलटतात न उलटतात तोच त्यांना वाटले की कुसुमच्या शिक्षणाचा सारा भार आपण घ्यावयाचा. सासूबाईंनी परत घरी जायचे नांव काढले तेव्हा खोत म्हणाले,

'मला तुम्हीच आईच्या ठिकाणी होतात. ज्या आम्हांस अंतरल्या त्या अंतरल्याच; तिथं त्यांचा आमचा उपाय खुंटला. पण आपण जी मायेची माणसं उरलो आहोत त्यांनी तरी एकमेकांना अंतर देऊ नये. यापुढेही मला आपण आईच्याच ठिकाणी असावं. आपण जाऊ म्हणता ते ठीकच. गोपाळभटजी काही झालं तरी इकडं येऊन राहणार नाहीत. त्यांच्यासाठी आपणालाही तिकडं जाणं भाग; पण हे लेकरू आहे ते तरी मायेचं माणूस म्हणून, आपल्या कुटुंबातील ममतेची साखळी म्हणून मजजवळ ठेवावं. सैंपाकी, गडी घरी आहेतच तिच्या सेवेला, तिचं शिक्षण, लालनपालन मी तिच्या वडिलांइतक्याच ममतेनं करीन.'

'क्वचित अधिक ममतेनंसुद्धा कराल; बरं ते सगळं झालं तर तिचं शिक्षण होईल इकडंच. पण सध्या मी तिला नेते आणि मग वडिलांचा विचार घेऊन लवकरच धाडून देते परत!' सासूचे हे बोलणेच योग्य असे समजून खोतांनीही त्यास अनुमती दिली.

गंगाबाईंनी घरी परत येताच वेळप्रसंग पाहून गोपाळभटजीपुढे ती गोष्ट काढली. खोतांशी जुळलेला नात्याचा संबंध नि त्यांचे पाठबळ तुटू नये ही भटजींचीही उत्कट इच्छा होतीच. कुसुमच्या शिक्षणाची नसली तरी लग्नाची चिंता त्यांना आधीच लागलेली! तिला बारा वर्षाची घोडनवरी करून कुळास बट्टा लावायचा नाही हा त्यांचा निर्धार! त्या मन:स्थितीत खोतांचा हा बेत ऐकताच गोपाळभटजींच्या मनात अचानक एक योजना जुळून आली.

बहिणीवर खोतांनाच कुसुम देऊन टाकली तर? सगळेच मनासारखे जुळणार! शास्त्रमर्यादेचा प्रश्नच नव्हता. चालू शिष्टाचारास ते अगदी धरून होते. 'असं ममतेचं, बिनहुंड्याचं, सुखवस्तू ठिकाण कुसुमला तरी कुठं पाहणार आम्ही! मुलीचं भाग्यच म्हणायचं हे सगळं जुळलं तर!'

गंगाबाईंनाही तो बेत अगदी आवडला. कुसुमच्या आवडी-निवडीचा प्रश्नच नव्हता. लग्न म्हणताच तिला भीती वाटली; पण ती कसली, हे त्या दहा वर्षाच्या मुलीस स्वत:ही कळेना आणि कोणी विचारीही ना!

गोपाळभटजींनी अगदी स्पष्ट नि आर्जवी शब्दांत ती योजना खोतांना कळवली. कुसुमसारखी देखणी मुलगी, लोभाची आधीचीच, धुंडता सापडावयाची नाही कोणा बिजवराला! खोतांनी काही एक आढेवेढे न घेता कुसुमशी लग्न करण्याचे वचन दिले. पण आणखी दीडएक वर्षतरी मध्ये जाऊ द्यावे नि तोवर कुसुमने खोतांकडेच राहावे, इतके काय ते सुचविले.

'लग्नाची मुलगी लग्नावाचून परक्या घरी अशी ठेवणे हे आपणांस रुचणार नाही; दहा लोक हसतील, तेव्हा कुसुमचे लग्न करायचे तर ते लगेच करावे हे उत्तम. इतकेच नव्हे, तर पुढे चातुर्मास, मुहूर्त नाहीत, म्हणून अगदी याच महिन्यात ते मंगलकार्य उरकल्यास ठीक.

टिपण जुळते आहे -' असे, जरा निर्वाणीचा झोक असलेले उत्तर गोपाळभटजींनी धाडले. त्यांना धास्ती होती की, दिवसगत लागल्यास न जाणो खोतांना दुसरे एखादे हुंड्याचे ठिकाणदेखिल येईल, त्यांचे मन बदलेल! कुसुमच्या तोंडचा घास काढून घेण्यास टपलेल्या बारा वर्षाच्या 'घोडनवऱ्या' घरोघर त्यांना आढळत होत्याच! या शंकेमुळे मुलीचे कल्याण व्हावे या सदिच्छेनेच गोपाळभटजींनी लग्नाची घाई चालविली. त्यांचा हा बेत त्यांच्या कक्षेतील भट-भिक्षुक-शास्त्री मंडळींनी शास्त्रोक्त आणि शिष्टांनी शिष्टसंमत ठरविलेलाच होता. काही बायाबापड्या 'इश्श' म्हणून, कुटाळ लोक शीळ देत, पण शास्त्राची; टिपणांची वा शिष्टाचाराची अशी काही अडचण नव्हती.

खोतांच्या कक्षेतील भट-भिक्षुक-आप्तेष्टांनीही त्या योजनेस शास्त्रोक्त नि शिष्टाचारास धरूनच आहे, अशा प्रासकाऱ्याचा निर्वाह असा अनेक वेळा करावाच लागतो, बहिणीवर मेहुण्याला बहीण देतातच असा अभिप्राय दिला. खोतांनीही बेत पसंतिला, लग्न जुळले, मुहूर्त ठरला, भट-भिक्षुक-आप्तेष्ट नि:संकोचपणे मिळाले. सर्व सोहाळे यथाशास्त्र यथासांग होऊन अकरा वर्षाच्या आत असलेल्या त्या मुलीचे कुसुमचे, लग्न त्या तिच्या वडील बहिणीच्या विधुर झालेल्या प्रौढ नवऱ्याशी, त्या वडील बहिणीस मरून एक वर्ष उलटते न उलटते तोच, वाद्यांच्या आनंदी गजरात यथाशास्त्र लावले गेले - खोतांनी नवा संसार थाटला!

जो तो मनापासून म्हणाला, मुलीचे चांगले झाले. त्यात कोणाचीही इच्छा तिचे अनहित करावयाची नव्हती हेही खरेच. एक पत्नी अकाली मानवी उपायांना न जुमानता मृत्यूने ओढून नेली, त्यास काय उपाय? पण मेल्यागेल्यांसाठी खोतांसारख्या वयात असलेल्या पुरुषाचा सारा संसार थोडाच बुडू द्यावयाचा! जगाची रहाटी पाहून एक डाव उधळला तर पुन्हा दुसरा नीटनेटका मांडणेच भाग, असा त्यांनी जो विचार केला तो युक्तीसंगत नव्हताच असे कसं म्हणायचे? हेच साऱ्यांचे मत पडले.

आणि कुसुम? तिला मत असे जवळजवळ नव्हतेच! आवडले नाही खरे ते सारे. वरवर चांगले झाले म्हणून म्हणणाऱ्या आयाबायांपैकी काही मागेमागे तिची टिंगलही करताना ती ओशाळेसुद्धा केव्हा केव्हा; पण चांगलेवाईट काय बोलायचे ते तिला नक्की कळेना! जे कळे ते बोलावयास तिला कुणी सांगेना, पुसेही ना.

या गोष्टीतील हे दुसरें समाजचित्र पाहा! आपली पहिली तरुण पत्नी वारताच एका वर्षाच्या आतबाहेर तिचीच धाकटी दहा वर्षाची जी बहीण तिच्याशीच लग्न लावणारे तिशीपस्तिशीचे बिजवर खोत! पन्नाशीनंतर लावलेल्या आपल्या तिसऱ्या विवाहापासून झालेल्या त्या दहा वर्षाच्या मुलीचे तिच्या वडील बहिणीच्याच नवऱ्यास तसे कन्यादान करणारे शास्त्रमर्यादाभिमानी गोपाळभटजी! आणि त्या सासऱ्या-जावायच्या तिसऱ्या दुसऱ्या विवाहाप्रमाणेच त्या दहा वर्षाच्या अल्लड मुलीच्या विवाहासही शास्त्रोक्त नि शिष्टाचारसंमत मानून तो यथासांग स्वत: पार पाडणारा भट-भिक्षूक-आप्तेष्ट-शिष्टादिकांचा समाज!

त्यातही हे समाजचित्र अवघ्या नऊ-दहा वर्षांपूर्वीचे-अगदी ताजे!

०.०.०

लग्न झाल्यानंतर लगेच कुसुमला खोतांकडे पोचविण्यात आले. त्यांनी तिला शक्य त्या त्या उपायांनी सुखात ठेवण्याचा यत्न केला. लग्न झाल्यामुळे शाळेत धाडण्याचा प्रश्नच राहिला नव्हता! पण कुसुमला खोतांनी घरी स्वतः मासिके, कादंबऱ्या, नाटके वाचण्याचा नि ऐकण्याचा चांगला नाद लावला, कुसुम बुद्धीची कुशाग्र, देहाने उफाड्याची नि स्वभावाने तरतरीत मुलगी होती. हळूहळू तिचे मनही सासरी रमू लागले; कामुक भाव जागू लागले, रुजू लागले. घरच्या संसारातीलच नव्हेत तर सार्वजनिक उठाठेवीही कराव्याशा वाटू लागल्या. एकंदरीत खोतांशी झालेल्या विवाहामुळे तिचा संसार सुखातच जाईल असा रंग दिसू लागला. गोपाळभटजींना आणि गंगाबाईंना आपल्या मुलीचे कल्याण झालेले पाहून जी कृत्यकृत्यता वाटे तिला तर पारावरच नव्हता.

कुसुमच्या लग्नाला आता वर्ष-दीडवर्ष होऊन गेले होते. गंगाबाईंनी पाहिले की, गोपाळभटजी आज बरेच रंगात दिसताहेत. पाहाटेच स्नानसंध्या आटोपून गाईम्हशीचे दूध काढून त्या चरव्या गड्यांपाशी सोपवून ते सांगत होते - अमक्याला इतके उकाड्याचे घाल, तमक्याकडून दुधाचे पैसे येणे ते आण. दूध विकायला गडी जाताच भिक्षुकीसाठी बाहेर जाण्याच्या आधी ते एक स्तोत्र म्हणत गंगाबाईकडे आले नि सहज जिज्ञासले,

‘काय, तुझ्या लाडक्या मुलीचं गुप्त पत्र आलं की काय एखादं - मला न सांगण्यासारखी आनंदाची बातमी सांगणार? इतकी गालातल्या गालात हसतशी आहेस ती?’

‘आता अशी आनंदाची बातमी सांगणारं पत्र यायचं म्हणजे कुसुमच्या गर्भदानाचं! यायचंच आता तेही आज ना उद्या. कडोसरीला दोन पैसे लावून ठेवायचे बरं का! या पाळीला मुलीचं ते मंगलकार्य तरी अगदी श्रीमंती हौशीचं झालं पाहिजे अं!’ गंगाबाई उल्हासल्या.

तोच अंगणातून आवाज आला ‘तार! गोपाळभटजी, तुमची तार!!’

जळता निखारा पायावर पडावा तसा तो भयंकर शब्द त्या बिचाऱ्या नवरा-बायकोच्या कानावर पडला!

‘तार!’ गोपाळभटजींच्या जन्मातली ती तिसरी तार! मागची तार त्यांची वडील मुलगी अत्यवस्थ असल्याची होती. ही तार त्यांचा जावई - कुसुमचा नवरा अत्यवस्थ असल्याची होती!

गंगाबाई तर तिथल्या तिथेच खचून खाली बसली. गोपाळभटजी तिला कसेबसे ऊठवून गाडी करून स्वत:बरोबर घेऊन कुसुमच्या सासरी ताबडतोब निघाले. तिथे पोचतात तोच घरातून रडारडीचा एकच आक्रोश त्यांच्या कानावर आला. कुसुमचा नवरा वाखा होऊन तडकाफडकी वारला!

बारा वर्षाची कुसुम बालविधवा झाली! हे तिसरे समाजचित्र पाहा! वाचका ही समाजाची चित्रे नव्हेतच, छायाचित्रे आहेत ती! अगदी यथावत!

कुसुम मानवी शास्त्राधारे बालविधवा झाली; पण निसर्गाचे शास्त्र मानवी शास्त्राधाराला थोडेच भीक घालणार! दिवसेंदिवस यौवन तिच्या अंगात बहरू लागले. भोगेच्छा सळसळू लागल्या; पण सासरहून तिला गोपाळ भटजींनी माहेरी आणून जी कोंबली ती पुन्हा काही अंगणाबाहेर जाऊ दिली नाही. तिच्या नात्यागोत्यांच्या घरी लग्नकार्ये, गौरी-गणपति होत.

तिची वयातीत आई समारंभांना, मिरवणुकींना, हळदी-कुंकवाला जाई; पण ती सोळा-सतराची, भर हौशीच्या वयाची नि मूळच्या खेळकर स्वभावाची कुसुम एखाद्या घातक अपराध्यासारखी घरातच डांबून ठेवलेली राही. ती गोरी असताना नि तिचा काही एक अपराध घडला नसताही तिच्या तोंडाला कसली काय काळोखी फासली गेली. समाजात तिला एखाद्या अशुभासारखी, चोरासारखी, तोंड लपवून जगण्याची पाळी आली. एकदा तर टाळूपर्यंत भांग फाटलेल्या गावसासूने तिच्या तोंडावर तिच्या भरदार केसांकडे बोट दाखवून नाक मुरडले नि घोगऱ्या ठसक्याच्या आवाजात म्हणाली.

'लाज नाही का ग वाटत कुसुम तुला या केसांच्या नट्टयापट्टयाची! गोपाळभटजी तर लाज कोळूनच प्यायले म्हणा! नाहीतर विधेवेच्या हाती फणी पाहावली तरी कशी त्यांना!' पण गोपाळभटजींनी शेवटपर्यंत तेवढी दया केली होती.

आताशी घरोघर तोच प्रकार आहे. 'शास्त्रात्रूढीर्बलीयसी!' कलियुगच आहे हे.' असे म्हणून त्यांनी कुसुमच्या केसांकडे तेवढा कानाडोळा केला होता. कोणच्या शास्त्राधारें? - तर समाजात आताशी तसे पुष्कळ लोक करतात ह्या! तेवढ्यासाठी आताशी भटांवर कुणी बहिष्कार घालीत नाहीत ह्या!

पण यौवन सरसर अंगी भरभराटात चाललेल्या त्या तरुणीच्या साऱ्या भावना एका वेणीफणीच्या पेटीत थोड्याच मावणाऱ्या होत्या! हिची वेणीफणीची पेटी तेवढी जरी कुणी हिसकून घेतली नव्हती तरी त्या बालविधवेची अंत:करणाचीच पेटी जप्त झाली होती, मोहोरबंद केलेली होती; मन मनातच गाडून टाक ले होते. त्यातल्या त्यात तिला सोबत अशी पुस्तकांची तेवढी उरलेली होती - तीही तिच्या आईच्या सवलतीने खोतांकडे सासरी असता मासिके, कविता, गोष्टी, वाचण्याचा तिला छंद लागला होता, तोच वाढत जाऊन तिने आता वाचनच वाचन चालविले. संस्कृतचे श्लोकही भाषांतराच्या साह्याने ती वाचू लागली. मराठी भाषांतराच्या आधारे अर्थ करून वाचता वाचता मेघदूत तिला इतके आवडले की, तिने ते सरस संस्कृत काव्य तोंडपाठ केले; ते म्हणत असता आकाशातील त्या मेघासारखा तिच्या नयनांतही अश्रूंचा एक मेघ येऊन ज्याला नाव ना गाव अशा तिच्या कोण्या प्रियकराचं तेच व्याकुळ संदेश तिलाही देऊ लागे!

एक दिवस, त्यांच्या एका दूरच्या नात्याची जी तिच्यासारखी बालविधवा मुलगी पुण्याकडे असे, ती शिकून मोठी होताच तिचा पुनर्विवाह थाटाने पुण्यास लागल्याचे वृत्त एका मासिकाच्या ताज्या अंकात तिने वाचले. ती बातमी तिने धावत जाऊन गंगाबाईंना सांगितली - त्यांनी लगेच गोपाळभटजींना! त्यासरशी त्यांनी पुनर्विवाह करणाऱ्या त्या मुलीला ज्या शिव्या हासडल्या त्या विचारूच नयेत!

'माझी मुलगी अशी कुलटा निघेल तर मी तिचा तरी जीव घेईन नाहीतर माझा तरी देईन!' हा त्यांचा संतापलेला समारोप तर इतका कडकडीत होता की, कुसुम एका कोपऱ्यात जाऊन थरथरत रडू लागली. गोपाळभटजींनी तिच्या खोलीतली सारी मासिके उचलून नेली; आणि आजकालचा बाष्कळ 'छापा' पुन्हा घरात दिसता कामा नये अशी सक्त आज्ञा सोडली. कुसुमची ती एकच एक मनमोकळी सोबतही नाहीशी झाली! सकाळ-संध्याकाळ गाईम्हशींची दूधदुभतीं काढणे, दुपारी त्यांचेच पाणीवैरण पाहणे; हा तेवढा तिचा कार्यक्रम वर्षानुवर्षे चालला!

'या गाईम्हशीप्रमाणे मीही एक गोठ्यातले गुरूच नाही का?' तिने चिडून स्वत:शीच म्हणावें. तिची आजकालची पुस्तके बंद झालीं; पण तिच्या आईने पांडवप्रताप, रामविजय, हरिविजय तिला वाचायला द्यावे. पण त्यांत तरी काय? रुक्मिणीहरण, सुभद्राहरण, रामलीला, कुंती नि कर्ण, शंतनू नि गंगा! तिच्या आईने नित्य म्हणावीं, तीं गवळिणींचीं रसभरित प्रेमगीते, उषाहरणाचे 'पुण्यपावन' गाणे! मासिक पुस्तकांतील गोष्टींपेक्षाही या पूज्य देवदेवींच्या नि राजर्षी ब्रह्मर्षींच्या सेवनाने पवित्रतरच वाटू लागलेल्या कामवासना तिच्या अंत:करणातून अधिकच सळसळू लागल्या. तिच्याबरोबर एकदोघी मैत्रिणी आपल्या पहिल्या छबुकड्या लेकराचा चिमुकला हात हातात खेळवीत जेव्हा त्याला पाजीत बसताना ती पाही, तेव्हा कुसुमला वाटे, आपणही झप्किनी त्या गोंडस तान्ह्याला घेऊन छातीशी तसेच पाजावे. पण ह्या कोणात्याही उत्कट वासनांचा उच्चार म्हणून तिला उघडपणे करण्याचे लवलेश धैर्य नव्हते. उलट त्या लपविण्यासाठीं ती वरवर त्यांचा तिटकारा दाखवी.

रमणीचे जीवन म्हणजेच रती आणि वत्सलता! ह्या दोन्ही जीवनप्रवृत्तीच तिच्या जीवनातून वजा झालेल्या, वर्ज्य झालेल्या! तिचे जीवन तिला असह्य झाले . आणि ते अगदी सुसह्य आहे असे आईबापांच्या धाकाने, त्यांना मुलगी बिघडली असे न वाटावे म्हणून, वरवर दाखविणे तर तिला भाग. त्यामुळे तिचा स्वभाव लपंडाव-निष्णात होऊ लागला. दहा बाया जमल्या की, गावातील वा जगातील स्त्रीपुरूषांच्या बऱ्यावाईट उठाठेवी हटकून करायच्या; तशा गोष्टी निघताच कुसुमने, 'इश्श! मला नाही बाई अशा पाचकळ गोष्टी आवडत' असे म्हणत फणकारून तिथून उठून जावे; पण आडोशाला उभें राहून शक्य तोवर त्या गोष्टी आवडीने ऐकाव्या. अशा परिस्थितीतील अनेक तरुण कुमारिकांचा नि बालविधवांचा स्वभाव समाजभीतीमुळे इतका मिथ्याचारी बनतो की, आपल्या ज्या विषयांचा त्या तिटकारा दाखवितात त्या त्यांना नक्की हव्याश्या असतात असे समजावे. 'हे मुळीच आवडत नाही मला अं!' असे त्यांचे फणकाऱ्याचे वाक्य 'हे मला फार आवडत अं!' याच अर्थी बहुधा योजलेले असते!

मनातल्या मनात ती बिचारी बालविधवा कुसुम अशी कुढता कुढता तिला अठरावे वर्ष उलटत आले! गोपाळभटजींनी पन्नासाव्या वर्षी ज्या कारणाकरिता आपली दुसरी दहा वर्षाची मुलगी त्या खोतांना देणे त्यांना माणुसकीचे, शिष्टाचाराचे नि शास्त्रसंमत वाटले, त्यापैकी कोणत्याही कारणासाठी या यौवनाने मुसमुसत राहिलेल्या आणि आता अतृप्ततेने झुरणीस लागलेल्या आणि बाराव्या वर्षी बालविधवा झालेल्या मुलीचा पुनर्विवाह करणे किंवा तिला नुसते मनमोकळें अंगणाबाहेर जाऊ देणेसुद्धा माणुसकीचे वाटले नाही!

होय, शेवटी कुसुम झुरणीसच लागली. अतृप्त वासनांच्या मानसिक कळा तिला सोसवेचनात! त्यायोगे तिची क्षीणता वाढत वाढत तिला चोरटा ताप येऊ लागला. तिथे अंथरुण धरले. आई तळमळे, पण ती औषधपाणी काय करणार? पैशाचे पाळबळ नाही आणि तितकी चिंताही नाही. म्हणून डॉक्टर पाहण्याचे नांव गोपाळभटजी कसले काढणार? गंगाबाई हे जाणूनच होत्या. पण तरीही त्या माउलीने एक युक्ती योजून कुसुमचा जो एक मावसभाऊ चांगला डॉक्टर झाला होता, त्याला घरीच काही दिवस राहावयास बोलावून विनामूल्य कुसुमची प्रकृती परीक्षून घ्यावी असा घाट घातला नि मोठ्या मिनतवारीने त्यास यजमानांची अनुज्ञा मिळविली.

कुसुमचे मावसभाऊ डॉ. गोविंदराव पत्र पावताच आले. कुसुमची प्रकृती परीक्षिताच त्यांनी ताडले की, दुखणे मानसिक हृद्रोग काय तो! गोपाळभटांच्या मागे गंगाबाईंनी गोविंदरावांशी मनमोकळ्या बोलण्याबसण्याची सवलत कुसुमला देत असावे. दोनचार दिवसांतच गोविंदरावांनी तिच्या मनाची सारी व्यथा युक्तीप्रयुक्तीने तिला हसवून खेळवून समजावून घेतली. त्या हसण्याखेळण्याचा तिच्या प्रकृतीवर तत्काल इतका चांगला परिणाम झाला की, ती दुसरीच कोणी ताजीतवानी कुसुम दिसू लागली. डॉ.गोविंदरावांनाही तिचे वाचन, बहुश्रुतता नि बुध्दी पाहून कौतुक वाटे. त्यांनी तिला तिच्या मानसिक व्यथेचे मूळ स्पष्टपणें समजावून दिले आणि अशाच काही बालविधवांनी धीटपणे स्वतंत्र होऊन आपले शिक्षण वा पुनर्विवाह करून सुखाचे संसार कसे थाटले त्याची उदाहरणे सांगितली. शेवटी तिला आश्वासिले-

'तुझी इच्छा असल्यास मी तुझ्या शिक्षणाचा भार उचलीन. म्हणशील तर तुझा कुठल्यातरी स्थळी पुनर्विवाहही लावून देता येईल. तुझ्यासारख्या सुबुद्ध, सच्छिल, सुरेख नि निकोप तरुणीच्या उदरी दोन-तीन देवदूतांसारखी बाळं उपजून तुझ्या कुसव्याला आणि आपल्या राष्ट्राला धन्यवितीलही क्वचित्! उगीच का झुरावं! मग काढू का हा विषय स्पष्टपणे तुझ्या वडिलांपाशी?'

'नको नको!' हात जोडून कुसुम म्हणाली, 'ते माझा तरी जीव घेतील नाहीतर त्यांचा तरी देतील!'

'छट्! तसलं काही एक होणार नाही, मी समज घालीन, तशी त्यांनी कधी अनुज्ञा जरी दिली नाही, तरी तू स्वतंत्रपणे शिक्षण केलंसच तर भलतीच आडकाठी पण घालणार नाहीत. तुला तर त्यांत काही एक पाप किंवा वावगं वाटत नाही ना?'

'मुळीच नाही. पण त्यांना सांगू नकोस. म्हणशील तर मी तुझ्याबरोबर गुपचूप निघून येते. नेशील का मला? सोडीव रे मला एकदाची! माझं जीवन अगदी नीरस झालं आहे! त्या मेल्या गाईम्हशी नि मी! गेलीं सहा वर्षे मी ह्या अंगणाबाहेर पडले नाही बरं! आणखी सांगू का रे? - मला कनी कोणाला तरी कडकडून भेटावंसं वाटतं. कोणीतरी मला घ्यावं आणि - ! गोविंदा, तूं खरंच का उद्या जाणार? नको रे मला सोडूस!' असं हृदय हलवून सोडणाऱ्या केविलवाण्या शब्दांत बोलताबोलताच तिने गोविंदरावांच्या गळ्यास घट्ट मिठी मारली. मनाचे सारे बांध फुटून, सारे भान सुटून त्याचे मटामट मुके घेतले आणि त्यांना घेऊन आपल्या खाटेवर महापुरात लतामंडप उन्मळून पडावा तशीच ती पडली.

इतक्यात मागे दार करकरले. गंगाबाई उभ्या असाव्यातसे तिला वाटले - आणि तिच्या मनाने भयंकर उचल खाल्ली! तिने गोविंदरावांना दूर ढकलले. आईनें ते पाहिलें असल्यास आपल्यावर एका अक्षराचाही बोल येऊ नये म्हणून ती ताडकन्‌तशीच आईकडे गेली नि रागाचे रडे रडू लागून स्फंदली -

आई, गोंविंदा वाईट मनुष्य आहे! मला सहज पाठमोरी पाहताच त्याने घट्ट मिठी मारली आणि - किती दुष्ट असतात हे पुरुष!!'

तोंड हातात झाकून ती हुंदके देऊ लागली! तिच्या आईला ती इतकं खोटं बोलेल हे शक्यच वाटेना!

'गोविंदाला म्हणावं, तू आता घराबाहेर जा! मी त्याचं पुन्हा तोंड पाहाणार नाही! बाबा येण्याच्या आधी जा म्हणावं!'

कुसुमने कपटी कोपाची पराकाष्ठा केली! - आणि ती किती सहज साधली तिला! - किंबहुना त्या वेळेपुरते तेच तिचे सगळें मन होते, दुटप्पी कपटाला लागते तसे तिचे दुसरें मन म्हणून जें होत ते त्या भीतीच्या धक्क्याने तेवढ्यापुरते तरी चक्काचूर होऊन गेले होते!!

आपल्यावर कुसुमने रचलेले हे अत्यंत खोटें नि खोडसाळ कुभांड गोविंदरावांना स्पष्टपणे एकू आले. ते मनात म्हणाले, 'अरेरे! ह्याच भ्याड मिथ्याचारापायी स्त्रियांची जगांत जी होते आहे ती पायमल्ली झाली. स्त्रियांच्या पायांतील बेड्या तोंडण्यास येणाऱ्या पुरुषाला पहिली शिवी जर कोणी हासडीत असेल तर ती बहुधा स्त्रीच होय! स्त्रीस्वातंत्र्याचा खरा शत्रू आज तरी स्वतः स्त्री हीच आहे! पण - स्त्रियांचा हा भ्याड मिथ्याचारसुद्धा पुरुषी समाजाच्या धाकदपटशाहीचीच पडछाया आहे हेही खोटे नाही! कुसुमचा तरी काय दोष! आता जर मी असाच जाऊन खरे ते सांगेन तर ह्या बिचाऱ्या कुसुमचा सत्यानाश होईल! मला ते ओझे झेपेल म्हणूनच तिने हे कुंभाड मजवर लादले आहे, नाही का? आपण तिच्या आईच्या दृष्टीने दुष्ट ठरलो तरी चालेल- पण ह्या अनाथ मुलीला आणखी दुःखभोग घडवू नये हेच कर्तव्य!'

असा विचार तो थोर मनाचा डॉक्टर करीत आहे तोच त्याची मावशी गंगाबाई तिथे आली.

'गोविंदा, झालं ते झालं! मुलीसाठी मी तुझ्या ह्या दुर्वर्तनाचासुद्धा गाजावाजा करीत नाही. तिकडंदेखील सांगणार नाही. पण तू आताच्या आता येथून जावं हे बरं!'

डॉक्टर गोविंदराव पाणीसुद्धा न पिता त्या घरातून पुढच्या दारातून खरोखरच बाहेर पडतो आहे हे कुसुमला दिसताच आपल्या देहातून आपला जीवच बाहेर पडतो अशा तीव्र वेदनेची तिच्या हृदयात कळ आली.

गोविंदा! नको! नको जाऊस रे मला सोडून? अरे मला पण ने नं! गोविंदा, ए गोविंदा!!!' अशी अगदी किंकाळ्याच फोडीत ती जी धावली ती त्या उन्मादाच्या झटक्यात पुढच्या दाराला उंबरठ्याची ठेंच लागून धाडकन् अस्ताव्यस्त पडली!

ह्या गोष्टीतील हेच ते शेवटचे समाजचित्र! अगदी ताजे - अगदी गेल्या वर्षीचे!!!

***

१.२ गोविंदा गवळी

गोविंदा गवळी पूर्वी मुंबईस गिरणीत काम करीत असे. पुढे उतरत्या वयात काम होईनासे झाले, शक्ती घटत नि ऋण चढत चालले, तेव्हा एक दिवस स्वारी सहकुटुंब गुपचूप निघून, बेपत्ता होऊन कोकणात समुद्राकाठी असलेल्या आपल्या मूळच्या गावच्या झोपडीवजा कंबळी घरात येऊन राहू लागली.

मुंबईहून त्या झोपडीवजा घरात परत येताना त्याने मुंबईची मिळकत अशी जी एकच गोष्ट आणली, ती लॉटरीचा नाद!

मनुष्यांनी चालविलेल्या लॉटरीचीं तिकीटे त्याने अनेकवार घेतलीं होती; पण त्यात त्यास अजून केव्हाही यश म्हणून आले नव्हते. तथापि लॉटरीचा निकाल म्हणून जो प्रसिद्ध होई त्यात कोणास तरी पाच हजार रूपये मिळाले म्हणून 'छापून' येईच. त्या कोणाचा गोविंदाला जरी पत्ता नसे, तरी 'छापात' येईल ते खोटेही असू शकते अशी त्याला स्वप्नातही शंका येत नसे. जुन्या शास्त्रीपुराणिकांचा, अमुक गोष्ट अगदी खरी असलीच पाहिजे हे सिद्ध करण्याचा अमोघ पुरावा म्हणजे 'पोथीतं तसे आहे हा; तसाच कोणच्याही गोष्टीच्या अशंकनीय खरेपणाचा खेडवळ लोकांचा पुरावा म्हणजे 'छापात' तसे आले आहे हाच. त्यामुळे अमक्याला पाच हजार मिळाले असे 'छापात' वाचलेले ऐकताच गोविंदा त्या अमक्याच्या मुद्रेची कल्पना करीत आपल्या खोलीत पडे नि ही पाच हजारांची रक्कम अचानक त्या अमक्याच्या हाती सापडताच त्याची मुद्रा कशी 'दारू प्याल्यावानी' तर्रर झाली असेल, ते गिरणीकामास लाथ मारून 'गिरणीच्या शेटावाणी' लगेच गाडीघोडा उडवीत, साऱ्या मुंबईत हिंडत, बोलपट, नाटक, तमाशा पाहण्यात कसा चूर झाला असेल, त्याचे चित्र, आपल्या तशा संभवनीय अनुभवाचे, भडक रंगांत चितारू लागे. लगेच त्याचा निश्चय होई, 'शहाणे म्हणतात तेच खरे! गोंद्या, चल, फिरून यत्न करून पाहा!' त्यासरशी शहाणा होऊन तो पुन्हा कोणच्या तरी दुसऱ्या सोडतीचे रूपया आठ आण्यांचे तिकीट घेऊन त्या पाच हजार रूपयांच्या त्याच्या हातात अचानक पडणाऱ्या रकमेची नी छापात अचानक झळकणाऱ्या त्याच्या 'गोविंदा गवळी' या नावाची वाट पाहात आशेच्या आनंदाची निशा भोगू लागे.

त्याने मुंबईहून आल्यावरही कोकणातल्या त्या गावी बसून स्वतः उपासतापास काढीत वाचविलेल्या रूपया आठ आण्यांत दोनतीनदा लॉटरीची तिकीटे काढली होती. त्याला जर कोणी म्हटले की, 'अरे, तुला पोटापाण्याची टंचाई कोण? तेव्हा कुठला तरी धंदा करावयाचा का कडोसरीस नसला तरी पोट मारून रूपया काढायचा नि सोडतीत दवडायचा!' तर तो मनाशी म्हणे की, धंदा करावयाचा तर त्याला हवे ते भांडवल कुठून आणू! ही एक म्हैस मी घेतली तर पांचपन्नास रूपये खाऊन बसली. तिचे दूध विकून दहापाच रूपये जेमतेम पदरी बांधता येतात, येतील; पण या जन्मात तरी तिच्यावर पाच हजारांची रक्कम गाठीस बांधता येईल का? ज्यांच्यापाशी लाखो रूपये आहेत त्यांनी तर लॉटरीत दहापांच रूपये फेकावेच. कारण त्यांना ते बुडाले तरी दहापांच रूपयांची क्षितीच वाटत नसते. पण ज्यांच्यापाशी धंद्याला म्हणून भांडवलच नाही त्या दरिद्री बापड्यांनीदेखील ह्या लॉटरीच्या धंद्यातच काय ते आपले एका अर्ध्या रूपयाचे असले नसले भांडवल टाकणे हा शहाणपणा आहे. कारण एका रूपयाच्या भांडवलावर आज नाही उद्या एकदम एकगाठी दहापाच हजार रूपये व्याज अचानक मिळवून देणारा धंदा ह्या जगात जर कोणचा असला, तर हा लॉटरीचाच काय तो आहे! त्या अमक्याला नाही का मिळाली अशी रक्कम नि त्या तमक्यालासुद्धा! 'छापात' काय खोटं छापतात वाटतं कधी !! ज्याच्यापाशी फार फार तर रूपयाचं काय ते भांडवल असू शकते त्यास लाभकारक धंदा असा एकच - लॉटरी!

असे विवंचून त्याने पुन्हा लॉटरीचे तिकीट काढावे. असे कितीदा तरी झाले; पण काही केल्या त्याला मनुष्याने काढलेल्या लॉटरीत परितोषिक म्हणून मिळेना. तेव्हा त्याने या पाळीला ज्या मनुष्याने काढलेल्या लॉटरीचे तिकीट घेतले त्याला यशाची निश्चिती लाभावी

म्हणून देवाच्या नांवे पुरातन काळापासून चालत आलेल्या सुप्रतिष्ठित अशा दैवी लॉटरीचेही दुसरें तिकीट काढले. त्याने नवस केला - की, जर या वेळच्या या मानवी लॉटरी तिकीटाचा त्याच्या नावाचा क्रमांक यशस्वी होऊन त्याला काही तरी पारितोषिक मिळाले तर ' देवा मोरया, तुझ्या नांवे एकवीस ब्राह्मण जेवू घालीन, मोदक वाढीन, संकष्टी चतुर्थीचे व्रतही करीन!'

०.०.०

नवस ही एक देवाच्या नावे चाललेली दैवी लॉटरीच नाही काय? मानवी लॉटरीत शेकडो वेळा फसगत होते; पण केव्हातरी लागोभागो तीन टोले होऊन दहा हजारांत एखाद्याला एखादें पारितोषिक मिळून जाते. नवसाचेही तसेच आहे. शेकडो वेळा नवस खोटे ठरतात. जो जो मनुष्य आजारी पडतो त्याच्या बरे होण्यासाठी बहुधा दहापाच नवस होतच असतात. पण लाखांनी माणसे मरतच असतात! तितके लाखो नवस खोटे पडतातच की नाही? लहान माणसांचे कोंबडीं बकरीं कापण्याचे नवसच नव्हत, तर मोठमोठ्या राजे महाराजांच्या प्राणांतिक दुखण्यांच्या महादानाचे नवसही लटके पडतात. पहिले माधवराव पेशवे क्षयाने मरणी टेकले तेव्हा गोपिकाबाईंनी साऱ्या महाराष्ट्र राज्यभर ठिकठिकाणी हजारो ब्राह्मण बसवून देवळोदेवळी अधिकाऱ्यांच्या सक्त देखरेखीखाली मृत्युंजय मंत्राचा कोटी जप करविला. पण ती कोटीची संख्या पुरी झाल्याची बातमी येते तोच माधवराव पेशवे मरायचे ते मेलेच! तो नवस व्यर्थ गेला! पानपतची लढाई जिंकली गेली तर लाखो रूपयांच्या धर्मादायाचे नवस मोठमोठ्या जागृत देवदेवतांना पेशव्यांनी केले होते. पण ते सारे विफल होऊन पानपती महाराष्ट्राची दोन लाख बांगडी फुटली! पण हे लटके पडलेले लाखो नवस आपण विसरून जातो - आणि मुलगा व्हावा म्हणून जिजाबाईने केलेला भवानीचा नवस योगायोगाने सफल होऊन शिवाजी जन्मला तर त्या एकट्या दुकट्या नवसावर कथा रचल्या जातात, पोवाडे गायिले जातात! ज्या ज्योतिषांची लाखों भविष्य खोटीं पडतात त्याचे काकतालीय न्यायाने भविष्य खरे ठरताच तो तेवढेंच आपल्या प्रसिद्धकात (जाहिरातीत) छापून प्रख्यात ज्योतिषी म्हणवितो, तसेच ह्या नवसांचे प्रस्थ भाबड्या लोकांच्या विस्मृतीवर काय ते उभारलेले असते. खोटे पडलेले लाखो नवस विसरून सहजगत्या बोलाफुलास गांठ पडताच, नवसावाचूनही जें कार्य ज्या साधनांनी शेकडों वेळा घडले तेच त्याच साधनानी धडधडीत घडले असताही त्या वेळी केलेल्या नवसानेच ते केले असे भोळे लोक मानतात आणि तेवढ्याच नवसाचा काय तो चहूकडे बोलबाला होऊन, देव नवसास कसा पावतो पाहा, म्हणून जो तो म्हणू लागतो. जो तो नवसाच्या दैवी लॉटरीचे तिकिट दर्शनीहुंडीच्या पतीसारख्याच अमोघ पतीचे मानून पुन:पुन: काढीत असतो.

एक वेळ मानवी लॉटरीला तरी थोडेंबहुत बूड असते, पण ही नवसाची दैवी लॉटरी अगदी चकचकीत बिनबुडाची असते. मानवी लॉटरी निवळ फसवणुकीची ठरली तर सरकार कधीकधी त्या भामटेगिरीच्या चालकांना दंड तरी करते; पण देवाला दंड कोण करणार? त्याच्या नावे चाललेल्या या नवसाच्या दैवी लॉटरीचीं सारीं तिकिटें जरी खोटीं ठरलीं तरी कोणी विचारता ना पुसता! एखाद्याचे सारे नवस खोटे ठरेले तरी दोष कोणी कोणास दिलाच तर त्या फसलेल्यासच दिला जाणार! 'तुझा भावच खोटा म्हणून तुझ्या नवसाला देव पावला नाही!' असेच जो तो म्हणणार!

लाखो तिकीटें फुकट जातात तरीही जशा लॉटऱ्या चालल्याच आहेत, तसे लाखो नवस लटके पडतात तरीही लोक नवस करीतच आहेत!

गोविंदा गवळ्यानेही त्या दोन्ही सोडतीचीं तिकीटे काढलीं. प्रथम लॉटरीचे तिकीट काढले नि ते यशस्वी व्हावे म्हणून त्याचे कुलदैवत जें मोरया त्याला नवसही केला! नुसते लॉटरीच्या तिकीटात यश यावे म्हणूनच नव्हे तर आपल्या कुटुंबावरची सारीं संकटे टळावी यास्तव त्याने संकष्टीचतुर्थीचेही व्रत केले.

०.०.०

त्या गावात गोविंदा गवळ्याच्या ओळखीचा एक कासम नावाचा मुसलमान मनुष्य होता. त्यानेही लॉटरीच्या व्यसनात कित्येक रूपये दवडले नि दमडींही कमावली नव्हती. त्यानेही गोविंदाबरोबर एक तिकीट त्याच लॉटरीचे घेतले. मोरयाच्या नावे गोविंदाने नवस केला; तसाच आपणही खुदाचा वशिला लॉटरीकडे लावावा म्हणून कासमनेही त्याच्या गावी गंडेदोरेखिचडी प्रभृती नवस पीराच्या नावे घेणाऱ्या एका फकिराकडे जाऊन पीरास नवस केला. नवसाच्या लॉटऱ्या हिंदूंतच भरभराटलेल्या आहेत असे नाही. हिंदू एकपट धर्मभोळें तर मुसलमान सातपट धर्मभोळे. इतकेच नव्हे, तर ते त्याव्यतिरिक्त बहुधा धर्मवेडे नि धर्मोन्मत्तही असतात. देव पावला नाही तर वैतागून हिंदू फार तर देवापुढे आपलेच डोके फोडील; पण मुसलमानांत खुदाने पावावे म्हणून दुसऱ्याचे डोके फोडण्याचा नवसदेखील करणारे अल्लाउद्दीन खिलजी किंवा 'माय ब्रेव्ह मोपला ब्रदर्स' काही थोडेथोडके निघत नाहीत.

तेच कशाला, वाटमारे नि ठग यांच्याही देवता असतात! आणि लग्नाची वऱ्हाडें लुटण्यात जर आम्हांला या वर्षीच्या लग्नसराईत खूप यश मिळेल तर कोणातरी वधूवरांचें रक्त तुला वाहू, किंवा एखादा तरी नरबळी तुला देऊ म्हणून नवस ते करतात आणि त्या नवसालाही केव्हा केव्हा देवी किंवा खुदा पावतो!!! वास्तविक दरोडेखोरांना ज्या मानाने त्यांची तडफ, क्रूरता, शस्त्रास्त्रें, कारागीर असतात त्या मानानेच दरवड्यात यश मिळाते. देव वा अल्ला स्वतः कधीच दरवड्यात भाग घेत नाही किंवा नवस करुन झोपी गेलेल्या दरोडेखोर भक्तासमोर, स्वतः दरोडा मारून देव वा खुदा दरोड्याचे द्रव्य आणून ओतीत नाही. पण दरोडेखोर यश पावतात त्यांच्याच प्रत्यक्ष प्रयत्नाने आणि समजतात ते नवसाने मिळाले म्हणून! त्यांचेही शेकडो नवस लटके पडतात पण ते विसरून जो एखादा बोलाफुलास गाठ पडून खरा ठरल्यासारखा भासतो तेवढाच ते ध्यानात ठेवतात. नि नवसाच्या बिनबुडी लॉटरीचे अभिमानी बनतात!

लॉटरीच्या निकालाची तारीख उलटली. गोविंदा गवळी नि कासम दोघेही टपालवाल्याच्या वाटेकडे प्रत्यही सकाळपासून डोळे लावून बसू लागले. तो दिसताच 'आमचे काही आहे का?' म्हणून धडधडत्या काळजाने विचारीत. त्या टपालवाल्याने स्थितप्रज्ञ उपेक्षेने नकारार्थी मान हालवून पुढे पाऊल टाकले की त्यांस त्या टपालवाल्याचाच अगदी मनापासून राग येई. गोविंदा लगेच मनाला म्हणे, 'दैवास दोष! तो टपालवाला काय स्वत:च मला हवे ते पत्र लिहून धाडणार होता की काय!' आणि चूप राही. पण कासमने तिसऱ्या दिवसापासून आपल्या निराशेचा राग त्या टपालवाल्यावरच काढण्यास आरंभिले. 'क्या साला मगरूर है यह पोस्टमन!

हाथ में चिठठी है या नहीं देखता भी नही! इस काफरकोही लाठीसे जरा नरम करना पडेगा, तब यह डाकू जिसका खत उसको ठीक वक्तपर पहुचायेगा!'

तीन चार दिवस आणखी गेले तो गणेशचतुर्थी आली. त्या दिवशी घरातून गोविंदा म्हैस सोडूनबिडून बाहेर पडतो तो टपालवाला नीट त्याच्याच दाराशी येताना दिसला.

'गोविंदा, तुझी मनीऑर्डर आली आहे.' टपालवाला म्हणाला.

'काय आली? मनीऑर्डर? माझी?

'होय शंभर रूपयांची!'

गोविंदा गवळ्यास उभ्या जन्मात स्वत:च्या नावे मनीऑर्डर येण्याचा हा पहिलाच प्रसंग! त्यात ती शंभर रूपयांची मनीऑर्डर! खरीदेखील वाटू नये इतकी चांगली ही बातमी! गोविंदाचें ऊर धडधडू लागले. सहीबही कुठे करायची ते टपालवाला सांगेल तसे सुन्नपणे सारें करुन शंभर रूपये त्याच्या हातात पडले, तरी त्याला ते नक्की काय घडते आहे ते आकळेना. सोबतचे पत्रही वाचले. लॉटरीत त्याचा क्रमांक कुठेसा येऊन त्याला शंभर रूपये मिळाले इतके अगदी खरे!

शंभर रूपये! एक रकमी! अगदी रोकड! त्याचे हाती!!! मरे मरेतो खपून पाचपंचवीस रूपयांपलीकडे ज्याच्या घरात कमाईची रक्कम म्हणून जन्मात दिसली नाही त्याला काबाडकष्ट न करता अचानक शंभर रूपये रोख मिळावे! खरोखर लॉटरीसारखा धंदा नाही, मोरयासारखा देव नाही, नवसासारखी सोडत नाही!

त्याच दिवशी गणेशचतुर्थी. त्यामुळे मोरयाला केलेल्या नवसामुळेच हे यश आले, अशी त्याची पक्की निश्चिती झाली त्याच्या बायकोचाही आनंद हृदयात मावेनासा झाला. ती म्हणाली, 'तुमचा नवस लॉटरीपुरता जसा खरा झाला तशीच संकष्टीचतुर्थीची प्रचिती येऊन तुमचा आजार, बेकारी, इडापिडा, समदीं संकट आता टळणार! चांगले दिवस आणले बरं बाप्पा मोरयाने!'

ह्या वर्षी गोविंदा गवळ्याने गणपतीचा उत्सव मोठ्या गाजावाज्याने केला. साऱ्या गावात त्याला लॉटरीची रक्कम मिळाल्याची आणि ते यश गणपतीला केलेला नवस सफळल्यामुळे आल्याची अद्‌भुत कथा ज्याच्या त्याच्या तोंडी झाली.

कासमला लॉटरीत काही मिळाले नाही. त्याचा पीराला केलेला नवस विफळला, हीही टीका जो तो करू लागला. त्यामुळे कासम नि पीराच्या नावे नवसाची लॉटरी काढून बसलेला तो फकीर हे मात्र चिडून गेले. असले नवस या जगाच्या यशापयशाच्या प्रश्नी फुकट असतात हे सत्य शिकण्याचे सोडून कासमने नि फकिराने गोविंदास नि त्याच्या मोरयास यथेच्छ शिव्या हासडल्या. 'देख लेगे तेरे को भी' म्हणून कासमने मूठ वळवून गोविंदाच्या तोंडावर हातवारे करीत धमकावलें. गोविंदाही कच्च्या मातीचा नव्हता. 'जा रे! अशा कावळ्यांच्या शापाने ढोरें मरत नसतात! जा!' म्हणून कासमलाही धिक्कारिले.

०.०.०

आज साऱ्या गावभर गणपती बोळविण्याची धांदल चालू आहे. सारे मार्ग 'मोरया! मोरया!' अशा जयजयकाराने घुमत आहेत. त्या साऱ्या जयघोषांहून उंच जयघोष होता गोविंदा गवळ्याचा. त्याची चिमुकली गणपतीची मूर्ती आपल्याच हाती उंच धरून 'मोरया! मोरया!' गर्जत तो पुढे आणि त्याचीं मुले टाळ्या वाजवीत मागे, अशी त्या बापड्याने आपल्यापरी मोठी थाटाची मिरवणूक काढून गणपती समुद्रावर आणला. अत्यंत भक्तिभावाने मनात आभार मानले- 'देवा मोरया, मला लॉटरीत यश दिलेस, माझ्या नवसास पावलास! संकष्टी चतुर्थीचे व्रतही सफळवून तू माझीं सारीं संकटे निवारशीलच निवारशील! गणपतिबाप्पा मोरया; पुढच्या वर्षी लवकर या!!' असे गर्जून ती लहानशी मूर्ती हाती घेऊन त्याने समुद्रात उडी घातली. आणखीही दहापाच कसलेले पोहणारे त्यांच्या मुर्ती सगळ्यांच्यापुढे बुडविण्यासाठी पोहत निघाले. गोविंदा कसलेला पोहणारा नि तो सगळ्यांच्या पुढे निघाला, अंधार पडत आला होता.

तोच समुद्राच्या दोन तीन लाटा इतक्या उंच उसळल्या नि इतकी चवताळलेली आपटधोपट करू लागल्या की, ते पोहणारे लोक मूर्ती झटकन त्या लाटांतच सोडून कसेबसे परत तीराला लागले.

पण गोविंदा? तो कां रेंगाळला? त्याचीं मुले वाळंवटीवर खिरापत वाटीत बागडत होती. तीं त्या परतलेल्यांना विचारू लागलीं 'बाबा कुठे आहेत?' बोलता बोलता जो तो विचारू लागला, 'गोविंदा कुठे?' तोच शेवटचा जो तटास लागला तो पोहणारा ओरडला, 'अरे बुडाला! गोविंदा बुडाला! लाटांच्या कैचीत दबून पुढे दिसला म्हणून नाही मला!' पोलिसांनी मचवे सोडले, जिकडे तिकडे हाकाहाक झाली - पण पत्ता नाही! गोविंदा आपला गणपती सगळ्यांत पुढे नेऊन बुडविण्याच्या धांदलीत समुद्राच्या वादळी लाटात गडप झाला!

गणपतीचे घर जें कैलास - थेट तेथे गणपती गोविंदास घेऊन गेला. गणपतीबरोबर शक्य तितके पुढे जाता जाता गोविंदा थेट कैलासास गेला! गोविंदा कैलासवासी झाला!

०.०.०

गोविंदाच्या ज्या अंगणात तिसरे प्रहरी ती आनंदाची मिरवणूक मातली त्याच अंगणात तिन्हीसांजा उलटून जातात न जातात तोच एकच रडारड माजली! त्याची धायधाय रडणारी बायको, त्याचीं मुले, समजावित्या शेजारच्या आयाबाया - एकच आकांत झाला! आपल्या नवसास पावून आपलीं सारीं संकटें दूर करणारा म्हणून ज्या मोरयास मिरवत आणले त्यालाच मिरवत नेतांना त्याच्याच पायी आपल्यावर हे महासंकट गुजरावे 'असा माझा घात देवा, तू केलास तरी कसा?' असे विचारून ती बिचारी गोविंदाची बायको विव्हळत होती! तिचा उपाध्याय पांडुभटजी तिथे येऊन शक्य ते समाधान करू लागला तो ती अधिकच तळमळून हंबरली, 'भटजी, भटजी, माझ्या गोविंदाने किती हो कळवळून आताच देवास विनविले होते - गणपतिबाप्पा मोरया, पुढच्या वर्षी लवकर या! भटजी! मोरया पुढच्या वर्षी येतीलच, पण माझा गोविंदा मात्र आता पुन्हा -! हाय रे देवा, हाय!'

पांडुभटजींच्या देखील डोळ्यांस टचकन्पाणी आले. ते उपरण्याच्या पदराने टिपीत आहेत तोच-

'क्यों, पांडुभट, अब रोते हो क्यों भाई? अब तुम्हारे मोरयाके नामसे रडो - दैवके नामसे क्यों रोते हो!' त्या झोपडीच्या अंगणातील हिरवळीवर उभा असलेला आणि दंश धरून अचानक निघालेल्या नागासारखी त्याच्या मानेची फणा उर्मटपणे उभारलेला कासम होता तो! 'मोरया नवसास पावतो ना? या गोंद्याचीं सारीं सकटें तो हरणार होता नाही? दिले लॉटरीचे तिकीट नि हरून नेला प्राण! ये तुम्हारे मिट्टीके देव देखो ! अब तो फेक दो उनको और भजो हमारा पीर! आमच्या खुदाला जो नवस करतो त्याचे निदान प्राण तरी जात नाहीत! मोरयाला भजणारा गोंद्या मेला - पण मी? मोरयाला दगड म्हणणारा हा मी कासम जिवंत आहे बघ! सच्चा है मेरा पीर और अबबब! काटा ! या अल्ला! तोबा! ...'

पहिले वाक्य अर्धेच सोडून कासमने अकस्मात् असे मोठ्याने ओरडून पाय फडफड झटकला. त्याच्या पायास विळखा मारून कडकडून डसलेला एक भयंकर नाग सटकन खाली पडला आणि त्या हिरवळीतून फुसफुस करीत सपासप जो निसटून गेला तो मंद चांदण्याच्या एका किरणातून जवळच्या शेतातील बिळात जाताना चक्क दिसला!

कासम तडफडत तिथे मेला!

देव की दैत्य? कोणाचा नवस खरा? कोणाचा खोटा?

०.०.०

प्रामाणिक लॉटरीत काही तिकिटें यशस्वी व्हायचींच. गोविंदाचे तिकीट उचलले गेले म्हणून त्याला पारितोषिक मिळाले. कासमचे तिकिट उचलले गेले नाही म्हणून त्याला काही मिळाले नाही. धडधडीत कार्यकारणभाव ह्या दोन घटना उलगडून दाखविण्यास जितका पुरायचा तितका पुरतो. त्यापलीकडे नवसाने अधिक काय केले? कोणाचा अधिक पटणारा कार्यकारणसंबंध उलगडला? याचा नवस सफळला तर त्याचा विफळला! आणि नवसाचे थोतांड ज्या युरोपमधून आजकाल जवळजवळ नामशेष झाले आहे त्यात शेकडो लॉटऱ्यांत हजारों लोकांस नवसावाचूनही पारितोषिकें मिळत आहेतच की नाहीत!

भर समुद्रात पोहण्याची शक्ती संपली म्हणून गोविंदा बुडला! -गुरुत्वाकर्षणाच्या नियमाला मोरया उलटवू शकला नाही. सापाच्या शेपटीवर पाय पडताच साप चावला नि ते विष उतरविणारें औषध वेळीच मिळाले नाही म्हणून कासम मेला. शारीरिक नियमांस अल्ला उलटवू शकला नाही. या दोन धडधडीत सृष्टीनियमांनी या दोन घटनांचा जो काही उलगडा होतो त्याहून कोणचा अधिक समजंस नी अव्यभिचारी कार्यकारणसंबंध नवसांच्या भाकड गृहित कृत्याने स्थापिला जातो?

मोरया मोरया करीत गोविंदा मेला! या अल्ला, या अल्ला करीत कासम मेला! देवाच्या म्हणा, व दैत्याच्या म्हणा अशा कोणाच्याही भाकड नावांवर चालविलेल्या नवसाचा धंदा म्हणजे एक अगदी अनवलंबनीय, पोकळ आणि बिनबुडाची सोडत आहे! नुसत्या नवसाने कार्य घडतही नाही नि बिघडतही नाही. 'नवसे कन्यापुत्र होतीं! तरि कां करणे लागे पति' असे तुकारामच विचारतात!

नवस फेडण्यासाठी मक्केला जाणाऱ्या मुसलमानांची कित्येक जहाजें पश्चिम समुद्रात (अरबी समुद्रात) बुडतात. नवस फेडण्यासाठी पंढरीच्या यात्रेला जाणारे शेकडो वारकरी महामारीने चंद्रभागेच्या वाळवंटावर पटापट मरतात!

ज्या घटनांचा कार्यकारणभाव स्थापिणारा सृष्टीनियम आपणांस आज अवगत नाही त्यास कोणी 'चमत्कार' किंवा 'नवसास देव पावला' हीं दोन्ही नावे अज्ञानाचे प्रतिशब्द आहेत; ज्ञानाचे नव्हेत!

***

१.३ पित्र्याचे दुसरें लग्न कसे फिसकटले ?

सत्य म्हणजे जवळ जवळ जशी त्यांनी स्वत: आम्हांस सांगितली तशीची तशीच: पण तरीही 'कथा' एवढ्याचसाठी म्हटली की, तींत नावे-गावे तेवढीं, भाग पडले म्हणूनच, बदललीं आहेत नि घटनेशी घटना जुळवून घेतल्या आहेत.

ज्यांना जुन्या समाजस्थितीतील काही गोष्टी टाकाऊ वाटतात ते जुन्या पात्रांची एक कल्पित कथा रचून तीत त्या गोष्टीचा विपाक किती हानीकारक वा हास्यापद झाला ते वर्णू पाहतात. उलटपक्षी ज्यांना नव्या समाजस्थितीतील काही पालट भयावह वाटतात तेही त्या पालटांची हिडीस वा अनिष्ट बाजू उठावदारपणे रंगविली जाईल अशी पात्रांची नी परिणामांची कल्पित जुळणी सहज करू शकतात. अशा कल्पित कथा-कादंबऱ्यांचीही ती ती बाजू समाजाच्या मनावर ठसठशीतपणे अंकिण्यास पुष्कळ उपयोग होतोच होतो. परंतु नव्याचा वा जुन्याचा दुर्विपाक दाखविणाऱ्या कल्पित गोष्टीस झिडकारून जुन्याचे वा नव्याचे अभिमानी त्या कल्पित कथेच्या फुगलेल्या शिडास ज्या एका टोल्यासरशी फाडून, त्यातील सारा वारा काढून ते शीड अकस्मात्ढिलावून सोडतात तो टोला ह्याच आक्षेपाचा असतो की 'जा रे? कल्पनाच करायची तर वाटेल ती करता येईल! 'एकच प्याला' नाटकात दारू पिऊन बायकोला मारणारा नवरा जसा दाखविला तसा दारू पिऊन बायकोला कडेवर घेऊन नाचणारा नवराही दाखविता येईल! सिंधूसारखी दारुड्या नवऱ्याची पतिव्रता बायको आज बायकांच्या कैवाऱ्याने रंगविली, तशी स्त्री जात्याच कुलटा असते, 'पुमानित्येव भुंजते' हे पुरातन सूत्र समर्थिणाऱ्यांना जाराचे नादी लागून, दारू पिऊन, नवऱ्याचा गळा कापणारी सिंधूही रंगविणे कठीण नाही ! बोलून चालून भाकडकथा! विचारतो कोण तिला!'

कल्पितापेक्षा घटिताचा परिणाम नेहमीच शतपटीने अधिक टिकाऊ, अधिक लागू, अधिक विश्वसनीय असणारच असणार. अर्थात्समाजातील कोणत्याही रूढीचे सुपरिणाम वा दुष्परिणाम अखंडनीय पुराव्याने सामाजिक मनावर ठसविण्यास सत्यकथांचा उपयोगही तितक्याच पटीने अधिक होणार. त्यांच्या तात्पऱ्याला तितके सहजासहजी प्रतिपक्षालाही हेटाळता येत नाही. उदाहरणार्थ - विवाहाचा विषय घेऊ. लेखकाच्या लहरीप्रमाणे विवाहाच्या प्रौढ वा बाल, सवर्ण वा अवर्ण, स्वतंत्र वा परतंत्र अशा वाटेल त्या प्रकारचा सुखद परिणाम कादंबरीकारास सहज रंगविता येईल. तो विवाह साजरा करावयास त्याला हवी ती घटनांची सामग्री कल्पनेच्या हाटात वाटेल तितकी मागण्यावारी मिळू शकते, त्यामुळे कल्पित प्रबंध इतर दृष्टीने कितीही उपयोगी वा आकर्षक असले तरी विवाहांच्या जुन्या वा नव्या प्रकारात समाज किती सुखी वा दु:खी असू शके किंवा शकतो ते निर्विवादपणे ठरविण्यास तशा खरोखरच घडलेल्या विवाहांच्या आणि विवाहविषयक घटनांच्या वैयक्तिक सत्यकथा ह्याच, निर्भेळ वृत्तान्ताचे खालोखाल उपयोगी पडणाऱ्या असतात; आणि केव्हा केव्हा कल्पिताहून अधिक आकर्षक नि रोमहर्षक असू शकतात.

समाजाच्या वास्तव परिस्थितीवर लख्ख प्रकाश पाडणारी अशीच एक सत्यकथा आणि त्याच विवाहविषयक प्रकरणी आम्हांस श्री. पित्रे ह्यांच्या तोंडून ऐकावयास मिळाली, ती पूर्वी त्यांच्या स्वत:च्याच होऊ घातलेल्या दुसऱ्या लग्नाची. त्यांच्या स्वत:चीच फसगत तीत

असताही ती त्यांनी स्वतःच न लपविता सांगितली. ह्यावरून नि त्यांच्यासारख्या सरळ मनाच्या सदगृहस्थाने ज्या निष्कपट सहजपणे ती सांगितली त्यावरून ती जवळजवळ अक्षरशः खरी आहे अशी ग्वाही आमचे मन देते होते. पण तरीही ती आम्ही त्यातील दोघातिघा महत्वाच्या शिष्टपात्रांकडून पडताळूनही पाहिल्यामुळे तिच्या सत्यतेविषयी आम्हांस शंकाच उरली नाही.

आजचा काळ तर बोलूनचालून शारदा निर्बंधाच्या कलियुगाचा! पण जेव्हा अष्टवर्षा भवेत्कन्या' अगदी सत्ययुगीन काळ होता तेव्हा त्या सनातन सूत्राप्रमाणे चालणाऱ्या धर्मशील लोकांचीही विवाहनीती प्रसंगी काय काय रूपें धरी हे यथातथ्य दाखविण्यासही सत्यकथा एखादा आरशासारखी कामी येते. त्या संभाषणाचा महत्त्वाचा भाग असा:-

'म्हणजे तुम्ही पेशावरकडे नौकरीवर असतानाच तुमचे पहिले कुटुंब इकडे वारले? त्या कुठे असत?'

'माझ्या पत्नी म्हणजेच सौभाग्यवती इंदिराबाई पित्रे! तुमच्या शितूत डॉक्टरांच्या नातलग लागत त्या, आले ध्यानात? त्या वारल्याचे कळताच मी ती दीडशे रूपये दरमहाची पेशावरची नौकरी सोडून तडक महाराष्ट्रात परत फिरलो. तिकडील मंडळींनी पुष्कळ म्हटले की 'पित्रे, तुम्ही असे बैरागी काय होता एकदम! नोकरी सोडू नका.' पण मी काही ऐकले नाही. तडक पंढरपूरला परत आलो. पहिले कुटुंब जें वारले त्यापासून झालेली माझीं दोन लहान मुले त्यांच्या आजोळी पोचविलीं आणि रामभाऊंनी बोलावल्याप्रमाणे त्यांच्या भेटीस गेलो. जाताच रामभाऊंनी मला स्पष्टपणे सांगितले की 'तुमच्या मनात असेल तर छान मुलगी कोकणात आत्ताचे आत्ता मिळण्यासारखी आहे. तेव्हा, पित्रे, तुम्ही ही लग्नसराई हातची जाऊ देऊ नये. तुम्हांस दुसरी काही एक उठाठेव करावयास नको. ज्यांनी माझें दुसरें लग्न गेल्या वर्षी असेच बिनबोभाट जुळवून दिले ते धोंडभट जोशी हेच तुमचे हे लग्नही जुळविणारे! मग चिंता काय? त्यांनी कोकणातल्या अशा अनेक मुलींची लग्ने देशावर जुळवून आपल्या घरी पार पाडलीं आहेत. तुम्ही नुसते एकटे जरी तिकडे जाल तरी बाकीचे सगळे सोहोळे ते जोशीबुवा उरकून घेतील नि येताना तुम्ही नवीन बायको खाकोटीस मारून जोडीने याल! माझे पहिले कुटुंब निवर्तल्याचे ऐकताच मला धोंडभटजींनी असेच एकटे कोकणात बोलावून नेले आणि आठदहा दिवसांत सारा विधी उरकून मुलगी माझ्या पदरात टाकून माझी सहकुटुंब पाठवण करून दिली. या, आत या असे. ही पाहा ती मुलगी. हें आमचे द्वितीय कुटुंब. गेल्याच वर्षी लग्न झाले आमचे!' रामभाऊंनी असे उत्तेजन दिल्यावर मीही विलंब न करता लग्न उरकून घेण्याचे ठरविले. रामभाऊ माझे बालमित्र. त्यांना स्वतःच्या अनुभवाने जो जितका कर्ता नी विश्वासार्ह वाटरला तो कोकणातील ह्या धोंडभटजीसारखा साहाय्यक काही वारंवार मिळणार नाही हे मी जाणून होतो. त्यातही रामभाऊंनी केलेली ती कोकणातील त्यांची दुसरी बायको चांगली चुणचुणीत, अकराबारा वर्षांची, त्या वेळच्या समजुतीप्रमाणे उपवर पोर दिसली. श्रीमान्‌विधुरांना अशा मुली कोकणात मिळू शकतात असा त्या वेळी भारी लौकिक असे.'

'म्हणजे ही गोष्ट अशी घडली तरी किती वर्षांपूर्वी? आपले वय काय होते तेव्हा?'

'सरासरी वीस वर्षांपूर्वी. मी चाळिसाव्या वर्षाच्या आतबाहेर असेन.'

'बरे, पुढे? तुम्ही मग काय कोकणात एकटेच गेलात की धोंडभटजीशी आधी मुलीच्या माहितीविषयी काही पत्रव्यवहार केलात?'

०.०.०

'छे! मला गाजावाजा नको होता. पुन्हा लग्नसराई जवळ आलेली आणि रामभाऊंचे यशस्वी उदाहरण डोळ्यांपुढे. यास्तव त्यांनी सांगिल्याप्रमाणे पंधराशेच्या नोटांचे पुडके एका पैशाच्या कशात घालून नि तो कंबरेस बांधून कोकणात निघालो, तो थेट धोंडभटजींच्या गावी जाऊन त्यांच्या घरी उतरलो. रामभाऊंनी सगळें कळवून ठेवलेच होते. धोंडभट माझी वाटच पाहत होते, ओटीवर त्या खेड्यातले काही भंडारी होते. त्यांना मी का आलो हे कळलेले असावेसे दिसले. कारण ते मी थोडा इकडे तिकडे उभा राहिलासे पाहून आपापसात बोलत होते की मुळ्यांच्या मुलीचं बामणाशी जमलं तर बेश होईल बुवा. धोंडभट काय म्हणतील ते करतील. त्या मुळ्यांच्या तोंडचं पाणी पळालं आहे. मुलगी तर गळी लागली. आता अकरावं वर्ष लागणार. समद्या बाया विचारतात लगीन कधी करणार! पण गाठी दमडी नाही! मुळ्या तरी करणार काय! आता हा आपला उपकारी भटजीबुवाच तारील तर तारील त्या मुलीला. पाहुणाबी सज्जन दिसतोय!' त्यांच्या या माझ्यामागे बोललेल्या पण मला ऐकू येणाऱ्या संवादाने मला बरीच तरतरी आली. धोंडभटजीविषयी आदर, त्या कोणत्याशा मुळ्यांच्या मुलीविषयी आतुरता नि ह्या भंडारीबिंडारी गावकऱ्यांविषयी आपुलकी भासू लागली.

'स्नानाची वेळ होताच मला एका मोकळ्या शेतासारख्या आगरात मोठमोठे धोंडे पाडून केलेल्या चुलीवर पाणी तापत होते तिकडे नेण्यात आले. पाल्यापाचोळ्यातच एक चिरा होता. तिथे अगदी उघड्यावर स्नान करू लागलो. कोकणी खेडेगावचे ते सगळेंच नवीन ठाण. ते हे पाहा, करण्यात मन बावचळले होते. त्यामुळे अंगावर उभ्याउभ्या तीनचार तांबे पाणी ओतून अंग हाताने घासू लागेतो नोटांचा कसा कंबरेला बांधलेला आहे याचा मला आठवणच राहिली नाही. हात कंबरेला लागताच चमकलो. घाईघाईने कसा सोडला तो नोटा भिजत आलेल्या! तसाच पुढे होऊन, उन्हात त्या नोटा पसरून, त्यावर दगड ठेवून स्नान उरकून मी धोतर नेसलो. तो धोंडभटांनी दुरून कोकणात जें सहज बोलणे म्हणतात पण ज्याला देशावर ओरडणेच म्हटले जाईल अशा उंच आवाजाने 'मुलीला पाणी भरायचेय, किंचित्इकडे यावे' असे घाईघाईने सांगितले. मी झटकन्तिकडे गेलो, तो संध्येचा पाट ठेवलेला पाहिला. त्यांच्या कोकणी भावना दुखवू नयेत म्हणून पाटावर बसून भस्म लावतो न लावतो तोच एका मुलीने धावत येऊन सांगितले की, ते कागद कोणाचे पडले आहेत, कावळ्याने उडविला की एका! मी तिकडे दृष्टी ठेवली होती नी लगेच परतणारा होतो नोटा उचलण्यास तोच ती मुलगी हे ओरडली. झटपट जाऊन पाहतो तो शंभराची एक नोट नाही! अर्थात्कावळ्याने नेली! कावळ्याचे काय घेणार? धोंडभटाने, त्याच्या बायकोने, त्या भंडाऱ्यापैकी एकाने कावळ्यच्या उपद्रव्यास शिव्या हासडल्या; कावळयांच्या उपद्रवाचे प्रकार सांगण्यात येऊ लागले, कोकणाचे कावळे नी देशी कावळे यांच्या जातीपातीपर्यंत गोष्टीवरून गोष्ट गेली; पण नोट काही परत आली नाही.

'तरी देखील ती खेडवळ माणसे किती हळहळली! एका भंडाऱ्याच्या डोळ्यांत तर टिपे आल्यासारखीं दिसली. मोठ्या नगरातील लोकांपेक्षा खेडेगावची माणसे दयाळू, सरळ साधी असतात म्हणून कवि जे गोडवे गातात ते काही खोटे नव्हे! मी मनात म्हणू लागलो -

माझ्याएवढा प्रौढ बिजवर मिळेल ती मुलगी पदरी पाडून घेण्यास आला असता अजून एकानेही मला खिजवले नाही - नाही तर नगरातील ती हलकट सभ्यता! एवढ्यात शंभरदा मजकडे बोटे दाखवून फिदी फिदी हसली असती! लागट बोलली असती!

'या विचाराने नोट गमावल्याचा मला जवळजवळ विसरच पडला. सारखी आठवण होत होती ती एवढीच की, दोन दिवस उलटून गेले पण धोंडभटजी मुळ्यांच्या मुलीकडे मला अजून कसे नेत नाहीत.'

'तोच मजविषयी प्रथमपासून कळकळ दाखविल्यामुळे ज्यासंबंधी मला ममत्व वाटे तो शिदू भंडारी येऊन मला म्हणाला, 'महाराज आले की एकदाचे मुळे बाहेरगावाहून परत! आज धोंडभट तुम्हासनी नक्की नेणार बघा मुलगी बघायास.'

'मी म्हटले, अरे! धोंडभटजीना पसंत, ती मला पसंत आहेच की; बघायची कसली? ठरवूनच टाकायचं एकदम!'

त्यावर शिदू म्हणाला, तांदुळाचे गोण भारी सस्तावले आहेती. आमचा तोच व्यापार, आज खरेदीस्नी जाणार मी. तुमचेभी लगिनसाहित्य सस्तात घेऊन शानी येतो तर!' मी म्हटले, 'जाच तू.' तोच धोंडभट आले नी मुलीकडे निघायचे म्हणाले. मी अगदी प्रसन्न झालो, त्या निघण्याच्या लगबगीतच धोंडभट मला झटकन् थांबवून म्हणाले, 'शिदू जिवास जीव देणारा मनुष्य, तांदूळ खरेदीसाठी नडला आहे. आज न गेला तर लग्नापर्यंत परतू शकणार नाही. पण तो नसला तर साऱ्या गावास वेळी दटाऊ शकून कार्य पार पाडणारा दुसरा दंडम माणूस कोण मिळणार! तर त्याला हवे ते २०० रूपये लगेच द्यावे. तो येताच रूपये परत देईल. आपल्या लग्नाचे तांदूळ पण स्वस्तात घेऊन येईल. हं चला; मुलीकडे लवकर गेलं पाहिजे.'

मुलीकडे जायच्या माझ्या धांदलीत यांच्या हिरमोडाची आडकाठी मुळीच नको, या विचारावाचून दुसरा विचार मला सुचूच न शकल्यामुळे मी २०० रूपयांच्या नोटा शिदूला देऊन लगबग मुळ्यांच्या घरी गेलो.

'मुलगी ठीक होती. त्या खेडेगावात त्या काळपर्यंत 'अष्टवर्षा भवेत्कन्ये'-चेच युग नांदत होते. त्यामुळे त्या अकरा वर्षाच्या मुलीस लोकांनी घोडनवरी म्हणू नये म्हणून मुळ्यांनाही लग्नाची घाई आहे, हे मी जाणून होतो. पण तरीही माझ्यासारख्या बिजवराकडून मुलीच्या नांवे उलट हुंडा उपटणारे कित्येक आईबाप आमच्या नगरातून मला आढळले असल्यामुळे तशा टग्यांशी माझी गाठ पडते की काय अशी मला भीति वाटत होती; पण देण्याघेण्याची कोणतीही भानगड मुळ्यांनी केली नाही. मी म्हणेन त्यात त्यांचा संतोष! मला पुन्हा वाटले, हे खेडवळ लोकच खरे धर्मभीरू! किती साधाभोळा व्यवहार यांचा! रामकृष्णपंत मुकादम नावाचे कुणी गृहस्थ तिथे शेजारच्या गावाहून सहजासहजी आले होते. त्यांस बोलावून, त्यांचे समक्ष लग्न नक्की ठरून मला एक गडंगनेराची जेवणावळही त्याच दिवशी झाली.

'रात्री धोंडभटजींनी पंधरा दिवसांवरचा मुहूर्त नक्की केला. माझेबरोबर एक भंडारी माणूस देऊन ते म्हणाले, 'तुम्ही मुंबईस जाऊन ठरलेले दागिने घेऊन या; पण त्या आधी लग्नाचीही तूपसाखरप्रभृती किराणा सामग्री ह्या भंडाऱ्याचे हाती उलट बोटीने धाडावी. दागिने झाले की तुम्ही यावे. तोवर शिदू भंडारीही तांदूळ खरेदीहून येईल.

'आम्ही दोघे मुंबईस आलो. शंभरसवाशेचे किराणा सामान नि कापड ह्या भंडाऱ्याबरोबर बोटीने लगेच धाडून दिले. पाचसहा दिवसांत मनाजोगे दागिने घडवून मीही परत धोंडभटजींकडे आलो.

'पाहातो तो माझ्यामागे धोंडभटजींच्या मुलाची मुंज साजरी झालेली आहे नि लग्नासाठी म्हणून धाडलेले तूपसाखर, कापडचोपड त्या मुंजीसाठी खर्च झालेले आहे! आणि ही गोष्ट स्वतः धोंडभट मला साळसूदपणे अशी सांगते झाले की, तुम्ही गेल्यावर त्या भंडाऱ्याचे हाती जें सामान धाडलेत ते येताच मी मुळ्यांना मांडवबिंडव घालण्याची विनंती करावयास जो गेलो तो त्यांनी मुलगी देण्याचा बेत रद्द केल्याचे कळविले; तेव्हा म्हटले, हे सामान आता उगीच सडवून का टाका? यासाठी त्यातच मुलाची मुंज उरकून घेतली!' धोंडभटाचे हे बोलणे ऐकताच मला राग आला. मी म्हटले, 'मला मुलगी तरी द्या. नाहीतर माझे पैसे तरी भरून या आणि तो शिदू भंडारी आला की नाही? त्याने नेलेले दोनशे रूपयेही मला तुम्हीच दिले पाहिजेत!

'माझ्या या रागीट मागणीने मुळीच न रागावता अधिकच थंडपणे धोंडभट म्हणाला, 'तुमची दमडी न्दमडी आम्ही देऊ. इतकेच नव्हे, पण दुसरी मुलगीही मी शोधीत आहे. तुम्ही काही दिवस धीर धरून इथेच राहावे.'

'मी पुन्हा गोंधळलो. क्षणभर वाटले, हा मनुष्य लुच्चा असता तर इतक्या न्यायाची गोष्ट बोलता ना! पण आता आपण थोडे सावध राहावे, आणि पुन्हा दमडी देऊ नये म्हणजे झाले. असा विचार करीत जेवून जो ओटीवर येतो तो माझी दागिन्यांची लहान ट्रंक तिथे नाही, माझ्या उरात आता मात्र धडकीच भरली जवळ जवळ ओरडूनच मी उठलो, 'पण माझी ट्रंक कुठे आहे! 'ट्रंक! तोच आतून धोंडभटजी आले नी त्या पहिल्या शांतपणाहूनही शांतपणे म्हणाले, 'ओटीवर ट्रंक कशी ठेवावी? आत नीट माळ्यावर ठेवून देणेच सुरक्षित! पण तुम्हांस हवी तर इथे जवळ ठेवा.' मी निक्षून म्हटले, घेऊन या ती.' त्यांनी आणून दिली ती.

'माझ्या उरात भरलेल्या धडकीसरशी माझ्या मनात आता मात्र एक चमत्कारिक अवसान आले. पंजाबपर्यंत नाना देशचे पाणी प्यालेला मी मनुष्य - हा धोंडभट खरा असो, खोटा असो; ह्याच्या हातात इतके मी सापडावेच का, की हा मला फसवील की काय ह्या शंकेने मला असे सारखे व्याकुळ व्हावे लागावे! जे गेले ते गेले समजून ती परत आलेली दागिन्यांची ट्रंक तरी इथे ठेवणे नाही, असा विचार करून आजूबाजूस पाहिले तो धोंडभट मागे दूर आगारात गेल्याचे नी जवळ पास कोणी नसल्याचे आढळले. तडक उठलो, ट्रंक चक्क डोक्यावर घेतली नि सपासप जो समोरच्या घाटीने चढू लागलो तो मागे म्हणून पाहिले नाही.

'थोडीशी घाटी चढून एका दाट झाडीत वाट फुटलेली पाहताच तीत वळलो दोनचार माणसांना - त्या मुळ्यांच्या घरी झालेल्या गडंगनेराचे वेळी जे रामकृष्णपंत मुकादम मला भेटले होत - त्यांच्या गावाचा पत्ता विचारला. ते गाव त्याच वाटेने संध्याकाळपर्यंतच्या चालीवर आहे, असे कळताच तिकडेच जावे म्हणून चाललो. आमचे एक नाते त्या दिवशी बोलता बोलता निघाले होते.

'संध्याकाळी मुकादमांचे घर गाठले. त्यांनाही फार आनंद झाला. ते म्हणाले, 'बाबा! सुटलास का एकदाचा त्या धोंडभटाचे जबड्यातून? जाऊ द्यात हो. जे गेले ते पैसे! हे वाचविलेत तेच विशेष समजा! अहा, कसला मुळ्ये, कसली मुलगी, कसला शिदू भंडारी नि कसले तांदूळ

घेऊन बसला आहात? महाराज! ती एक चांडाळ चौकडी आहे नि त्या धोंडभटाने आजवर असे तुमच्यासारखे दहापाच उतावळे नवरे फसविले आहेत! तुमची नोट तुम्ही स्नान करता करता ज्या कावळ्याने पळविली ना, तोच कावळा तुमची ही ट्रंक पळविण्याच्या बेतात होता. पण उचलली नाही त्याच्या चोचीला झटकन् इतकेच! आम्ही त्या गडंगनेराच्या दिवशीच तुम्हांस सावध करणार होतो. पण बोलावे कोणी! तुम्हीच ते खोटे मानलेत तर आमचेच दात पडते. कारण तो धोंडभट, तो मुळ्ये नी ते दोनचार भंडारी गुंड, गाजावाजा तर होऊ नये, शिकार गवसावी, अशा बेतानेच, निर्बाधाचे कैचीत स्वतः न गवसता, गळा कापतात दुसऱ्याचा! इतक्या सावधपणे की, त्यास गळेकापू म्हणून जो कोणी म्हणेल त्यावरच उलट मानहानीचा खटला भरून कोर्टात खेचता यावे!

'मुळ्याच्या माझ्या मुळावरच आलेल्या मुलीच्या पायी मी पडत असलेल्या खड्ड्यातून शिरसुरक्षित सुटलो ह्याचा आनंद मला न होतो तोच काय सांगू राव, पुन्हा एकदा लग्नाचे नवे संकट तिथल्या तिथेच दत्त म्हणून उभें राहिले! कारण वरील भाषण संपते न संपते तोच रामकृष्णपंत म्हणाले; 'आता हे पाहा, ही आमची मुलगी; ही आम्ही तुम्हांला देतो आणि कोकणात येण्याच्या तुमच्या श्रमाचे शेवटी सार्थक करतो!' हे बोलतबोलतच त्यांनी मुलीला मजसमोर उभी केली तरी ती माझ्या गुडग्याहून फारशी काही उंच दिसली नाही. त्या काळी शिष्टसंमत असलेला 'अष्टवर्षा भवेत्कन्ये'चा परकरदेखील तिला मोठा होईलसे स्पष्ट दिसत होते. मी देखील थोडे ओशाळतच विचारले, 'मुलीचे वय किती? फारच लहान दिसते!'

'रामकृष्णपंत निश्चिंत निश्चयाने उत्तरले, 'वयच विचाराल तर सातवे लागलं आहे, पण आम्ही एक-दोन वर्षे तिला माहेरीच सांभाळू म्हणजे झाले, तुमच्या पहिल्या कुटुंबाची दोन लहान मुले आहेत, त्यांतच हीही वाढेल. मुलीची जात! दोन तीन वर्षात अशी उफाडेल की यंव!'

'हसता काय महाराज? आज मलाही त्या भाषेचे जरी तुमच्यासारखेच हसू येते तरी कोकणातील खेडेगावातून केवळ वीस वर्षांपूर्वीपर्यंत ही भाषा अगदी परिचयाची, अगदी शिष्टाचाराची असे. अहो, गुजराथ राजपुतान्यात तर मी अजूनही तीनतीन चारचार वर्षांच्या मुलींची लग्ने पाहात होतो तर त्या काळी मला ह्यात काय विशेष आश्चर्य वाटणार? त्यातही कोकणात आल्यासरशी मुलगी मिळवायचीच असा मला एक अभिनिवेशच चढलेला. आता हसा वा हसू नका. त्या वेळी तरी मी आनंदाने लग्नास होकार भरला. म्हटले, झाली आमची मुलगी! जवळ दागिन्यांची ट्रंक होतीच. ते सारे दाखवून बोलता बोलता त्याच बैठकीवर मुहूर्त ठरविला. त्या मुळ्यांच्या मुलीशी ज्या दिवशी तो धोंडभट माझे लग्न लावणार होता ना, त्याच दिवशी तिच्या सवाई ठिकाणीची मुलगी वरणारच तर मी! असा सूड उगवल्यासारख्या एक आवशेच चढला मला.

'अगदी शेजारीदेखील फारसा गवगवा न होऊ देता ठरल्या दिवशी विवाह संस्कारास आरंभ झाला. मला नी मुलीला हळदही लागली. तोच -

'दूरवरून दहापाच दांडगट लोक मोठमोठ्याने बोलत येताना दिसले. बोलता बोलता शिदू भंडारी त्या धोंडभटाच्या बैठकीतल्या इतर भंडाऱ्यांसह दाराशी येऊन ठेपलेला नी मला भेटण्यासाठी दंडम हट्ट धरून उभा असलेला पाहिला. मनात कसलीशी भीती वाटली, पण रामकृष्णपंतानी याच म्हटले म्हणून तसाच हळद लावलेला मी पुढे आलो. त्या शिदू भंडाऱ्याचे

डोळे लाल, फिरलेले, माडी पिऊन तर्रर झालेले! त्याच्या साथीदारांच्या तोडातूनही माडीच्या उग्रट गंधाचे भपकारे येत होते. मला पाहताच ते दटावून ओरडले, 'अरे बामणा, त्या मुळ्याच्या मुलीशी ठरलेले लग्न मोडून आमच्या गावाला काळोखी लावून इथे आलास काय पळून?' मी शक्य त्या सौजन्याने दादा-बाबा करीत म्हणालो, 'अरे, धोंडभटांनी मला सांगितले ना की, मुळ्यांनीच मुलगी देण्याचे नाकारले म्हणून!'

'ते वेड्यावाकड्या शिव्या हासडीत म्हणाले, चुलीत गेला तो पाजी धोंडभट! आम्ही तुला या कोकणातली कोणाचीच मुलगी आता करू देणार नाही. चल, धुऊन टाक ती अंगाला माखलेली हळद! चल खंडोबा दिसतुया जसा!'

इतक्यात रामकृष्णपंतांनी मधे पडून शिदूला बाजूला घेऊन काहीसे गयावया करुन सांगताना मी दूरून पाहिले. शिदूची नाडी त्यांच्या चांगल्या परिचयाची दिसली. तो थोडा थंडावल्यासारखा झाला. पण त्याच्या रोगावर कोणते औषध इतके तत्काळ रामबाण ठरले?

'आम्ही त्यांची समज काढण्यासाठी पन्नास रूपये दंड द्यावा; हे! हूं का चूं न करता मी ते रूपये रामकृष्णपंतासमोर त्या गुंडांच्या हाती टाकले! ते वाटेला लागले आणि मी तसाच तडक तापत असलेल्या स्नानाच्या पाण्याकडे जाऊन अंगावर भराभर लोटे ओतीत हळद धुऊन टाकली!

'बिचारी अर्भक ती मुलगी - आत हळद लावून तशीच बसविलेली होती! बिचारा रामकृष्णपंत! 'आहो पित्रे, आता त्या गुंडांची समजूत झाली आहे, आता काही वांधा नाही, हळद का धुता?' म्हणून काकुळतीने पुसू लागले मला!

मी म्हटले, आता त्यांचा नव्हे माझाच वांधा आहे! त्याची जशी एका अर्थी पटली - तशीच दुसऱ्या अर्थी माझीही समजूत पटली! आता या जन्मात पुन्हा लग्न म्हणून कर्तव्य नाही! छे! पाहिजे तर तुम्हांलाही लग्न मोडल्याचा म्हणाला तो दंड देतो पण असे अपशकुनी लग्न आता लावणे नाही!!!'

'पण रामकृष्णपंतांनी मात्र माझ्याकडून काहीही दंड न घेता माझे दागदागिने परत केले नी मी आल्या वाटेने परत फिरलो तेव्हापासून –

खेड्यातील लोक म्हणजे गोगलगाय' साळसूदपणाचे आगर म्हणजे खेडे, नागर तेवढा काय तो लुच्चा! अशी एक एक कविता ज्यावर लिहिलेली आहे आणि मी स्वतः, ते धोंडभट, तो शिदू भंडारी, ते त्या ओटीवरच्या बैठकीतले इतर सालस खेडवळ, ते मुळ्ये, आणि आम्हा सर्वांच्या पायदळी त्या दोन आठदहा वर्षांच्या निरपराध अर्भक मुली वरमाला घेऊन ज्यामध्ये विवाहहोमाच्या पेटलेल्या कुंडात उडी घेत आहेत, असे एक छायाचित्र काढून त्याची एकेक प्रत जुन्या नीतीच्या अमर्यादित अभिमान्यांना भेट द्यावी अशी मला लहरीवर लहर येते!!'

- १९३५

***

१.४ काळ आणि कसर !

साऱ्या प्रमुख इतिहास संशोधकांची एकच दाटी मंडपाच्या दाराशी उडालेली होती. एकमेकांवर वर्षानुवर्षे नियतकालिकांतून तिखट नि प्रसंगी शिवराळ टीका करण्यापुरतीच ज्यांची परस्पर ओळख असे, असे दूरवरचे शेकडो ऐतिह्य संशोधक आज येथे दाटलेले असल्यामुळे आज त्यांची परस्पर तोंडओळखही होणार होती. हाही एक संशोधनाचा विषयच असल्याने एक संशोधक त्याच कामावर नियोजिला होता. प्रत्येक आलेल्या संशोधकाची वंशावली नि बिरुदावली मोठ्याने संकीर्तीत तो ज्यास त्यास मंडपात प्रवेशवून योग्य स्थानी बसवी.

ऐतिह्य संशोधक महामंडलाचे हे संमेलन अगदी अपूर्व असल्याने अनेक प्रख्यात इतिहासज्ञ आपले अगदी अपूर्व तेवढेच निवडक निबंध घेऊन सभेस आलेले होते. अध्यापक चिंते यांनी गेलीं चाळीस वर्षे ज्या शोधाविषयी खर्चिली त्याची गंभीर चर्चा त्यांनी आपल्या निबंधात केलेली होती. त्यांचा तो विषय म्हणजे ‘ग्रीकांवर चालून जाताना सम्राट चंद्रगुप्त ज्या घोड्यावर बसला त्याच्या शेपटीचे केस किती लांब होते?’ हा होय. ती चंद्रगुप्ताच्या घोड्याच्या शेपटीच्या केसांची लांबी निश्चिणारे अनेक पुरावे त्यांनी त्या निबंधात गणनाच्या तक्त्यासह देऊन त्या पुराव्यांचा पुरावा म्हणून मौर्यकालच्या घोड्यांची चित्रें असलेलीं नाणीं छायाचित्रे, कागद, ताम्रपटप्रभृती प्राचीन वस्तू सोबतच्या प्रदर्शनातही मांडलेल्या होत्या. प्रख्यात पुरातत्त्वज्ञ श्रीयुत रावणे यांनीही. प्राचीन वस्तू धाडलेली होती. ती म्हणजे त्राटिकेच्या चोळीची उजवी बाही ही होय.

हजारो प्रेक्षक ती बाही पाहण्यास त्या गाळ्यास दाटलेले असत. हा शोध जर खरा ठरला, तर पुराणकालावर, रामायणावर आणि एकंदर मनुष्यजातीच्या ज्ञानावर मोठाच प्रकाश पडून तिचे असीम हित साधणारें असल्यामुळे गेलीं चार वर्षे साऱ्या विद्वान्मंडळींनी साऱ्या वृत्तपत्रांतून नि मासिकांतून उलटसुलट चर्चेचे लेखामागून लेख लिहून मोठी खळबळ उडवून दिलेली होती. त्यातही ते संशोधक रावणे नाशिक पंचवटीचे राहणारे असल्याने खरी पंचवटी राजमहेंद्रीच्या बाजूला आहे असे मानणाऱ्या संशोधकांनी त्या शोधाविरुद्ध कुचाळकीही करण्यास कमी केलें नाही असा श्री. रावणे यांच्या पक्षाचा आक्षेप होता. त्यामुळे त्या वादास नाशिककर विरुद्ध महेंद्रीकर असे स्वरूप येऊन जो जो नाशिककर तो तो त्या शोधास भराभर अनुकूल होत चालला आणि जो जो महेंद्रीकर तो महेंद्रीकर म्हणूनच त्या कुचाळकीस खरा शोध म्हणून उचलून धरू लागला. पुरातत्त्वज्ञ रावणे यांचे म्हणणे असे होते की, पंचवटीच्या ज्या बाजूकडे क्षेत्रोपाध्यांच्या अखंड परंपरेप्रमाणे खडकावर खडक होऊन पडलेले लक्ष्मणाने कापलेले राक्षसिणीचे नाक नि कान अद्याप दाखविलीं जातात, त्याच्या काही अंतरावरच एक गुहेसारखें थोरले, भगदाड आहे. जशी सीतागुंफा तशीच त्राटिकागुंफा असली पाहिजे. राक्षसिणीसह त्राटिका तिथे केव्हा केव्हा तरी रमत असावी आणि रामचंद्र सीतागुंफेत जाता येता येथूनच तिने चोरुन त्यांस पाहात असावे नि त्यांच्यावर मोहत असावे असा निश्चय होऊन त्या त्राटिकांगुंफेचे सूक्ष्म निरीक्षण करण्यास श्री. रावणे जेव्हा गेले तेव्हा एका खबदाडात खुपसून ठेवलेले काही तरी वस्त्र त्यांस आढळले. ओढून पाहतात, तो ती दणकट मळकट कापडाची बाही! अर्थात् ती त्राटिकेच्या चोळीचीच असली पाहिजे! चोळीसाठी एक बाही ठेवून बाकी शिवायची तो त्याच दिवशी रामाची

शेवटची कटकट होऊन ती मारली गेली असावी! ह्या तर्कास त्या बाहीच्या लांबीचा, रामायणातील राक्षसींच्या धिप्पाड देहांच्या वर्णनांचा प्रभृती अवांतर पुरावाही श्री. रावणे यांनी आपल्या निबंधात विस्तारशः दिला होता. पण महेंद्रीकर संशोधकांनी तो तुच्छ मानून, त्या वस्त्राची उपपत्ती अशी लावली होतीं की, त्या बाजूस भटके पठाण वारंवार जातात, तिथेच खाऊन पिऊन आपले उष्टें खरकटें, फुटके, फाटके सामान फेकून निघून जातात त्यांच्यापैकी कोणा पठाणाच्या अघळपघळ फाटक्या तुमानीचा तो उजवा पाय तिथे पडलेला असावा, नव्हे त्यांनी एका पठाणाचे त्या अर्थाचे वक्तव्यही सहीसुद्धा प्रसिद्धिले! त्यांत त्या पठाणाने सांगितले ते स्वतः अमक्या वर्षी त्या जागी गूळ आणि शेंगाचे दाणे फाकीत बसलों असता खबदाडातून कीटमुंगी वर येऊ नये म्हणून माझ्या एका फाटक्या तुमानीचा जवळ असलेला पाय त्यांत कोंबून ठेवला होता!’ अर्थात् ती त्राटिकाच्या चोळीची बाही नसून पठाणाच्या तुमानीचा पाय होता! ह्या महेंद्रीकरांच्या म्हणण्याने संतापून श्री. रावणे यांनी आपल्या ह्या संमेलनार्थ लिहिलेल्या विशेष निबंधाच्या शेवटी असे विचारले होते की ‘एका लफंग्या पठाणास लाच देऊन एका अत्यंत महत्त्वाच्या ऐतिहासिक सिद्धान्तास खोटें पाडण्याचा यत्न करताना महेंद्रीकरांना लाज कशी वाटली नाही!’

जपानने चीनवर जी स्वारी केली आहे, तिचे हिंदुस्थानावर काय परिणाम होणार आहेत, ह्या वा अशा क्षुल्लक विषयांस एक अक्षरही जागा न देता वरील ज्या अत्यंत महत्त्वाच्या प्रश्नाची चर्चा करण्यात सारी वृत्तपत्रे नि विद्वान्‌गेली चार वर्षे गुंतले होते, ते प्रश्न ‘त्राटिकेच्या चोळीची बाही का पठाणाच्या तुमानीचा पाय?’ हा आजच्या संमेलनात प्रमुखपणे चर्चिल्या जाणाऱ्या विषयांतील जसा एक विषय होता, तसाच दुसराही एक इतक्याच महत्वाचा विषय श्री. नार्वेकर ह्या सुप्रसिद्ध संशोधकांनी निबंध लिहून संमेलनात प्रस्ताविला होता. नार्वेकर हे देशभक्त नि स्वाभिमानी इतिहासकार म्हणून प्रख्यात होते. ते स्वतः वैश्य जातीचे; गोमांतकात नार्वे येथील पेठेतून त्यांच्या जातीची मंडळी देशावर पसरलेली होती. आर्य लोक हे उत्तर ध्रुवाकडून भारतात आले या स्वाभिमानी देशभक्तीस लांछिणाऱ्या मताच्या ते अगदी विरुद्ध होते. आर्यांची जन्मभू भारतच असून ते नंतर उत्तरध्रुवाकडे वसाहत करीत गेले, ह्या स्वदेशाभिमानी मतास ते पुरस्कारीत. इतकेच नव्हे, तर साऱ्या जगातील प्रत्येक राष्ट्र हे कोणातरी जयिष्णु भारतीय जातीने बाहेर जाऊन वसविले असलेच पाहिजे, असा त्यांचा उपजत ठाम सिद्धान्त होता. त्यास समर्थिणारे एक अत्यंत महत्त्वाचे गमक त्यांना अलीकडेच जें जे सापडले त्याचीच सांगोपांग सिद्धी करणारा निबंध या संमेलनाकरिता त्यांनी धाडलेला होता. त्यांचा हा नवीन नि अत्यंत साधार शोध असा की, नार्वे हा देश नार्वेकर वैश्यांचीच वसाहत आहे! पुरावा? भरभक्कम! दुसरातिसरा सोडा - प्रत्यक्ष नावाचाच! गोमांतकातील ह्या नार्वे पेठेच्या वैश्यांनी जाऊन तो देश वसविला नसता तर त्यास नार्वे नांव ठेवण्याचे दुसऱ्या लोकांचे काय अडले होते! पुन्हा भारतीय वैश्य सूर्योपासक, तर नार्वेचे राष्ट्रही मूळचे सूर्योपासक. पण श्री. नार्वेकर यांचा हा महत्वाचा शोध लागताच देशाभिमानशून्य अशा एका दुष्टाने त्याच नामाभिधान्याच्या पुराव्यास पुढे करून एक अगदी उलट सिद्धान्त मांडला. तो असा की, नार्वे देशच्या लोकांनी गोमांतकात घुसून नार्वे पेठ स्थापली आणि नार्वेकर ही तीच परकी जात! मुळी भारतीयच नव्हेत ते; जसे चितपावन! ‘आर्य लोक हे उत्तर ध्रुवाकडून हिंदुस्थानात आले असे प्रतिपादणाऱ्या स्वाभिमानशून्य दुष्टपणाची ती प्रवृत्तीच, नार्वे देश हा आम्हां भारतीय नार्वेकर

वैश्यांची वसाहत होय हे माझें म्हणणे असे खोडून काढण्याचा निर्दयपणा करीत आहे; नार्वेच्या परक्या लोकांपासून भारतीय नार्वेकर वैश्यांची उत्पत्ती झाली आहे, असे म्हणणे निव्वळ देशद्रोह होय!' अशा कडक शब्दांत श्री. नार्वेकर यांनी आपल्या निबंधात ह्या आक्षेपकांचा खरपूस समाचार घेतला होता. तोच आज संमेलनात चर्चिला जाणार असल्याने तीही मोठी खडाजंगी उडणारच होती.

अशा अनेक अपूर्व ऐतिहासिक शोधांचा निर्णय ह्या संमेलनात लागणार होता. त्यामुळे त्या संमेलनाचे महत्त्वही अपूर्वच आहे, असे जाणून जो तो ऐतिह्यसंशोधक त्या मंडपात वेळेआधीच येऊन बसला आणि संमेलनाचा आरंभ होण्याची प्रतीक्षा आतुरतेने करू लागला.

शेवटी ललकाऱ्यांच्या नि जयघोषांच्या दणक्यात नियोजित अध्यक्ष रावसाहेब धुरंधर हे ज्ञानवृद्ध असल्यामुळे मुळीच न हसता आणि वयोवृद्ध असल्यामुळे लचकत लंगडत सभास्थानी प्रवेशले. संमेलन आरंभले.

१.४.१ अध्यक्षांचे भाषण

अध्यक्ष रावसाहेब धुरंधर हे ज्ञानवृद्धास नि वयोवृद्धास शोभेल अशा गांभीऱ्याने नि विलंबाने, गुळाची भेली काट्यावर चढवून, तोलून, उचलून फेकावी तसा प्रत्येक शब्द थबकत थबकत तोंडाबाहेर टाकीत म्हणाले, 'जंटलमेन ऍन्ड लेडीज! मला टाईम नसताही केवळ तुमच्या फ्रेंडली प्रेशरसाठीच काय ते मी ही प्रेसिडेंटची चेअर ऍक्सेपटतो. ह्या कॉन्फरन्सचं इंपॉर्टन्स अगदी युनिक आहे. हे तुम्हां सर्वांच्या मनावर इंप्रेसणे ही माझ्या ड्यूटी समजतो. माझे स्पीच आपण अटेन्टिव्हली लिसनावे. (हंशा होतो) व्हॉट! सालयलेन्स! आचरटासारख्यो बिहेव्हता! (हंशाच हंशा) मी इंग्लिश व्हर्बस्यूजतो म्हणून ना! अहो, मराठीत मुसलमानी आणि इंग्रजी नाउन्स ऍड ऍडजेक्टिव्हस्यांची भर घालून आपली मराठी लँग्वेज रिच करण्याचे महत्कार्य आजवर पुष्कळ जण करीत आले आहेत. बट तुम्ही अगदी फरगेटता की, मराठी भाषा जर कशात अगदी पुअर असेल तर ती व्हर्बसमध्येच होय. आपल्या मदर लँग्वेजचा जर तुम्हांस काही अभिमान असेल तर तुम्ही इंग्रजीसारख्या क्रियापदांनी समृद्ध असलेल्या कल्चर्ड लँग्वेजमधून शक्य तितकी व्हर्बस्मराठीत आणली पाहिजेत. ते महत्कार्य मी माझ्यासाठी रिझर्विले आहे. जर इंग्रजी मदर, फादर, ब्रदर, वाइफ, एक्सेट्रा अगदी घरगुती नामेंही तुम्ही वापरता तर तीच यूसफुल प्रोसेस् पुढे रेटून मी इंग्रजी व्हर्बसही मराठीत बोलू लागलो तर त्यात मराठीचे हितच नाही काय? जसे आपण आपल्या मदरलँडमध्ये मुसलमान, ज्यू, इंग्लिश, पोर्तुगीजप्रभृती जो येइल तो फॉरेनर बंधुप्रेमाने रिसीव्हिला आणि त्यायोगे आपले नेशन म्हणजे जगताच्या धर्मशाळेसारखे शोभू लागले आहे, - आय नो, विकेड पीपल त्याला जगताचा उकिरडा म्हणून हिणवतात; पण दॅटस् ऑल नॉन्सेस! तसेच इंग्लिश, जर्मन, फारशी, अरबी, अंदमानी, नेग्रिटोप्रभृती झाडून साऱ्या लँग्वेजांमधील लाखो वर्डांची भर आमच्या मराठीमध्येही घालून आम्ही त्या आमच्या मदरटंगला वर्ल्डटंग करून सोडली पाहिजे! (टाळ्या) मराठीचे नुसते रक्षण केले म्हणून जर चिपळूणकर मराठीचे शिवाजी ठरतात, तर आम्ही मराठीत ह्या व्हेरियस फॉरेन नाउनांना, ऍडजेक्टिव्हांना, ऍडव्हर्बसना, व्हर्बांना सामील करून, अनेक्सून, मराठीचे बाजीराव का बनू नये? (टाळ्या) इंग्लिश व्हर्बसची भर मराठीत घालून ह्या माझ्या

मदरटंगच्या क्रियापदांचे दारिद्रय नाहीसे करण्याचे मी अगदी रिझॉल्व्हिले आहे. मग मला फूलिश पीपल वाटेल तितके रिडिक्युलोत! (अवसानच्या भरात दम लागून धापा टाकीत खाली बसतात, आणि आता तुमचा मुख्य ठराव मांडा म्हणून श्री. तत्त्वे यांस हातानेच खुणावतात. त्याबरोबर श्री. तत्त्वे उठून बोलू लागतात.)

श्री. तत्त्वे - मी वायफळ बोलणारा माणूस नाही. कोणत्याही प्रकरणी तत्त्व तेवढें नेमके सांगतो. आजचे संमेलन अपूर्व का? अध्यक्षांनी मराठीचे क्रियापद दारिद्रय निवारण्यासाठी इंग्रजी क्रियापदे घ्यावी असा जो उपक्रम केला त्यामुळे काही हे संमेलन अपूर्व ठरत नाही. मराठी भाषा क्रियापदांच्या प्रकरणी दरिद्री आहे खरीच, साऱ्या प्राकृत भाषाच तशा आहेत. आपली संस्कृत भाषा ही इतर कोणच्याही संपत्तीप्रमाणे क्रियापदांच्या संपदेतही इंग्लिशला देखील हार जाणारी नाही. तेव्हा मराठीत क्रियापदे जी घ्यायची ती आपल्याच संस्कृत भाषेच्या अगाध निधीतून घ्यावी. ही कुबेराची संपत्ती घरी असता दुसऱ्यांच्या दाराशी भीक मागत नि त्यांच्या उच्चारांनी दात विचकीत फिरण्यास आम्हांस लाज वाटली पाहिजे. (अध्यक्ष - बॉश! स्टुपिड!) तत्त्व हे की, स्वतःच्या संस्कृतप्राकृत भाषांत जे शब्द आहेत वा निर्मिता येतात, त्यांना लाथाळून, मारून नामशेष करुन, फादर, मदर, कायदा, तहहयात, कबूल प्रभृतीसारखे अनावश्यक परकी शब्द घेऊ नयेत, वापरू नयेत. पण आपल्यात जे मुळीच नसतील तसे विशिष्ट प्रकारांचे शब्द जसे बूट, कोट, जाकीट, पुडिंग, गुलाब प्रभृती सुखेनैव घ्यावे. पण (अध्यक्ष - तो विषयच ड्रापा! स्टॉपा!) बरे तर; मी तत्त्व तेवढेच सांगतो. आमच्या ह्या ऐतिहासिक संशोधक महामंडळाची आजवर अवघ्या भूतलावर कोणाही ऐतिह्य मंडळाने न केलेली जी विशिष्ट कामगिरी ती ही की, आजवर सर्व इतिहास संशोधक मंडळे आणि सरकारे ऐतिहासिक कागद, ताम्रपट प्रभृती साधने सरंक्षण करण्याची एकांगी कामगिरीच काय ती करीत आली आहेत. पण आपल्या ऐतिह्य संशोधक मंडळाने ती सामान्य कामगिरी एका बाजूला करीत असताच दुसऱ्या बाजूला ऐतिहासिक साधनांचे निर्दालन करण्याचे सत्कार्यही पार पाडीत राहिले पाहिजे!

जगाच्या आरंभापासून ही क्लृप्ती कोणासही सुचली नाही. या कामी मुसलमानी विजेत्यांनी आणि काही जणांच्या मते ग्रँड डफ साहेबांनीही थोडी कामगिरी केलेली आहे. पण त्यांना त्याचे तत्त्व उमगले नाही. त्यांच्या स्वतःच्या कार्यसाधू अप्पलपोटेपणासाठी त्यांनी जुने ग्रंथ, कागदपत्रादिक नाशिले. पण संशोधनाचे कर्तव्य म्हणून निरपेक्ष निष्काम बुद्धीने ते कार्य त्यांनी केले नाही. ते तत्त्व मलाच कळले. हा माझा इतिहाससंशोधन शास्त्रावर आणि कलेवरच उपकार झालेला आहे. तेव्हा थोडक्यात माझा ठराव हा की, आपण, 'ऐतिहासिक - साधनं - निर्दालक - समिति' ह्या नावाचा आपला एक स्वतंत्र विभाग स्थापून आज प्राचीन ठरणारे जुने कागदपत्रच नव्हेत, तर उद्या प्राचीन ठरणारे आजचे महत्त्वाचे कागदपत्र - पट्ट - वस्तू, ग्रंथ - वास्तू प्रभृती ऐतिहासिक महत्त्व पावणारे पदार्थ फाडून, तोडून, जाळून, पोळून, निर्दाळण्याची मोठी मोहीम आरंभावी! (शेम! ब्रेव्हा! स्वीकार! धिक्कार! बोला! बसा! अशा गर्जनांची उलट सुलट सरबत्ती सभेत चालू होते. अध्यक्ष घंटा वाजवीत बजावतात; 'हा, हा, स्पीकरला मध्येच इंटरप्टता कामा नये!) मला वायफळ बोलण्याची सवय नाही. तत्त्व तेवढे मी सांगितले. बाकी उलगडा अनुमोदक करील. संपले माझे भाषण!'

अनुमोदक श्री. उलगडे म्हणाले, 'सभ्यहो, आपणांपैकी काहीजणांस श्री. तत्त्वे यांचा ऐतिह्य साधन निर्दालकमंडळ स्थापण्याचा ठराव ऐकून बरे वाटले नाही, ते साहजिकच आहे. पण 'इतिहास-साधन-संरक्षण-कार्य' सोडावे असे काही हा ठराव म्हणत नाही, हे आपण विसरू नये. आपल्या महामंडळाने प्राचीन वस्तूसरंक्षणार्थही किती खटपट केली आहे ते ध्यानी आणा! प्राचीन कागद - ताम्रपट - साधने अग्निजलवायुप्रभृतींच्या उत्पातातही सुरक्षित राहावी म्हणून आजवर जगातील ऐतिह्यसंशोधकांनी फारतर चिरेबंद संग्रहालये बांधलीं, पोलादी कपाटे ठेवली. तीही पडझड पावतात यास्तव कित्येकांनी कोणच्यातरी प्रचंड पर्वताच्या पोटात यास्तव भुयार पाडून त्यात जगातील सर्व महत्त्वाच्या प्राचीन वस्तू जतन कराव्या अशी युक्ती सुचविली. पण प्रचंड भूकंपासारख्या उत्पातात त्या पर्वतातील ती गर्भस्थ भुयारेंही हदरून कोसळतात, तीदेखील आपत्ती टळावी म्हणून आम्ही सध्या विमानासारखा सदैव तरता असा एक मोठा नभोदुर्ग आकाशातच अधांतरी बांधून त्यात वेदकालीन वस्तूंपासून तो थेट आजकालच्या वाण्यांच्या चोपड्यांपर्यंत सारी ऐतिहासिक कागदपत्रे पटादिसाधने संग्रहावी, अशी योजना जगापुढे मांडली आहेच की नाही! तेव्हा ऐतिह्य साधन संरक्षणाचे कार्य एका बाजूस आपण करीत राहण्यात काही बाकी ठेवली नाही हे उघड आहे. पण ते काम एका बाजूस करीत राहूनही आता आपणांस त्याबरोबरच ऐतिहासिक साधने काही प्रमाणात तरी विनाशिनण्याचेही कार्य करावयास पाहिजें; नाहीतर पुढच्या पिढ्यांतून ऐतिहासिक संशोधनाची प्रगती साफ खुंटून जाण्याचे संकट कोसळल्यावाचून कधीही राहणार नाही, हे आपण कसे विसरता? समजा, कालिदासाने आपले जन्ममृत्यूचे ठिकाण नि मिती नक्की सांगितलेला एखादा श्लोक जर लिहिला असता नि तो आजपर्यंत निश्चितीने उपलब्ध असता तर, महाराज, आपल्या त्या ऐतिह्यसंशोधनशास्त्राची केवढी मोठी हानी झाली असती बरे? मग कालिदासाची जन्मभू एकाने काश्मीर, दुसऱ्याने बंगाल, तिसऱ्याने उज्जयिनी, तर चवथ्याने रामटेक अशी सांगून ते ते कोडे सोडविण्यात जो आपणांस आनंद वाटतो, त्यास आपण आंचवलो असतो, नव्हे का? आपण अशा एका श्लोकाने केवढे तरी बुद्धिस्वातंत्र्य गमावून बसतो! पण त्या कविकुलगुरूने दूरदृष्टीने तसा श्लोक लिहिला नाही, त्यामुळे आज आमची बुद्धी त्या प्रकरणी इतकी स्वतंत्र आहे की, उद्या कालिदासाची जन्मभू लंका होती असे प्रतिपादण्यासही आम्हां संशोधकांच्या प्रतिभेस मज्जाव करण्याची कोणाचीही छाती नाही! पेशव्यांचे दप्तर जितके अजून अक्षुण्ण आहे, तितके जरी राजगृहातील बिंदुसार प्रभृती राजांचे वा मौर्यांचे दप्तर आज अबाधित राहते तर साऱ्या बुद्धकालीन संशोधक मंडळांची दिवाळी निघती दिवाळीं! बुद्ध हा मनुष्य असा कोणी नव्हताच - त्याची ती सारी कथा सूऱ्यावरचे एक रूपक, असा जो प्रतिभाशाली पाश्चिमात्य इतिहाससंशोधकाने प्रश्न काढला आहे, तसा प्रश्न विचारून तो सोडविण्यात संशोधनतज्ज्ञांस जो रम्याद्भुत आनंद होतो, त्यास आपण सर्वस्वी पारखे झालो नसतो काय? चंद्रगुप्त होता नि त्याचा घोडाही होता, येवढीच माहिती प्रचलित ठेवून बाकी गहाळ केली म्हणूनच ना आजच्या संमेलनांत चंद्रगुप्ताच्या घोड्याच्या शेपटीची लांबी किती हा रम्याद्भुत वाद आपणास उपभोगता येतो आहे? अहो, इतिहास-साधनांचा सारखा नाश होत आला म्हणूनच इतिहास-संशोधनशास्त्र नाश पावले नाही! इतिहासाची साधने जर विनाशिली नाहीत तर इतिहास संशोधनशास्त्र ठार झालेच म्हणून समजा! ज्ञानेश्वर एक की दहा, शिवाजीची जन्मतिथी कोणती, शिवाजीला लिहिता येत होते की नव्हते, या कोड्यास सोडविताना जो आनंद मनुष्यजातीस होतो त्या

काव्यमय आनंदास शिवाजीचे नक्की हस्ताक्षर नाना फडणविसांच्या अक्षरासारखें पैशापासरीने मोकाट सापडते तर आपण आचवतो नाही का? रामदास नांवाच्या दुसऱ्या कोणा साधूची संशयास्पद चरित्रे त्या पिढीने लिहून ठेवण्याचा शहाणपणा केला नाही म्हणून आज आपणास रामदास एक की एकवीस ह्या वादाच्या हृदयंगम व्यवसायास मुकावे लागते; याचा तुम्हां इतिहास संशोधक मंडळींस राहून राहून खेद नाही का वाटत? इतिहास संशोधनास सर्वस्वी जतन करणे म्हणजे ज्या फांदीवर आम्हां इतिहास संशोधकांचे अस्तित्व तग धरून आहे, तीच तोडण्याचा आत्मघातकी मूर्खपणा करणे होय! यास्तव माझें ठाम मत आहे की -

प्रत्येक शतकाच्या शेवटी त्या शतकातील ऐतिहासिक कागदपत्रादी साधनांचा आंशिक नाश करावा.

उदाहरणार्थ, लोकमान्य टिळकांसारखा महापुरुष घ्या. येवढा थोर पुरुष या शतकात निपजून जर आम्ही त्यांच्याविषयीच्या इतिहाससंशोधनास पुढील पिढीस काहीच वाव ठेवला नाही तर त्या पुढील पिढ्यांस, ज्ञानेश्वर एक की दोन प्रभृती कोडी सोडवितांना आम्हांस जो रम्याद्भुत आनंद होतो तशा आनंदास नागविल्यासारखेच होणार नाही काय? पण टिळकांचे केळकरकृत विस्तृत चरित्र तसेच स्थिर ठेवल्यास पुढील इतिहास संशोधकांना आपली प्रतिभा चालविण्याला म्हणण्यासारखी जागाच उरणार नाही! यास्तव त्या केळकर चरित्राचा या शतकाच्या अंती नाश करावा. टिळकांच्या कुंडल्या चारपाच तरी निरनिराळ्या करून ठेवाव्या. सन बरोबर तर शक चुकलेला, शक बरोबर तर महिना निराळा, शक महिना जुळले तर भलत्याच तिथीस भलताच वार लिहिलेला, तसेच कुठे केसरीकार टिळक कवी होते, असा उल्लेख तरी कुठे कवी टिळक बंदिवासात पडले अशा उल्लेखांच्या बखरीची दहावीस पाने लिहून जतन करून ठेवावी. टिळकांच्या पुतळ्यावरील काही अक्षरे ठेवून काही घासून नासावी. सन १८ शे ठेवून ५६ आकडा खरडवून टाकावा, म्हणजे आज शिवजन्मतिथीच्या कोड्याची जी मौज आम्हां संशोधकांस उपभोगिता येते तशीच रेव्हरंड टिळक नि लोकमान्य टिळक एक की दोन, जन्मतिथी ही की ती, टिळकांचा 'केसरी' म्हणजे एक वृत्तपत्र होते की त्यांनी खरोखरच एक सिंह पाळलेला आणि गायकवाडवाड्यात बांधलेला होता, अशा अनेक प्रकारचे मनोरंजक प्रश्न पुढील पिढ्यांच्या इतिहास संशोधक प्रतिभेस उद्‌भविता येऊन इतिहास संशोधक नि इतिहास संशोधनशास्त्र बेकारीपायी मरू शकणार नाही. फार काय सांगावे, जर आपण कुशलपणे इतिहासाची काही नावे-गावे-आख्यायिका नि आख्याने यांची चलाखीची पिसणी करून बाकीची साधने गहाळ करू शकू, तर कालिदास कोणत्या विक्रमाच्या पदरी होता हे जसे आज मनोरंजनाचे कोडें पडले आहे, तसे पंचवीस पिढ्यांनंतर टिळक हे कोणत्या छत्रपती शिवाजीमहाराजांचा पक्ष घेऊन लढले, रायगडचे सतराशेतील प्रथम शिवाजी की कोल्हापूरचे एकाणवीसशेतील शिवाजी, हीच एक जटिल समम्या होऊन बसेल नि त्या भावी पिढीतील कोणीतरी जदुनाथसरकार आज रामदासासंबंधी काही संशोधक म्हणतात तसे, अट्टाहासाने प्रतिपादू लागतील की, टिळकाला राजकारण कशाशी खावे हे देखील उमजत नसून तो बिचारा एक ज्ञानेश्वरासारखा गीताभाष्य लिहिणारा, वेदाभ्यासजड पुराणिक, छत्रपती शिवाजींच्या पदरी राहत असे; नि याला निर्विवाद आधार म्हणजे गीतारहस्यावरील (त्यांची प्रस्तावना फाडून नाहीशी केली आणि वरचे टिळककृत श्लोक तेवढे ठेवले तर) स्वतः टिळकांनीच सांगितलेले

स्वतःचे उल्लेख! ‘बालो गंगाधरिश्चाहं तिलकान्वयजो द्विजः! महाराष्ट्रे पुण्यपरे वसन् शांडिल्यगोत्रभृत्’; ‘श्रुतिर’ अशी स्वतःची माहिती त्या श्लोकात भाष्यकार टिळक देतो, पण त्यात आपण राजकारणाचे मुळाक्षरदेखील पाहिल्याचे तो पुराणिक सांगतो आहे का? ‘राजकारणी टिळक’ हा अर्थातच ह्या ‘गीताभाष्यकार पुराणिक टिळका’हून दुसराच असला पाहिजे!

तेव्हा अशा अत्यंत रम्याद्‌भुत गमतीस पुढील पिढ्यांनी पारखें होऊ नये असे जर तुम्हांस वाटत असेल, आणि आम्हां इतिहास संशोधकांचा यापुढे निर्वंशच व्हावा अशी जर तुमची दुष्ट इच्छा नसेल तर तुम्ही ठरावास संमतावे नि प्रत्येक इतिहास संशोधक मंडळाने आपल्या एका उपमंडळाकडे इतिहाससाधननिर्दालक विभागाची कामगिरीही सोपवून द्यावी.’

टाळ्यांच्या कडकडाटात ठराव एकमताने सभेने संमतिला. लगेच श्री. तत्त्वे ह्यांनी दुसरा ठराव मांडला.

तत्त्वे - मी प्रत्येक प्रकरणातील तत्त्व तेवढे पाहणारा माणूस, इतिहास संशोधन शास्त्राची शक्यताच जगात कशी झाली? इतिहासाचीं साधने वारंवार नाश पावतात. ह्यामुळे अगदी पहिला मनू राजा म्हणतात त्याच्यापासून जे लक्षावधी राजे झाले - सारे सूर्यवंशी, रघुवंशी, चंद्रवंशी, यादववंशी, पंडुवंशी, मौर्यवंशी, काण्ववंशी, आंध्रवंशी, शालिवाहनवंशी, राष्ट्रकूटवंशी, पांड्य, चेर, चोळ, कदंब, राठोड, गुहिलोत - रामा रामा! नुसत्या वंशांची नांवे घेता घेता श्वास उखडून जातो!-

त्या त्या वंशातील शंभर शंभर पिढ्या! त्या लाखो राजांची चरित्रे जर प्रत्येकी नेपोलियनचे जसे विस्तृत चरित्र उपलब्ध आहे तितकी जरी विस्तृत चरित्रे आज अनष्ट असती आणि मोर्लेने ग्लॅडस्टनचे लिहिले तसे बाडचे बाड त्यांच्या दशलक्षावधी प्रधानांच्या चरित्राचे जर आज उपलब्ध असते, तर त्या पुस्तकांच्या भाराखाली शेषदेखील मटकन मोडून बसता. त्यांची नुसती वंशावळी प्रथमपासून शेवटपर्यंत म्हणता म्हणता आयुष्य संपून जाते. ऐक आवृत्ती करायला देखील आयुष्य पुरते ना! मग अभ्यास कुठला? त्यातच त्या त्या पिढीचे प्रमुख कवी, ज्योतिषी, शिल्पी, वैद्य, ऋषी, पुराणिक यांचीही आत्मचरित्रे जिवंत राहती, प्रत्येक लक्ष लक्ष ग्रंथ लिहिणाऱ्या ग्रंथकारांच्या ग्रंथांची बाडे, साम्राज्याची दप्तरे, शतकोटी रामायणे, कोटिकोटी अभंग, रामा, रामा! तर ती सारी मेलेल्यांची इतिहास सामग्री ठेवण्याला भूमी कमी पडून जिवंताना राहण्यास अंगुलीभर स्थलही उरते ना! तेव्हा वरचेवर जुने ग्रंथ, चरित्रे, ताम्रपट, कागद, वस्तू, वास्तू सारखी नाश पावत गेली ह्याविषयीं आपणां ऐतिहासिक संशोधकांनी महोत्सव करावयास हवा! महोत्सव! पण तत्त्व पाहतो कोण? ह्या जीर्ण ताडपत्रांचा चुराडा करून, इतिहासाचा नाश करून, आमच्या इतिहास संशोधनाशास्त्राचे अस्तित्व कोणी शक्य केले? काळाने! त्या विनाशशक्तीने! ह्यास्तव आपल्या ठरावात ज्या अर्थी इतिहासनिर्दालन हेंही इतिहास संशोधनाचे प्रमुख कर्तव्य आहे हे तत्त्व आपण मान्य केले आहात त्या अर्थी त्या विनाशाची देवता जी काळ तिचेच आभार सर्वांआधी आपणंा इतिहास संशोधकांस मनःपूर्व मानावयास नकोत काय? इतिहास संशोधकाचे काळ हाच कुळदैवत आहे. आजवर तत्त्व न जाणल्यामुळे कोणाही इतिहाससंशोधक मंडळाने काळाचे उपकार समजले नाहीत. यास्तव ते

अपूर्व काम आज आपण केले पाहिजे आणि ऐतिह्य साधनांचा सपाटून विनाश करणाऱ्या काळाचे ह्या ठरावाने आभार मानून अनृणी झाले पाहिजे! (टाळ्या)

अध्यापक चिंते - आणि कसरीनेही! काळाप्रमाणेच कसरीचेही आमच्यावर अनंत उपकार झाले असल्याने तिचे आभार मानून तिचेही आम्ही अनृणी होणे अवश्य आहे! काळ हा राजा पण त्याचा ह्या कार्यी अतिकुशल कामदार कसर हीच! इतिहासाची मुख्य साधने म्हणजे राज्यांची सुविशाल दप्तरे - जसे पेशव्यांचे, ती दप्तरे तुम्ही काळालाही कठीण जाईल अशा वज्रप्राय दुर्गात, पोलादी कपाटात, शंभर शंभर कुलुपें लावून ठेवलींत तरी पाहारेकऱ्यांस पत्ता लागू न देताही केव्हा घुसेल नि रुमालांची फडकी, कागदांची बाडें, वर जशींची तशीं दिसू देऊन आतून त्यांचे कसे पीठ पाडील हे सांगूनही सांगता येणारें नाही, टाळू म्हटले तरी सम्राटांनाही टाळता आले नाही! खरोखर, ही कसर ऐतिहासिक कागदपत्रांचा जो नाश करते तोही आपणां ऐतिहासिक संशोधकास हवा तसाच! सगळा कागद नासणार नाही. मधलींच अक्षरें खाऊन टाकील - पण अशी की, जिज्ञासेने विंचू चावल्याप्रमाणे खाडकन्‌जागे व्हावे, ओरडून उठावे, बाजीराव प्रभृती वाक्यांतील बाकी सारे शब्द खाईल पण 'बाजी' ठेवील; म्हणजे ह्या कागदात तो बाजी घोरपडे की देशपांडे की पहिला बाजीराव की दुसरा - उमगूही नये! कोड्यात जसे थोडें तर सांगावे पण पुरते तर सांगू नये, तसे ही कसर करते. इतक्या मार्मिकपणे की, कसरीचा हा किडा पूर्वजन्माचा कोणी मर्मज्ञ ऐतिहासिक संशोधकच असावा असे वाटावे!

ह्यास्तव मी म्हणतो की पराक्रमाची मूर्ती जशी सिंह तशी ऐतिहासिक साधननिर्दालक जो काळ ह्याची प्रत्यक्ष मूर्ती कसरच असल्याने कसरीच्या स्वरूपाचा एक पुतळा उभारून त्याची आमच्या या आज स्थापिलेल्या नव्या नि ऐतिह्य साधननिर्दालक उपमंडळाची देवता म्हणून नित्य पूजा होत जावी. (टाळ्या)

हे दोन्ही प्रस्ताव संमत होताच अध्यक्ष महाशय आळस देत उठले नि म्हणाले, 'आता फार लेट झाला आहे. बाकी काम आपण टुमारोच्या मीटिंगमध्ये रिझ्युमू! मी आजची मीटिंग आता क्लोजतो!'

* * *

१.५ नारदाची पृथ्वीस पुन्हा भेट !

स्वर्गामध्ये इसवीसनाप्रमाणे दि. १६ जुलै सन १९३५ शुक्रवारी, सुरसम्राट इंद्राने झाडून साऱ्या देवदेवतांची राजसभा बोलावली. सारे देव आपापल्या आसनांवर बसल्यानंतर देवाधीश इंद्र म्हणाला, 'नारद कुठे आहे?'

तोच अत्यंत श्रुतिमनोहर अशा संगीताने वातावरण मंजुळ झाले आणि - असे नारदमुनी देवसभेच्या मध्यभागी आविर्भवले.

वीणा ज्याची डुलवित दिशा घे वहावा वहावा!

पायीं, ज्यांच्यावरी जडविल्या चांदण्या, त्या खडावा!!

सुरपती इंद्र - 'नारदा, त्रिभुवनात एकसारखे संचरत प्रत्यहीचे वृत्त सुरसभेस निवेदिणे हे तुमचे पूर्वापार कर्तव्य असता, गेली हजार दीड हजार मनुष्यवर्षे तरी आपल्या पृथ्वीकडील काही एक प्रतिवृत्त (रिपोर्ट) धाडले नाही हे कसे? पृथ्वीचे स्वर्गाशी संबंध जवळजवळ सुटत आल्यासारखे झाले आहे. आमची बातमी त्यांना नि त्यांची आम्हांला काहीच कळेनाशी झाली आहे. देवांमाणसांत पूर्वी किती दाट संबंध असे. पृथ्वीवरील मोठमोठी युद्धे तर काय, पण साधारण गृहकृत्येदेखील आम्हां देवांना सुपारी दिल्यावाचून होत नसत. आमच्या स्वर्गातील उलाढालींचाही त्यांस वारंवार पत्ता मिळे. मनुष्यांच्या - त्यांतही त्या यज्ञीय भारताच्या - कोणच्याही प्रकरणी तुम्हांला किती ममत्व वाटे! विशेषतः मोठमोठ्या लढायांपासून तो लहान मुलांच्या परस्पर बोचकाऱ्यापर्यंत आपण स्वतः उपस्थित राहून सारी भांडणे यथाशास्त्र भांडली जातात की नाहीत ते पर्यवेक्षीत (सुपरिटेंडत) असा आणि त्या कथा आम्हांस सुरेख संस्कृत अनुष्टुपात येऊन सांगत असा. आम्हा देवांची ती किती करमणुक होई! देवां-मानवांतील तो जिव्हाळ्याचा संबंध पुन्हा जुळावा यास्तव आमची अशी इच्छा आहे की, आपण पूर्वीप्रमाणे पृथ्वीला पुन्हा प्रत्यक्ष भेट देत जावी आणि मानवांकडील प्रत्येक वृत्त आम्हांला येऊन निवेदित असावें, पृथ्वीवर देवांविषयी कोण काय बोलते, ते तर बिनचूक कळवीत राहावे.'

सुरेश्वर इंद्राचे हे भाषण ऐकून दोन-चार रुद्र रागावून म्हणाले,

'देवांचा त्या मानवांशी संबंध तुटत आहे तोच बरा! त्यांचा आम्हांला आता एवढा कोणता उपयोग होतो आहे? मानव उर्मट झाले आहेत, देवांची त्यांना आठवणदेखील होत नाही. पूर्वी आमचे हविर्भाग व्यवस्थित पोचत, आम्हीही त्यांची वास्तपुस्त ठेवीत असू; पण आताशी त्यांनी आमची खंडणी साफ बंद पाडली आहे. ना चौथाई ना सरदेशमुखी! ग्रीकांची स्थंडिले कधीच विझून गेलीं; पारसिकांचा अग्नी उद्ध्वस्त; आर्यदेखील अनार्य झाले. अहो, ज्या भारतवर्षातून प्रत्यही देवांचे मुख जो अग्नी त्यात सुगंधी नि स्निग्ध अशा ताज्या ताज्या तुपाचे हौद आणि रुचिर मांसाचे ढीगच्या ढीग अर्पिले जात, त्या भारतातून गेल्या उभ्या वर्षात कुरुंदवाडच्या टपालातून एक बोकड काय तो धाडला गेला! चारपाच माणसांना देखील जे मांस अपुरे पडावे त्यात तेहतीस कोटी देवांची भूक भागेल असे का त्यांस वाटले? त्यांनी आमची चेष्टा चालविली आहे दुसरे काय? अशा मानवांशी यापुढे जिव्हाळ्याचा संबंध कसला ठेवता? इंद्रा, भारतवर्षाकडून अजून वर्षाकाठी थोडातरी आज्याच्या आहुतींचा नी अजमांसाचा पुरवठा

आम्हां देवांस होतो, पण त्या उद्दाम, उर्मट नि नास्तिक युरोप, अमेरिका, विशेषतः तो रशिया, त्यांनी तर ज्या देवमुखास्पद अग्नीमध्ये प्रत्येक जन्ममृत्यूप्रवासयुद्धप्रभृती प्रसंगीं सुरुचिर आज्य नी अजमांस अर्पावयाचे त्यात हटकून कोळसे आणि पेट्रोल ओतीत बसावे आं! इंद्रा, जिव्हाळ्याच्या संबंधाचे नाव सोड. देवांची खंडणी गेलीं हजार वर्षे तुंबली ती उगवून घेण्यासाठी या मानवांशी जर कोणचा संबंध आता ठेवायचा तर तो केवळ युद्ध, प्लेग, भूकंप, जाळपोळ यांचा.'

रुद्रवंशांतील देवांचे हे रागीट भाषण एकून इंद्र शांतपणे म्हणाला, 'काही झाले तरी मानव आपलीं लेकरें आहेत. त्यांच्यावर अगदी रागावूनच कसे चालेल? असे अगदी सोम प्याल्यासारखें काय चवताळता?

नारद - 'इंद्रा, तुम्हांला खरे सांगायचे म्हणजे आपल्या ह्या खंडणीच्या आणि दंडणीच्या स्वभावास आम्ही देवांनी आता सोडण्याची वेळ आली आहे. त्यांतही त्या रशियादिक लोकांमध्ये विज्ञान नावाचा एक नवीन देव अवतरला आहे. तो आमच्या विद्युत्, मरुत्, वरुण, भैरव, मरीआई, म्हसोबा प्रभृती दैवते करीत, त्या बहुतेक करामती लाचबीच काही एक न घेता, अगदी नियमितपणे नि निरपेक्षपणे घड्याळाप्रमाणे करुन दाखवितो. आपण देव असलो तरी सृष्टीच्या ज्या नियमांनी बुद्ध आहोत, त्या नियमांसच त्या विज्ञानाने मानवांस हळूहळू शिकविण्यास आरंभिले आहे. आपली अनेक बिंगें त्याने फोडली आहेत. हळूहळू साऱ्या मानवजातीस त्या विज्ञानाच्याच प्रभुत्वाखाली सोपवून तुम्हा जुन्या देवांस स्वर्गापुरते काय ते बसू द्यावे, असा श्रीविष्णूचा हेतू दिसतो. तेव्हा ग्रीकांच्या देवांनी जसा पृथ्वीचा निरोप कधीच घेतला, असा आता तुम्ही घ्यावा, जुन्या परिचयाचा स्नेसंबंध तेवढा मानवांशी ठेवल्यास ठेवावा.'

इंद्र - हेच आता योग्य. बरे नारदा, तुम्ही गेली हजार वर्षे तरी पृथ्वीवर फारसे गेला नाहीत; ते का?'

नारद - 'त्याचं कारण असेच एक होतं. मजविषयीही त्यांचा एक गैरसमज झाला होता की,

'हा तो सारा कलह करवी!' भंडखोरा जनांनी!

पूर्वी कंडी पिकविलि तिला लोक तो सत्य मानी!!

त्यांच्या भांडाभांडी पूर्वी चालत तेव्हा मी थोडी गमंत पाहात उभा असे खराच! पण --

मातेची का? कलह बघता मौज कोणा न वाटे?!

तीचेही मी परि अलीकडे काढि का नावही ते!!!

लोकार्थी म्या सतत झटतां नारदानें, पुराणे!

गाती थोडें! चुकुनि कळही लागता लांब गाणे!!!!

म्हणून मी त्यांच्यात जाणेच सोडून दिले. तरीही ज्या अर्थी त्यांच्या भांडाभांड्या नि लठ्ठालठ्ठी सारखी चालूच राहिली त्या अर्थी 'नारद येतो म्हणून आमचीं भांडणे होतात' असे

म्हणण्यास त्यांना तोंडच राहिलें नाही. जर्मन महायुद्धात मी एवढ्याचसाठी चकार शब्दसुद्धा उच्चारला नाही. कैसरला भेटलो नाही की झारला, की लेनिनला. अंतर्ज्ञानाने आपली सगळी लाथाळी पाहात होतो, पोट धरधरून हसत होतो.'

इंद्र - 'आता त्यांना तुमच्यावाचूनही चांगले मरेमरेतो भांडत यावयास लागले असल्यामुळे तुम्ही कळ लावीतो ते थांबतच नाहीत म्हणता? असो. आता तुम्ही पृथ्वीवर पुन्हा संचारार्थ नित्य जावे, देवांविषयींचे मानवांचे गैरसमज शक्य तो दूर करावे. पृथ्वीवरील लोक देवांविषयी काय बोलतात ते सारे वृत्त आम्हांस सांगत चलावे. आपण आणलेल्या माहितीचे एक परिपत्र (सर्क्युलर) आम्ही सर्व देवांस धाडले जाण्याची व्यवस्था करू. भगवान्विष्णूने घेतलेला नवयुगप्रवर्तक नवावतार जो विज्ञान त्याचे वर्चस्व मानव्यावर स्थापण्याच्या पुण्यकार्यीही आपण झटालाच.'

०.०.०

अहिंसानंद नि शब्दशास्त्री वादाच्या भररंगात आले होते. वाद रंगता रंगता आता अगदी एकेरीवर आला. भूकंप देवाच्या रागाने येतो हे दोघांसही मान्य होते. पण ह्या वर्षी एकदम दोन भयंकर भूकंप लागोपाठ बिचाऱ्या भारतावर धाडण्याइतका देव रागावला का, हा त्यांच्या मतभेदाचा मुख्य प्रश्न होता.

शब्दशास्त्री - 'अहो अहिंसानंद, अस्पृश्यता ही शास्त्रशुद्ध, सनातन; प्रत्यही कोट्यवधी लोक ती पाळतात, सर्व भारतवर्षभर ती पाळली जाते, पण हा बिहारमधील भूकंप तर ह्याच वर्षी झाला. अर्थात्देवाला मनुष्यांचा इतका विशेष राग येण्यासारखी कोणतीतरी विशेष पापमय घटना ह्याच वर्षात घडलेली असली पाहिजे. अस्पृश्यतेची शास्त्राज्ञा सनातन असताही पाहिजे. अस्पृश्यतेची शास्त्राज्ञा सनातन असताही उच्छेदून त्या हीन जातीचा सारा विटाळ समाजात कालवावा, इतकेच नव्हे, तर देवांच्या देवळात देखील अस्पृश्यांना येऊ द्यावे ही तुमची पाखंड चळवळ ज्या अर्थी याच वर्षी चालू झाली त्या अर्थी तीच ती पापी विशेष घटना असली पाहिजे की, जी योगे देवाला आम्हा मानवांचा हा विशेष राग येऊन आमचे डोळे उघडण्यासाठी हा दंड त्याने द्यावा. अहो देवाचा न्याय किती सत्वर नि किती काटेकोर असतो पाहा. गुरूवायुपरच्या देवालयात त्या कुत्र्याहुनही ओवळ्या नि अमंगळ असणाऱ्या अस्पृश्यांस नेण्यासाठी तुम्ही पापी लोक त्या देवळाच्या दरवाजाशी जाता न जाता तोच देवाने भयंकर भूकंपाच्या जबड्यात सारा बिहार प्रांत ढकलून दिला. गंगामाय रागाने फुगून या पापी भूलोकास सोडून स्वर्गात परत जाण्यासाठी अंतराळांत अर्धी उंच चढून गेली! तेव्हा हे स्पष्ट आहे की, महाराधेडांना देवळात नेण्याचा जो पापी अनुक्रम तुम्ही केलात त्यामुळे चवताळून देवाने हा दंड मनुष्यास दिला आहे. भूकंप नको असतील तर एकच उपाय की, धर्मशास्त्रानुसार नि सनातन रूढीप्रमाणे अस्पृश्यता पाळावी नि मंदिरप्रवेशाचा हा भ्रष्टाकार तत्काळ बंद करावा!'

अहिंसानंद - 'अहो शब्दशास्त्री, ती सुधारणा चळवळ आम्ही तत्काळ बंद केली तर आज एकट्या बिहारला भूकंप झाला तो साऱ्या भरतखंडभर पसरेल. नुसती गंगाच नव्हे तर गोदा, कृष्णा, कावेरी, प्रत्येक ओहोळ, फार काय नगरसंस्थेचे प्रत्येक गटार रागाने तुडुंब फुगून वर उसळून यच्चावत्नगरसंस्थांतील आधीच नाकास असह्य झालेली घाण शतपटीने अधिक

वाढवील. सुधारणा ही या वर्षीची भूकंपकारक विशेष घटना नव्हे; तर आजवर अस्पृश्यता हे महापाप आहे असें तुम्हांस कोणी शिकवीत नसल्यामुळें तुमचे ते पाप अहेतूक नी अज्ञनाजन्य म्हणून जें थोडेसें क्षम्य होतें ते, आता आम्ही तुम्हांस ते पाप आहे असे या वर्षी सांगत असताही तुम्ही एकत नाही त्यामुळे, अक्षम्य ठरलें. ही ती भूकंपकारक विशेष घटना होय. अस्पृश्यता ठेवणारच, मद्रासला गुरूवायुरचे मंदिर अस्पृश्यांना उघडणारच नाहीच, असा हट्ट धरलात म्हणून बिहारला भूकंपाचा भयंकर दंड देवाने दिला!'

शब्दशास्त्री - 'पण जर अस्पृश्यता ठेवतो म्हणून भूकंपाचा दंड असता तर तो त्या शास्त्रास धुमधडाक्याने उपदेशिणाऱ्या वर्णाश्रमधर्माभिमानी अशा आम्हां पुढाऱ्यांस झाला असता! पण आमच्या चारी शंकराचार्यांपैकी भूकंपात एकही कसा सापडला नाह? त्यांच्या मठाचा एक दगडही कोसळला नाही! मद्रासला जें गुरूवायुर अस्पृश्यास उघडले नाही म्हणून भूकंप झाला म्हणता, ते देऊळही नुसते डुलकी आलेला मनुष्य कलतो, तितकेदेखील कलले नाही. प्रत्यक्ष झामोरीन त्या कट्टर मंदिरप्रवेशविरोधी महाराजांच्या तोंडावरील माशीदेखील दचकून उडावी इतकादेखील भूकंपाचा धक्का त्यांना बसला नाही!

अहिंसानंद - अहो शब्दशास्त्री, जर गुरूवायुरच्या आणि इतर देवमंदिरांस भ्रष्टविण्यासाठी आम्ही सुधारक धडपडतो म्हणून भूकंप झाला, हे तुमचे म्हणणे खरे असते तर तो भूकंप जे सुधारक त्या वेळी त्याच गुरूवायुरच्या देवळात बळें-बळें-नव्हे-सत्याग्रहाने घुसत होते तेव्हा त्यांच्या छावणीत व्हावयास हवा होता. पण अस्पृश्यतानिवारणाची नि मंदिरप्रवेशाची घोर प्रतिज्ञा करून गांधीजीप्रभृती जे सुधारक त्या देवळाजवळ ठाण मांडून बसले होते त्यांच्यासमोरील त्या साधुशील दरिद्रीनारायणास शोभेशा द्राक्ष, लोणी, मोसंबीप्रभृती बापड्या आहारांचा ढीगसुद्धा डळमळू नये आणि डळमळून कोलमडला तरी नेमका त्यांच्या तोंडात यथाप्रमाण पडावा अशाच बेताने कोलमडावा, असा उलट देवाने त्यंाचा यावदिष्ट पाहुणचार केला तो कसा? अस्पृश्यतानिवारक पुढारी मद्रासमध्ये पाप करतात म्हणून बिचाऱ्या बिहारला हजारो बायकामुले गंगेच्या भूकंपीय महापुरात गळचुंडी देऊन बुडवून टाकण्यास हा तुमचा देव म्हणजे कोणी ठकांचा सरदार होता की काय?

इतक्यात -

त्या वेळेपावेतो अदृश्य रूपाने तो संवाद ऐकत असलेले नारदमुनी आविर्भवून त्या दोघांच्यामध्ये उपस्थित झाले. त्यासरशी विस्मयाचा पहिला धक्का ओसरताच त्या दोघांनीही त्यांना सादर उत्थापन दिले. नारदानेही उभयांस आशीर्वादून विचारले की, 'तुमच्या वादातून शेवटी काय सिद्धान्त निघाला?'

शब्दशास्त्री - माझें म्हणणे हेच की, माझा सिद्धान्त हाच की, सनातन वर्णाश्रमधर्माच्या मर्यादा उल्लंघून अस्पृश्यांना शिवावे इतकेच नव्हे, तर त्यांना देवमंदिरात न्यावे या पाखंडमताचा प्रचार या सुधारकांनी चालविल्यामुळे देवाचा कोप झाला, आणि त्याने ही भूकंपाची भयंकर आपत्ती बिहारवर कोसळविली!

अहिंसानंद - आणि माझा सिद्धान्त असा की, आज पिढ्यान्‌पिढ्या अस्पृश्यांच्या होत असलेल्या अमानुष छळामुळे संतापून आता यापुढे तरी या स्पृश्यांचे डोळे उघडावे नि तो छळ

त्यांनी बंद पाडून अस्पृश्यता काढून देवमंदिरें त्या अस्पृश्यांस मुक्तद्वार करावीं; यास्तव देवाने बिहारला भूकंपाचा भयंकर दंड दिला, स्पृश्यांच्या डोळ्यांत चरचरीत अंजन घातले!

नारद - पण अहिंसानंद, अस्पृश्यता साऱ्या भरतखंडभर पाळणाऱ्या कोट्यानुकोटी स्पृश्यांच्या पापासाठी बिचाऱ्या बिहार प्रांतातील अस्पृश्यांनाच काहीएक आगाऊ सूचना न देता रातोरात कत्तल करून टाकणारा आणि तरीही त्या स्पृश्यतेच्या पापाचे सर्वात मोठे अपराधी जे हे शब्दशास्त्रींसारखे काशी ते रामेश्वरापर्यंतचे पंडित, राजे, महाराजे, अहिताग्नि, धर्मवीर, शंकराचार्य, वैष्णवाचार्य प्रभृती त्यांच्या मात्र केसासही धक्का न लावणारा, आणि त्या अस्पृश्यांचाही बिहारमध्ये त्याच भूकंपात तशाच निर्दाय निष्ठुरपणे प्राण घेऊन या सनातनी धर्माभिमानी स्पृश्यांनी त्यांचा कधीही केला नव्हता असा घोर छळ करणारा - हा तुमचा देव म्हणजे एका चोरीच्या अपराधासाठी सावसंन्याशासुद्धा साऱ्या नगराची कत्तल करणारा आणि ज्या बापड्याला त्या चोराने लुटले त्या बापड्यालाही फाशी देणारा कोणी सवाई नादिरशाहच असला पाहिजे, नव्हे काय?

शब्दशास्त्री - वा! नारद वा! भली खोड मोडली या सुधारकांची! अगदी मीही विचारले होते! काय अहिंसानंद, बोला, आता चूप का?

नारद - आणि काय हो शब्दशास्त्री, 'अस्पृश्यतानिवारक सुधारकांच्या पाखंडाने रागावूनच मी देव, बिहारचा भूकंपाने फडशा पाडतो' अशी देवाची स्वहस्ताची बोटभर चिठ्ठी तरी तुम्हांस आली होती काय? जर आली असती वा शास्त्रार्थानेच देवाचा तसा निश्चय तुम्ही अनुमानीत असला तर बिहारच्या भूकंपात मूठभर सुधारकांबरोबर हजारो वर्णधर्माभिमानी स्पृश्यांसही देवाने ठार मारले, इतकेच नव्हे, तर जीं शेकडो स्पृश्य मंदिरें आंत अस्पृश्यांची सावलीदेखील पडू न देता शेकडो वर्षे शुद्ध राहिली तींच देवमूर्तीसुद्धा भूकंपीय लाथेच्या ठोकरीसरशी धुळीस मिळविलीं; आणि अस्पृश्य थेट गाभाऱ्यात जाऊन ब्राह्मणांसह रुद्र पाढत ज्यात स्वहस्ते देवास अभिषंकू शकतात, शेकडो चांभार- महार - ब्राह्मण - मराठे ज्यात प्रकट सहभोजनें झोडतात, ज्याने अस्पृश्यांचे 'पूर्वास्पृश्य' करून सोडले ते जातपाततोडक असे रत्नागिरीचे पतितपावन मंदिर मात्र सुरक्षित ठेवले! अशी शास्त्रार्थाची निव्वळ टर उडविणाऱ्या ह्या तुमच्या देवाहून कोणचा अस्पृश्यतानिवारक सुधारक अधिक पाखंड आहे सांगा बरे? सुधारकांइतका पाखंड पण अस्पृश्यता पाळता म्हणून तुम्हा सनातनी मंडळींवर कोणताही सुधारक जो कहर कधीही करू इच्छिणार नाही अशी जाळपोळ, हत्या, यांनीं तुम्हां बिहारी सनातन्यांचाही चक्काचूर उडविणारा आणि म्हणूनच सुधारकांहून सहस्रपटीने अधिक क्रूर असा हा तुमचा देव - दैत्य की देव!!?

अहिंसानंद - भले, नारदा भले! चांगली खोड मोडलीत या वावदूक, शब्दनिष्ठ, अस्पृश्य-छळकांची! मी तेच सांगत होतो की, देवास अस्पृश्यता प्रिय नाही, तो पतितपावन; पण हे अस्पृश्यांना छळून देवमंदिरीं येऊ देईनात यासाठी देवाचा संताप होऊन त्यांनी बिहारच्या भूकंपाच्या भयंकर दंड या लोकांस दिला. बायकामुलांम्हाताऱ्यांसुद्धा भूमीत जिवंत गाडून टाकले, कोसळत्या दगडाच्या माऱ्याखाली शेकडो सनातन्यांना ठेचून काढले; शेकडोंचा आगीत भाजून कोळसा केला - देवाचाच कोप तो!!

नारद - अरेरे! अहिंसानंद! दारू पिऊ झिंगलेल्या नि चवताळलेल्या दारूड्यांचे बोलणेदेखील इतके विसंगत, रक्ताळ नि क्रूर नसते! अहो तुम्ही अहिंसानंद ना? आणि तुमचा देव इतका हिंसाळ? गर्भातल्या लेकरांनी तरी अस्पृश्यांचा छळा केला नव्हता ना? मग तशा शेकडो गर्भवती, आसन्नप्रसवा मातांना, जन्मून दुधाची पहिली धार पीत असलेल्या शेकडो लेकरांना ज्या भूकंपाने बकारसुरासारखा आपला रक्तबंबाळ जबडा उघडून कचाकच खाऊन टाकले, त्या भूकंपाच्या भयंकर संकटास दंड म्हणून जो देव देऊ शकतो, त्याचे भक्त म्हणवून घेण्यास हिंस्त्र राक्षस देखील कचरतात! अशा हिंस्त्र देवाचे भक्त म्हणविणारे तुम्ही अहिंसावादी एक मिथ्याचारी तरी आहात नाही तर महामूर्ख! त्या बापड्या सनातन्यांची बुद्धी पालटून त्यांना अस्पृश्यतानिवारणाची सद्बुद्धी द्यावयाची शक्ती त्या देवास - तो देवच असला तर - होतीच होती! क्षमाशील देवाने ते न करता प्रथम त्यांना अस्पृश्यांचा छळ करणाऱ्या स्मृत्या पढवून त्यांना दुर्बुद्धी दिली आणि नंतर त्या दुर्बुद्धीसाठी, त्यांच्या हजारो जीवांच्या सपासप माना कापल्या. गळे घोटून प्राण घेतले! - हा देव की दैत्य? बरे, क्वेट्ट्याच्या मुसलमानात, जपानमध्ये, दक्षिण अमेरिकेत अस्पृश्यता हिंदुस्थानसारखी नाही ना?

दोघेही - नाही!

नारद - मग तेथेही असेच भूकंप का झाले?

अहिंसानंद - त्यांच्या परिस्थितीचा मी अद्याप फारसा अभ्यास केला नाही पण - पण त्यांनी काहीतरी दुसरीं पापें केलीं असतील!

शब्दशास्त्री - बहुधा सर्वरोगप्रतिबंधक पंचगव्य ते लोक नियमाने पीत नसावेत; आणि सर्वारिष्टशांतिप्रीत्यर्थ 'श्रीराम जयराम जय जयराम' हा मंत्र एक कोटी वेळा जपतही नसावेत! रामनामाचा प्रताप अरिष्टशामक आहे?

नारद - तुम्ही प्रत्येक मढें नेतांना 'राम बोलो भाई राम' म्हणून राममंत्र सारखा उच्चारीत स्मशानापर्यंत जाता; पण स्मशानात तिरडी ठेवताच तीं सारीं मढीं ते अरिष्ट टळून जिवंत होतात काय? हिंदुस्थानात हा मंत्र युगोयुगे जपता - हिंदुस्थानावरच जगात कुठेही नाहीत इतकीं अरिष्टें आज कोसळलीं आहेत! भूकंपाची साथची साथ आली आहे!

अहिंसानंद- पण तथापी भूकंपनविद्येचा मी आजवर जो खोल अभ्यास केला, त्यावरून एक सिद्धान्त मात्र मी निश्चितपणे सांगू शकतो की, त्या क्वेट्टा, जपान, दक्षिण अमेरिकाप्रभृती ठिकाणी देवांची प्रार्थना वेळच्या वेळी होत नसावी, म्हणून तिकडे भूकंप होतात. आमच्या अस्पृश्यता-निवारक मंडळींच्या केंद्रात जिथे जिथे देवाच्या प्रार्थना वेळच्या वेळी होते तिथे तिथे भूकंप आला नाही. साबरमती, वर्धा अहिंसाळू झाल्यापासून प्रसादून देव भूकंप धाडीत नाही. भूकंप नकोत तर प्रार्थना करा! मग देव रागावून भूकंप का बरें धाडील?

नारद - अहिंसानंद, एखाद्या गव्हर्नरला तुम्ही मानपत्र दिले नाहीत म्हणून त्याने राजधानीतील बायकामुलांमाणसांची सरसहा कत्तल केली तर त्या गव्हर्नरला तुम्ही न्यायी, सत्त्वशील, नि दयाळू म्हणाल का?

अहिंसानंद - केव्हाही नाही! आम्ही त्या क्रूराविरुद्ध प्रथम त्याच्या दारात आडवे पडण्याचा सत्याग्रह पुकारू; शेवटी अन्नसत्याग्रह पुकारून स्वतःच उपाशी मरू!

नारद - तर मग जो देव त्याची प्रार्थना करण्यास, त्याची स्तुती गाण्यास काही लोक विसरतात म्हणून जे प्रार्थना करतात त्यासुद्धा, जीं लेकरें पुरते दोन शब्दही अजून बोलू शकत नाहीत, नव्हे जीं अपत्यें अजून गर्भातच आहेत, त्यांसुद्धा हजारो जणांचे जीव भूकंपादी अरिष्टांच्या गदेखाली चेंदामेंदा करून टाकतो, तो देव की दैत्य; अहो, तुम्ही त्या दयाळू सत्त्वमय परमकारुणिक पतितपावन भगवंताच्या ठायी अशा कल्पना आरोपून त्याची नकळत का होईन, पण कोण विटंबना करता आहां, पाहा बरे!

शब्दशास्त्री - मग नारदमुनी! वेद, अवस्ता, पुराण, कुराण, बायबल, तालमदप्रभृती यच्चावत्ईश्वरी धर्मग्रंथात देवाची प्रार्थना न केली, तर तो रागावून त्या लोकांवर रोग, दुष्काळ, भूकंप, जलप्रलय, अग्निप्रलय प्रभृती संकटें आणतो असे जें ईश्वरानेच ग्रथिले वा कथिले आहे, ते काय सारें लटके आहे? सांगा, हीं धर्मरहस्यें आम्हांहून आपणांस अधिक बिनचूकपणे कळतात यांत आम्हंास काहीच शंका नाही.

नारद - तर मग सांगतो ऐका! हे सारे ग्रंथ ईश्वरग्रथित वा ईश्वरकथित नसून मनुष्यकृत आहेत. आपला 'आतला आवाज', 'अंतःस्फूर्ती.' हीच देवाची प्रत्यक्ष वाणी, इच्छा, स्फूर्ती, आज्ञा होय, अशा प्रामाणिक भावनेेनं काही थोर पुरुषांची स्वतःच फसगत झाली, काहींनी स्वतःचे स्तोम माजविण्यासाठी जाणूनबुजून दुसऱ्यास फसविले. या विशाल विश्वाचे सृष्टीनियमन ठरलेेले असून त्यांचा, तुम्ही मानव तुमच्या अत्यंत तुच्छ आवडीनिवडीप्रमाणे तुमच्या त्या धर्मग्रंथात, ज्यांस पाप वा पुण्य समजता त्यांच्याशी लवलेशही संबंध नाही. मुसलमान-ख्रिस्त्यांना गाय मारणे पाप नसून बहुधा पुण्यही वाटते; हिंदूंना ते महापाप! नियोग, एकदा ब्राह्मणांनाही पाप नव्हते; आज तें महापाप! असा तुमचे तुम्हीच जे पापपुण्यांचा बोटावरच्या थुंकीप्रमाणे, पत्त्यांच्या पिसणीप्रमाणे, खेळ करू शकता, त्यांच्या लहरीप्रमाणे या प्रचंड विश्वाचे अबाधित सृष्टीनियम बदलू शकतील हे मानणे म्हणजें देव हा माणसांचा गुलाम आहे असे मानण्यासारखें आहे. तुमच्या घराची कलती भिंत धाडकन्कोसळली किंवा जुन्या किल्लाचा भक्कम बुरूज धडाडला वा नवीन बांधलेला कच्चा पायाचा प्रचंड पूल कोलमडला तर तो पाया खचल्यामुळे वा जीर्ण बांधकाम हादरल्यामुळे होय. पण त्या भिंतीवर, बुरुजावर वा पुलावर रेंगाळणारे बागुरडे जर समजले की, आमच्या हातून काही पाप घडले म्हणून हे घर, बुरूज वा पूल कोसळला, भूकंप झाला, त्यांची अंडीं कच्चीबच्चीं चक्काचूर झाली, तर तुम्ही हसाल! त्याचप्रमाणे तुम्ही माणसे जेव्हा भूकंपात पर्वत कोसळले, समुद्र उफाळले, नद्यांचे डोहच्या डोह आचमनासारखे भूगर्भातील उसळत्या अग्नीने पिऊन टाकले, तेव्हा हा सृष्टीक्षोभ तुम्हा चार सुधारक बागुरड्यांनी 'देवमंदिरे अस्पृश्यांस उघडा' म्हणून सांगितले असता इतर सनातनी बागुरड्यांनी ते ऐकले नाही यास्तव झाला, असे समजता तेव्हा मला हसू येते! प्रार्थना केली नाही तर देव रागावतो म्हटल्याने देवच दैत्य ठरतो इतके मी तुम्हांस सांगितले! आता आणखी असे सांगतो की, सृष्टीव्यवहारापुरते तरी जे कोणी देवाची प्रार्थना न करता सृष्टीनियमांच्या अबाधित क्रमासच तोंड देतात आणि त्यातील अनुकूल ते नियम पाळून प्रतिकूल नियमांस तोंड देतात, ते प्रार्थना न करणारे लोकच देवास अधिक आवडतात. तो

रशिया पाहा! तुम्ही देवालाच दैत्य बनविणाऱ्या ज्या भाबड्या कल्पना करून खऱ्या देवाचे विडंबने करता तसे करण्याचें रशियानें सोडून तशा देवाचे अस्तित्वच नाकारले. मानव्याला एकंदरीत ज्या परिस्थितीत जें उपयुक्त ते चांगले, ते पुण्य, जें अनुपयुक्त ते त्या परिस्थितीत वाईट, पाप! हा मानवांचा मानवधर्म! और सब्झूट! त्या मानवी पापपुण्याचा, बागुरड्यांच्या पापपुण्याचा मनुष्याच्या हालचालींशी नसतो तसा, सृष्टीनियमानुसार होणाऱ्या सृष्टीच्या प्रचंड भूकंपापासून तो यःकश्चित्कोथिंबिरीच्या कर्णकंपापर्यंतच्या हालचालींशी काहीएक संबंध नसतो; म्हणून प्रार्थना, अनुष्ठानें प्रभृती तदर्थक भाबडे उपाय अज्ञान वा थोतांड! असे म्हणणाऱ्या त्या रशियावर खरा देव उलट प्रसादला आहे! रशियात प्रजा वाढत आहे, त्यांना पुरून उरेल इतकी धनधान्यसमृद्धी पिकत आहे, रोगराई घटत आहे! प्रार्थना करणाऱ्या तुमचीं घरेंदारें - देवळेंसुद्धा एक वर्षात दोन भूकंपात गडप करणाऱ्या देवाने तिकडे या वर्षी एकसुद्धा भूकंप धाडला नाही, इतकेच नव्हे तर तुम्ही भूकंप थांबविण्यासाठी अस्पृश्यता निवारावी की ठेवावी, प्रार्थना कुराणानुसार मशिदीत करावी की वेदमंत्रांनी देवळात, या भाबड्या चर्चा करीत असता तिकडे ते रशियात भूकंपविद्येस अध्ययून त्याचे सृष्टीनियम समजावून घेत भूकंप कुठे, कसे, केव्हा होतात ह्याचे कित्येक अबाधित नियम आविष्कारूनही बसले आहेत. नक्की ओळखलेले भूकंपाचे पट्टे टाळून ते आता नगरे वसवू शकतात!

शब्दशास्त्री - पण ते रशियन नि युरापियनही ख्रिस्ती आहेत; आणि ख्रिस्ती लोकही चर्चातून प्रार्थना करतात असे आम्ही ऐकतो!

नारद - तुम्हां हिंदु-मुसलमानंाप्रमाणे ते रशियनादिक युरोपियन पूर्वी बायबलास ईश्वरकृत मानून तसाच वेडगळपणा करीत, तेव्हा भूकंपाविषयी त्यांच्या तुमच्यासारख्याच दुधखुळ्या कल्पना असत. त्यांचा एक ऐतिहासिक दाखला (पूर्वीप्रमाणे पौराणिक भाषेत नव्हे तर-) ऐतिहासिक भाषेत सांगतो तो ऐका -

१.५.१ लिस्बनचा भूकंप आणि युरोपियनांचा धर्मभोळा मूर्खपणा

इसवी सन १७५५ त लिस्बनला भयंकर भूकंप होऊन लिस्बन नगरीची नगरी गडप झाली! पंधरा हजार माणसे चुटकीसरशी चक्काचूर झालीं! सारा युरोप हादरला! तेव्हा या भयंकर अरिष्टास टाळण्यासाठी त्या भाबड्या ख्रिस्ती लोकांपैकी जे प्रॉटेस्टंट सुधारक होते ते म्हणाले, 'या रोमन कॅथोलिक सनातन्यांच्या धार्मिक रूढी देवाला आवडत नाहीत म्हणून देवानं हा दंड दिला. यास्तव आता प्रॉटेस्टंट सुधारकांच्या धर्मासच सर्वांनी आचरावे, म्हणजे भूकंप येणार नाहीत.' हे ऐकताच रोमन कॅथोलिक सनातनी खवळून प्रतिपादू लागले की, 'सनातन ख्रिस्ती धर्मरूढींना तोंडण्याचे पाप जे हे प्रॉटेस्टटांस सुधारक करीत आहेत त्यानेच देव रागावून लिस्बनला उच्छेदिले ! ह्या प्रॉटेस्टंटसच नामशेष करणे हाच एक भूकंपापासून जगतास बचावण्याचा उपाय आहे.' कॅथोलिक सनातनी बहुसंख्य असल्यामुळे त्यांनी नुसते बोलूनच न थांबता लिस्बन नगर पुन्हा उभारण्याच्या आधी जे भूकंपातून उरलेसुरले प्रॉटेस्टंट त्यांच्या हाती लागले त्यांची त्या कॅथोलिकांनी कत्तल केली आणि ते बळी दिल्याने देव प्रसादेल असे समजून त्यांच्या कत्तलीचा पायावर नगरग्रामें पुन्हा उभारलीं आणि हे पुण्यकृत्य देवास निवेदण्यासाठी

ह्या कॅथोलिक सनातन्यांनी एक मोठी सामुदायिक प्रार्थना केली! परंतु त्यानंतर झालेल्या भूकंपात हजारो कॅथोलिक लोकही सापडले, तिथे जिवंत गाडले गेले - जाताहेत!

शब्दशास्त्री - मोठे दुधखुळे होते हे युरोपियन खिस्ती लोक!

नारद - होय; फरक इतकाच की, ते युरोपियन ख्रिस्ती पूर्वी दुधखुळे होते नि तुम्ही हिंदु-मुसलमान अजूनही या प्रकरणी दुधखळे आहात! अस्पृश्यतेच्या पापाने - की अस्पृश्यतानिवारणाच्या पापाने भूकंप झाला हे तुम्ही हिंदू तुमच्या अपुऱ्या, अर्धवट नि अंधळ्या ‘आतल्या आवाजास’ विचारीत बसला आहात आणि तो भूकंप मशिदीत सामुदायिक निमाज पढले म्हणजे टळेल म्हणून मुसलमान अल्लाच्या प्रार्थना करीत आहेत! तरी बरे की त्या भूकंपात बिहारमधली शेकडो देवळें जशी चक्काचूर झालीं तशीच क्वेटट्याला प्रत्यही निमाजांनी निनादणाऱ्या शेकडो मशिदी मातीस मिळाल्या!

अहिंसानंद - मग हा दुधखुळेपणा त्या युरोपियनांनी केव्हा सोडला? कोणी शिकविले ते त्यांना?

नारद - जेव्हा त्यांनी बायबलाची स्मृती मिटून विज्ञानाची स्मृती उघडली तेव्हा! - विज्ञानाने शिकवले हे त्यांना.

शब्दशास्त्री - हा विज्ञान कोण?

नारद - हा विष्णूचा नवा अवतार! सृष्टीव्यवहारापुरते तरी तुम्ही आता ह्या विज्ञानाचीच स्मृती अनुसरा! तिच्या बळेच युरोप दूरदर्शन, दूरश्रवण, पृथ्वीचे साम्राज्य, समुद्राच्या खोल तळापासून तों आकाशाच्या विरल स्तरापर्यंत अव्याहत गती प्रभृती अत्यद्‌भुत आश्चर्ये युरोप करू शकत आहे. हा विज्ञानदेव लाचलुचपत, पूजानैवेद्य, बळी-बोकड, निमाजकुरबानी, मंत्रमंत्र, स्तुतीनिंदा, कशासही अपेक्षित नाही, कशानेही प्रसादत नाहीं; रागावत नाही; तो कोणाच्या गळ्यातील ताईत होत नाही, कोणास गंडा घालीत नाही! अबाधित सृष्टीनियमांन्वये त्याचा सारा कारभार चालतो. तुम्ही माणसांनी त्याच्या स्मृतीत भूकंप का होतो नि त्याच्या उत्पातापासून माणसांचे रक्षण कसे नि किती प्रमाणात करता येईल ते शिकावे. ह्या विज्ञानाने आणलेली ही स्मृती तुमच्या बायबल-कुराण-पुराणाप्रमाणे मनुष्याच्या कोत्या ज्ञानाच्या नि अज्ञानाच्या आतल्या आवाजाचे पडसाद नसून ती खरोखरच ईश्वरकृत आहे, सनातन आहे; कारण ती त्रिकालाबाधित सृष्टीनियमांसच काय ती सांगते- तुमच्या मानवी कल्पनांनी कल्पिलेले देहि त्या स्मृतीतील नियमांस उल्लंघू शकत नाहीत! कारण ती मनुष्याच्या देवाने कुजक्या ताडपत्रावर वा खजुरांच्या पानांवर लिहिलेली नसून विश्वाच्या देवाने आकाशाच्या नीलपत्रांवर ताऱ्यांच्या जाज्वल्य अक्षरांत मुद्रिली आहे! त्यातल्या त्यात कशास म्हणावयाचेच तर, मनुष्यास तरी, तिलाच सनातन धर्म म्हणता येईल!

शब्दशास्त्री - ह्या स्मृतीतून भूकंप टाळण्याचा आमच्यापुरता आत्ताच्या आता आपण कोणता उपाय सांगू शकता?

नारद - (हसून) भूकंपविद्येचे जे नियम आहेत त्या सृष्टीनियमांचा शोध लावा, जें कळले आहे त्याच्या आधारे भूकंपाचे पट्टे भूगर्भात कुठे कुठे आहेत ते निश्चित करून त्या त्या कक्षेत

वसती करू नका, नगरे वसवू नका, आणि भूकंपात आपण दगावलो तर आपल्या कुटुंबातील जीं कोणी मुले-माणसे वाचतील त्यांना काही तरी अन्नवस्त्राचा आधार असावा म्हणून भूकंपात सापडण्याच्या आधीच शक्य तितक्या मोठ्या रकमेचा विमा उतरून ठेवा. महाराष्ट्रापुरते बोलायचे तर मुंबईची नवभारत किंवा पुण्याची कॉमनवेल्थ ह्यात विमा उतरावयास येत असाल तर माझ्याच बरोबर का चलाना! मी तिकडेच चाललो आहे.

नारदाच्या तोंडची ही वाक्ये ऐकताच शब्दशास्त्री सविस्मय वर पाहात म्हणाले, 'नारदा, आपण या विमा मंडळांची अडती (एजन्सी) घेतलेली आहे की काय आजकाल? एवढ्या गंभीर सनातन विषयाचा हा असला भिकार उपसंहार? अरेरे! या परम भगवद्भक्त भगवान्नारदाचा शेवटी एक विमा मंडळींचा अडत्या व्हावा ना? कोण अध:पात!'

पण हीं वाक्यें संपण्याच्या आधीच नारद अंतर्धानले होते!

- १९३५

***

१.६ एक घडलेला चुरचुरीत संवाद

जसा धार्मिक भाबडेपणा असतो तसाच एक बौद्धिक भाबडेपणा असतो. धर्मभोळा वर्ग जर एखादी गोष्ट धर्म म्हणून करू लागला नि त्याला विचारले की, अहो, ह्या गोष्टीचा काय लाभ? हे का करता असे? तर तो बिचारा सरळपणे सांगतो, 'पोथीत असे आहे, हे देवाला आवडते, हा आमचा धर्म आहे'- इतकेच काय ते! कोणचे तरी कारण सांगून माझी तशी श्रद्धा म्हणून मी करतो एवढेच काय ते म्हणतो. त्याचे ते म्हणणे आपल्याला पटले नाही तरी समजते. पण काही लोकांना नुसते पोथीत आहे म्हणून आपण एखादी गोष्ट करतो, ती तर्काला टिकते की नाही, उपयुक्त आहे की नाही, हे आम्ही पाहिलेले नाही, असे मान्य करून स्वत:ला धर्मभोळे म्हणवून घेण्याची तर लाज वाटते, पण ती धर्मभोळी गोष्ट, आचार वा समजूत तर सवयीमुळे सोडवत नाही. पोथीत सांगितले म्हणून काय ते खरे असे म्हणून न थांबता, तो आचार वा ती समजूत आजच्या बुद्धिवादाच्या कसोटीसही पूर्णपणे उतरते आणि विज्ञानाच्या प्रत्यक्षसिद्ध प्रयोगात ती तशी कसास उतरते म्हणूनच आम्ही त्या समजुतीस उचलून धरून तसे आचरतो; आम्ही भोळे नसून बुद्धिनिष्ठच आहेत, असे सिद्ध करण्याचा त्यांचा यत्न चालतो. त्यांना धर्मभोळेपणा तर सोडवत नाही आणि बुद्धिवादी पण म्हणून घ्यावेसे वाटते. त्यामुळे निर्भेळ धर्मभोळेपणाहूनही त्यांचा हा बौद्धिक भाबडेपणा केविलवाणा वाटू लागतो. ज्या आचाराचे ते समर्थन करू जातात तो अधिकच हिणकस ठरू लागतो. आजच्या सुधारकातही अशा अर्धवट वृत्तीचे किती तरी लोक आढळून येतात! त्यातही काही जण केवळ दुटप्पीपणामुळेच किंवा मिथ्याचारीपणामुळेच असे वितंडवाद करतात असे नाही. त्यांच्यातील काहींची एक निरपेक्ष नि नि:स्वार्थी अशी पूर्वजाभिमानाची सद्भावनाही त्यास आपल्या धर्मभोळ्या नि आज टाकाऊ ठरणाऱ्या आचारास असे येनकेन प्रकारेण समर्थिण्यास प्रवृत्त करते. त्यास असे भय वाटते की, जर आपले पोथीगत आचार आजच्या विज्ञानाच्या वा तर्काच्या कसोटीस उतरत नाहीत असे सिद्ध होऊन दिले, तर आपले ऋषी त्रिकालदर्शी, आमचीं शास्त्रें त्रिकालाबाधित, नि आमचा धर्म सनातन नाही असे मानावे लागेल. पूर्वज मूर्ख होते असे ठरेल! या चुकीच्या समजुतीमुळे ते जों जों त्या धर्मभोळेपणाचे समर्थन बुद्धिवादाने नि विज्ञानाने करू जातात, तो तो तो आचार वा रूढी अधिकच धर्मभोळी ठरू लागते, नि पूर्वजांच्या पदरी नसता मूर्खपणा अधिकाधिकच पडू लागतो.

मागच्या परिस्थितीत एखादी रूढी उपयुक्त असली किंवा त्या काळच्या भौतिक ज्ञानाच्या मानाने एखादा सिद्धान्त बरोबर वाटला; पण जर ती रूढी आज समाजास हानीकारक ठरत असेल वा तो सिद्धान्त वाढत्या भौतिक नि प्रयोगसिद्ध ज्ञानाने खोटा पडत असेल तर ती रूढी बदलण्यात वा तो सिद्धान्त असिद्ध मानण्यात पूर्वजांचा काहीही अपमान होत नसून उलट त्यात आमचा नि त्यांचा गौरवच आहे. कारण त्यांनी मानवी ज्ञानाची सीमा त्या काळी तितकी वाढविली, त्या भांडवलाचा योग्य उपयोग करून त्यांच्याच भांडवलाच्या बळावर आम्ही आपली मानवी ज्ञानाची संपत्ती अधिकाधिक वाढवीत चाललो आहो, असेच त्यायोगे सिद्ध होते. वडिलांचे राज्य वंशजांनी वाढविले, 'बापसे बेटे सवाई' निघावे हेच पूर्वजांना नि वंशजांना भूषण. पण काही लोकांना वडिलांहून आम्ही अधिक मूर्ख होत आहोत, बापाची मिळकत आम्ही बुडवीत

आहोत, असे सिद्ध करण्यातच स्वत:ची धन्यता, वडिलांचा गौरव, नि त्यांच्या पोटी आपण जन्म घेतल्याचे सार्थक वाटते!

स्वत:स धर्मभोळे म्हणवून घेण्यास कमीपणा मानणाऱ्या आणि बुद्धिवादास टिकेल तेच स्वीकारू असे म्हणणाऱ्या प्रामाणिक सुधारकांतही हा बुद्धिभोळेपणा कसा त्यांना नकळत दबून बसलेला असतो ते स्पष्ट व्हावे यासाठी आणि 'आपल्या प्रत्येक रूढी आणि आचार आजच्या परिस्थितीत आपल्या हिंदू राष्ट्राच्या उद्धारास उपयुक्त आहे की नाही, तो बुद्धिवादास टिकतो की नाही, ते कोणत्या कसोटीवर कसे पारखावे, याची पद्धत ध्यानी यावी म्हणूनही' 'पंचगव्य' या विषयावर आमचा एका सुधारक मित्राशी झालेला संवाद खाली देत आहो. संवाद शक्य तो स्मरणपूर्वक घडला तसाच दिलेला आहे.

आमचे हे मित्र हिंदूसंघटनाचे पूर्ण अभिमानी; अस्पृश्यताच नव्हे, तर जातिभेदही न मानणारे आणि प्रकट सहभोजक आहेत. प्रामाणिक, चिकित्साप्रवण, बहुश्रुत नि आर्यवैद्यकाचे अभ्यासू असलेल्या ह्या आमच्या वैद्यशास्त्रीय मित्रांनी गेल्या गणेशोत्सवी आमची भेट घेऊन पंचगव्याचा आचार टाकाऊ नि भाबडा होय ह्या आमच्या मताविषयी त्यांचा निषेध व्यक्तविण्यासाठी नि तो आचार आजच्या विज्ञानाच्या कसोटीसही कसा पूर्णपणे उतरतो ते बुद्धिवादानेच आम्हांस पटवून देण्यासाठी आमच्याशी बुद्ध्या चर्चा केली. तिचा विवेच भाग असा-

वैद्यमहाशय - आमच्या त्रिकालदर्शी पूर्वजांनी आपल्या ज्या अनेक आचारांना धर्म म्हणून पाळावयास सांगितले आहे, ते त्या आचारांनी लोकांचे भौतिक कल्याणही व्हावे अशाच हेतूने सांगितले आहे. पंचगव्य पिणे हाही आचार असाच ऐहिक दृष्ट्यादेखील हितकर आहे. अशा आचाराविषयीची धर्मभावना नाहीशी करणे हे उपयुक्ततावादाच्या दृष्टीनेही घातक ठरते.

वैद्यबुवांस यावर आम्ही विचारले, 'प्रथम हे सांगा की, तुम्ही आम्हांशी पोथीवाद घालणार आहात की बुद्धिवाद? म्हणजे अमुक वचन शास्त्रात आहे म्हणून ते सत्य असे म्हणणार की, मानवी तर्काला नि उपयुक्ततेला ते धरून आहे म्हणून ग्राह्य असे म्हणणार? ते ठरले म्हणजे तसे आम्हांस बोलता येईल.'

वैद्यमहाशय - मी बुद्धिवादानेच हे सिद्ध करणार की, शास्त्रवचने निदान या पंचगव्यप्रकरणी तरी अगदी ग्राह्य आहेत. धर्म म्हणून तो आचार जो आमच्या त्रिकालदर्शी पूर्वजांनी सांगितला तोच तर्काला नि उपयुक्ततावादालाही धरून आहे.

आम्ही - ठीक, जें मनुष्यहितास ऐहिकदृष्ट्या उपयुक्त आहे ते कसे उपयुक्त आहे हे न सांगता नुसते ते कृत्य पुण्य, उलट कृत्य पाप, त्या कृत्याने देव पावतो, उलटपक्षी रागावतो, इतकेच काय ते सांगण्याची, धर्माच्या पारलौकिक अवडंबरात तो आचार गुरफटून टाकण्याची पद्धत पूर्वी कितीही आवश्यक असली तरी ती आता त्याज्य नि अहितकारकच ठरविणे भाग आहे. कारण अमुक एक गोष्ट उपयुक्त म्हणून न सांगता तो त्रिकालाबाधित सनातन धर्म आहे एवढेच सांगत राहिल्याने, तो आचार वा ती वस्तू स्वरूपत:च स्वयमेवच धर्म्य आहे असा लोकांचा बुद्धिभ्रम होतो आणि त्यामुळे ज्या परिस्थितीत त्या वस्तूपासून वा आचारापासुन मनुष्याचे अहित होते, त्याही परिस्थितीत ती वस्तू वा आचार धर्म्य मानला जाऊन लोक

अनुसरू लागतात. गायीचेंच पाहा. ती उपयुक्त पशू म्हणून पालनीय ठरली; त्यायोगे हळूहळू तिला देवता, परलोकी स्वर्गग देणारी देवी, असे समजू लागताच ती गाय वस्तूत:च पूज्य, पवित्र, मनुष्याहूनही श्रेष्ठ वाटू लागली. त्यामुळे ज्या परिस्थितीत गाय ही राष्ट्रास ऐहिकदृष्ट्या अनुपयुक्त ठरते वा गोवध हेच मनुष्यहितसाधक कृत्य ठरते त्याही परिस्थितीत गाय ही वस्तूत:च पूज्य देवता, माता अशी धर्मभावना दृढ झाल्याने तिला मारण्याचे 'पातक' करण्यापेक्षा राष्ट्राच्या लढाया हरून राष्ट्रदेखील लोक मरू देतात! शत्रूच्या गायी, केवळ उपयुक्ततेच्या दृष्टीने आपल्या शत्रूच, हे तत्काळ पटते; शत्रूच्या दाणावैरणीप्रमाणे त्यांच्या गायींचाही नाश करणे अवश्यमेव सत्कृत्य ठरते. पण गाय ही वस्तूत:च पूज्य देवता मानली जाऊ लागली म्हणून, वस्तूत:च अवध्य ठरली म्हणून , शत्रूच्या गायीदेखील मारावयास हिंदू सैनिक सहसा सिद्ध होत नाहीत. कित्येक परदेशी वेढयांत शत्रूया गायींचे मांस खाण्यास नाकारून हिंदी शिपाई उपाशी मरत, पण ते गोमांस खाईनात. कारण गोमांस हे धर्मत: निषिद्ध ही त्यांची भावना केली गेली होती. पण जर केवळ गाय ही उपयुक्त म्हणूनच रक्षणीय असे स्पष्ट ज्ञान त्यानंा दिलेले असते तर ते हिंदू लोक युरोपियनांप्रमाणेच परशत्रूच्या गायी चापून कापून काढून त्यावर जगते. अन्नही परब्रह्मच. पण शत्रूची दाणावैराण आपण जशी अवश्य तर जाळून पोळून टाकतो, तशीच शत्रूंच्या गायींचीही वाट लागती. परंतु गाय ही वस्तूत:च धर्म्य ठरली, पवित्र ठरली; त्यामुळे तिच दूधच नव्हे, तर गोमय, गोमूत्रही पवित्र ठरले! कारण तिच्या शरीरातील दुधाच्या स्थानी जसे देव स्थापिले गेले तसेच गोमय-गोमूत्रातही त्यांची स्थापना पोथीत सांगितली, व्यवहार शपथेवर प्रत्येकास शिकविली! अगदी गोसूक्तात शास्त्रोक्त श्लोक सांगतो, 'मूत्रे गंगा!' गाईच्या मूत्रात गंगा निवसते! मग काय आश्चर्य की लाखो लोक गोमूत्रप्रशनाने पाप जाते, मनुष्य पवित्र होतो म्हणून ते पिऊ लागलो!

वैद्यमहाशय - नाही! गोमूत्र जें आम्ही पितो ते पाप जाते म्हणून पीत नाही पंचगव्य पिण्याचा आचार वैद्यशास्त्राला अगदी धरून आहे. ही आमची रूढी मुळीच भाबडेपणाची नाही. मी वैद्यशास्त्राच्या आधारे पंचगव्य पिणे कसे अवश्य ते सिद्ध करुन देतो.

आम्ही - वैद्यकीचे आधार थोडे मागाहून बघू. प्रथम आज गोमय-गोमूत्र हे पापक्षालनार्थच लोक पंचगव्यात घालून, फार काय, गोमूत्र तर नुसते देखील पितात; त्यात आपण एखाद्या रोगावरचे हे औषध घेत आहोत, ह्याचे भानदेखील त्यांना नसते ही गोष्ट खरी की खोटी? जे हजारो ब्राह्मण श्रावणीच्या दिवशी गोमूत्र-गोमय पितात, त्यांतील बहुतेक लोक तो एक पापक्षालक धर्म्य संस्कार म्हणूनच करतात - हे नाकारणे निव्वळ खोटे बोलणे होईल. विटाळलेल्या कपड्यांवर जेव्हा म्हातारी माणसे गोमूत्राचे उगीच चार शिंतोडे टाकतात, सहभोजनाचे प्रायश्चित म्हणून गोमूत्र पळीभर प्या नि मोकळे व्हा, म्हणून तो 'शुद्ध' करण्यासाठी जेव्हा सारे गाव त्या विहिरीत वा तलावात गायीचे शेणमूत्र ओतून त्यास अधिक घाणेरडे करीत असताना समजतात की, ते पाणी पुन्हा 'शुद्ध' करून घेतले - अशा प्रत्यही हजारो प्रसंगी गोमूत्र जें आम्ही वापरतो, ते गोमय गोमूत्राने 'पाप' जाते, पवित्रता येते, ह्याच भावनेने होय - रोग जावा ह्या भावनेने नव्हे, हे कसे नाकारता येईल? प्रत्येक प्रायश्चित्तातच पंचगव्य असते, प्रत्येक रसायनात नव्हे; या एकाच गोष्टीवरून हे सिद्ध होते. 'मूत्रे गंगा' असे गोमाहात्म्यात शास्त्रवचन आहे, 'मूत्रे औषधय:' असे नाही. फार काय, पंचगव्य पिताना जो

श्लोक मंत्र म्हणून आपण म्हणतो तोच हे निर्विवाद सिद्ध करतो. तो मंत्र हाच ना की 'यत्तवगस्थिगतं पापं देहे तिष्ठति मामके! प्राशनात्‌दहत्यग्निरिवेन्धनम्!!' आता बोला! यात पंचगव्याने हाडीमासी खिळलेले 'पाप' जळले जाते असे सांगितले आहे, रोग बरे होतात असे नव्हे, हा धार्मिक श्लोक आहे का वैद्यशास्त्रीय?

वैद्यमहाशय - धर्मशास्त्रात जरी तो श्लोक असला तरी वैद्यशास्त्रास अगदी धरून आहे. आमच्या धर्मशास्त्रातील प्रत्येक श्लोकात गूढ अर्थ भरलेला असतो.

आम्ही - ती नुसती धमकी नको! कोणता गूढ अर्थ तो ह्या श्लोकापुरता काढून वैद्यशास्त्रीय कसा ते सांगा.'

वैद्यमहाशय - ह्या श्लोकात 'पाप' असा जो शब्द आहे त्याचा अर्थ 'रोग' असा घ्यावा. म्हणजे 'हाडीमासी खिळलेले रोग बरे होतील' असा अर्थ होईल; हा श्लोक वैद्यशास्त्राच्या कसोटीत उतरेल.

आम्ही - आता गंमत पाहा. हा श्लोक धर्मशास्त्रीय होता, तोवर फार तर उपेक्षणीय ठरता. पंचगव्याने पाप जाते ही श्रद्धा होती, श्रद्धेला कशाला तर्काची करवत लावा असे एक वेळा म्हणता येते; पण जुन्या भोळ्याभाबड्या श्लोकांना तर्कशास्त्र ठरविण्याच्या हौसेने तुम्ही त्यांच्यात नसता गूढ अर्थ दडपून जेव्हा तर्काच्या कसोटीला लावता तेव्हा धावण्याच्या स्पर्धेस हावभरी होऊन भाग घेऊन लागणाऱ्या पंगूसारखे ते निव्वळ हास्यास्पद होतात! 'पाप' याचा अर्थ 'रोग' असा घेणे हेच विपरीत नाही काय? रामकृष्ण परमहंस रोगाने मेले ही खरी गोष्ट सांगताना रामकृष्ण परमहंस पापाने मेले म्हणून जर कोणी म्हणाला तर त्यास तुम्ही दीडशहाणाच म्हणणार नाही का? आमच्या औषधांनी रोगी तत्काळ रोगमुक्त होतात, अशी पाटी न लावता जर एखाद्या वैद्याने अशी पाटी लावली की, 'आमच्या औषधाने पापी पापमुक्त होतात!' तर तुम्ही त्याची हुर्यो उडविणार नाही का? डॉक्टरच्या घरी जाऊन जर आपण म्हणलात, 'आमच्या घरी एक पापी आहे; त्यास आपण पापमुक्त कराल काय?' तर डॉक्टर तुम्हांस सांगणारच की, 'गृहस्था, तू पत्ता चुकलास, शंकराचार्य इथे राहात नाहीत!-' इतका गैरसमज वाढविणारा शब्द वैद्यकशास्त्रासारख्या काटेकोर विज्ञानात वापरणारा ह्या श्लोकाचा कर्ता किती गबाळ्या मनुष्य असला पाहिजे बरे! वैद्यकात पांडुरोग, क्षयरोग, वैद्याने रोगचिकित्सा करावी, असे शब्दप्रयोग आम्ही शतावधी पाहिले आहेत. पण पांडुपाप, क्षयपाप, वैद्याने पापचिकित्सा करावी, असे प्रयोग काही पाहिलेले नाहीत!'

वैद्यमहाशय - पण? 'पाप ह्या शब्दाचा 'रोग' असाही अर्थ असलेला मी तुम्हांला दाखवून दिला तर!'

आम्ही - तरी काय? रोग हा सुनिश्चित शब्द वैद्यकविज्ञानाच्या परिभाषेतलाच योजण्याचे सोडून अनेक घोटाळे उत्पन्न करणारा 'पाप' हा शब्द त्या अर्थी योजणाऱ्या ह्या ग्रंथकाराची चूकच ठरेल, नाही काय? रोग शब्द काय या वृत्तात बसला नसता? ते वैद्यकविज्ञानातले मोजके वचन लिहावयाचे होते - 'प्रत्यक्षरश्लेषयप्रबंधा'चे एखादे काव्य नव्हे!

वैद्यमहाशय - (हसून) त्यांना काय माहीत की तुमच्यासारखे अश्रद्ध लोक पुढे त्यांच्या शब्दाचे असे धिंडवडे काढतील म्हणून!

आम्ही - (हसून) आता पुन्हा श्रद्धेचे नाव का मध्ये आणता? श्रद्धेच्या दृष्टीने तो श्लोक निरूपद्रवी, फार तर भोळसर म्हणून आम्ही कधीच बाजूस सारला होता. तुम्हीच त्याला अगदी काटेकोर पारिभाषिक वैद्यकशास्त्रीय कसोटीस लावू निघालेत! दुसरें असे की, त्या पंचगव्यमाहात्म्याच्या कर्त्यास आमच्यासारखे 'पाप' शब्दाचा 'रोग' हा अर्थ न समजण्याइतके अज्ञानी लोक पुढे निघणार आहेत हे काय माहीत असणार म्हणून जे म्हणालात ते तर त्याहूनही आश्चर्य होय! अहो, मघापासून तुम्ही ह्या शास्त्रकार अशा ज्या आमच्या पूर्वजांना 'त्रिकालदर्शी' म्हणून ठासून दहादा म्हणालात. त्यांना पुढे सन १९३५ त अश्रद्ध लोक निघू शकतील हे कळले नाही, असे होईल तरी कसे? का त्यांच्या त्या त्रिकालदर्शी ज्ञानपंचांगात हे १९३५ सनाचे पान तेवढें फाटलेले होते?

वैद्यमहाशय - बरे. आम्ही तुमचा हा आक्षेप मान्य करतो की पंचगव्य हे वैद्यकीय औषध म्हणून ग्राह्य असे न सांगता आमच्या धर्मशास्त्रात ते पापक्षालक म्हणून सांगितले आणि त्यामुळे आज लक्षावधी लोक श्रावण्यांतून, प्रायश्चित्तांतून नि व्यवहारांतून जें पितात ते मूळचा वैद्यकीय हेतू साफ विसरून जाऊन निव्वळ धार्मिक भावनेनेच काय ते पितात. पण आम्ही म्हणतो की, त्यामुळे त्यांचा वैद्यकीय उपयोग अधिकच व्हावा, औषध घ्या म्हणून सांगितले म्हणजे लोक इतके नियमाने ते पिणार नाहीत, पण धर्म म्हणून सांगितल्याने पाप जाण्याच्या आमिषामुळे ते पंचगव्य लाखो लोक अधिकच साक्षेपाने पितील, असाच शास्त्रकारांचा त्या पंचगव्याच्या धर्मीकरणात सद्धेतु नव्हता का? आणि त्याचा परिणामही एकंदरीत चांगलाच झाला नाही काय?

आम्ही - चांगला परिणाम तर झाला नाहीच, पण उलट एकंदरीत पाहता अगदी वाईट परिणाम झाला. त्या भाबड्या काळी जो काही उपयोग अशा धर्मीकरणाचा असेल नसेल तो आता तर अगदीच दुर्घट, कसे ते पाहा. अमुक औषध अमक्या रोगावर रामबाण आहे इतकीच यथार्थ प्रशंसा वैद्यक ग्रंथात शेकडो औषधांची केली असताही आणि त्या औषधाने पाप जाते, पुण्य लागते प्रभृती भाकड वशिले लावले नसताही ती औषधे हजारो रोगी वैद्यांना पैसे देऊन घेतातच ना? धडधडीत बाटलेला महार डॉक्टर असलेल्या औषधालयात त्याच्या हाताने बाटल्या पितात, त्याला बुटासुद्धा घरात आणतात! रोग रोखठोक बरा करणारे औषध घेणे 'पाप' आहे म्हणून निषिद्ध केले तरी रोगी घेतातच! तेव्हा गोमूत्र - गोमयाने अमुक रोग बरे होतात असे नुसते सांगितले असते नि तसा रोखठोक अनुभव येता तर वैद्यकातील ओवा, शोपा, धर्माचा वशिला नसतानसुद्धा जशा घरोघर वापरल्या जातात, तसे ते पंचगव्यही त्या त्या रोगावर वापरले जातेच! पण त्या गोमूत्राने पाप जाते, गाय म्हणून तिची शेपटी शिवली तरी विटाळ जातो, तिचे गोमूत्र म्हणजे गंगा, अशी वाह्यात् स्तुती केल्याने त्या गोमूत्र-गोमयाचा जो खरा औषधी गुण तो उलट लुप्त होऊन कुचकामाचा झाला. रोग घालविण्याऐवजी बुद्धिभ्रंशाचा नि भाबडटपणाचा एक नवा रोग फैलावण्यास मात्र हे गोमूत्र - गोमय कारण होऊ लागले.

वैद्यमहाशय - ही मात्र तुम्ही अतिशयोक्ती करता!

आम्ही - मुळीच नाही! उलट त्या पंचगव्याच्या मंत्रात 'हाडीमासी खिळलेले पाप' - तुम्ही म्हणता त्या अर्थी रोग - पंचगव्य पिताच अग्नीत सर्पण जळावे तसे जळून भस्म होतात - 'दहत्यग्निरिवेधनम्' ही मात्र अतिशयोक्ती आहे खरीच! येता जाता भाबडे गोरक्षक बोलून

जातात, गोमूत्र-गोमय खाल्ल्याने, पंचगव्याने सर्व रोगांचा मुळातच उच्छेद होतो! अहो, जर पंचगव्याने सर्वरोग प्रतिबंध होतो किंवा सर्पण अग्नी जाळतो तसा यच्चावत्‌रोग तितका पंचगव्य पिताच देहाग्नीत राख होऊन जातो, तर मग वाग्भट-चरकांना वैद्यक ग्रंथाचे पुढे एक पानदेखील लिहिण्याची आवश्यकता नव्हती! सारीं औषधें, शल्यें, रसायनें, मात्रा, डॉक्टर, वैद्य, क्षकिरणे, जंतुघ्न टोचणी - निरर्थक ठरती. सारीं रुग्णालयें बंद करून गोमूत्रालयें तेवढी उघडीं ठेवलीं की आरोग्यखात्याचे काम आटोपते! जिकडे तिकडे पी हळद नि हो गोरी, पी पंचगव्य नि हो बरी !! - हा धडाका सुरू झाला असता! असली मूर्खपणाची अतिशयोक्ती तुम्हांस खपते तरी कशी? नि अशा भाबडट मंत्रात तुम्ही वैज्ञानिक अद्ययावत्‌औषधीय पाठ म्हणून आजच्या वैद्यकात लिहू धजणार तरी कोणच्या तोंडाने! जर गोमूत्र अशी सवाई संजीवनी असती, तर त्याच्या हौदात शतकोशतके डुंबत राहणारे आम्ही आज प्लेग - महामारीचे राखीव रान कसे झालो आणि सात पिढ्यांत त्या पशूच्या शेणामुताचा थेंबही तोंडात न घालणारे ते युरोपियन असे लालबुंद, गलेलठ्ठ, निकोप नि निरोगी कसे? अगदी आमच्याच वायुमानात आमच्या शेजारी राहणारे मुसलमान गोमूत्र पीत नाहीत म्हणून पटापट मरत नाहीत कसे? गोमूत्राच्या वैद्यकीय उपयोगाची ही अर्वाच्य नि भरमसाट स्तुतिच त्याची विटंबना करते - आणि त्यास कारण त्या पदार्थाचे धर्मीकरण नव्हे काय? पशूंचे मूत्र प्याल्याने म्हणे मनुष्य 'पवित्र' होतो! अशा भाकड गोष्टींवर विश्वसणाऱ्या बुद्धिभ्रंशाचा रोग मात्र ह्या पंचगव्याने फैलावला खरा!

वैद्यमहाशय - आपण ह्या भाबड्या धार्मिक अतिशयोक्तीविरुद्ध हत्यार उपसलेत हे अगदी ठीक केलेत. पण शास्त्रशुद्ध पद्धतीने लिहिलेल्या आपल्या वैद्यक ग्रंथात अशी अतिशयोक्ती नाही अं! गोमूत्राचे औषध कोणकोणत्या रोगावर लागू पडते ते जसे त्यात दिले आहे, तसेच गोमूत्र कोणत्या प्रकृतीपरत्वे अपायकारक होते तेही दिले आहे. उदारहणार्थ, गोमूत्र हे पित्तप्रकृतीच्या माणसाने प्याले असता अपाय करते असे स्पष्ट सांगितले आहे. पित्तप्रवण साऱ्या रोग्यांना ते वावडे आहे.

आम्ही - कशी लाखाची गोष्ट बोललात! पित्तविकारांना गोमूत्र औषध नाही, अपायकारक; या एकाच उदाहरणावरून ते सर्वरोगपरिहारक वा प्रतिबंधक असे म्हणणे मूर्खपणाचे ठरत नाही का? पण गोमूत्राचे धर्मीकरण केल्यामुळे आज बायाबापड्या ते वाटेल त्यास पाजतात, पितात. प्रायश्चित्तात भट ते पंचगव्य सरसहा सर्वांना देतात; श्रावणीत जमणारे धष्टपुष्टादी सारे लोक काही रुग्णालयापुढे दाटी करणारे रोगी नसतात! गोमूत्राने जे रोग बरे होतात त्यांनीच पीडलेल्यांना तेवढें पंचगव्य द्यावे. पित्तप्रकृतीचे ब्राह्मण निवडून त्यांना ते देऊ नये अशी काही एक पद्धत त्या संस्कारात नाही. अर्थात् हे संस्कार नि पंचगव्याची ही रूढी निव्वळ धार्मिक म्हणजेच निव्वळ भाबडट आहे, वैद्यकशास्त्राने तिचे समर्थन होऊच शकत नाही. उलट सर्वांस सरसहा गोमूत्र - गोमय देणे वैद्यकांच्या दृष्टीने अपायकारकच होते. तसे म्हटले तर गायीचेच का, गाढविणीचे मूत्रही औषधीयच आहे!

वैद्यमहाशय - होय, आठ प्रकारची मूत्रे औषधीकर्मात सांगितली आहेत. शेळीचे, उंटिणीचे, गाढविणीचे, घोडीचे - '

आम्ही - फार काय ‘नास्ति मूलमनौषधम् ह्या सूत्राप्रमाणे ‘नास्ति मूत्रमनौषधम्’ असे म्हटले तरी चालेल! नृमूत्रही औषधीय आहे! पण गोमूत्राचेच एवढे प्रस्थ कां? गाय ही देवता म्हणून! पुन्हा असे पाहा, वैद्यकात वाटेल त्या गाईचे शेणमूत काही औषधीय मानलेले नाही.

वैद्यमहाशय - मुळीच नाही. उलट अन्नें, पक्वान्नें खाणाऱ्या गाईच्या शेणा-मुतास निषिद्ध मानले आहे. कालवड, रानात हिरवेगार गवत खाणारी, अशा गाईचे गोमूत्र औषधीय.

आम्ही - असे नियम आहेत पण तेही एकरूप नाहीत! आणि व्यवहारात तर त्यांचा मागमूसुद्धा उरलेला नाही! ठाणबंद, जख्खड, ओखटवाणीखाऊ, ज्यांच्या शेणास दुर्गंध, रोगीट, क्षयी - गाय म्हटली की देवता! गोमूत्र म्हटले की गंगाजल ! अशा ह्या ओंगळ रूढीचे समर्थन वैद्यकाच्या आधारे कधीतरी करता येईल का? धर्मीकरणाने आमचे वैद्यकदेखील गोमूत्राच्या प्रकरणी थोडें अंधळेंच झाले आहे. म्हणून त्यात जे रोग गोमूत्राने बरे होतात म्हणून लिहिले आहे, त्यांची अद्ययावत् चिकित्सा नि रसायन यांच्या कसोटीने प्रयोगशाळेत पुन्हा एकदा परीक्षा व्हावी. औषध म्हटले म्हणजे त्याचे पाठप्रमाण - पात्र- परिस्थितिपरत्वे, नियमबद्ध कोष्टक हवे. नुसते आपलें ‘दहत्यग्नितिवेन्धनम्’ काय कामाचे! तशा अद्ययावत् प्रयोगशाळेतील वैद्यकीय आणि रासायनिक कसोटीत गोमूत्र - गोमयांचे जे औषधीय किंवा कृषिकर्मीय उपयोग ठरतील त्या मानाने ते सेव्य समजण्यास यत्किंचितही हरकत नाही. हा प्रश्न एक गोमूत्राचा, गायीचा वा पंचगव्याचाच नाही. प्रत्येक पदार्थ मनुष्याला ज्या प्रमाणात उपयुक्त त्याच प्रमाणात सेव्य. त्याचे धर्मीकरण केले की, तो वस्तूत:च देवता होऊन पडतो. आणि ह्या भाबड्या वृत्तीने राष्ट्राची बुद्धीच मारली जाते. ह्या भाबड्या प्रवृत्तीस उच्छेदण्यासाठी गाय, वड, तुळस, गोमूत्र हीं काही उपलक्षणे म्हणून निवडून त्यांच्या चर्चेत इतका वेळ आम्ही दवडतो.’

- १९३५

***

१.७ आता मात्र दिवाळीत दुष्काळाची भीतीच नको !

दिवाळीचा सण किती गोड! किती प्रेमळ! त्याचा ज्याला त्याला आनंद!

दिवाळी आली रे आली की लहान लेकरांना, मुलांमुलींना, कुमारी-कुमारांना नव्यानव्या छानछान वेषांची, जरीच्या टोप्यांची, रेशमी पोलक्यांची, गुलाबी पातळांची, ऐटदार नव्या घाटाच्या कोट-जाकिट-सदऱ्यांची, सुरेख धोतरजोड्यांचीं आणि फुलबाज्या, हवया, सापतारा, तोटेलवंगी फटाके इत्यादी नाना प्रकारच्या गमतीदार दारूकामांची स्वप्ने पडू लागतात! वडिलांपाशी 'मला हे हवे अं, ते हवे अं' 'घ्याल न बाबा' असा सादर अर्जाग्रह, आणि तो अमान्य होणार अशी भीती पडली तर आईपाशी 'घेतलंच पाहिजे अं आई - हवंच ते मला!' असा गोड हट्टाग्रह मुलांमुलींचा घरोघर चालू होता. इतक्यात नाना मोहक खेळण्यांचे, वेषांचे, फटाक्यांचे, अत्तरें, उदबत्या, सुगंधी तेलांचे सामान एकेक घरात येऊ लागते. आईच्या हाती त्यातील जें पडेल त्यांची 'पाहू ग पाहू ग!' म्हणून मुलांची ओढाताण चालू होते. त्यांत लहान रांगती मुलेही हातास येईल ते उचलू लागतात. त्यांना आई इकडे आवरते आहे; तिकडे मोठ्या मुलांच्या ओढाताणीत एखादी सुंगधी तेलाची वा अत्तराची कुपी खाली पडून फुटल्यामुळे ती ओशाळी होत आहेत, तोच तो सुगंध जिकडे तिकडे दरवळून ते वातावरण इतके आनंदमय होतें की आईला रागावू म्हणले तरी रागावता येत नाही!

घरोघर साडसारव, साफसफाई, रंगरंगोटी चाल आहे. तिकडे बंगल्यात बैठका, टेबलखुर्च्या, चित्रें, तसबिरी, पुष्प-पात्र यांची थाटदार मांडणी होत आहे. इकडे सैंपाकघरात पुऱ्या, करंज्या, कडबोळ्याचें खमंग तळण सळसळत आहे. मुले आशाळभूतपणे डोकावून डोकावून पळत आहेत. एखादा दुसरा अचपळ मुलगा लग्गा लागला तर त्यातील काहीतरी पळवून तोंडात घालून रागावणाऱ्या आईला, आजीला, वहिनीलाच उलटा हसत आहे!

सासरी - नववधू आपल्या भावाकडच्या भाऊबिजेसाठी येणाऱ्या आमंत्रणाची सोत्कंठ वाट पाहात आहेत. माहेरी - माउलीचे डोळे आपल्या आमंत्रणाप्रमाणे मुलगी दिवाळीला घरी येते की नाही, अशा धुगधुगीने वाटेकडे लागलेले आहेत!

दिवाळीत सारे हिंदुराष्ट्र आनंदाची लूट करीत असते! गृहीगृही मिष्टान्न, नगरोनगरी दीपोत्सव, जिकडे तिकडे लखलखाट, स्वस्थता, संगीत, प्रियजनांच्या भेटी, भावांस बहिणी ओवाळीत आहेत, मित्रांना मित्र, आप्तांना आप्त प्रीतिभोजने देत आहेत, प्रेमोपाहार वाटीत आहेत, सारी जनता चंद्रज्योतीच्या, फटाकेफुलबाजांच्या गमतीत रंगून गेली आहे. दिवाळीचा सण हीच एक आनंदाची फुलबाजी आहे!!!

राष्ट्रेंची राष्ट्रे जीं एकजीव होऊन शतकोशतके नांदतात, ती काही त्यांच्या पुस्तकी वा तार्किक व्याख्येने नव्हे! हिंदुराष्ट्र हे एकजीव आहे की नाही ते हिंदुत्वाची शाब्दिक व्याख्या पाहून कितीसे ध्यानात येणार? गंगा नदीच्या व्याख्येवरून तिची जितकी कल्पना येईल किंवा आलेख्यातील (नकाशातील) तिची केसासारखी आखलेली रेषा पाहून तिच्या प्रवाहातील गंभीरता, शीतलता वा गोडी जितकी पटणार, तितकीच राष्ट्राच्या रूक्ष नि शाब्दिक व्याख्येने त्याच्या जिवंतपणाची कल्पना येणार! गंगा खरोखर कशी आहे, ते जसे गंगेला प्रत्यक्ष

पाहिल्यावाचून यथावत् कळत नाही, त्याप्रमाणेच हिंदू राष्ट्राच्या जीवनौघाची, जिवंतपणाची, एकात्मतेची खरी खरी कल्पना त्यांच्या कोटी कोटी हृदयांना सुखदु:खाच्या एकाच भावनेची एकच ऊर्मी कशी थरथरून सोडते, तो साराचा सारा प्रचंड राष्ट्रपुरुष, एका व्यक्तीसारखा, ह्या दसऱ्याला, रंगपंचमीला, दिवाळीला, ह्या रामनवमीला, ह्या कृष्णाष्टमीला, एकाच भावनेने कसा उचंबळून जातो, ते प्रत्यक्षपणे पाहिल्यावाचून यथावत्पणे ध्यानी येणार नाही! पुस्तकी नि तार्किक व्याख्यांचाही उपयोग आहेच. जसा आलेख्यातील तिळाएवढ्या दाखविलेल्या हिमालयाचा! पण हिमालयाची काहीतरी यथावत्कल्पना हवी तर निदान काश्मीर तरी पाहिले पाहिजे! तसेच या हिंदू-राष्ट्राच्या अखंडित परंपरेंची नि सामाजिक एकात्मतेची काहीतरी यथावत् कल्पना हवी असेल तर हा दिवाळीचा एक सण तरी पाहा! दिवाळी हिंदूत्वाची एक सांकेतिक व्याख्याच आहे!

निदान मौर्यकालापासून तरी, म्हणजेच गेलीं दोन हजार वर्षे, ही दिवाळी ह्या आपल्या हिंदूसमाजात प्रतिवर्षी अशीच लखलखाटात आलेली आहे. त्यांचा त्यांचा ऋतू आला की कमलवनें जशीं आपोआप फुलून उठतात तसा तो दिवाळीचा दिवस आला की आपोआप हिंदूहिंदूंची मुखकमले आपोआप फुलू लागतात. त्याला राष्ट्रसभेचे किंवा हिंदूमहासभेचे ठराव नकोत, प्रचार नको, हिंदूहिंदूंच्या रक्तातच ती दिवाळीची जाणीव जागून उठते, काश्मिरातील अत्युच्च पर्वतश्रेणीवरील एकटदुकट हिंदू देवालयापासून, नेपाळतराईतील घनदाट जंगलांतील रानटी छपरीपासून, भिल्ल-गोंड कोळ्यांच्या पर्णकुट्यांपासून तो मोठमोठ्या राजामहाराजांच्या प्रासादापर्यंत, दिवाळीचे दिवे जणू काय आपणच पेटावे तसे लखलखाटू लागतात! अशी हिंदू झोपडी नाही, दूरवरच्या घनदाट रानावनातील निबिड अंधारातील एकट्या रानटी पाहारेकऱ्याचीही झोपडी नाही की जिथे ह्या दिवाळीच्या रात्री दहापाच पंत्या तरी तेवत नाहीत! हे सामाजिक सणच आमच्या राष्ट्रीय एकतेच्या नाड्या होत. राष्ट्रीय जाणिवेचे, हिंदूत्वाच्या ममत्वाचे ज्ञानतंतू होत.

त्यातही जे काही थोडे सण आजसुद्धा जातीपातीपंथनिर्विशेषपणे यच्चावत् हिंदूंना एकाच भावनेने, एकाच संस्काराने एकजीव करून सोडीत आहेत, त्यातही दिवाळीच प्रमुख आहे. आमच्या हिंदूत्वाच्या वैजयंतीतील सारे मणी, माणिक, मौक्तिक ह्या दिवाळीच्या सूत्रांत आपण होऊन ओवले जातात. वैदिक हिंदूंची कोटी कोटी जनता तर दिवाळीस आपला एक राष्ट्रीय सण समजतेच समजते; पण महावीरांची स्वर्गारोहण जयंती म्हणून आमचे जैन हिंदूही हा सण पाळतात. आमचे शीख हिंदूही हा पाळतात. लिंगायत हिंदू, आर्यसमाजी हिंदू, ब्राह्मसमाजी हिंदू देवसमाजी हिंदू - हिंदूमात्र तितका हा सण स्वकीय स्फूर्तीनेच पाळीत आहे. काश्मीर ते सिंहलपर्यंत ह्याला अपवाद नाही. गेलीं दोन हजार वर्षे तरी हा सण आपण पाळीत आलो. आजही अखिल हिंदुराष्ट्राचा तो अत्यंत आवडता सण आहे आणि आणखी एक हजार वर्षे तरी - नव्हे, हिंदुराष्ट्र म्हणून जगते आहे तोवर ती दिवाळी, ते फटाके, ते सुंदर आगकाम, ते नळे, तो फुलबाजा, तो वीजदिव्यांचा लखलखाट, तीं मिष्टान्नें, त्या भाऊबिजा - ती आनंदाची दिवाळी अशीच चालू राहणार! - अशा तर्कसंगत विश्वासाने तिचा विमा अत्यंत सावध अशी विमामंडळीदेखील काढण्यास सहसा कचरणार नाही!

परंतु केवळ ती एकदोन हजार वर्षांची परंपरा आहे म्हणूनच काही ह्या सणास आम्ही चिकटून राहणे योग्य होय असा अर्थ नाही. राष्ट्रीय जीवनात परंपरेला एका अंशी महत्त्व असले तरी उपयुक्ततेला नि स्थलकालविवेकाला त्याहूनही अधिक महत्त्व दिले पाहिजे. प्रस्तुत परिस्थितीत जर एखादी रूढी हानीकारक ठरत असेल किंवा मानवी ज्ञानाच्या उज्ज्वलतर प्रकाशात एखादी समजूत किंवा सिद्धान्त चुकीचा ठरत असेल तरी तो त्याज्यच गणला जावा. पण हा दिवाळीचा आमचा राष्ट्रीय सण स्वत:च इतका गोड, प्रेमळ, सामाजिक संघटनेस सर्वथैव अनुकूल, आजच्या बुद्धिवादाच्या कसोटीसही उतरणारा आहे की, त्याची परंपरा खंडिण्याचे काहीही कारण त्यात आढळत नाही; इतकेच नव्हे तर दिवाळीसारख्या ज्या सणांची परंपरा गौरवास्पद आणि उज्ज्वल आहे त्यांची सामाजिक उपयुक्तताही त्या परंपरेनेच उलट अधिक वाढत असते. नाना प्रकारच्या ऐतिहासिक स्मृती आणि आपल्या राष्ट्रीय जीवनाच्या सत्त्वाचा नि सातत्याचा आत्मविश्वास अशा परंपरेने जागत राहतो. सुदैवाने कोणत्याही धार्मिक भारुडांच्या दलदलीत दिवाळीचा सण रुतलेला नाही. भाबड्या नि बुद्धिविहीन लोकभ्रमांचीं पुटें त्यावर म्हणण्यासारखीं चढलेलीं नाहीत. नरकचतुर्दशीला पाहाटेच स्नान न केले तर अंगावर घाण पडते प्रभृती लोकभ्रम लेकरावाचून कोणी खरे मानीत नाहीत - आणि लेकरांनीही तसल्या अमंगळ थापा ह्यापुढे कोणी देऊ नयेत, म्हणजे झाले. दिवाळीच्या सणात मंत्रतंत्र, जादूटोणा, होमहवन, गोमूत्र-गोमय प्रभृती कोणत्याही धार्मिक जंजाळाचे प्रस्थ लवलेश नसतेच म्हटले तरी चालेल. दिवाळी एक निर्भेळ सामाजिक सण आहे. आपल्या निवृत्तिप्रधान राष्ट्राचाही तो एक प्रवृत्तिप्रधान आनंदोत्सव आहे. त्याचे सारे संस्कार प्रेमळ, सभ्य, समाजसंघटक, श्रवण-नयनानंदक, आरोग्यप्रद, आल्हादायक आणि सर्वस्वी निर्मळ आहेत. घरेदारें, गोपुरें, नगरें रंगवून, शृंगारून जिकडे तिकडे आरोग्यप्रद वातावरण निर्मावयाचे, सुगंधी तेल लावून अभ्यंग स्नान करावयाचे, शोभिवंत नवे वस्त्र ल्यावयाचें, स्निग्धरुचिर, मिष्टान्नें खावयाचीं, स्नेहीमंडळ पाचारायचे, प्रेमोपाहार पसस्परांना द्यायचेे - घ्यायचे, दीपोत्सव करावयाचे, साऱ्या जनतेने दारूकामाच्या, सोंगट्यांच्या संगतीच्या सभ्य हौशीत निमग्नावयाचे, शब्दस्वरूप गंधस्पर्शांचा आनंदीआनंद लुटावयचा; असा हा सण! त्याची देवताच मुळी लक्ष्मी आणि संस्कार आनंद!! - आणि परंपरा श्रीकृष्णमहावीरादी अनेक राष्ट्रपुरुषांच्या ऐतिहासिक विजयोत्साहांनी गजबजलेली!!!

असे राष्टीय सण राष्ट्रास एकजीव नि एकरूप करण्यास फार उपयोगी असतात. म्हणूनच आसेतुहिमाचल हिंदूमात्र तितका गेलीं दोन हजार वर्षे ज्या ह्या सणात रंगत आला आहे त्या ह्या दिवाळीच्या सामाजिक सणास आपण सर्व हिंदूंनी आपलें एक राष्ट्रीय कर्तव्य म्हणून अत्यंत उत्साहाने साजरें करीत राहावे, आपल्या पूर्वपरंपरेत आपल्या हिंदू राष्ट्राच्या अभ्युदयास आजही जे काही उपयुक्त, बलप्रद नि संघटक सणवार आहेत आणि जे समाजमानसाच्या (सोशल सायकॉलॉजी) बुद्धियुक्त कसोटीसही उतरतात, त्यातच हा दिवाळीचा राष्ट्रीय सणही गणता येतो. दिवाळीतील बहुतेक संस्कार-उपचार हिंदुसंघटनास पोषकच आहेत, प्रत्यक्षनिष्ठ समाजमानसासी धरूनच आहेत.

दिवाळीचा सण आम्हांस असा अगदी मनापासून आवडत असल्यामुळे आम्ही तो या वर्षीही आनंदाने पाळणार होतो. पण दुष्काळ पडल्याचा बातम्या जशा वरचेवर येऊ लागल्या तसतसे आमच्या आनंदावर विरजण पडू लागले. अशा उद्विग्न मन:स्थितीत आम्ही होतो, तोच

आमच्या ओळखीचे एक भाटिया गृहस्थ-मुंबईकडे धर्मप्रचारक म्हणून कार्य करीत असतात ते आमच्या खोलीत आले. येताच त्यांच्या गळ्यातील धर्मार्थ दानाची एक पेटी होती ती आणि हातातील पत्रकांचा एक गठ्ठा बैठकवर ठेवून नि, लोडाशी टेकून ते विचारते झाले, 'काय वाचता आहा ते? काय बातमी आहे त्यात एवढी?'

'वऱ्हाडात दुष्काळाचे ठाणे बसले आहे! काही बापडे लोक तर आताच इतक्या अन्नान्नदशेस पोचले आहेत की, झाडाचा पाला ओरबडून खात आहेत! या बिचाऱ्यांना कसली दिवाळी! या वर्षाची दिवाळी म्हणजेच बोलून चालून दुष्काळातील दिवाळी. तुम्ही आम्ही सारी केली तर एक रूक्ष कर्तव्य म्हणून! दु:खातले सुख म्हणून!

'छे छे, असे उद्विग्न होण्याचे काहीच कारण नाही! हे पत्रक पाहा! अहो आता या दिवाळीत दुष्काळाचें भय कशाला हवें? दिवाळीच्या आधीच दुष्काळास पिटाळून लावू. धो धो पाऊस पडून जिकडे तिकडे या महिन्याच्या आत धान्यसमृद्धी झालीच पाहिजे! अहो, वेदभगवान् आमच्या पाठीशी असता आम्हांला दुष्काळ कसा गांजू शकणार? पण काय करावे! आम्हीच जर त्या वेदभगवानाकडे पाठ फिरविली तर आमच्या कर्माचे कटू फळ आम्हांस चाखावेच लागणार! यासाठीच दुष्काळाचे संकट येते न येते तोच आम्ही त्यावर तोडगा करण्याचा निश्चय केला आहे. आता या दिवाळीत दुष्काळाच्या भयाच नांव कशाला घेता! एवढा रामबाण उपाय मात्र वेळीच योजला गेला पाहिजे. त्या काऱ्यास साहाय्य योजण्यासाठीच मी आपल्याकडे आलो आहे!'

'कोणचा बुवा तो उपाय! एवढा अमोघ, दुष्काळास दिवाळीच्या आत पिटून घालविणारा पर्जन्याचा शिळंधारा भूमीवर कोसळविणारा?' आम्ही अश्रद्धपणे हसलो.

'अहो, कोणचा म्हणजे काय विचारता? पर्जन्यसूक्ताचा जप!! आणि लोकांनी हवे तितके द्रव्यसाहाय्य दिलेच तर पर्जन्यसूक्तात्मक एक महायज्ञ!!' इतके बोलता बोलताच त्यांनी अत्युत्साहाने झटपट त्या पत्रकाच्या पुडक्यातील दोनचार पत्रके ओरबाडून आमच्या हाती दिलीही! त्यातील एकात बातमी होती ती अशी की-

'मुंबई ऋषिकुल आश्रम दहिसर या संस्थेचे संचालक विद्यार्थिगणांसह मुंबई, आंग्रेवाडा, काळबादेवी रोड येथे पुरुषोत्तम मासानिमित्त आले असून सर्वत्र पर्जन्याच्या अभावामुळे दुष्काळाची चिन्हें जीं भासत आहेत त्यांच्या निवारणार्थ त्यांनी पर्जन्यसूक्ताचे जपानुष्ठान चालू केले आहे! सनातनी धर्माभिमानी सद्गृहस्थांचे साहाय्य मिळाल्यास पर्जन्यसूक्ताचा यज्ञ करण्याचाही त्यांचा विचार आहे!'

हे पत्रक आम्ही वाचतो आहो न वाचतो आहो तोच भाटिया मित्र म्हणाले, 'ही बातमी केसरीतही प्रसिद्ध झाली आहे. आमची वरील ऋषिकुल-संचालकाशी काही ओळख नाही तर आम्ही स्वयंस्फूर्तीनेच त्यांस वरील यज्ञाच्या काऱ्यार्थ काही द्रव्य मिळवून धाडण्याचे मनात आणले. नि ही दान-पेटी गळ्यात बांधून आज बाहेर पडलो. प्रथम आपला विचार घ्यावा म्हणून इकडे आलो आहोत.'

'आपल्या सदहेतूविषयी आभार! ऋषिकुलाच्या वरील संचालकांचा हेतूही सार्वजनिक कल्याण असेल; पण साऱ्याच भारतात बोकाळलेला प्रखर दुष्काळ मुंबईच्या एका कोपऱ्यात

पाच हजार वेळा 'पाऊस पडो' म्हणून जप केल्याने किंवा यज्ञाची होळी पेटवून त्यात तूप जाळीत बसल्याने जाईल ह्या खुळ्या कल्पनेचे मात्र आम्हांस हसू आल्यावाचून राहात नाही! अहो, माझा विचार घेता म्हणून सांगतो, हा माझा टाक नि ही दौत इथं पडली आहे, मी जर एखादें दौतसुक्त किंवा टाकसूक्त लाख वेळा जपत बसलो - 'हे टाका, या दौतीत तू आपण होऊन बूड, हे दौती, तू शाई दे, आणि तुम्ही दोघे मिळून हा माझा लेख लिहून टाका! सरस्वती तुम्हांला बुद्धी देवो!' तर त्या माझ्या दौतसूक्ताने वा टाकसूक्ताने ह्या वस्तू, हा लेख, झटपट उठून कधीतरी लिहून टाकतील का? किंवा तो पलीकडे पाण्याचा तांब्या, नि भांडे आहे. जर मी एखाद्या जलसूक्ताचा यज्ञ करीत बसलो आणि प्रार्थिले 'हे तांब्या, हे पंचपात्री, प्रसन्न व्हा! तांब्या, तू आपले पाणी आपण होऊन त्या पंचपात्रीत न सांडेल इतके काठोकाठ भर! मग हे पंचपात्री तू येऊन अलगत माझ्या तोंडास लाव! मला भयंकर तहान लागली आहे! जलदेवतांनो, प्रसन्न व्हा, नि तांब्यातले जल कधीही आटू देऊ नका!' तर हा निर्जीव तांब्या नि ही पंचपात्री आपण होऊन मला तहान लागताच लगबग उठून मला पाणी पाजतील का? तुम्हांला हे पाहा ह्या कल्पनेचे हसू आले; पण पर्जन्यसूक्ताचा मुंबईस नुसता जप केल्याने वा यज्ञ केल्याने आकाशातील असले-नसलेले मेघ सारे एकत्र होऊन, जे ह्या तांब्यासारखेच निर्जीव ते, जिवंत माणसांप्रमाणे जप ऐकून संतोषून, आपल्या ह्या साऱ्या अफाट राष्ट्रातील हजारों योजन शेतीवर धों धो वर्षाव करतील अशा कल्पनेचे मात्र तुम्हांस हसू येत नाही! नुसत्या प्रार्थनेने एक पंचपात्रीभर पाणीदेखील जर माझ्या तोंडात आपण होऊन जलदेवता पाडीत नाहीत तर त्या तशाच नुसत्या प्रार्थनेसरशी धो धो पाऊस हजारो कोसांच्या शेतीवर पाडतील हे संभवते का तरी?'

'पण पर्जन्यसूक्त ही तुम्ही तांब्यापंचपात्रीच्या केलेल्या ह्या टवाळखोर प्रार्थनेसारखी नुसती प्रार्थना नाही! परमपूज्य वेदांतील तो मंत्र आहे! त्यात कोण गंभीर नि दिव्य अर्थ भरलेला आहे!'

'अशीच काहीतरी गूढ नि भ्रामक समजूत ह्या वेदांतील मंत्रांसंबंधी लोकांची झालेली असते, म्हणूनच त्यांना त्या मंत्रातूनच काहीच्या बाहीच अशी रहस्यमय शक्ती भरलेली आहे असे वाटते! पण मी सांगतो की, त्या पर्जन्यसूक्तातून, मी आता टाकसूक्त वा शाईसूक्तात जी प्रार्थना केली ती अगदी तशी एक प्रार्थना साधी काय ती केलेली आहे! तुम्ही तीं पर्जन्यसूक्ते सार्थ वाचलीं आहेत का? ऋग्वेदातील मूळ सूक्ते पाहिलीं वा ऐकिलीं तरी आहेत?'

'नाही. ऋग्वेद समजण्याइतके संस्कृत येते आहे कोणास! ऋग्वेदाचा अर्थ कोणी सांगितला आहे का कधी?'

'हो, आहे. आम्ही कोणी सांगितला तर तो चुकला म्हणून म्हणता येईल. पण अगदी वैदिक वर्गानेच आधारानेच आजवर परंपराभिमानी विद्वान् वेदशास्त्रसंपन्न गुरुजी शतावधी वेदशाळांतून तो शिकवीत आले आहेत त्या सायनाचार्यांच्या भाष्यातच जो ऋग्वेदाचा अर्थ सांगितला आहे, तो तरी अमान्य करता येणार नाही. वेद अर्थशून्य आहेत असे जर म्हणावयाचे नसेल तर सायनभाष्यातील अर्थ जो परम भाविक ब्राह्मण वैदिकही मानतात तो तरी मानला पाहिजे. तुम्हांस संस्कृत येत नसले तरी मराठी चांगले येते. सायनभाष्याच्याच मुख्याधारे चित्रावशास्त्र्यांसारख्या विद्यानिधी ब्राह्मणाने केलेल्या त्या पर्जन्यविषयक सूक्तांपैकी

एकदोन प्रमुख सूक्तांचा अर्थ मी तुम्हांस वाचून दाखवितो म्हणजे तुम्हांस माझ्या शाईसूक्ताहून त्यांतील प्रार्थना फारशा निराळ्या वाटणार नाहीत. मंडूकसूक्तांचे तर हसूच कोसळेल! अशा प्रार्थनांनी खरोखरच देवदेवता संतोषतात अशी भावना ज्या काळी प्रामाणिकपणे साऱ्या मनुष्यजातीस वाटे, तेव्हाच्या मानवी मनाच्या प्राथमिक अवस्थेत आणि मानवी जीवनाच्या प्राथमिक अनुभवात त्या प्रार्थना अगदी साहजिक नि सन्मानार्ह होत्या. दोष त्या कालांच्या त्या ऋषींचा नाही. पण आता युगोयुगींच्या अनुभवाने त्या प्रार्थना फोल ठरतात, हे प्रत्ययास आल्यानंतरही आणि ग्रहणे, पाऊस, ऋतू कसे नि का घडतात याचे निसर्गनियम कळून चुकल्यावरही, ह्या वैज्ञानिक ज्ञानाच्या पूर्वीहून अधिक झालेल्या विकासाच्या ह्या युगातही, तशा खुळचट उपायांनी दुष्काळ टाळू पाहणे हे आजचे आपल्या लोकांचे खुळचटपण होय; हास्यापद आहे ते आपले भाबडेपण होय! हे ऐका त्या एका प्रमुख पर्जन्यसूक्ताचे थोडेसे भाषांतर -

देवापि ऋषिषेण पुत्र म्हणतो - 'हे बृहस्पते, माझ्याकडे पाऊस पाडणाऱ्या देवतेला पाठीव... तू शंतनूकरिता पाऊस पाड! हे बृहस्पते, तू आमच्या स्तोत्रात निर्दोष आवाज, सारखा प्रवाह नि ओज उत्पन्न कर. ज्या स्तोत्राने आम्ही शंतनूकरिता पाऊस पाडण्याची मागणी करीत आहोत, त्या स्तोत्राने स्वर्गातून मधुर पाझर प्रविष्टोत! देवांची स्तुती जाणणारा आर्ष्टिशेण ऋषि बसला आहे तो वरच्या अंतरिक्षाखालील जलमय भागातून उत्कृष्ट पावसाचे पाणी उत्पन्न करो. ह्या जलमय भागावर वरचा जलमय भाग देवांनी अडवून ठेवला आहे ते उदक त्यांच्या इच्छेनुसार योग्य भूमीवर पावसाच्या रूपाने पडेल! हे अग्ने, तू पाऊस पाडणाऱ्या मेघांना प्रेरणा कर. हे अग्ने, ह्या नव्याण्णव गाई तुला समर्पितो. द्युलोकांतून आमच्या इच्छेनुसार पाऊस पडू दे. हे अग्ने, नव्याण्णव सहस्त्र गाई पाऊस पाडणाऱ्या इंद्राला त्याचा भाग म्हणून दे. हे अग्ने, शत्रूंचे किल्ले फोड, रोग दूर कर राक्षसांना लांब सार. ह्या अफाट पसरलेल्या अंतरिक्षातून विपुल उदक पर्जन्यरूपाने सोड!' (ऋग्वेद, मं., सू.९८)

हे सूक्त शंतनूच्या राज्यात बारा वर्षे पाऊस पडला नाही तेव्हा म्हटले गेले अशा पाठिका आहेत! एवढे दुष्काळ वैदिक ऋषींच्या काळातही पडत! अशा सूक्तांनी जर पाऊस हटकून पडतो, तर प्रत्यक्ष ऋषींच्या काळात, की जेव्हा इंद्र, अग्नी ये म्हणताच येत नि पाव म्हणताच पावत, तेव्हा कसे पडले? बारा वर्षांत ज्या इंद्र-अग्नींना त्या सहस्त्रावधी लोकांच्या भयंकर यातनांची आपण होऊन करुणा आली नाही अशा निष्ठुर देवता ह्या एका सूक्तासरशी पाऊस पाडण्याइतक्या स्तुतीला हपापलेल्या होत्या की काय? ह्या सूक्तात देऊ केलेल्या नव्याण्णव वा सहस्त्र गाईंची लाच मिळताच त्यांनी पाऊस पाडावा नाहीतर ती लाच उपटण्यासाठी बारा बारा वर्षे सहस्त्रवधि जीवांना तहानभुकेने तडफडत मारीत राहावे, अशी त्या देवतांची कल्पना, ही देवपणाची नसून दैत्यपणाचीच नव्हे काय? ही देवांची स्तुती की विटंबना? बरे, बारा वर्षांनंतर तरी राजाने करविलेल्या यज्ञातील ह्या सूक्ताने पाऊस पडला असे कशावरून? दुर्गादेवीच्या बारा वर्षांच्या कलियुगीन दुष्काळात मुसलमान राजा होता त्याने यज्ञ करविलाच नाही - ध्वंसिला मात्र! पण तरीही पाऊस पूर्ववत् चालू झालाच की नाही? बारा वर्षांच्या दुष्काळानंतर पाऊस सृष्टीक्रमाने केव्हातरी पडणारच; तसा पडताच ते त्या काळच्या धर्मभोळ्या लोकांना राजाच्या यज्ञाचे वा ह्या सूक्ताचें फळ वाटणे कितीही साहजिक असले, तरी हे यज्ञ राजाने न करताही दुर्गादेवीसारख्या प्रदीर्घ दुष्काळानंतर निसर्गाची प्रतिक्रिया होऊन पाऊस पर्जन्यसूक्तावाचूनही पडतातच, असा

अनुभवच शंभरदा येऊन गेल्यानंतरही आम्ही अशा प्रार्थनांना दुष्काळावरील रामबाण उपाय मानावा हे साहजिकही म्हणता येत नाही, शहाणपणाचे तर नाहीच नाही. हा निव्वळ खुळचटपणा आहे!'

'पर्जन्याच्या प्रार्थनेविषयी आणखी एक वैदिक सूक्ताची गोष्ट ऐका. मं. ७ सू. १०१ हे सूक्तही पाऊस पाडण्यासाठी म्हटले जाते. 'जो औषधींना वाढवितो आणि जो पाण्याची लयलूट करतो, तो पर्जन्य आम्हांस सुख देवो! ह्या पर्जन्याचे एक रूप वांझ गाईसारखें आहे नि दुसरें उत्पादक. हे स्तोत्र तो स्वयंसिद्ध पर्जन्य ऐको, तो संतोषो, आम्हांस पावसाचा लाभ होवो! तो पर्जन्य बैलाप्रमाणे अनेक औषधींना उत्पन्न करणारा, तो स्थावर जंगमांचा मूलाधार, ते उदक मला लाभो. देवांनो, माझें कल्याण करा!' असे वशिष्ठांचें 'पाऊसदेवते'चे सूक्त आहे. त्याच्याच पुढचे १०३ वे सूक्त हे 'बेडुक-देवते'च्या प्रार्थनेचे आहे!

'पर्जन्यसूक्त ऋषींनी म्हटले तेव्हा त्यांना बेडकांनी अनुमोदिले. यास्तव वशिष्ठाने मंडूकसूक्त गायिले अशी याची पीठिका दिली आहे ते सूक्त असे-

व्रताचरणी ब्राह्मणाप्रमाणे वर्षभर पडून राहिलेले बेडूक पर्जन्याला प्रिय असणारे शब्द बोलू लागले! सुकलेल्या पखालीप्रमाणे पडून राहिलेल्या ह्या बेडकांकडे जेव्हा स्वर्गीय उदक आले, तेव्हा वासरासाठी हंबरणाऱ्या गाईप्रमाणे ह्या मंडूकांचे शब्द कोलाहालू लागतात. वर्षाकाळ आल्यावर तृषार्त बेडकांवर जेव्हा वृष्टी होते तेव्हा मूल बापाकडे बोबडे बोल बोलत जाते, तसे एक मंडूक दुसऱ्या मंडूकाकडे शब्द करीत जातो. पाऊस पडल्यामुळे आनंदलेला चित्रविचित्र एक बेडूक दुसऱ्या हरितवर्ण बेडकाशी आपला आवाज मिसळतो; एक जाऊन दुसऱ्याला धरतो. शिक्षकाचा शिष्य अनुवाद करतो तसा एक बेडूक दुसऱ्याचा अनुवाद करतो. उन्हाळ्यात मातीला मिळून गेलेले बेडूक पाऊस पडताच पुन्हा जिवंत होऊन शब्द करीत फुगून जातात. एक बेडूक गाईसारखा ओरडतो, तर एक शेळीसारखा. अनेक रंगांचे पण एकाच 'मंडूक' नावाचे हे बेडूक शब्द करीत आहेत! अतिरात्र नावाच्या सोमयानात ब्राह्मण ज्याप्रमाणे मंत्र म्हणतात त्याप्रमाणे भरलेल्या सरोवराभोवती मंडूक शब्द करीत आहेत! सोम पिऊन वार्षिक स्तोत्र म्हणणाऱ्या ब्राह्मणांप्रमाणे शब्द करणारे प्रवर्ग्य ऋत्विजांप्रमाणे घामाने डबडबलेले काही बेडूक पाऊस पडताच बाहेर प्रकटतात! हे सर्वश्रेष्ठ मंडूक देवांची आज्ञा पाळतात! ह्या बेडकांनी आम्हांस संपत्ती दिली. वर्षाऋतूनंतर मंडूकांनी शेकडो गाई आणि दीर्घायुष्य आम्हांस दिले! (ऋग्वेद, मं.७ सू. १०३)

'ऐकलेत का? वास्तविक हे सूक्त छान आहे. त्यातील विनोद गोड, स्वभावोक्ती चटकदार! पण अशा सूक्तांना ईश्वरोक्त समजणे किंवा त्यांचा जप केल्याने पाऊस पडतो असे मानणे म्हणजे निव्वळ भाबडेपणा नाही का? आम्हांस तर असे वाटते की, पर्जन्यसूक्ते म्हटल्याने पाऊस पडतो या भाबडेपणाची चेष्टा करण्यासाठीच वशिष्ठाने 'बेडूक देवतेवर' हे सूक्त रचलेले असावे! कारण पर्जन्यसूक्ताचे मंत्र म्हटल्याने पाऊस पडतो ही धर्मभोळी समजूत बेडके ओरडतात म्हणून पाऊस पडतो अशा स्तुतीइतकीच खुळचट आहे असे त्यात मोठ्या गमतीने सुचविलेले दिसते! निदान नकळत तरी त्यात तसा ध्वनी उमटला गेला खरा!

'बरे, वैदिक प्रार्थना नि सूक्ते युगोयुगे म्हणत असता आपल्या इकडे युगोयुगे दुष्काळ नि अवर्षण पडतच आलीं आहेत हे खोटें आहे काय? उलटपक्षी पर्जन्यसूक्ते कशाशी खातात हेही माहीत नसलेल्या नि वेदनिंदक अशा अनेक म्लेच्छ देशांतून दुष्काळाची आवृत्ती आपल्या इकडच्यासारखी प्रतिवर्षी न निघता ते धनधान्यांनी आपणांहून अधिक समृद्ध आहेत हेही खरे नाही काय? एखादे वेळी पर्जन्यसूक्त म्हणावयास नि पाऊस पडण्यास बोलाफुलाची गाठ शंभर वर्षात एकदा पडली असेल; कावळा बसायला नि फांदी मोडायला जशी पडते तशी! पण म्हणून फांद्या मोडायच्या की त्यावर एक कावळा बसवावा असा नियम का त्यायोगे बांधता येतो? कुऱ्हाडीने हटकून फांदी तुटते तशी कावळा बसल्याने जोवर बहुतेक प्रसंगी तुटत नाही तोवर तसा नियम बांधणे मूर्खपणाचे होय, नव्हे काय? आमच्या स्वत:च्या आठवणीत पंचवीसदा लहानमोठे दुष्काळ आले, पंचवीसदा पर्जन्यसूक्तांचे लहानमोठे यज्ञ झाले, पण एकदाही दुष्काळ हटल्याचे किंवा तत्काळ भरगच्च पाऊस पडल्याचे आठवत नाही! तुम्हांसही अशीच आठवण नाही काय? इतिहासांतही हेच आढळते, नव्हे काय?'

'खरे सांगायचे तर माझाही अनुभव हाच. इतिहासाविषयी म्हणणे मला पटते. आजकाल ह्या कलियुगात मंत्रांचेही सामर्थ्य लोपले खरेच! पण वैदिक काळी ते मंत्र-'

'मी मघाच तुम्हांस दाखवून दिले की, आजकालच नव्हे तर मंत्र जिवंत होते असे तुम्ही ज्या युगी समजता, त्या वैदिक युगात अशा प्रार्थनांनी पाऊस पडत होताच होता ही गोष्ट मुळातच सर्वस्वी असंभवनीय होय. आणि वेदात पुरावा तसाच सापडतो. ह्या वरील सूक्ताच्या पूर्वपीठिकेतच बारा वर्षाच्या दुष्काळाचा उल्लेख आहे. पूर्वपीठिकेतच बारा वर्षाच्या दुष्काळाचा उल्लेख आहे. अहो, इतर जनांना सोडाच. पण प्रत्यक्ष मंत्रद्रष्ट्या ऋषींनाही पर्जन्यसूक्तांच्या घोकण्याने अन्नाचे शीत मिळाले नाही; दुष्काळाने फटफजिती केली! तो तपोभास्कर विश्वमित्र पाहा! वेदपाठक चतुर्वेदीच नव्हे तर वेदमंत्रद्रष्टा! पण त्याच्याही काळात असाच एक भयंकर दुष्काळ पडला. पर्जन्यसूक्त काय विश्वमित्राला किंवा त्या भर वैदिक काळातील मंत्रद्रष्ट्यांच्या पिढीत कोणालाही येत नव्हते? पण त्याचा काही उपयोग झाला नाही. प्रत्यक्ष विश्वामित्रऋषी अन्न अन्न करीत श्वपचाच्यासुद्धा घरी भीक मागत शिरले. तेथेही काहीच खावयास मिळेना, तेव्हा कुत्र्याच्या मढ्याची तंगडी त्यांनी तिथून चोरून पळविली आणि भुकेने कासावीस झाल्यामुळे मिटक्या मारीत चघळली! तेव्हा ही पर्जन्यसूक्ते वा प्रार्थना वैदिक काळीसुद्धा 'पड पावसा' म्हणताच पाऊस पाडीत ही समजूत अगदी निर्मूल आहे!'

'पण ही असमर्थता काही वेदपुराण यांतील प्रार्थनांची किंवा सुक्तांचीच आहे असे नव्हे, तर कुराणातील आयतांत वा प्रार्थनांतही पाऊस पाडण्यांचे सामर्थ्य नाही, न बायबलातील, न अवेस्तातील. दुर्गादेवीचाच बारा वर्षाचा दुष्काळ घ्या. त्यात हजारो हिंदूंच्या देवांच्या नावांनी केलेल्या पर्जन्यसूक्तादी प्रार्थना जशा फोल ठरल्या, तशाच त्या काळी मशिदीमशिदीतून अल्लाच्या नांवाने केलेल्या शेकडो प्रार्थनाही फोल ठरल्या; आणि मुसलमानी राज्यातच लाखो मुसलमान अन्न अन्न करीत तडफडून मेले! आजही प्रत्येक दुष्काळात जसे पुराणाचे अनुयायी हिंदू तसेच कुराणाचे अनुयायी मुसलमान दोघेही दुष्काळाच्या जबड्यात चिरडून जात आहेत. बायबलच्या जुन्या करारात तर, ज्यांना देव जाता येता भेटे अशा पैगंबरादिकांना सहकुटुंब दुष्काळात उपासमारीने छळल्याच्या आणि जेव्हा जेव्हाचे भक्त असणारे ते राष्ट्रचे राष्ट्र

अन्नावारी इजिप्तच्या फरीहाचे दासानुदास झाल्याच्या कथा आहेत! तेव्हा वैदिक वा पौराणिक, कुराणीय वा बायबलीय प्रार्थनांनी वा मंत्रजपांनी पाऊस पडतो, वा दुष्काळ हटतो ही निव्वळ भाबडेपणाची समजूत, अनुमानधपक्याचा बाजार! पाऊस पाडण्याचे किंवा दुष्काळांना नामशेष करण्याचे जें काही सामर्थ्य मनुष्याच्या अंगी येणे शक्य आहे ते ह्या दैविक अज्ञानाच्या मागे लागून नव्हे, तर प्रात्यक्षिक विज्ञानाच्या! अबाधित सृष्टीनियमाच्या ज्ञानाने आजही आपल्या इच्छेप्रमाणे पाऊस पाडण्याचे काही प्रयोग रशियाकडे सफळत आले आहेत. आणि ते पूर्णपणे सफळ होईतोपर्यंत ही दुष्काळाची नांगी ठेचणे इतर मानवी मार्गांनीही शक्य आहे. हे पाहा, जर का राष्ट्रसत्ता प्रबळ, प्रयत्नशील, नि प्रज्ञ असेल तर ज्या हिंदुस्थानात दुष्काळाच्या वर्षातही ठिकठिकाणी यथेच्छ पर्जन्य पडतो नि अफाट पाणी वाया जाते त्याचा योग्य उपयोग करून, शेतीसुधार कार्यवाहीत आणून नि जेथे धान्याची मागणी तेथे झटपट धान्याची वाहतूक करून दुष्काळाची नांगी ठेचली जाऊ शकेल! पण आपला इथे तो विषय नाही.'

'आपले म्हणणे सर्वस्वी खरे आहे. पण आता आजच्या आज मी माझ्या व्यक्तीपुरते ह्या प्रकरणी काय करू तेवढे सांगावे.'

'प्रार्थना - पर्जन्यसूक्तांच्या खुळापायी भर दुष्काळातही आहे ते तूप नि धान्यसुद्धा अग्नये स्वाहा करण्याचा हा खुळचट उपाय त्यागून या दिवाळीत हीच पेटी गळ्यात बांधून इतर प्रचारकांसह घरोघर हिंडावे. दिवाळी साजरी कशीतरी होणारच. पण उदाहरणार्थ, फटाक्यासारख्या दारूकामापायी जे हजारो रूपये अगदी थेट परदेशी जातात तेवढे तरी वाचवून प्रत्येक कुटुंबाने ती रक्कम दुष्काळग्रस्त बंधूंसाठी दान द्यावी अशी भीक मागावी आणि जें जमेल त्या द्रव्याचे धान्य घेऊन स्वहस्ते प्रत्यक्ष दुष्काळात जे भुकेने व्याकुळ, त्यांच्या तोंडी दोन घास घालावे. ठीक ना? चला तर लागा कामाला. अकरणान्मन्दकरणं श्रेय:! ही माझी वर्गणी पहिल्याने घ्या!!

\- १९३६

* * *

१.८ नंदीबैल आणि माणूस बैल

'घे ग बाई एवढ्या भाऱ्या!' लाकडाच्या मोळीवाल्या बाया नानूशेठजींच्या पत्नीला गळ घालून म्हणत होत्या.

'टाका तर मग. पण अडीच आण्यांपेक्षा मी एकेका मोळीला दमडीसुद्धा अधिक देणार नाही.' शेटाणी म्हणाल्या.

'नको ग ताई असं करूस! अग, चार चार आणं येतात बरं ह्या एकेका मोळीचे! आम्ही घरी मुलंबाळं टाकून झुंजुरक्याला जे निघालो, ते ह्या नगरात ही दोनप्रहरची वेळ येईतो बोजा डोक्यावर घेऊन भटकत आहो न दारोदार! अडीच आण्यात मिरची, मीठ, दाणं काय नेणार घरी? साडेतीन आणं मोळीमागं दे बया नि घे साऱ्या मोळ्या!'

'तुला सांगितलं नं एकदा! अडीच आणे मोळी टाकायची तर टाक, नाहीतर जा आपली कशी! तुला चार नाही आठ आणे कोणी दिले भाऱ्यामागं तर मी नको का म्हणते! तुला परवडेल तिथं दे आपली तू! अं? छे, तीन आणे नाही नि दोन आणे नाहीत! अडीच आणे मोळी, परवडलं तर साऱ्याजणी टाका! काय? जा पाहू आपल्या! उगीच ताईबाई करीत बसू नका! मला किचकीच करायला वेळ नाही. नसलं पटत तर चालू लागा पुढं!'

'पुढं कुठं जाणार आता? दोनप्रहर दिवस डोक्यावर आला, घरी लेकरं! बर एकेक पैसा जास्त-'

'मी धरून का ठेवलं आहे तुम्हांला? जास्त पैसा देईल तिकडे जा! अडीच आणे मोळी मिळाली तरच मला हवी. माझ्यावर तरी तुझं बळ का?'

सौद्याच्या दृष्टीने शेटाणीचे हे बोलणे सरळच होते. तिलाही तिचा संसार होताच!

शेवटी आंबट तोंड करून जळफळत बडबडत त्या भारेवाल्या बायांनी अडीच आणे मोळीप्रमाणे भाऱ्या टाकण्याचे मान्य केले. त्या बायांच्या कटींना एकेक लहानसे लुगडे त्यातल्या त्यात काच्या मारून गुंडाळलेले, कटीखाली मांड्यांची वीतदेखील पुरती न झाकणारें! वर एक फाटकीतुटकी चोळी, अंग घामात डबडबलेले, हातात पितळी, कथली नि कांचेच्या राकट बांगड्या तेवढ्या भरपूर! अशा त्या चारपाच मोळीवाल्या बाया शेटाणीने दाखविलेल्या बोळात वळून त्या घराच्या मागच्या दाराकडे त्या मोळ्या टाकण्यास गेल्या. धडाधडा एकावर एक मोळ्या पडल्या. शेटाणीने गणन करून पैसे त्यांच्या हाती टाकले. तोच त्या भारेवाल्या बायांनी ठराविक भांडण काढले आणि जिने अडीच आणे मोळीला 'हो' म्हटले होते, ती सोडून बाकीच्यांनी मोठा गलका केला.

'नाय! नाय! आम्ही नाय म्हटलं अडीच आणं! तीन तीन आणं म्हणालीस बाई तू, म्हणून आम्ही आमच्या मोळ्या टाकल्या. तिची अडीच आण्यांची असेल, नाय, नाय! नगत आम्हांस्नी तुझं पैसं! मोळ्या दे परत आमच्या!' असा कोलाहल करीत दोघीतिघींनी आपले पैसे फेकले नि भाऱ्या उचलू लागल्या? अर्थातच शेटाणी संतापली. तिचा वडील मुलगा दारातच होता. त्याला

ओरडून म्हणाली, 'गंप्या! उचल ते पैसे नि हात लावू देऊ नको या लुच्च्या बायांना त्या मोळ्यांना!'

गंप्या हा हायस्कुलात शिकणारा उंच नि दंडम पोऱ्या होता, तो लगेच धावला.

पैसे उचलीत गंप्याने दटावलें, 'हट् दूर! हात लावशील मोळीला तर ध्यानात धर! हो हो! देत नाही जा! पैसे नाहीत नि मोळ्या पण देत नाही जा! लबाडी करता काय?

शेवटची युक्ती पण फसली! 'बुडव बाई आम्हा बापड्यांना', 'लूट केलीस बया आमच्या मोळ्यांची' असे शाप तोंडाने देत त्या भारेवाल्या बायांनी शेवटी फेकलेले पैसे अडीच आण्यांच्या भावानेच परत घेतले. ते वाटून घेण्याच्या अवधीत मागचा सगळा रागलोभ त्या विसरल्या आणि नेहमीच्या प्रघाताप्रमाणे मोळ्यांच्या सौद्यात भांडणापायी उणावलेले उत्पन्न गोडीगुलाबाने भरून काढण्याचा ठराविक असा दुसरा अंक चालू झाला.

'पाणी तरी दे बया थोडं!' 'लोणचं दे ग ताई लेकराला एक फोड,'

'शिळा घास हाय का एखादा? थोडा भात-भाकर तरी इवलीशी दे ग मावली.' असे गयावया करू लागल्या. 'जात कोण' ते आधी विचारून शेटाणीने जातींच्या कोष्टकानुरूप कोणाला ओंजळीने, कोणाला तपेली देऊन पण यथेच्छ पाणी पाजले, थोडी शिळी ताजी भातभाजी हातांवर टाकली. त्या भारेवाल्या बायांनी सौद्यात लबाडी केल्याचा शेटाणीसही राग उरला नाही - मोळ्या फार स्वस्तात गेल्याचे दुःख भारेवाल्याही विसरल्या. दोघांनाही त्या ठराविक बाचाबाची नि हो - नाची सवयच होती - रीतच होती ती - शिष्टाचारच होता तो मोळ्यांच्या व्यवसायामधला!

थोडेसे हुश्श करून त्या बाया तो भाकरतुकडा खात नि पाणी पीत बसल्या. झुंजुरक्यापासून जे भारे डोक्यावर वाहत आपल्या खेडेगावाहून त्या नगरानगरांतून घरोघर भर दुपारपर्यंत हिंडत हिंडत त्यांचीं कंबरडीं बसली होती, नाकी नव आले होते! आणि शेवटी तो लाकूडफाटा तोडून आणून विकीतो झालेल्या कष्टांची मिळकत झाली अडीच आणे!

त्या शेठजींच्या घरासमोरच आपल्या माडीच्या खिडकीत रामभाऊ उभे होते. त्या मोळीवाल्या बापड्या बाया शेठजींच्या पुढच्या दारी मोळ्यांच्या अडीच आणे की तीन आणे दाराविषयी घासाघीस करीत असताना ती ते पाहत होते. त्या बाया शेठजींच्या मागच्या दारी मोळ्या टाकण्यासाठी बोळात वळेतो त्यांना दिसल्या नि त्यांच्या कष्टाळूपणाविषयी विचार रामभाऊंच्या मनात घोळत होते. शेठजींच्या मागल्या दारी शेठाणीची नि त्या बायांची तिकडे गडबड चालली असताच इकडे शेठजींच्या पुढच्या दाराशी, हातातील एक डमरू 'डुम डुम डुमक्, डुम डुम डुमक्' असे वाजवीत एक बुवाजी आणि त्यांच्यामागे एक नंदीबैल नि गाय असे लटांबर येऊन ठेपले. सारी वाट अडवून तो बुवा शेठजींच्या पुढच्या दाराशी तळ ठोकून डमरू वाजवीत ओरडू लागला-

'गोमातेला धर्म करा बाई! अहो बाई, नंदीबैलाची पूजा करा!'

त्या बुवाच्या गळ्यात एक पायघोळ भगवी कफनी होती, वर एक रुद्राक्षाची माळ, डोक्याला भगवा फेटा, रंगाने काळा, उच्चारांचा अडाणी, दिसण्यात जन्मदरिद्री नि अजागळ

पण चिंता किंवा विनय असा काहीच नव्हता त्याच्या चर्येवर वा ध्वनीत! भीक म्हणून तो काही मागत होता असा कोणचाही भाव त्याच्या त्या ओरडण्यात नव्हता. उलट, त्या दारात तो े येण्याच्या आधीच कोणीतरी 'धर्म' घेऊन आपल्या स्वागतास उभा नव्हता, बरे नव्हता तर नव्हता, पण आता मी दाराशी ओरडत असता अजून कुणी लक्षही देत नाही याचा त्याला राग येत चाललेला दिसत होता. तो याचना करीत नव्हता तर ' धर्माची' मागणी करीत होता! नंदीबैल आणि गोमाता दोन दैवतांचा पुरोहित तो!

'काय? कुणाला एकू येतं की नाही? नंदीबैलाची पूजा नाही करायची का? डुम डुम डुमुक डुम डुमुक! अहो बाई? धर्म करा!'

त्या आरडाओरडीने एकदाची घरातील दोनचार मंडळी येतातशी पाहून त्याने धर्मोपदेशाचे संगीत छेडले; पण तेदेखील कसे? कोणचाही भिकारी निदान एखादा अभंग, श्लोक, गाणे तरी पाठ करण्याचे श्रम घेतो; पण त्या नंदीबैलाच्या नि गोमातेच्या भांडवलावर चरितार्थ चालविण्याचे भाग्य पदरी असलेल्या साधुपुरुषास तेवढेदेखील कष्ट करावयाची आवश्यकता नव्हती! त्याचा धर्मोपदेश, शीघ्रकवित्व, छंद-मुक्तछंद!! तो साधे गद्य जें सुचे तेच एका कोणच्या तरी सुरात मनात येईल तिथे, मनास येईल तो शब्द ताणीत वा आखडीत बोलणेच गाऊ लागला! त्यांतील प्रकार साधारणत: असा-

'द्या ऽऽ हो बाई! ह्या गोमाऽऽ तेला कपडा कुऽऽ डता द्या ! हळदकुंकू गो ऽऽ मा ऽऽ तेला महादेवाचा! चा ऽऽ नंदीबै ऽऽल देवाचा ऽ! नंदीरा ऽऽ जा! पैसा! गोमाता तेतीस ऽऽ कोटी देवांची! ची ऽऽ पैसा चारा घाल ऽ हो बाई! ध ऽ र ऽ म करा ऽ बा जी !! डुम्डुम्डुम्क ! डुम् डुम्डुमुक्! द्या हो बाई! नंदी माग ऽऽ तो पैसा ऽऽ दानाचा! महादे ऽऽ वाचा ऽ !!'

तो गोंगाट ऐकून शेटाणीही पुढल्या दाराशी आली, तिला पाहताच साधुबुवा धर्मोपदेशकाच्या अधिकारी स्वरात म्हणाला,

'माई! दारी नंदीराजा आला, महादेवाला दान दे! ही आदिदेवी गोमाता कामधेनु दारी आली आहे, तिच्यावर दया कर! चाऱ्यासाठी धर्म काहीतरी कर! - काय मागतोस नंदीबा? पाठीवर एक कपडा?' हातातले दावे प्रश्नार्थकपणे बुवाने खेचताच नंदीने मान हालविली! पोरें हसली. शेटाणीही हसल्या नि चार आण्याचा तुकडा त्यांनी गाईवरून ओवाळून त्याला दिला!

रामभाऊही हसले - पण उपाहासाने! महादेवाचा जो नंदी, त्याला म्हणे फाटकातुटका कपडा पाठ झाकायला हवा! त्यासाठी महादेव माणसापाशी दान मागतो! आणि जिला हा आदिदेवी कामधेनू म्हणतो त्या गाईला म्हणे चाऱ्यासाठी भीक घाल! कामधेनू चाऱ्यासाठी दारोदार भटकते!! ह्या भिकाऱ्यांना भीकदेखील सुसंगतपणे कशी मागावी, ते कळत नाही!!

भीक मागणारे एकपट मूर्ख, तर भीक घालणारे दसपट मूर्ख ! धार्मिक भाबडेपणाने साध्या शब्दांचा अर्थही कळेनासा होतो. इतर सर्व व्यवहारात जे डोळस नि चाणाक्ष तेही आंधळे नि मूर्ख होतात. कधी न फसणारे हौसेने स्वत:स फसवून घेतात! मघा त्या कष्टाळू मोळीवाल्यांशी सुद्धा अडीच की तीन आणे दर, इतकी बारीक घासाघीस ज्या ह्या शेटाणीने केली, तिने घसदिशी या ऐतखाऊ भिकाऱ्याला नंदीबैलाची नुसती ओवाळणी म्हणून चार आणे देऊन टाकले! जी कामधेनू, ती भीक मागेल तरी कशी, हा प्रश्नसुद्धा तिच्या मनात आला नाही!

शेटाणीने खुणावल्यावरून तिच्या मुलीने हळदकुंकू आणून त्या गाईला लावले, नंदीलाही लावले नि नमस्कार केला. इतके झाले तरी तो गल्लेलठ्ठ साधू आपले डुमुक्डुमुक्वाजवीत भिकेचा पाल्हाळ करीतच होता. 'चारच आणे दिले' ते गोमातेला पुरेसे नाहीत. हा नंदी कपडा मागतो, देवाच्या घरी तू देशील त्या दानाच्या शंभरपट तुला परत मिळेल ग बया!' म्हणून मागतच होता, नि डमरू वाजवून नि दावे हिसडून आपल्या मागण्या नि वचनें महादेवाच्या नंदीदेवाचींच आहेत, असे प्रमाणपत्र देण्यासाठी त्या नंदीबैलाची मान हालवून त्याचा होकार घेतच होता. त्याची कामधेनु ही काडी खा, त्या कचऱ्याच्या ढिगात तोंड खुपस, अंगणाच्या बाहेर आलेल्या झाडाचा फांदीपाला ओरबाड, अशी मागेपुढे वाट अडवून वावरत होती.

इतक्यात त्याच वाटेने नगरसंस्थेची (म्युनिसिपालिटी) मोठी मैलागाडी आली. त्या गाडीवर नगराच्या मैल्याने भरलेला गाडीवर आडवा ठेवलेला एक बंद अवजड बंब होता. त्या जड ओझ्यांना दिवसभर वाहणारा एकच बैल जुंपलेला होता नि नगरसंस्थेचाच भंगी तिला हाकीत होता, मध्यान्हपर्यंत घामट, ओंगळ नि अवजड ओझें उचलीत, फेकीत, बंबात भरीत, गाड्यावर चढवीत, उतरीत तो भंगीही त्या बैलासारखाच मेटाकुटीस आलेला होता. निढळाच्या घामाच्या, काबाडकष्टांच्या, रक्ताच्या केलेल्या पाण्याच्या धारा त्या बैलाच्या नि त्या भंगाच्या डोक्यावर नि तोंडावर निथळत होत्या. बारा वाजण्याच्या आत ती मैलागाडी कशीबशी ठिकाणावर पोचवून भाकरीच्या मधल्या सुटीत घरी जातो कधी, नि थोडा मोकळा होतो कधी, असे त्या भंग्याला होऊन गेले होते. आपली गाडी तो मार्गातून शक्य तितक्या सावध वेगाने जरी हाकीत होता, बिचारा बैल हूं का चूं न करता जरी ती ओढत होता, तरी त्या भंग्याच्या मैलागाडीच्या घाणीने आलेल्या शिसारीचा राग आजूबाजूच्या घरातील लोक नि मार्गावरील साबणचुवट लब्धप्रतिष्ठित त्या भंग्यावरच काढीत होते! त्याला अद्वातद्वा बकत नि तिरसकारीत 'हट जावो!' 'वाट काय अडवतो आहे हा गाढव!' 'अरे रामा! आली ह्या चांडाळाची गाडी!' 'अरे ले जाव साला जलदी! घाणीनं जीव नकोसा करतात हे हरामखोर!' अशा अपशब्दांचा नि धमक्यांचा मारा जो तो त्या बिचाऱ्या काबाडकष्ट करीत मेटाकुटीस आलेल्या भंग्यावर करीतच होता! जणू काय ज्या घाणीने त्या दूषक नागरिकांचा जीव त्यांना नकोसा होत होता, ती मैलाबंबातील गाडाभर घाण त्या भंग्यानेच केली होती! जणू काय ती ह्या दूषक नगरसभ्यांनी केलेलीच नव्हती! पण जे घाण करणारे, तेच नागरिक नाकास रुमाल नि उपरणीं लावून ती त्यांची नगरघाण काढणाऱ्या नि नेणाऱ्या भंग्यालाच नेहमी अत्यंत तिटकाऱ्याने हिडिसफिडीस करतात, हा किती अधम अन्याय आपल्या हातून प्रत्यही घडत असतो, हे आपल्या बहुधा ध्यानात येत नाही! भंग्याची गाडी पाहताच आपण जेव्हा चटकन्आपल्या घाणीचा राग त्या बिचाऱ्यावर काढतो नि त्याची चहूबाजूंनी हिडीसफिडीस होते - 'घाणीने जीव नकोसा करतो हा गाढव, भर वाटेनं मैलागाडी नेऊन!' तेव्हा आपण ध्यानात धरावे की, कोणत्यातरी वाटेने ते घरोघरच्या मैल्याचे डबे नि शेवटी गाडी नेण्याची त्या भंग्याला काही हौस नसते! तुम्ही विमानातून वरचेवर अलगत ती मैलागाडी नेवविली वा खालून पाताळातून, तर तो ती तशी नेईल; आणि विशेष हे की, तो गाढव तसे अत्यंत घाणेरडें काम करून ती मैलागाडी दाखविलेल्या वाटेने तशी हाकीत असता तुम्हांला क्षणभर तुमचा जीव नकोसा करतो - म्हणूनच तुम्ही दीडशहाणे सभ्यजन तुम्हांला हवा तो जीव जन्मभर सुखरूपपणे उपभोगू शकता, नगराचे स्वास्थ्य नि आरोग्य निर्वेध राहू शकते!

ती भंग्याची गाडी तिकडून जो येते, तो ह्या भीकमाग्या साधूचे ते लटांबर ती वाट अडवून उभें होते. भंग्याने दोनदातीनदा ओरडून सांगितले, की, 'ते गायबैल बाजूला घ्या! ए बुवाजी!' पण भीक मागण्याच्या त्या त्याच्या रडगाण्यात तो बोवा मग्न होता, त्याच्या त्या गायबैलालाही त्या भंग्याने हॅट हॅट करून पाहिले; पण त्या पशूंना नंदीबैल नि कामधेनूपणाचे भीकमागें पावित्र्य आल्यापासून त्यांना सहसा कोणीही वाटेत हिडिसफिडीस करीत, हुसकीत वा चपराकीत नसल्यामुळे आपण एक अवध्यच नव्हे, तर अताड्य दैवी जीव आहोत, अशीच जणू काय जाणीव असलेली दिसली. मारील तर हा आपला साधू धनीच आपणांस मारील-बाकीचे लोक पूजाच करणारे - त्यांचे काय ऐकायचे, अशी सवयीने जणू त्यांना निश्चिति पटलेली असल्यामुळे त्या भंग्याच्या हॅटहॅटला न जुमानता ती गाय नि नंदीबैल वाटेतून दूर म्हणून होईनात. तो साधूही ऐकेना. हा घोळ पडला आहे, तोच त्या भुकेल्या गाईला तो मैलाचा वास येऊन ती बंबाच्या पुढच्या टोकाला खेटून जिभेने चाटू लागली. तिला जरी म्हटली आदिदेवी जगज्जननी गोमाता - तरी होता तो एक पशूच!

निरूपयाने गाडी थोपवून तो भंगी थोडा थांबतो तोच आजुबाजूच्या घरांतून, वाटसरांतून नि प्रत्यक्ष शेटाणीच्या तोंडातून एकच धिक्कार उठला! 'ए भंगडा, हाक ती गाडी! घाणीने जीव नकोसा केला या गाढवानं! - अरे, हाक! ने ती ब्याद एकदाची येथून!'

भंगी ओशाळला. जसा काही तो कोणी चोर चोरी करताना धरला जातो आहे, असा घाबरला! त्याने गाडीच्या बैलाला एक चाबूक हासडून गाडी पुढे घातली. मैलाबंबाचे पुढील टोक चाटणारी गाय मधे लुडबुडू लागली, म्हणून तिला त्यानें चाबकाच्या काठीने मागे ढोसली.

हे पाहताच तो गलेलठ्ठ भीकमाग्या 'साधू' एखाद्या सैतानासारखा खवळून 'ए साल्या! त्या माझ्या पवित्र गोमातेला, शिवलास? मारलंस? तुझ्या...' अशा आईमाईवरून शिव्या हसडून त्या साधूने एक धोंडा उचलून भरकन्त्या भंग्याला मारला. थोडे चुकले म्हणून तो भंग्याला लागला नाही. यासाठी दुसरा टोला उचलून तो साधू त्या भंग्यावर फेकू पाहत आहे तोंच सारा प्रकार पाहून खवळलेले रामभाऊ माडीवरून ओरडले, 'हां! ध्यानात धर! ए भिकारड्या, जर त्या भंग्याला मारलंस तर - ! थांब आलोच मी खाली!' असे ओरडत रामभाऊ मागच्या पायी जिना धडधड उतरले आणि वाटेशी आले.

'टाक तो दगड खाली! वाटेतून दूर हो! भिकारड्या! ऐतखाऊ! तो बिचारा भंगी काबाडकष्ट करून आपल्या निढळाच्या घामावर पोट भरतो. ती आपली गाडी हाकीत असता त्याची वाट अडविलीस नि उलट त्यालाच शिक्षा देतोस, मारतोस!' रामभाऊ गरजले.

'मग माझी पवित्र गोमाता त्यानं विटाळली; तिला ढोसलं ते नाही का दिसलं तुम्हांला?' भिकारडा साधू दटावू लागला, 'गाईला तो शिवला, ती मला शिवली, मलाही विटाळ झाला! हे कसं पाहात नाही तुम्ही?'

'तेवढंच पाहात नाही मी, तर मघापासून मी हेही पाहत आहे की, तुझी ही पवित्र गोमाता आपण होऊन मोठ्या आवडीनं तो मैलाबंब चाटीत होती! मग तेव्हा नाही का ती बाटली? आणि त्या भंग्याचा विटाळ तुला झाला म्हणून जें म्हणतोस ना, त्याचं असं की, जर कोणी शिवलं म्हणून विटाळ होत असेल, तर काबाडकष्टांवर स्वत:चं पोट भरणारा नि अत्यंत

किळसवाणं काम तेच आपल्या वाट्याला घेऊन समाजाची घाण स्वच्छ करून समाजाच्या आरोग्याची साधना करणारा हा भंगीच तुझ्यासारख्या ऐतखाऊ साधुड्यापेक्षा अधिक पवित्र आहे; त्याच्या शिवण्यानं विटाळ होत नाही. होतच असेल, तर तुझ्यासारख्या ऐतखाऊलाच जो शिवतो त्याला विटाळ होतो!'

'मी ऐतखाऊ काय! मी दिवसभर आमच्या ह्या नंदीबैलाचं दर्शन लोकांना घडविण्याचे कष्ट करीत नाही की काय? आज तीन पिढ्या आमचा धंदा आम्हीही करीत आहो!'

'तर मग तूच एक ऐतखाऊ नसून तुझ्या तीन पिढ्या ऐतखाऊ आहेत म्हणायच्या! समाजाचं कोणतंही उपयुक्त काम न करता दारोदार भीक मागत फिरायचं ह्याला का बाबा धंदा म्हणतात? कष्ट म्हणतात? भीक मागणं हाही एक धंदाच आहे, अशी तुम्हा भीकमाग्या लक्षावधी लोकांची सोयिस्कर समज असते हे खरं. त्याचा दोष जितका तुमच्यावर आहे तितकाच तुम्हांसारख्या ऐतखाऊंना पोसण्यातच धर्म घडतो असं मूर्खपणानं समजणाऱ्या ह्या आम्हा भीक घालणाऱ्या लोकांचाही आहे हेही खरं ! पण म्हणूनच आता यापुढं अशा ऐतखाऊंना भीक घालणं धर्म नसून अधर्म आहे, असं लोकांना शिकवणं आम्हांस भाग आहे हेही खरंच!'

गंप्याला ते म्हणणे तत्काळ पटले! तो होकार भरू लागला, 'अगदी खरं आहे बरं भाऊंचं म्हणणं. मी मघाच ताईला म्हणालो की, देऊ नकोस चार आणे टचकन् ह्या ऐतखाऊला म्हणून. त्या बिचाऱ्या कष्टाळू भंग्याच्या डोक्यात दगड घालण्यापेक्षा या आळशी भिकारड्यांच्या डोक्यात दगड घालायला हवा बरं का ताई!' शेटाणीला गंपूने बजावले!

'दगडच नको काही घालायला! त्याची खोड मोडायची म्हणजे त्यांना कोणी भीक घालू नये म्हणजे झाले! भीक मिळते आयती म्हणूनच ते भीक मागण्यालाच धंदा म्हणतात! आपण ती भीक अशा नंदीबैल घेऊन मिरवत राहणाऱ्यांना न घातली की बसतोच त्यांचा भिकेचा हा धंदा!' रामभाऊने शेटाणीकडे पाहिले.

शेटाणीताई आपली बाजू सावरू लागल्या, 'अहो भाऊ! पण त्या नंदीबैलानं नि ह्या गोमातेनं काय केलं आहे पाप? ह्या भिकाऱ्यावर काही मी दया केली नाही, तर त्या नंदीबैलावरून नि गाईवरून ओवाळून टाकली ती पावली! ते तर दैवत आहे ना?'

'पशूला दैवत म्हणणंही पापच! पण जर म्हणायचंच ना, तर ह्या भंग्याच्या गाडीचा हा बैलच ह्या नंदीबैलापेक्षा अधिक पूज्य, दयार्ह नि देवलसी म्हटला पाहिजे बरं ताई. हा भंगीबैल पाहा बरं समाजाचे काबाडकष्ट किती करतो आहे! हे घाणीचे जिवापाड बोजे सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत तो वाहात असतो. त्याला एक सोडून चार पेंढ्या चारा घाला. त्या चाऱ्यावर समाजाचं केवढं हित साधता येईल! पण ह्या भिकारड्या साधूनं समाजाच्या कष्टावर स्वत:सच ऐतखाऊ बनविलं नाही, तर ह्या त्याच्या बैलालाही 'नंदी' नि गाईला 'आदिदेवी' बनवून ऐतखाऊ करून सोडलं आहे! समाजाचं शेती, गाडीभाडं असं कोणतंही उपयोगी काम न करणारा हा बैलही भिकाऱ्यानं ऐतखाऊ करून सोडला! हा माणूस बैल नि तो ह्याचा नंदीबैल! दोघांच्याही श्रमांना समाज अंतरतो ह्या भाबडेपणापायी! एक रिकामटेकडा ऐदी बैल! दोघांना समाजाला म्हणजेच तुमच्या- आमच्या-सारख्यांना, व्यर्थ पोसावं लागतं! त्यापेक्षा ह्या नंदीबैलाला जुंपावा

नांगराला नि ह्या माणूसबैलाला धरावा समाजाच्या वेठीला, हेच योग्य नव्हे काय? तोच खरा धर्म!'

'आणि ह्या गाईचं तरी काय! अहो भाऊ!' गंप्या हसला, 'मी दोन दिवस धर्मशाळेपाशी पाहतो आहे की, हा बुवा तिला नावाचा चारा घालतो; तिचं दूध काही पितो नि काही विकतो! दुसऱ्याच्या पैशाचं गवत नि दूध पितो हा!' गंप्या खो खो हसला!

'खरं काय रे साधुबुवा?' शेटाणी पण थोड्या तिरस्काराने हसली.' इश्श, मला हे माहीत असतं तर मी पावली तर काय पण गवताची काडीदेखील घातली नसती ह्याला! पण नंदी पूजावा हा धर्म -'

'ह्या धर्मछापानंच डोळ्याला अंधेरी येते ताई आपल्या! नाहीतर त्या मोळीवाल्या बायांच्या चार आणे मोळीच्या थापांना कसं डोळसपणानं परीक्षून पाहिलंत! त्या मोळीवाल्या बायांनी जर तुम्हांला सांगितलं असतं - 'बाई, ह्या सोन्याच्या मोळ्या आहेत, तेव्हा ह्यांना चार आणे देशील तर देवाच्या घरी सोन्याच्या मोळ्या मिळतील, तर तुम्ही हसला असतात! त्यांना म्हणाला असता, ह्या मोळ्या एवढ्या सोन्याच्या आहेत तर तू का दारोदार चार आण्यावारी विकीत फिरतेस?' पण हा लुच्चा जेव्हा म्हणाला, 'बैल नंदी देव आहे ही गाय कामधेनू आहे' तेव्हा तुम्ही त्याला काही हासडलं नाहीत की, 'जर ही कामधेनूच तुझ्या घरी तू पाळतोस तर तू दारोदार भीक का मागतोस? गाईला, नंदीला चारा घालणं हा धर्म आहे तर तू आपल्या देहास कष्टीव, चार पैसे मिळव नि त्यातून त्या गाई-नंदीला पोसून स्वतःच त्या धर्माचं पुण्य का जोडीत नाहीस?' पण तो काही विचार तुम्हांला सुचला नाही कारण गाईला चारा द्यावा, नंदीला पुजावं हा धर्म आहे, हे पोथ्यांतून तुम्ही ऐकलेले! मोळीवाल्यांना दान द्यावं. मागतील त्या दराने मोळ्या घ्याव्या, हा धर्म आहे, असं पोथीनं शिकविलं नाही! ताई, आता यापुढे तरी मोळी घेताना जसे डोळे उघडून वस्तू पारखून घेता, तसाच धर्म पण पारखून घ्यावा! नाहीतर आंधळेपणानं केलेला धर्मच असा अधर्म होतो. कोणत्याही भिकाऱ्याला पारखल्यावाचून 'धर्म' करणं हे पाप आहे. तेच दान, काबाडकष्ट करून समाजाचीं कामं करतात, दुसऱ्यानं मिळवावं नि यांनी खावं असे आळशी, ऐतखाऊ नाहीत, अशांनाच जे देणं ते दान द्यावं. पोटचा मुलगा जर न मिळवता घरबशा झाला, तर त्यालाही आपण सांगतो की, धंदा कर तर जेवायला मिळेल! पण नुसती एक कफनी किंवा रुद्राक्षमाळा किंवा टाळ विकत घेण्यापुरतं तेवढं भांडवल हे लुच्चे लोक खर्चतात आणि त्या भांडवलावर जन्मभर 'साधू' 'बुवा' बनून, समाजाचा पैसा उकळून, चरितार्थ चालवितात! ते आळशी, लुच्चे, ऐतखाऊ बनतात! समाज त्यांना पोसण्यात त्या मानानं दरिद्री बनतो! दोन्ही पापं अशा आंधळ्या दानानं आपणां स्वतःस न कळत लागतात! न्यूनात न्यून दहा लक्ष भिकारी आपल्या समाजाचं धनरक्त असं गोचिडांसारखं आज शोषित आहेत!'

'भाऊ, आता पुन्हा कोणीही असा नंदीबैल वा मरतुकडी गाय घेऊन लोकांच्या धर्मभावनेवर धंदा करीत, तिच्या नावे मिळालेल्या पैशावर स्वतःच पोट भरीत नि तिचं दूध स्वतःच गट्ट करून गलेलठ्ठ बनत फिरणारा भोंदू माझ्या दाराशी आला ना, तर बघा मी त्याला एक दमडी तरी देतो का ते! ए ताई, तुला गाईला धर्मच करायचा ना? तर एक छान गाय स्वतःच पाळ! नंदी देव म्हणशील, तर शेतीत राबणारा बैलच खरा नंदी. कारण त्याच्या कष्टानं नांगर-ओखर

करून जो धान्य उगवितो नि घरीदारी सगळ्यांना जो आनंदवितो, तोच खरा नंदी! त्याला शेतावरून थकून जाताच हिरवीचार गवताची पेंढी सोडत जा-! त्या शेतकऱ्यांना चवली पावली त्या नांवे देत जा.' गंप्या धर्मोपदेशक बनला!

'आणि त्या घरी पाळलेल्या गाईचं दूध एकदोन निर्धन पण सच्छील विद्यार्थ्यांना प्यायला देत जा हवं तर! किंवा गाईची वीण नि समाजाला प्रत्यक्ष उपयोगी असे गुण वाढविणाऱ्या ज्या गोरक्षण संस्था असतील, त्यांतील गाईच्या खिल्लारांना ते दान देत जा हवं तर!'

'पण ऐकलंत का ताई, गाय नि बैल पशू आहेत - समाजाला उपयुक्त पशू आहेत - म्हणून त्यांचा समाजाला उपयोग होईल, अशा पद्धतीचं दान दिलं तरच पुण्य, ही दृष्टी धरा, की मग तुमचं दान आपोआप डोळस होईल नि त्या पशूंची उपयुक्तता वाढेल, व्यवहारचतुरांना बुद्धी होईल. पण गायबैल ह्या स्वयमेवच देवता आहेत, असा धर्मछाप डोळ्यांवर मारून ठेवलात की तुमच्या दानबुद्धीचे डोळे फुटून हा असा अंधळा धर्म तुमच्याकडून अधर्म घडवीत गेलाच म्हणून समजा!

'आणि गंप्या, नंदीबैलवाले हे असे आले म्हणजेच नव्हे, तर कोणीही भिकारी दाराशी आला की त्यालाही हेच सांगत जा की, समाजाला उपयोगी असा काहीतरी उपार्जक कष्ट तू करतोस की नाही ते आधी बोल! काम कर नि पोट भर! काम नसलं तर मी तुला झेपेल ते देतो. ते काम देणं एवढंच खरं दान! कामाचं प्रतिमूल्य त्याला दयेनं योग्य वाटलं तर थोडं अधिक द्या, पण ऐतखाऊ भिकाऱ्याला नुसती कफनी वा रुद्राक्ष घालतो वा शंख फुंकतो म्हणून दमडीची भीक घालू नका!'

इतक्यात रामभाऊंना घरात कोणी हाक मारली. 'आलो अं' असं म्हणून ते लगबग घरात निघून गेले. ते दिसेनासे झाले, असे पाहताच तो नंदीबैलवाला तावातावाने म्हणाला, 'तो मैलागाडीवरचा एक भंगी तर बामन सवाई भंगी दिसतो! देतेस ना एखादा कपडा नंदीराजाची पाठ झाकायला? ' डुम डुम डुमक्डुम डुम डुमूक्! - त्याचे भिकेचे डमरू पुन्हा वाजू लागले!

'चल चालता हो इथून!' दंडम गंपा ओरडला!

ताई म्हणाली, 'गंप्या, भांडतोस कशाला! फार तर देऊ नये त्याला काही! तू जा अं बाबा आता! पावली दिली न तुला!'

ताई अजून बोटचेपी आहे असे तर्कून त्या साधूने आपल्या त्राग्याचे शेवटचे अस्त्र सोडले! भाबड्या लोकांपुढे त्रागा केला की अधिक दान हटकून मिळते, निदान दिलेले कोणी परत घेत नाही, हा ह्या भिक्षेकऱ्यांचा नेहमीचा बहुधा अचूक अनुभव असतो. 'घे ताई घे! तुझी ही पावली पण घे परत! देव बघून घेईल ह्या तुझ्या पोराला! गोमाता, नंदीराजा. महादेव-'

तोच त्याने फेकलेली ती पावली पटकन उचलून गंप्याने अक्राळ विक्राळ अवसानाने त्याच्यावर चालून जाऊन दटावले 'चल, होतोस की नाही येथून चालता! होतोस की नाही?'

त्याबरोबर तो नंदीबैलवाला एकदम दबला आणि नंदीचे दावे ओढून दहा पावले चुपचाप मागे हटला. पण तेथून पुन्हा एकदा गयावया करीत 'माझी पावली तरी दे रे दादा ती परत!' म्हणून त्याने हात पसरला! पण गंप्याचा तो 'चालता हो!' पुन्हा गडगडताच पुन्हा चुपचाप पुढे

चालता झाला, गंप्या पण काही गडबड करीत घरात परतलेला जेव्हा त्या साधूजींना दिसला, तेव्हा एकदा त्यांनी स्वतःच्या मनासमोर तरी स्वतःची पत राखण्यासाठी झालेल्या अपमानाचा सूड उगवला - ओठातल्या ओठातच त्या गंप्याला एक शिवी हसडून, 'हा एक तिसरा भंगी दिसतो! ह्या आळीत भंग्याचेच बेटे राहातातसे दिसतात सगळे!'

तिथेच ती आळी संपली होती आणि गंप्याच्या मागच्या दाराशी जाणारा बोळ लागला होता. गंप्याचे मागचे दार त्या बोळातच उघडते ही कल्पनाच नसल्याने. नवी वाट म्हणून साधू, त्याचा नंदी नि ती कामधेनू असे ते सारें लटांबर त्या बोळात घुसले. इतक्यात त्या दारातून त्या मोळीवाल्या बाया हातात मोळ्याच्या सुट्या घेऊन, त्यांना मिळालेल्या त्यांच्या काबाडकष्टाच्या त्या अडीच अडीच आण्यांच्या प्राप्तीत किती मीठ-मिरती-तेल विकत घ्यायचे ते बेत योजीत तिकडून येत होत्या, त्या त्याला भेटल्या. त्या नव्या गिऱ्हाइकांना पाहताच साधूचे डमरू पुन्हा वाजू लागले-

'डुम डुम डुमुक्, डुम डुम डुम डुमुक!!

'गोमाता! कामधेनू ! द्या ऽवा हो चारा पैसा द्यावा ऽ हो ! काही दान नंदी ऽ ऽ राजाला ! घाला ऽ ऽ
हो ! पै ऽसा पू ऽ ऽ जा ऽ ! हो नंदी रा ऽ जा ! डुम डुमु डुमुक्! डुम डुम डुमुक्!'

साधुची चर्पटपंजरी सुरावर चालू झाली. त्या मोळीवाल्या बायांनी नंदीला नमस्कार केला. गाय तर अगदीच आडवी आली. साधू हात पसरून पसरून 'ध ऽ र ऽ म गायी ऽ ला! गायी ऽ ला !' म्हणून पिच्छा पुरवू लागला. गायीच्या नावे त्या बायांना नाहीच म्हणवेना. त्या आपसात कुजबुजून एक दोन पैसे काढून आता त्याच्यापुढे फेकणार तोच-

'ए, बायांनो, थांबा! दमडीसुद्धा देऊ नका त्या लुच्चा भिकारड्याला!' असा दरडावणारा आवाज आला!

गंप्याचाच तो आवाज! पण ही ब्याद बोलते आहे कुठून असे गोंधळून त्या साधूने बोळाच्या तोंडाकडे वळून पाहिले, तो गंप्या तिथे नाही! पुढे पाहिले तो गंप्या त्याच्या मागच्या दारातून खवळून बाहेर पडताना दिसलाच त्या भयभीत साधूजींना!

'बायांनो, देऊ नका काहीएक ह्या असल्या भोंदू भिकाऱ्याला! हा माणूस बैल नि हा त्याचा नंदीबैल दोघेही ऐतखाऊ आहेत, ऐतखाऊ! आणि तुम्ही? कुठे रानावनात श्रमून तीं लाकडें तोंडलीत, फोडलींत, पाहाटेसच भारे बांधून खेड्यातून नगरात अनवाणी येऊन तो बोजा माध्यान्ही दिवस येईतो डोक्यावर वाहून दारादोर भटकल्यात, तेव्हा कुठं अडीच आणे पदरात पडतात! ते तुमच्या निढळाच्या घामाचे पैसे हा ऐतखाऊ आता आयते उपटणार? देऊ देणार नाही मी ते त्याला! त्या अडीच आण्यांत तुमच्या घरच्या मुलालेकरांना मीठ, मिरची, तेल ते तुम्ही काय नेणार? ए साधू, अरे, तू त्यांना या पशूवर 'दयाधरम' करायाला सांगतोस पण त्यांच्या लेकरांची दया तुला नको का यायला? आपल्या मुलांलेकरांच्या तोंडचा घास हिसडून, बायांनो, कशाला देत होतात तुम्ही त्याला पैसे? गंप्याने कळवळून विचारले.

'गोमातेच्या पायाचा अंगारा देत होता साधू आम्हांला!'

'साधू? भोंदू आहे तो भोंदू! पशूच्या पायाच्या अंगारा माणसांना विकतो! बायांनो, तुमच्या घरीं शेतीचे बैल नि गायी, गुरंढोरं असतीलच ना? मग त्या कष्टाळू गुराढोरांचा अंगारा आपल्या माथी लावीत जा, जर काही लवायचाच तर! कारण ते पशू तुमच्या कामास तरी येतात! हे पाहा, ह्या ऐतखाऊ साधूला मघा माझ्या आईने चार आणे दिले होते दान म्हणून! ते कुपात्री दान मी देऊ दिलं नाही, सत्पात्री द्यावं म्हणून! जा, हे घ्या ते चार आणे! तुमची तीं मुलंलेकरं ति तुमचीं तीं गुरंढोरं दानाला खरीं सत्पात्र! घ्या हे.'

'नग नग आम्हांसनी ते, दादा!' त्या बाया अगदी कळवळून म्हणाल्या, 'तुझं पैसे आम्ही कशापायी घेणार? काबाडकष्ट करून खातो दादा आम्ही दोन घास, अंधळ्या पांगळ्या थोड्याच आहोत? आम्हांसन कशा हवं दान!'

'ए साधू! ऐकलंस का? दिसतं आहे का हें तुला? बघ ह्या काष्टाळू बायांचीं थोर हृदयं! अरे तुझ्या त्यांच्यात खऱ्या साधू ह्या मोळीवाल्या आहेत, नि तू निव्वळ भोंदू! आता तरी सोडून दे हा ऐतखाऊपणा आणि हे अंगारा विकणं! अरे, जर कोणाच्या पायाचा अंगारा लावायचाच ना, तर त्या तुझ्या ऐदी पशूच्या पायाचा अंगारा ह्या बायामाणसांना लावण्यापेक्षा ह्या काबाडकष्ट करून समाजाच्या काहीतरी उपयोगी पडणारीं कामं करून त्यावर पोट भरणाऱ्या त्या भंग्याच्या, ह्या मोळीवाल्याच्या शेतकरणी कामकरणींच्या पायांचा अंगारा तुलाच लावावयास हवा! समाज जो अजून जीव धरून आहे तो ह्यांच्याच काबाडकष्टांवर होय! तुझ्यासारखे माणूसबैल, नि ही पशूबैल, नि ही पशुपूजा, नि हे अंगारे, नि ही ऐतखाऊ साधूता, नि हे तुझे नंदीबैल ही समाजाच्या भाबडेपणाची मैलागाडी आहे - त्या भंग्याच्या मैलागाडीहून तिरस्कार्य, टाकाऊ! कारण त्या भंग्याच्या मैलागाडीचे शेतांना तरी खत होते - पण ह्या भाबडेपणाच्या मैलागाडीने बुद्धिभ्रंशाची रोगराईची काय ती जिकडे तिकडे फैलावते! उपयोग असा काही नाही! बायांनो, दान म्हणून नाही, पण तुमच्या लेकरांना खाऊ म्हणून फुटाण्यासाठी मी ते देतो हं चार आणे बरं! ओशाळू नका! घ्या ते अं!'

गंप्याने बळे बळे ती पावली मोळीवालीच्या हाती टाकली. त्या भिकाऱ्याच्या तावडीतून सुटून त्या बाया बोळाबाहेर पडेतो गंप्या तिथे उभा राहिला. तो बाबा त्या बोळाच्या दुसऱ्या तोंडाकडे जात आहे असे पाहिलें. तेव्हाच काय तो गंप्या घरात परतला.

गंप्या दिसेनासा होताच त्या साधूच्या पोटात साचलेला गंप्यावरचा सारा राग एकदम वर उसळला आणि त्याचा वचपा ज्या एकाच वस्तूवर त्या भिकारड्याला काढता येण्यासारखा होता, त्या वस्तूवर, म्हणजेच त्याच्या नंदीबैलावर त्याने हातातील काठीचा एक रट्टा असा बळाने हाणला की, तो बिचारा बैल धूम पुढे पळाला. आणि लगेच मागे वळून गवतकाडी वेचून खात रेंगाळत चालणाऱ्या त्या बिचाऱ्या गाईच्या नाकावरच त्याने दुसरा रट्टा हाणला की, गाईला देवता न मानता केवळ एक उपयुक्त पशू म्हणूनच काय ते मानणाऱ्या मनुष्याचेही हृदय त्या निष्कारण क्रूरतेने कळवळून यावे! ज्या नंदीला देव आणि गाईला देवी म्हणून लोकांनी पोसावे असे ढोंग तो लोकांना शिकवी, त्यांनाच तो भोंदू स्वतः पशूइतक्या देखील दयेने वागवीत नव्हता! असे हे नंदीबैल काहीतरी दहा हजार आणि ऐतखाऊ रुद्राक्षे टाळकुटे, भोंदू दहा लाख गावगन्ना भटकत आहेत! समाज जर गंप्यासारखा होईल, तर अशा दहा लाख ऐतखाऊंना

काम करून पोट भरणे भाग पडेल! भोंदूपणाचा नि भाबडेपणाचा रोग प्लेगसारखाच समाजाला पोखरीत आहे!

* * *

१.९ चातुर्मास्य

(रांगोळीची करंडी घेऊन रखमाबाई येतात आणि 'वनवासी राम माझा सांगा कुणी पाहिला !!' हे गाणे गुणगुणत गोपद्मे रांगोळीने काढीत बसतात. इतक्यात सकुताई, लीला, शालिनी, मालिनी, सीता प्रभृती स्त्रिया येतात, त्यांस रखमाबाई स्वागतितात.)

रखमाबाई - या सकुताई, लीला - या अशा, कुणी इथं बसा, कुणी इथं बसा. या! (पुन्हा गोपद्मे काढू लागतात.)

सकुताई- हे काय चाललं आहे रखमामावशी?

रखमाबाई - अग, या चातुर्मास्यात मी किनी गोपद्माचं व्रत धरलं बरं. अग, पण ती कमला नाही आली ती कुठं तुमच्याबरोबर आज? किती बातरी आहे ग ती! आली की कुठं मेलं ते, हिंदूसंघटन का कायसं आहे नं ते काढलंच तिनं!

सकुताई - मग त्यात हो वाईट ते काय आहे रखमामावशी? ती जरी वयानं लहान असली न तुमच्याहून, तरी तिचे विचार किती पोक्त असतात! तुमचं हो वय रखमामावशी आता?

रखमाबाई - आमचं काय बाई! दहा गेले नि पाच राहिले! (बोटें मोजून) बघ, तीन सिंहस्थ मला अगदी चांगले आठवतात. मग तूच पाहा आपली आता माझं वय काय असेल ते!

सकुताई - आता मला जर तिशी उलटली. तरी तुम्ही साठीच्या जवळ असणारच मावशी! अहो, आलीच वाटतं ती कमला! हाक मारते आहे! ओ! - या या, दार लोटलेलं आहे हो नुसतं. उघडा, या आत. (कमला येताच) या शिक्षकीण बाई! बसा अशा.

कमला - काय रखमामावाशी, कसं काय आहे? हे काय करता आहा?

रखमाबाई - अग हीं गोपद्मं काढते आहे मी. चातुर्मास्यात गोपद्मांचं व्रत फार पवित्र. १०८ गोपद्मं प्रत्यही रांगोळीनं काढावीं, मग त्यांची पूजा करावी, स्वतः सोवळ्यानं सैंपाक करून पक्वान्नांचं पान वाढून गोठ्यांत जावं, गाईला हळदकुंकू लावून फुलांची माळ घालून सोवळ्यानं आपल्या हाती गोग्रास घालावा आणि मग जेवावं अशी १०८ गोपद्मं - अग, म्हणजे गाईच्या खुरांचीं ही अशी चित्रं -चार महिने काढलीं नं, म्हणजे गोलोक नावाचा स्वर्ग १०८ वर्षे जिवाला भोगायला मिळतो! हो, पण व्रत संपताच दहा तरी भट-जेवायला बोलावून प्रत्येकाला एकेक सोन्याचं गोपद्मं दिलं पाहिजे हो! - नाहीतर नाही स्वर्ग मिळणार! अग कमळे, तुला काही व्रत नको का धरायला आता! शिक्षकीण झालीस म्हणून काय झालं! अग, देवाची सेवा काही करावी, काही धर्म आचरावा! तू पण हे गोपद्मांचंच व्रत धर पाहू.

कमला - पण प्रत्यही गायीसारख्या एका पशूच्या खुराची १०८ चित्रं काढल्यानं आणि भटांना सोन्याचीं गोपद्मं दिल्यानं देवाची सेवा ती काय साधणार! धर्म तो काय घडणार? धर्म म्हणजे परोपकार. परोपकार पुण्यच! तेव्हा ह्या लोकी काही प्रत्यक्ष असा परोपकार घडेल असं व्रत करणं बरं. तसं एक व्रत मी धरलं तर त्यात नाही का देवाची सेवा घडत?

रखमामावशी- लागलीस पाचकळपणा करायला! अग, गायीची सेवा तीच देवाची सेवा. भाव ठेवावा तिथं देव आहेच! पोथीतच आहे हो हे सारं!

कमला - होय ना? मग जर पशूत भाव ठेवला तर देव पावतो, तर आपल्या ह्या हिंदुराष्ट्राच्या भावाबहिणींची, माणसासारख्या माणसांची सेवा देवाच्याच नावं केली तर काय तो पावणार नाही? नराची सेवा तीच नारायणाची सेवा, हेसुद्धा पोथीच सांगते!

सकुताई - हे अगदी खरं हो कमलाताई, मी तसं व्रत धरते. या लक्ष दुर्वांपेक्षा तोच खरा परोपकार, ती देशसेवा, कोणचं धरू?

कमला - असं बघा सकुताई, एका बिहाराच्या भूकंपात अनाथ अशी हिंदूंची तीन हजार बाळं मिशनरी, मौलवींनी नेली, बाटवलीं, त्यांचे आईबाप त्यांना मुकले. इतकंच नव्हे, तर हे तीन हजार वंश पुढील पिढीपासून हिंदूचे कट्टर शत्रू होणार. आपल्या हिंदुराष्ट्राचं संख्याबळ अशा प्रत्यहीच्या धुडगुसापायी कोटीकोटींनी घटत असता, हिंदूधर्मांचं खरं व्रत म्हणजे लाख लाख दुर्वांच्या गवताचे भारे देवाच्या नांवं बांधीत बसणं नसून अशी एकेक अनाथ हिंदू बालबालिका वाचविणं हेच होय. पण यासाठी हिंदुसभेने काढलेल्या अनाथालयांना भीकदेखील कोणी घालीत नाही! आम्ही देखील दरिद्री; अशा हिंदू अनाथालयांस पैसे कुठून देणार! पण आपलं शरीर तरी हिंदूसंघटनाच्या अशा पवित्र कार्यासाठी कष्टविणं आपल्या हातचं आहे, हेंही तपच आहे, अशा हेतूनं आम्ही दहा पाच मैत्रिणींनी असं व्रत धरलं आहे की, प्रत्यही आमच्या येथील हिंदूसभेच्या अनाथालयात दोन तास जाऊन तेथील लेकरांना अंगेजणीनं आंघोळून, जेववून, त्यांचे कपडे घरच्या साबणानं धुऊन परीटघडीसारखे चक्क करून ठेवायचे आणि दर रविवारी त्यांना हिंदू वीर पुरुषांच्या सोप्या कथा सांगायच्या. विज्ञानाचे चमत्कार, खेळीव विमानयंत्र, ध्वनिक्षेप यांचीं खेळणीं देऊन, समजून सांगायचं. झाडझूड करून मळदेखील आम्हीच काढतो.

रखमाबाई - इश्श! कुठलीं मेलीं ती बिनवारशी पोरटीं! ना जात ना पात! त्यांचा मळ काढायचा नि गदळ कपडे धुवायचे; भंगिणी आहात का धोबिणी?

सकुताई - असं का म्हणता रखमामावशी? अहो, आपण आपल्या घरच्या लेकरांच्या मळानं लडबडलेलीं चिरगुटं नाही का धूत? कुटुंबातल्या लेकरांचा मळ काय सोन्याचा असतो? हिंदुराष्ट्र हेही आपलं एक मोठं कुटुंबच आहे हो! मी तरी असंच हिंदुसंघटनाचं काही सेवाव्रत धरणार. त्या अनाथालयासाठी सांगा ना कमलाताई मी काय करू ?

कमला - तुम्ही? अहो खरंच. तुम्हाला फक्कड शिवणकाम येतं नाही का? बस्स. तर तुम्ही असं करा की चातुर्मास्यात निदान शंभर झबलीं नि सदरे त्या अनाथालयास धर्मार्थ शिवून द्या फुकट; ते साहाय्य त्या संस्थेची केवढी तरी चिंता दूर करील!

सकुताई - हो, हो! पण बाई कापड कुठलं विकत आणू मी इतकं!

रखमाबाई - मी देते बरं तुला कापड. या माझ्या १०८ गोपद्मामागं १०८ मुलांच्या झबल्यासदऱ्यांचं कापड मी देईन हो धर्मार्थ. मग तर पावेल ना मलासुद्धा तो तुझा हिंदुसंघटन - देव? अग हसता काय अशा! हिंदूसंघटना हाही एक देवच आहे बरं. गणपती, म्हणजे गणांचा पती, संघटनाचा देव. अग, आम्हांला कळत का नाही हे? पण आम्ही आपली जुनी माणसं. तुमच्या नव्या कल्पना आम्हांला आमच्या जुन्या भाषेतच सांगितल्या म्हणजे लवकर पटतात हो. मीही आपली १०८ गोपद्मं पूजीनच. पण अनाथालयांतील १०८ लेकरांना कापड पण धर्मार्थ

दिल्यावाचून व्रताची सांगता झाली असं मानणार नाही बरं. म्हणजे जुनं व्रत पण झालं, नि नवंही झालं. काय कमला?

कमला - आभारी आहेत हो मावशी तुमचे. तुम्हा वडीलधाऱ्या माणसांनी आम्हांला इतका आशीर्वाद नि सहकार्य दिलं तरी पुरे आहे! बरं लीला, शालिनी, मालिनी तुम्ही साऱ्या जणींनी काणकोणचीं व्रतं या चातुर्मास्यात धरलीं आहेत?

लीला - आम्ही दहा जणानी प्रत्येकी लक्ष लक्ष वातींचं व्रत धरलं आहे. प्रत्यही शंभर दोनशे वातींचा काकडा सकाळी देवघरात वा देवळात जाळायचा अशी लाखोली प्रत्येकीनं जाळली की दहा भट बोलावून त्यांना दहा सोन्याच्या वाती द्यायच्या (सगळ्या हसतात)

कमला- भटांच्या घरी सोन्याच्या वाती जाळतात होय? लीले, पूर्वी विजेचे, गॅसचे, रॉकेलचे दिवे नसत; केव्हा घरी, देवळी, पणत्यांतून वातीच लावीत. तेव्हा त्या काळी लाख वाती फुकट जात नसत. घरी, देवळी त्यांचा उपयोग होई, पण आता जिकडे तिकडे रॉकेलचे कंदील, गॅस नि विजेचे दिवे झगझगाटत आहेत. आता त्या झगझगाटात लाख वातीपायी तुम्हा दहा-पांच जणीचं जें मणभर तरी तूप नुसतं जाळून टाकायचं त्यांत काय अर्थ आहे बरं! पुन्हा वाती पेटवायच्या त्या म्हणे सकाळी उजाडल्यावर पेटवायच्या. किती व्यर्थ कष्ट! म्हणून म्हणते, तुम्ही ते मणभर तूप असं उगीच जाळून टाकण्यापेक्षा त्या अनाथालयातील लेकरांच्या तोंडी घाला. नुसत्या कापसाच्या वाती पेटवून पडलेल्या उजेडात आपल्या राष्ट्रातील दास्य, दारिद्रय, दुष्काळ, दुर्दशा यांचा अंधेरच काय तो दिसतो! पण आपल्या हिंदुराष्ट्राच्या त्या लेकरांच्या जीवनाची विझती वात जर तेवविली ना तरच तो अंधेर घालविणारा खरा उजेड आपल्या घरी पडेल.

सकुताई - आणि प्राणदानाचे तेच कृत्य देवालाही जास्त आवडेल! अग, माझ्या मुलीनं मुलालेकरांच्या तोंडी पडणारं तूप जर चुलीत उगीच ओतून दिलं तर मी तिच्यावर रागावेन का प्रसादेन? तसंच देवाच्या लेकरांच्या तोंडी पडणारं हें मणोगणती तूप असं नुसतं जाळून टाकल्यानं देव उलट रागावतच असला पाहिजे. त्यापेक्षा ते मणमण तूप देवाच्याच नावे त्या अनाथ लेकरांस पोसण्यासाठी खाऊ घातलं तर त्यांतच खरा परोपकार घडेल! इहलोकी प्रत्यक्ष लाभ, परलोकी पुण्य!

शालिनी - मी कनी चातुर्मास्यात केळीच्या पानावर जेवायचं व्रत धरलं आहे. चार महिने केळाच्या पानावर जेवायचं नि मग भटांना जेवायला घालून ऐकेक चांदीचं केळीचं लहानमोठं पान दान द्यायचं.

मालिनी - मी कनी भेंडीव्रत धरलं आहे. या चातुर्मास्यात भेंड्यांची भाजी खायची नाही आणि शेवटी भटाला बोलावून एक चांदीची भेंडी दान द्यायची. आमच्या गोपाळ भटजींनी सांगितलं आहे की, इथं अशी चांदीची भेंडी दान दिली की मेल्यावर स्वर्गात सोन्याच्या भेंड्या मिळतात हो जिवाला. (सगळ्याजणी पुन्हा हसतात) हसता ग काय सारख्या?

रखमाबाई - अग, हसू नको तर काय करू? मला म्हातारीलादेखील ही भटांची लुच्चेगिरी पसंत नाही बरं पडत! कोण ग हा गोपाळभटजी! तो का? वा ग वा! लोकांचीं घरं मक्त्यानं बांधायचा त्याचा एक धंदा आहेच. घरी गाईम्हशी बाळगून दूध गावभर विकतोच. अग परवा

मी मनुस्मृतीत ऐकलं की जो ब्राह्मण दूध विकतो तो तत्काल पतित होतो म्हणून! त्याचा मुलगा पोलिसखात्यात मोठा कारकून आहेच. तीन मजली नवं घर त्यानं अलिकडेच बांधलं आहे. तिकडे ती आपल्या हिंदूंचीं शेकडो लेकरं भुकेनं मरताहेत. मिशनरी, मुसलमान त्यांना बाटवून हिंदू राष्ट्राचे कट्टर शत्रू बनविताहेत नि आम्ही इकडे मणमण तूप आगीत जाळतच आहोत नि अशा पैसेवाल्या धंदेवाईक भटांना चांदीचीं केळीचीं पानं नि सोन्याच्या भेंड्या धर्म म्हणून दान देत आहोत! हा कसला मेला धर्म - अधर्म आहे हा! कमला, तुझं म्हणणं अगदी खरं आहे, हे भट मोठे लुच्चे आहेत. देवाच्या नावे भाबड्या लोकांना मनास येतील तशा थापा मारून स्वत:ची तुंबडी भरत आहेत!

कमला - पण रखमामावशी, मी म्हणते, की ह्यांचा सारा दोष भटांवरच टाकणंही अन्यायाचं होईल. आजच्या भटांच्या बायाही तींच व्रंत करून दुसऱ्यांना तशींच दानं देतात. भट तरी आपलेच भाऊबंद. त्यांनाही सुधारावं तर तेही सुधारतील! खरा दोष आपल्या सगळ्यांच्या भाबडेपणाचा आहे. भट बळेबळे लाठी घेऊन काही आपल्या घरी येत नाही. आम्हीच त्यास बोलावतो, भट आला नाही तर जेवतदेखील नाही. मग आम्ही देऊ तितकं दान तो नेतो! तेव्हा मूळ दोष आपल्या भाबडेपणाचा! आपण आपल्या विवेकानं पोथीत खोटं काय, खरं काय ते ठरवावं. बरं सीताबाई, तुम्ही कोणचं व्रत केलंत?

सीताबाई - मी काय बाई व्रत धरणार? घरी मुलांना गोडधोड देखील मिळत नाही. मधुकरीदेखील मागावी लागते बिचाऱ्यांना, म्हणून मी आपल्या वडाभोवती लक्ष प्रदक्षिणा तेवढ्या गेल्या वर्षी घातल्या. या चातुर्मास्यात गोग्रास कानवल्याचं व्रत धरलं आहे. दर सोमवारी नऊ गुळाचे कानवले करते. पैकी आठ कानवले गाईला घालते नि एक तेवढा प्रसाद म्हणून मुलांना देते. मी स्वतः उपास करते. असे सोळा सोमवार करायचे!

सकुताई - इश्श! हा तर निव्वळ आचरटपणा नाही का? अहो, घरी मुलांना गोडधोड मिळत नाही म्हणून एकीकडे म्हणता आणि गुळाचे नऊ कानवले करून गाईसारख्या एका पशूला आठ चारता नि मुलांच्या तोंडी एक घालता! अहो, मुलामाणसांना दूध देते म्हणून जी गाय हवी, तिला, मुलामाणसांना उपाशी ठेवून तुपाशी जेववायचं काय? पशूची जोपासना करायची तर पशूसारखी करा. पशूला हिरवं गवत पेंढीभर आणून घाला, पाहिजे तर ओखटवाणी घाला आणि कानवले मुलांना द्या! गोठ्यातला पशू देव आहे, तर तुमचीं पोटचीं लेकरें काय भुतं आहेत? माणसाहून पशू श्रेष्ठ आहे हे सांगणारं व्रत देवाचं नसून दैत्याचं आहे दैत्याचं!

लीला - तसंच तुझ्या त्या वडाच्या भोवती लक्ष वेळा गरगर फिरायचं व्रतदेखील भाबडटपणाचं नाही का? त्यात परोपकार असा ग कोणचा केलास?

रखमाबाई - तुम्ही सगळ्याजणी कमलेच्या पट्टशिष्यिणी झाल्यातसं दिसतं मला. खरंच बरं, तिचं जे म्हणणं की अशीच व्रतं करावीं की ज्यात या लोकी प्रत्यक्ष परोपकाराचं काही कृत्य, राष्ट्राची काही सेवा घडेल, ते अगदी बरोबर आहे हो. अमुक भाजी खायची नाही, केळीच्या पानावर जेवायचं, उगीच लाख वेळा गरगर फिरायचं असा व्यर्थ देहदंड करण्यापेक्षा देहदंडाचं तपही घडावं आणि राष्ट्राची प्रत्यक्ष सेवा, या लोकी काही तरी प्रत्यक्ष परोपकार करावा, असं मी एक व्रत तुम्हांला सांगते अं. तुम्ही निर्धन असल्यात तरीदेखील पुष्कळ दान

दिल्याचं पुण्य तुम्हांला कसं जोडता येईल बघा अं. माझ्या अंगणास लागून माझी ही केवढी तरी मोकळी जागा आहे. तीत नुसतं रान उगवतं. तर तुम्ही दहावीस जणी प्रत्यही इथं येऊन स्वहस्तानं खणून पेरून या चातुर्मास्यात वांगीं, अळू, मिरच्या, कोथिंबीर प्रभृती शाक भाजी लावा. त्या अनाथालयास चारसहा महिने पुरेल इतक्या भाज्या आपण स्वत:च्या मेहनतीने पुरवू या!

कमला - ठीक ठीक! दुर्वांचे भारे बांधीत भटकण्यापेक्षा वा वाती करीत वा ही अशी गाईच्या खुराचीं चित्रं काढीत वा झाडाभोवती लाख वेळा गरगर फेऱ्या घालीत राहण्यापेक्षा असा आपल्या धर्मबांधवांच्या, या हिंदुराष्ट्राच्या सेवेत देह झिजवावा हेच उत्तम. जर देव झाडपशूंच्या सेवेनं संतोषत असेल, तर तो नराच्या सेवेनं अधिक संतोषत असला पाहिजे आणि त्या त्या व्रतांनी पारलौकिक फळं मिळत असतील तींही मिळत असलींच पाहिजेत! आता बघा अं. रखमाबाई त्या अनाथ शंभर लेकरांना कापड देतील. सकुताई त्यांची झबलीं नि सदरे शिवून देतील. तुम्ही मणभर तूप द्याल, ह्या सगळ्याजणी मिळून चार महिन्यांच्या भाज्या पुरवतील. म्हणजे आपण त्या एका अनाथालयाचा केवढा खर्च भागवू बरं? - हिंदुधर्माची, राष्ट्राची केवढी सेवा नि केवढा परोपकार करू शकू बरं ! मग घेताना हीं सगळीं व्रतं?

साऱ्या जणी अगदी आम्ही सगळ्यांनी हींच व्रते या चातुर्मास्यात करायचा संकल्प हा आताच केला बरं. तुम्ही जा नी त्या अनाथालयाच्या संचालकांना द्या हे वचन इतक्या धर्मार्थ साहाय्याचं.

कमला - त्यांना कितीतरी आनंद होईल. त्यांची केवढी चिंता दुरावेल हे ऐकून! जाऊ या आपण साऱ्याजणीच तिकडे. चला! (जातात).

***

१.१० ताबुतांची गोष्ट

आपल्याला ताबुतांची गोष्ट माहीत आहे काय? तुम्ही प्रतिवर्ष मुसलमानांचा ताबुताचा सण पाहाताच असता. लाखो मुसलमान त्यात जरी खूप नाचताबागडताना दिसतात तरी तो सण आनंदाचा नसून त्याचे मूळ एका अत्यंत हृदयद्रावक शोककथेत आहे. मुसलमानी धर्मसंस्थापक जे महंमद पैगंबर, त्यांच्या प्रत्यक्ष नातवाच्या झालेल्या क्रूर कत्तलीची ती वार्षिक स्मृती आहे.

पण अशी एखादी करुणरसाने थबथबलेली गोष्ट नुसती कल्पनेनेच कोणी रचिते तर तिने भावना खळबळून सोडल्याच असत्या हें जरी खरे असले तरीही तिच्यापासून शिकण्यासारख्या ज्या काही महत्वाच्या गोष्टी आहेत त्यांचा परिणाम वाचकांवर व्हावा तितका सहजच झाला नसता; कारण मन म्हणते 'ऊं:! ही नुसती कल्पकथा आहे! असे काही खरोखर थोडेंच घडले आहे! प्रत्यक्षाच्या व्यवहारात अशा भाकडकथांचा तो काय उपदेश घ्यायचा? स्वप्नात तीन फुटांच्या खोलीत तीन हजार शिपाई शिरलेले दिसतात. बिछान्यावर असता स्वत:ला डोहात फेकलेले दिसते; पण म्हणून जागें होताच त्या डोहात आपण पडलो आहोत, असेच समजून

तरण्यासाठी कोणी पोहू लागतो थोडाच! स्वप्नातला चुटका सर्वस्वी स्वप्नापुरताच! कल्पित गोष्टींचा चटका मुख्यत: मनोरंजनापुरताच!’

यासाठी व्यवहारात घेण्यासारखा उपदेश मनावर पक्का ठसविण्याच्या कामी नुसत्या भावना खळबळून सोडणाऱ्या अरेबियन नाइटसारख्या कल्पित कथांचा जरी थोडाबहुत उपयोग होतो तरी त्यांच्याहून किती तरी पटीने इतिहासात जशा ज्या घटना खरोखरच घडलेल्या असतात त्यांची पकड भावनेवर नव्हे, तर बुद्धीवरही अधिक पक्केपणी बसते. कोणतेही सत्य मनावर बिंबवावयाचे झाले तर ते मूलत:च बव्हंशी असत्य असलेल्या कल्पित कादंबरीपेक्षा, तितकेच भावनोद्दीपक असताही अक्षर नि अक्षर सत्य असणाऱ्या ऐतिहासिक घटनेनेच अधिक परिणामकारकपणे बिंबविले जाऊ शकते.

ही ताबुतांची गोष्टही कादंबरीसारखीच अत्यंत चित्तवेधक असताही इतिहासाइतकीच सत्य आहे.

त्यातही गिबन, सेल प्रभृती अनेक इंग्रजी इतिहासकारांच्या नि कुराणशरीफच्या अभ्यासकांच्याकडे न जाता आपण ही ताबुतांची गोष्ट हेतूत: जस्टिस अमीरअल्लीसारख्या निष्ठावंत पण सुविद्य मुसलमानी लेखकाच्याच तोंडून ऐकू म्हणजे त्यायोगे ती सांगताना बिनमुस्लिम लेखकांनी ती जाणूनबुजून चुकलेली सांगितली अशी शंका आपणांस वा दुसऱ्यास घेण्याचें फारसे कारण उरणार नाही.

महंमद पैगंबरांनी, ज्या वेळी ते अत्यंत हीन स्थितीत होते आणि त्यांच्या गावीही ते पैगंबर - ईश्वरदूत - म्हणून जेव्हा बहुतेकांस माहीत नव्हते त्या वेळी एक होतकरू, देखणा नि प्रमाणिक मुलगा पाळला होता. त्याचे नावं अल्ली. त्यास पुढे महमंद पैगंबर यांनी आपल्या पुत्राच्या ठायी मानले, कारण पैगंबरास पुत्र नव्हता. पुढे महंमदानी आपली मुलगी फातिमा हीस त्या तरुण अल्लीलाच देऊन त्यास आपला जावईही केले.

महंमदावर आलेल्या अनेक संकटात अल्लीने त्यास सोडले नाही. अरबांनी महंमदाचे पैगंबरत्व मान्य केले तेव्हा त्याच्या वाढत्या वैभवासह अल्लीचेही महत्त्व वाढत गेलें. पण महंमद पैगंबर सन ६३२ त वारले. तेव्हा त्यांच्या गादीवर अल्लीलाच हक्क आहे असे त्याच्या पक्षाच्या लोकांचें मत असतानाही खलिफापदावर दुसऱ्याच गृहस्थाची निवड विरुद्ध पक्षाने केली.

येथूनच या दोन पक्षांत तुमुल युद्धास आरंभ झाला. अल्लीच्या विरुद्ध असलेल्या पक्षाचे पुढारीपण मोअविया नावाच्या बलाढ्य सेनानीने स्वीकारून अल्लाला रणांगणात हतवीर्य केले आणि शेवटी मुसलमानांतील काही कटवाल्यांनी ह्या मुसलमानी पैगंबराच्या अत्यंत विश्वासू आणि पुत्रवत्मानलेल्या जावयाची सन ६६१ त क्रूरपणाने हत्या केली! आणि तीही केव्हा? तर तो सत्पुरुष अल्ली, पैगंबराचा कृतकपुत्र, मुसलमानांचा खलिफा, मुख्य मशिदीत ईश्वराची प्रार्थना करीत असताना! मुसलमानी धर्मशास्त्राप्रमाणे निष्ठेने वागणाऱ्या मनुष्याचा देव पाठीराखा असतो, त्यास विजयच मिळतो, अशा समजुती, या जगातील विजयाच्या अर्थी तरी, किती पोकळ आहेत हे या घटनेवरून स्पष्ट होत नाही काय? कुराण अल्लीच्या बाजूस होते; पण यश, निदान भौतिक यश तर मारेकऱ्याच्या सुऱ्यास मिळाले! कुराणाचे प्रार्थनामंत्र त्या

अल्लीच्या ओठावर असताच मारेकऱ्याचा सुरा त्याच्या हृदयात घुसला. ते कुराणाचे मंत्र त्यास ह्या जगात तरी वाचवू शकले नाहीत!

१.१०.१ राजपुत्र हसन-हुसेन

अल्लीला, महमंद पैगंबरांच्या फातिमा नावाच्या ज्या मुलीशी त्याचे लग्न झाले होते, तीपासून हसन आणि हुसेन हे दोघे पुत्र झाले. अल्लीला वर सांगितल्याप्रमाणे मारेकरी घालून ठार मारल्यानंतर त्याच्या प्रतिपक्षाने मोअवियाचे खलिफापद मान्य केले. परंतु अल्लीच्या पक्षाच्या मते खलिफापद हे महंमद पैगंबराच्या वंशातच राहावे असे असल्याने आणि अल्लीचे जे वरील पुत्र तेच महंमद पैगंबराच्या वंशाचा उरलेला अंकुर ठेवण्याची अल्लीच्या पक्षाने पराकाष्ठा चालविली. अल्ली ठार मारला जाताच त्यांनी हसनला खलिफा म्हणून घोषित केले. पण तिकडे मोअविया हा प्रबळ सैन्य घेऊन त्यांच्यावर चालून येत आहे असे कळताच त्यांची गाळण उडाली. पैगंबराचा हसन हा नातू असला तरी ते दैवी नाते ह्या मानवी जगात प्रबळ असलेल्या सैन्यावाचून अगदी दुबळे ठरले; आणि हसनला खलिफापदावरील आपला अधिकार सोडून देऊन मोअवियास एका वर्षाच्या आत शरण रिघावे लागले. दोन्हीं पक्षांचा करार झाला तो इतकाच की, मोअवियानेच खलिफा व्हावे. पण त्याच्या मृत्यूनंतर मात्र पैगंबराचा दुसरा नातू जो हुसेन त्याला खलिफा नेमावे.

अशा रीतीने मोअविया हाच शेवटी मुसलमानी साम्राज्याचा एकमेव नि अप्रतिरथ खलिफा झाला. यश त्याला आले! तो कोणी मोठा धर्मभीरू, कुराण निष्ठेने पाळणारा, न्यायी, सदाचारी होता म्हणून का त्याला हे अप्रतिम यश येऊन तो कुराण मानणाऱ्यांचा मुख्य राज्याध्यक्षच नव्हे तर धर्माध्यक्षही झाला? मुळीच नाही! यच्चयावत् मुसलमानांचा अगदी निर्विवादपणे झालेला आणि अत्यंत प्रबळ ठरलेला असा जो पहिला खलिफा, तो हा मोअविया कसा होता याविषयी अमीर अल्लीच म्हणतात -

'ज्याचे मित्रत्वी राखता येणे कठीण जाई किंवा ज्याचे शत्रूत्वी डोईजड होई त्याचा त्याचा विषाने वा खंजिराने त्या मोअवियाने घात केला आणि करविला. हत्या ही त्याच्या अंगवळणीं पडलेले एक प्रबळ हत्यार होते. त्याच्या सत्तेला अडथळा करू लागेल अशी वाटेल ती कुराणातील दैवी वा व्यवहारातील मानवी आज्ञा वा आचार झुगारून देण्यास तो कमी करीत नसे. पण सोईस्कर असल्यास कुराणातील आचार बाह्यत: पाळण्याचे सोंगही असे वठवून देई की यंव! हा केवढा दैवदुर्विलास होय की, ज्यांनी प्रत्यक्ष महमंद पैगंबराचा छळ केला तेच त्याच्या वंशजांच्या पैतृक संपत्तीचे नि राज्याचे वारस ठरावे! आणि ज्यांनी मूर्तीपूजाकंचा पक्ष घेतला तेच महंमदाच्या मूर्तीभंजक मुसलमानी धर्माचे खलिफा - धर्माध्यक्ष - व्हावे!' (हिस्टरी ऑफ दि सारासेन्स पृ. ७१ नि ८२).

पण ऐहिक दृष्टीने पाहता मोअवियाला हे यश कसे आले ते अगदी सूर्यप्रकाशाइतके स्पष्टपणे दिसू शकते! तो अत्यंत धाडसी, राजनीतिपारंगत, शूर, कारस्थानी पुरुष होता. ऐहिक राज्यें जिंकण्यास जे गुण अवश्य ते त्यात होते. त्याचे सैनिक झुंझार असून, शस्त्रास्त्रें उत्कृष्ट असत, म्हणून ऐहिक राज्य जिंकण्याच्या कामी त्याला यश आले. आणि पैगंबराचा दैवी वंश तिकडे धुळीस मिळत असता मोअवियाने स्थापिलेले दमास्कसचे मुसलमानी साम्राज्य नि

धर्माध्यक्षत्वाचे ते खलिफापद त्याच्या साध्या मानवी वंशात शंभर वर्षे अव्याहतपणे नांदत राहिले!!

हसनच्या हातून खलिफापद नि साम्राज्य छिनावून घेऊनच मोअविया स्वस्थ बसला नाही. थोड्याच अवधीत त्याचा मुलगा येझिड याच्या कारवाईने हसनला विष पाजून ठार मारण्यात आले! पैगंबराचा - देवदूताचा तो प्रत्यक्ष नातू पण त्याला ही वाचविण्यासाठी महमद पैगंबर देवापाशी मध्यस्थी करू शकले नाहीत - देवाने मागे अल्लीला कटवाल्यांच्या खंजिरास मारू दिले तसेच आता त्या सुष्ट हसनलाही विषाच्या पेल्यास पिण्याआधी एकवार देखील सावध न करता दुष्टांच्या घातास बळी पडू दिले!

राहता राहिला महंमदचा दुसरा नातू हुसेन. खलिफा मोअवियाने पूर्वी करार केला होता की, त्याच्या मागे खलिफापदावर नि साम्राज्यपदावर हुसेनला स्थापिले जाईल! पण त्याचा वडील भाऊ हसन त्याला विषप्रयोगाने ठार केल्याबरोबर हा करारही मोडून खलिफा मोअवियाने आपल्यामागे आपला पुत्र येझिड ह्यासच खलिफापद मिळावे म्हणून निश्चिले आणि मुसलमानी साम्राज्यातील मशिदीमशिदीतून येझिडला खलिफा करण्याची ग्वाही दिली गेली. सैन्याने नि राजधानीने तीच शपथ घेतली. पराक्रमी मोअविया सन ६८० मध्ये वारताच त्याचा हा सवाई पराक्रमी पुत्र येझिड, राजधानी दमास्कसमध्ये, आपल्या पित्याच्या विस्तीर्ण साम्राज्याचा धनी नि मुसलमानी धर्माचा धर्माध्यक्ष झाला!

१.१०.२ खलिफा येझिड

ह्याच येझिडने महंमद पैगंबराच्या एका नातवास, हसन यास, विषप्रयोग करवून मारले हे वर दिलेच आहे. महंमद पैगंबराचा दुसरा नातू हुसेन, त्याला खलिफा नेमण्याचा झालेला करार लाथाडून आता तोच येझिड खलिफा झाल्यामुळे हुसेन जातीचे नि पक्षाचे लोक अर्थातच फार चिडले. त्यांच्यापैकी इराकच्या लोकांनी तर हुसेनला बंड करून उठण्यास खूपच भर दिली. 'आपण आमच्या प्रांतात पाऊल टाकताच सारी जनता एका माणसासारखी बंड करून उठेल! आपल्या येण्याचा काय तो अवकाश!' असे उत्क्षोभक निरोप हुसेनला येत राहिले! त्यासरशी त्या निरोपावर विश्वासून आपल्या खलिफापदाचा येझिडने छिनावून घेतलेला हक्क रणांगणावरच परत मिळवीन अशा निश्चयाने हा पैगंबराचा धर्मशील नातू हुसेन इराककडे उघडपणे चालून गेला. त्याच्याबरोबर त्याचे नातलग, दोन मोठे मुलगे, काही निष्ठावंत अनुयायी, बायकामुले, इतकी मूठभर सेना काय ती होती!

१.१०.३ हाय हसन ! हाय हुसेन !

येझिडला तर हेच पाहिजे होते! तो जितका पराक्रमी तितकाच लुच्चा! त्याने साऱ्या मुसलमानी साम्राज्यात असा दरारा बसविला होता की त्याच्या वर्तनात तो कुराणाच्या आज्ञांचा उपमर्द जमेल तेव्हा करीत असताही तोच खलिफा धर्मनिष्ठांचा धर्मगुरू! - म्हणून सारा मुसलमान त्याच्यापुढे चुपचाप गुडघा टेकीत होता. लाखो मुसलमानांची सहानुभूती प्रत्यक्ष महंमद पैगंबराच्या त्या संत्रस्त असताही सत्यपरायण राहाणाऱ्या नातवाकडे - हुसेनकडे - होती. पण खलिफा येझिडच्या विरुद्ध ब्र काढण्याची कोणाची छाती होईना! अशा स्थितीत हुसेन

बंड करून उठतो आहे हे पाहून खलिफा येझिड उलट संतापला! गुप्त हस्तकांकरवी उत्क्षोभक बातम्या त्याने होऊनच हुसेनला चहूकडून धाडविल्या की, 'या! आम्ही येझिडविरुद्ध तुम्हांस तत्काळ मिळतो!!' त्या निरोपास सत्य मानून तो सत्यपरायण हुसेन या मूठभर बाजारबुणग्यांसारख्या टोळीनिशी जो जो पुढे चालला तो तो त्याला कोणी अडविण्यास येईच ना! त्यालाही हे आश्चर्यच वाटले! निष्ठावंत भाविक मुसलमान म्हणू लागले 'अल्ला सत्याचा अभिमानी. प्रत्यक्ष पैगंबराच्या नातवाविरुद्ध असणाऱ्या शत्रूंचे डोळे अल्लाने अंधळे केले, बुद्धि भ्रंशिली! नाहीतर खलिफा येझिड असा नांगी टाकून बसणार प्राणी नव्हे! देवाचा अद्‌भूत चमत्कार आहे हा!'

तो अद्‌भूत चमत्कार होता खराच! पण तो देवाच्या दयेचा नसून येझिडच्या राजनीतीचा! कारण हुसेनला असे खोट्या आशेच्या मागे लावीत त्याने अशा ठिकाणी आणून सोडले की, जिथे निराशेच्या जाळ्यात तो पैगंबराचा नातू अचानक नि पुरतेपणी सापडावा.

इराकच्या प्रांताने त्यास बोलावले होतें. जायचेच काय ते कठीण काम. तिथे जाताच तो प्रांतचा प्रांत 'अल्ला हो अकबर' करून हुसेनसाठी उठणार. ह्या अपेक्षेतील कठीण काम तेच पार पडले. हुसेन इराकमध्ये प्रवेशेतो त्याला कोणीही अडविले नाही. पण इराकमध्ये बंडाचा झेंडा घेऊन त्याने पाय ठेवताच जें सोपें वाटले तेच काम कठीण ठरले- हुसेन कान देऊन ऐकत राहिले पण इराकमध्ये निजलेल्यांची झोप मोडण्याइतकी देखील गडबड कुठे ऐकू येईना. 'हुसेन की जय' गर्जत एकही तरवार म्यानातून खणखणेना!

तो तरवारी खणखणल्या; तीरही सों सों सुटत चालले! पण हाय हाय! ते हुसेनला साहाय्य देण्याचे वचन दिलेल्या मुसलमानांचे नसून त्या लबाड खलिफा येझिडने हुसेनला अचानक गाठून कापून काढण्यासाठी धाडलेल्या मुसलमानी सैन्याचे होते!

'विश्वासघात!' हुसेनच्या टोळीत एकच हाहाकार उडाला. निरुपायाने एका गावच्या आश्रयास आपले तंबू ठोकून त्यातल्या त्यात रचता येईल तितका व्यूह रचून हुसेनने ठाण मांडले. शत्रूने वेढ्याची तात त्या ठाण्याच्या गळ्याभोवती घातली!

१.१०.४ करबलाची लढाई नव्हे, कत्तल!

त्या जागेचें नाव करबला होते. खलिफा येझिडने हुसेनला त्या पिंजऱ्यात कोंडण्यासाठी जो सेनानी धाडला होता, त्याने हुसेनच्या टोळीवर चढून न जाता त्याचा छळ करावयाचाच तेवढा विडा उचलला होता. हुसेनची ती मूठभर टोळी - ती जरी तरवार उपसून उभी होती तरी तिलाही शत्रूवर चालून जाणें अशक्य होते. लढाईचा प्रश्नच नव्हता तो! शत्रूने हुसेनचें पाणी तोंडले, दुरून तीरांचा वर्षाव चालविला. दिवसामागून दिवस हुसेनचे लोक पाण्यावाचून तळमळू लागले. शत्रूशी हुसनने बोलणे केले, 'मला सुखरूप परतू द्या - मी लढणार नाही!' पण त्याच्या लढाईला भीत होता कोण! महमंद पैगंबराचा तो नातू, हजारो मुसलमान पैगंबराच्या ज्या वंशास दैवी अंश मानीत त्या वंशाचा तो राजपुत्र! ...पाण्यावाचून तडफडू लागला, 'मी शरण येतो-पण मला खलिफा येझिडकडे न्याल ते बंदिवान म्हणून नेऊ नका. तर माननीय वीरपुरुष म्हणून न्या!' पण त्यास बंदिवानच नव्हे तर नीच, पापी म्हणून, अपराधी म्हणून आणा;

आणला तर! उत्तम मार्ग म्हणून जिवंत आणूच नका! हीच तर त्याच्या शत्रूची -खलिफा येझिडची - आज्ञा होती! शेवटी तो न्यायपरायण हुसेन म्हणाला, 'माझाच जीव तुम्हांस हवा आहे ना? मग हा मी पुढे येतो, मला मारा नि वाद संपवा. पण निरपराध लेकरांना नि स्त्रियांना तरी तहानेने तडफडत मारू नका. त्यांना सुरक्षितपणे वेढ्याबाहेर काढून द्या!' पण हीही विनंती खलिफाच्या सेनानीने अमानली! आता मृत्यूवाचून गत्यंतर नाहीसे पाहून हुसेन आपल्या अनुयायास सांगितले, तुम्ही व्यर्थ मरू नका, ज्यास जाणे त्याने मला सोडून जावे हेच उचित; त्यातच मला समाधान वाटेल!' पण कोणी गेला नाही. उलट आपल्या मुसलमानी धर्मसंस्थापकाच्या प्रत्यक्ष नातवावर तलवार चालविण्यास कचरून झुंजणे तर त्याच्या वतीनेच झुंजू अशा निश्चयाने येझिडच्याच सैन्यातील काही धर्मशील मुसलमान सैनिक हुसेनच्या छावणीत निघून आले.

तीरामागून तीर एकसारखा येझिडच्या सैन्यातून सुटत चालला. हुसेनच्या मूठभर लोकांतील वीरामागून वीर वेचक वेचक पडत चालला. शेवटी तो पैगंबराचा नातूही घायाळ झाला. त्याने पाणी मागितले. मोठ्या प्रयासाने पाण्याच्या प्रवाहाशी त्यास नेण्यात आले. तोच शत्रूंच्या तीरांची झोड उडालीं. तहान तहान करीत हुसेन पुन्हा तंबूच्या दाराशी आला. स्त्रिया ओक्साबोक्शी रडू लागल्या. हुसेनचे लढते पुत्र मरून पडले होते. एक अर्भक उरले, त्याचे शेवटचे चुंबन घेण्यास हुसेनने ते लेकरू उचलेले - तोच शत्रूने त्यास एका तीक्ष्ण बाणाने खिळून टाकले! त्यासरशी 'अल्ला' असे ओरडून तो राजपुत्र हुसेन तंबूपुढे मटकन बसला. पाणी पाणी!! एका सतीने प्रयत्नांची शर्थ करून एक पेला पाणी मिळविले.

पाणी! पाणी! त्या घायाळ राजपुत्राच्या हातात तो पाण्याचा पेला येताच त्याने तो पिण्यास आवडीने उचलला. घोट घेण्यास कोरड पडलेले तोंड पटकन उघडून आ केला; तोच पाण्याच्या घोटाआधीच शत्रूचा बाण नेमाका त्याच्या तोडात सूं सूं करीत शिरला. एक कर्कश किंकाळी फोडून वीरपुत्र तरवार उचलून उठतो तो चोहोकडून हाणा, मारा करीत शत्रू धावला नि हुसेन तरवारीच्या घावांनी छिन्नविछिन्न होऊन ठार झाला!

मुसलमानी धर्मसंस्थापकाच्या नातवाचे त्या मुसलमानांच्या दैवी खलिफाचे देहावर त्या मानवी खलिफा येझिडचे ते क्रूर मुसलमान थै थै नाचले, त्याच्या प्रेतास त्यांनी हाणले, ठोकरले, त्याचे शिर भाल्यास टोचून मिरवीत निघाले!! पण देवाने त्या 'दैवी' पण दुबळया खलिफाच्या साहाय्यार्थ हूं का चूं केले नाही! (अमीरअल्ली पृ. ८६) मानवी पण प्रबळ अशा खलिफा येझिडपुढे देवसुद्धा असंतोषाचा एक ब्रही काढू धजला नाही!

येझिडचा तो सेनानी ओबाइदुल्ला त्या राजपुत्र हुसेनची ती दुर्दशा पाहंता राहिला. त्याच्या त्या क्रूर सैनिकांनी हुसेनचे शिर आणून त्याच्यापुढे जेव्हा टाकले तेव्हा तो अगदीच पिसाळला. हुसेनविषयीचा त्याचा राग अनावर होऊन त्याने हातातल्या छडीने मृत राजपुत्राच्या कापून आणलेल्या रक्ताळ मस्ताकीच्या तोंडावर नि ओठावर सपासप मारले!

येझिडच्या त्या क्रूर सैनिकांत देखील ते बीभत्स दृश्य पाहून हळहळणारा एक तरी प्राणी होता हीच गोष्ट विशेष. तो एक वृद्ध मुसलमान पुटपुटला, 'हाय हाय! दैवी पैगंबराच्या ह्याच लाडक्या नातवाच्या ह्याच ओठांचे, त्या पैगंबराचे ओठ चुंबन घेतांना मी स्वत: पाहिले होतें!!

हुसेनच्या स्त्रियांना, फाटकीतुटकी लक्तरें नेसलेल्या, मळलेल्या, पाण्यासाठी तळमळलेल्या त्या मुसलमानी पैगंबराच्या मुलीं - सुनांना, मुसलमान सैनिकांच्या पाहऱ्यात येझिड खलिफाकडे धाडण्यासाठी दमास्मकला पाठविलेल्या टोळीच्या पुढे भाल्यावर टोचलेले हुसेनचे मस्तक मिरवत चालविलेले होते! करबलाच्या अत्यंत क्रूर कत्तलीचा तो विजयध्वज होता!!

खलिफा येझिडच्या भव्य राजवाड्याच्या तटाखाली भिंतीला टेकून महंमद पैगंबराच्या त्या मुली - लेकी - सुना लक्तरें नेसलेल्या, मळलेल्या, हुसेनचे ते कापून आणलेले मस्तक ज्यांच्यापुढे पडले आहे अशा त्या राजस्त्रिया ओक्साबोक्शी रडत बसल्या! आपले केस तोंडतोडून मोठमोठ्याने त्यांनी एवढा आक्रोश मांडला की, सारी राजधानी रडू लागली, चिडू लागली, येझिड देखील थोडा गडबडून गेला, त्याने त्यांची झाली ती निर्भर्त्सनाच बस झाली असे समजून त्यांना परत मक्कामदिनेकडे आपापल्या गावी जाऊ दिले.

अशी करबलाची कत्तल झाली! मुसलमानी पैगंबराचे प्रत्यक्ष नातू जे हसन-हुसेन त्या राजपुत्रांचा असा अत्यंत शोचनीय शेवट झाला! महंमदाच्या वंशाची करबलाला अशी दुर्दशा झाली, असा नायनाट झाला! तीच करुणकथा आठवून आठवून करबलाच्या त्या कत्तलीच्या दिवशी प्रतिवर्ष कोट्यवधी मुसलमान ताबुतांच्या स्मृतिदिनी ‘शोक! हा, शोक!’ असे वारंवार आक्रंदत धायधाय रडू लागतात. करबलाची हीच करुणकथा ताबुताची गोष्ट होय! हसन-हुसेनच्या या हृदयद्रावक शेवटाचा तो शोकदिन असतो, ते दुःखस्मारक असते!

हुसेनच्या ह्या दुर्दशेच्या बातमी पोचताच मुसलमानांची जीं प्रमुखतम धर्मक्षेत्रें नि पैगंबर महंमद स्वतः जीत राहत, त्या मदिना नगरीतील लोक अत्यंत खवळून गेले. त्यांनी येझिडचे खलिफापद रद्द केले नि त्याचा अधिकारी पिटून घालविला. ही बातमी पोचताच तो पराक्रमी येझिड डिवचलेल्या सिंहासारखा चवताळला आणि सिंहाहूनही हिंस्त्र अवतार धरून ससैन्य मदिनेवर येऊन कोसळला! त्याच्या क्रोधाने तो सारा अरब देश थरथर कापू लागला. येझिड, मुसलमानी साम्राज्याचा मुख्य धनी, मुसलमानी धर्माध्यक्ष खलिफा पण त्या मुसलमानी खलिफानेच मुसलमानी धर्मक्षेत्राची राखरांगोळी उडविली! महमंद पैगंबराचे निवडक अनुयायी लहानमोठे वेचून वेचून कत्तल करण्यात आले. जे उरले त्यांना दास बनविण्यात आलें. त्यांच्या मानेवर डाग देऊन ठेवले. अल्लीच्या खिलाफतीपासून जीं रुग्णालयें, सार्वजनिक कार्यालयें, उठविलेलीं होतीं ती सारीं धुळीस मिळविलीं; फार काय - त्या मुसलमानी पुण्यक्षेत्रातील ती पैगंबराची पुण्यतम मशीद, तिची खलिफा येझिडने घोडशाळा बनविली, नि पवित्र स्थलांची अनन्वित विटंबना केली! (हिस्टरी ऑफ सारासेन्स, पृष्ठ ८८) मदिनेला धुळीस मिळवून येझिड मक्केवर चालून गेला आणि येथील पवित्र ‘काबा’ आणि इतर पुण्यस्थळें यांचीही यथेच्छ नासधूस करण्यात आली!

येझिड हाच शेवटी अप्रतिरथ खलिफा ठरला. ऐहिक राज्य, यश, दरारा, विजयश्री ही सारी त्याच्या पायाशी कुर्निसात करीत होती.

हा एवढा विजय त्या येझिडला मिळाला आणि हसन-हुसेनादिक पैगंबराच्या पुत्रपौत्रांचीही धुळधाण झाली. का बरे? येझिड हा त्या हसन-हुसेनहून कुराणाच्या आज्ञा अधिक एकनिष्ठपणे पाळीत होता, कुराण्याच्या सदाचारांत अधिक निष्ठावंत वा मानवी दृष्ट्या अधिक न्यायी होता

म्हणून का हसन-हुसेन नाश पावले नि येझिड विजयी झाला? नव्हे. नव्हे! त्या खलिफा येझिडच्या धर्मनिष्ठेविषयी मुसलमानी ग्रंथकारही काय म्हणतात ते स्वतः जस्टिस अमीरअल्लीच थोडक्यात असे समारोपतात -

'खलिफा येझिड क्रूर नि विश्वासघातकी होता. मुसलमानी धर्मात अत्यंत पातक जें गणले ते मद्यपान, पवित्र मशिदींची विटंबना, हत्या, विषप्रयोग, हलकट व्यसनें इत्यदि धर्मबाह्य दुराचारांनी ग्रस्त असा हा खलिफा येझिड मुसलमानी धर्मपुरोहितांची चेष्टा करण्यासाठी एका माकडास मुल्ला मौलवीचे सोंग देववून एका सजविलेल्या गाढवावर बसवी नि त्यास आपण जाई तेथे मागेमागे मिरवीत चालवी!!'

महंमद पैगंबराने आपला मूर्तीभंजक धर्म स्थापिल्यानंतर, पूर्वी मूर्तीपूजक धर्मास पाळीत असलेल्या मक्केवर हल्ला केला, ते नगर जिंकले नि स्वतः तेथील जुन्या मूर्ती धडाधड फोडून तोडून टाकल्या. जयोन्मादांत मुसलमान ओरडले, 'हे पाहा तुमचे लाकडी दगडी देव! महंमदाच्या हातोड्याखाली चूर्ण झाले! किती दुबळे हे देव!!' (हिस्टरी ऑफ सारासेन्स, पृ.१६) महंमदाचे हे तर्कशास्त्र खरे होते.

महंमद पैगंबराने मूर्तीपूजकांच्या देवास दुबळें म्हटले आणि मूर्तीभंजक देवाच्या मशिदी बांधल्या, पण खलिफा येझिडने त्या मशिदी उद्ध्वस्त करून त्यांच्या घोडशाळा केल्या, ती मक्कामदिना धुळीस मिळविली, त्या मूर्तीभंजक पैगंबराच्या वंशाचा क्रूरपणे नायनाट केला! - मग आता त्याच तर्कशास्त्राने देवही तितकाच दुबळा आहे? हातोडा धडधाकटा असला की तो मूर्तीपूजकाच्या देवळासारखाच मूर्तीभंजकाच्या मशिदीही चूर्ण करतो, त्यांचे वंशज निर्वंश करतो? खरा देव महंमदाचा हातही धरीत नाही - येझिडचाही नाही! ऐहिक राज्य, ऐहिक विजय, ऐहिक सत्ता, ज्यांच्या हाती तीं तीं ऐहिक साधने प्रबळ त्यांच्याच हाती पडणार. मग ते पुराणांत विश्वसोत वा कुराणांत! आध्यात्मिक मोक्षाचा प्रश्न ह्या लेखांचा विषयच नाही.

यज्ञपूजक इंद्राचे अनुयायीच विजयी होतात हीं पुराणवचनें जशीं अनुभवाने अतथ्य ठरलीं तशींच यज्ञध्वंसक मूर्तीभंजक अल्लाचे अनुयायीच 'फत्ते' पावतात ही कुराणवचनेंही अतथ्यच ठरलीं आहेत. ज्यू लोकानांच जगाचे राज्य देईन म्हणून 'जेहोवा'ने बायबलांत वचनें दिली. पण आज जगात जर कोणाचे टीचभरही राज्य नसेल तर ते 'ज्यू'चेंच!

जर वेद, कुराण, बायबल, तौलिद, इंजिल प्रभृती धर्मग्रंथ, त्यांचे त्यांचे अनुयायी मानतात तसे ईश्वरप्रदत्त, ईश्वरकृतच असते तर ईश्वराने त्यांची वचने अशी खोटीं पडू दिली नसती! त्यांच्या पैगंबरांच्या नि ऋषींच्या वंशाची अशी धुळधाण उडू दिली नसती. कधी पुराणाचे आचार पाळणाऱ्यांचाही सत्यनाश; कधी कुराणांचे आचार पाळणाऱ्यांचाही सत्यनाश कधी बायबलवाल्यांचीही दुर्दशा! किंबहुना या धर्मग्रंथात 'गाय पूजा' नि त्या धर्मग्रंथात 'गाय पुजू नकोस, खा!' अशा धडधडीत उलटसुलट फसवेगिरीच्या आज्ञा देऊन मनुष्यांत नसता कलह चेतविण्याचे दुष्ट काम निदान देवासारख्याने तरी करावयास नको होते!

पण देवाने ते केले हे म्हणण्यातच खरी चूक आहे. हे सारे वेद, बायबल, कुराण प्रभृती धर्मग्रंथ मनुष्यकृत आहेत. त्यांतील अनेक वचनें जी आज खोटी पडली आहेत ती टाकून, जें ज्ञान आज लटके ठरते ते सोडून, आजही जें उपयोगी वा सत्य वाटते तेवढे मानावे हेच उचित.

कोणत्याही मानवी ग्रंथाप्रमाणेच तेही आहेत. एवढे मानताच ते ग्रंथ मुनष्यजातींचीच ऐतिहासिक नि सामाइक संपत्ती होते. देवाचे नावे डोकी फोडणे बंद पडते. आपण सर्वांनीच बाबीलोनच्या इष्टिका ग्रंथाप्रमाणे, त्यांस सादर संरक्षावे, साभार आदरावे, सावधान अभ्यासावें; पण देव न्यायाचा वाली आहे, सत्य पक्ष विजयी होतोच, पुराण वा कुराणवाल्यांचा जय हा ठेवलेलाच प्रभृती मिथ्या आशांवर न विसंबता राज्य संपादिणे वा जोडे शिवणे - तर त्या ऐहिक साध्यांस ज्या ऐहिक साधनांची आवश्यकता प्रत्यक्षपणे भासते ती साधने संपादावी.

ऐहिक जगापुरता खरा धर्म म्हणजे ऐहिक विज्ञान, (एक्सपेरिमेंटल सायन्स) हेंच होय.

***

१.११ 'तोतया' राजा झाला!

चितेरून उठलेले प्रेत !

नागा गोसाव्यास गादी !

बारा वर्षे आपलीच ओळख विसरलेला राजकुंवर

आपल्या पतीसच तोतया पती ठरविणारी राणी

मरून बारा वर्षे झालेल्या भावास भेटणारी बहीण !

वरील मथळ्यांपैकी कोणताही एक मथळा जरी एखाद्या कथेस देता आला तरी ती कथा मनास चटका लावून सोडती; मग हे सगळी मथळे ज्या कथेस लावता येतात असे कथानक कल्पित असले तरीही किती रम्याद्भुत (रोमँटिक) असले पाहिजे!

मग वरील सर्व चमत्कारिक घटनांनी परिपूर्ण असे कथानक जर कल्पित नसता खरोखरच घडलेले असेल तर तो योगायोग एक अलौकिक आश्चर्यच नव्हे काय? ब्रह्मदेवच कादंबऱ्या लिहू लागला तर इतिहासदेखील कादंबरीहूनही रम्याद्भुत झालाच पाहिजे! केव्हा केव्हा घटनाच (फॅक्ट) कल्पिताहूनही आश्चर्यकारक असते खरी!

बंगालमध्ये अलीकडेच जो 'भोवाल संन्यासी' नावाचा खटला निकालात निघाला आणि न्यायालयात पुराव्याची सूक्ष्मातिसूक्ष्म छाननी होऊन त्याच्या स्वत:च्या पत्नीनेही 'तोतया' म्हणून नाकारलेल्या एका राजकुंवरास खरा राजपुत्र म्हणून जें ठरविण्यात आले, ती घटनाही असेच एक, कल्पित कथांनासुद्धा मागे सारणारे, आश्चर्य आहे!

१.११.१ तोतये !

कोणत्याही तोतयाची कथा बहुधा मुळातच थोडीबहूत आश्चर्यकारक असणारच! मग तो तोतया लबाड असो, किंवा त्याला तोतया ठरवू पाहणारे लबाड असोत. हे खरे की खोटें, याविषयी तुमुल कुतूहल वाटू लागले, की त्या प्रश्नाचा मनास चटका लागल्यावाचून राहत नाही. तोतयाचा प्रश्न मुळातच 'हे खरे की खोटें' असे कोडे घालणारा असल्यामुळे तोतयांच्या कथा लोकांना हटकून आश्चर्यकारक वाटतात. ते कोडें उलगडेतो सहस्त्रावधी लोकांच्या मनास सारखा चटका लावून सोडतात. कित्येकदा तोतयांनी लक्षावधी लोकांना चकविले आहे. कित्येकदा लक्षावधी लोकांनी खऱ्यालाच तोतया ठरविले आहे!

१.११.२ मेलेल्यांचे तोतये

उदाहरणार्थ, पानपतच्या संग्रामाची गोष्ट घ्या. सुप्रसिद्ध भाऊसाहेबांच्या तोतयाचा झालेला बोलबाला, सहस्त्रवधी मराठ्यांना तो खराच भाऊसाहेब म्हणून पडलेला भ्रम, पुण्यावर चालून येण्याची धमक यावी इतका त्याच्या हाताखाली त्याला खराच भाऊसाहेब समजून जमलेला दळभार, फार काय, प्रत्यक्ष पार्वतीबाईंना हा आपला खराच पती असावा असा झालेला संदेह, या गोष्टी प्रसिद्धच आहेत! चकला नाही असा 'भला बुद्धिचा सागर' नाना फडणवीसच काय तो

होता! म्हणून शेवटी सर्व राष्ट्रास निर्विवाद वाटावा अशा पुराव्याने तो भाऊसाहेब नसून तोतयाच आहे असे उमगले आणि त्याचे डोके मेखसूने फोडून त्या तोतयास देहान्त शासन देण्यात आले.

त्याच पानपतच्या संग्रामात पडलेले जे दोन वीर जनकोजी शिंदे नि यशवंतराव पवार ह्यांचे धामधुमीत निर्माण झाले होते आणि त्यांनी ग्वाल्हेरच्या नि धारच्या संस्थानांवर अधिकार सांगून बरीच गडबड माजविली. त्यांचेही कपट शेवटी असेच उघडकीस आले तरी काही काळ अनेक लोकांना त्यांनीही भुरळ पाडलीच होती!

१.११.३ इंग्लंडमधील एक उदाहरण

आपल्याइकडेच अशा मोठमोठ्या ऐतिहासिक व्यक्तींचे नामधारी तोतये उत्पन्न होऊन सहस्त्रावधी लोक फसत गेले असे नसून, तोतयाच्या मायाजालात युरोपमधील जनताही वारंवार अशीच कशी फसते, सामान्य जनांची चमत्कार लोलुपतेची सहज प्रवृत्ती 'तोतया' उठताच युरोपमध्येही कशी उत्तेजित होऊन उठते, याचेही एक उदाहरण म्हणून सर रॉजर 'टिचबोर्न' या मनुष्याचे प्रकरण सांगता येईल. आपण सर रॉजर टिचबोर्न हेच असून कित्येक वर्षांपूर्वी नाहीसे झाल्यामुळे बिनवारशी समजली जाणारी मत्ता आपल्यास मिळावी असा एकजणाने दावा आणला. त्यावर प्रतिवादीचे म्हणणे पडले की, हा मनुष्य खरा बेपत्ता झालेला सर रॉजर टिचबोर्न नसून क्वीन्सलंडमधील 'वाग्गावाग्वा' नावाच्या गावातील एक खाटीक आहे! सर रॉजर सडपातळ होते तर हा लठ्ठ, ते फ्रेंच भाषापंडित तर ह्याला फ्रेंचचे अक्षर बोलता येईना, ते सुशिक्षित नि सभ्य तर हा निरक्षर नि अडाणी. सर रॉजरच्या कुटुंबातील बहुतेक मंडळींनीही तो तोतयाच आहे असे स्पष्ट सांगितले. पण तरीदेखील तोच सर रॉजर आहे असे प्रामाणिकपणे वाटणाऱ्या जवळजवळ शंभर भिन्न भिन्न वर्गाच्या प्रमुख गृहस्थांनी तोच खरा सर रॉजर असे न्यायालयात शपथेवर सांगितले! फार काय, सर रॉजरची प्रत्यक्ष मातासुद्धा चकली. तिच्या पोटच्या मुलाची खूण जी कानाची विशेष ठेवण ती त्या मनुष्याचे कान बघताच तिला तंतोतंत पटली आणि प्रथमदर्शनीच तो आपला पुत्र म्हणून त्या आईने जो ध्यास घेतला तो शेवटपर्यंत सोडला नाही. आईनेच मुलास ओळखले ह्या एका बातमीचा सामान्य जनतेवर इतका पगडा बसला की सहस्त्रवधी इंग्रज लोकांनी त्या मनुष्यासच खरा खरा सर रॉजर म्हणून उचलून धरले! सामान्य जनतेची समज काही काही प्रसंगी एक स्पर्शजन्य साथ कशी असते आणि पाचामुखी परमेश्वर ही म्हणसुद्धा भाबडेपणाचेच एक सूक्त कसे ठरते, ते इंग्लंडसारख्या प्रगत देशातील लोकही अशा हुल्लडीला जेव्हा बळी पडतात तेव्हा सहजी दिसून येते. शेवटी, जेव्हा तर जॉन कोलेरिजने त्या मनुष्याच्या इत्थंभूत वृत्ताचा छडा लावून ते कपट चव्हाट्यावर मांडले आणि त्या आईला एककल्ली वेडगळपणाची बाधा असल्याचे डॉक्टरांनी सिद्धिले, तेव्हाच काय तो अतोनात द्रव्याची राखरांगोळी करून शंभर दिवस अव्याहत चाललेल्या त्या खटल्याचा निकाल लागला आणि पंचांच्या एकमतानुरूप न्यायाधीशाने तो धाडसी मनुष्य सर रॉजर नसून एक लुच्चा तोतयाच काय तो आहे, असा निर्णय दिला!

१.११.४ मेलेल्यांचेच नव्हते तर मुळी जन्मलेच नाही त्यांचे सुद्धा निघालेले तोतये !

जन्मून हरवलेल्या किंवा मेलेल्या माणसांचे तोतये जसे इतिहासात प्रसिद्ध आहेत तसेच कित्येक वेळा न जन्मलेल्या व्यक्तींचेही तोतये निघाल्याचे इतिहास सांगतो! त्याचेही एक उदाहरण घेऊ. कोल्हापूरचे राजे संभाजी १७६० त निपुत्रिक वारले. त्या वेळी त्यांची धाकटी बायको कुसाबाई गरोदर होती. पेशव्यांचे फार दिवसांचे धोरण म्हणजे मराठ्यांच्या साम्राज्यातून पूर्वी फुटून निघालेल्या कोल्हापूरच्या राज्यास सातारच्या राज्यास पुन्हा जोडून टाकावे नि सारी महाराष्ट्रीय शक्ती एककेंद्री नि एकमुखी करावी, त्यास अनुसरून माधवराव पेशव्यांनी कोल्हापुरास औरस धनी ठरला नाही असे पाहून पूर्वीच्या अंतःकलहामुळे दोन झालेलीं, पण वस्तूतः एक राज्य असलेलीं, सातारा-कोल्हापूरचीं संस्थाने एकवटून मराठ्यांचे एकछत्र करावे असा घाट घातला. पण संभाजीच्या विधवा बायकांचा हट्ट की, कोल्हापूर निराळें ठेवावे. ह्यासाठी त्यांनी पत्र टाकले. राज्य निपुत्रिक हा प्रश्नच मिटला. कारण 'कुसाबाई वैशाख वद्य ७ इंदुवासरी प्रसूत झाली. राजकुंवर जन्मास आले. तुम्हां कारणे साखर धाडली आहे स्वीकारणे.' पण ह्या बातमीच्या खरेपणाचा पेशव्यांस संशय आला. तेव्हा रागावून आणखी एका पत्रात संभाजीच्या बायकांनी फटकारून लिहिले की, 'आमचे वंशी अशा क्लिष्ट कल्पना यामागे झाल्या नाहीत; पुढे होणे नाहीत. तुम्ही येऊन परीक्षा पाहून सांगणाराशी सांगावे. त्यांचे मुखें 'होय' म्हटल्याने हा राजा होतो नाहीतर ब्रह्मदेवाचे लिहिणे लटके पडते असे नाही!'

परंतु माधवराव पेशवे काही फसविल्याने फसणारे थोडेच होते! शोध लावून खरा प्रकार त्यांनी इतक्या पुराव्यासह उघडकीस आणला की, संभाजीच्या पत्नीने शेवटी आपल्या मुखें मान्य केले, 'कुसाबाईस पुत्र झाला ही आमची बतावणी खोटी!' तेव्हा मुळातच न जन्मलेल्या कोल्हापुरच्या राजाचा तो बनविलेला तोतया ते मूल खोटें पडले, त्याचे खरे आईबाप धरून आणले आणि त्यांना शासनही करण्यात आले. अशा खोडसाळ वर्तनाने जिजाबाई-कुसाबाईचा फार दुर्लौकिक झाला. पण पुढे तो क्षमा करून माधवराव पेशव्याने बाईस दत्तकाची अनुज्ञा दिली. (सरदेसाई मध्यविभाग ४ पृष्ठ १३४).

परंतु आपल्या वा इतर देशांच्या इतिहासामध्ये असे जे अनेक तोतये निघाल्याच्या मनोरंजक कथा आहेत, त्या सर्वांमध्ये ह्या बंगालमधील भोवाल संन्यासी खटल्यातील प्रकरणाइतके चमत्कारिक नि रोमहर्षण वृत्त अगदी विरळा! कारण ह्या प्रकरणी नुसता कोणी तोतया उभा राहिला किंवा कोण्या खऱ्या पुरुषावर तोतयेपणाचा आरोप आला इतकीच चमत्कृती नसून, त्यातील प्रत्येक घटना निरनिराळ्या प्रकारे तिच्या रम्याद्भुततेने मनास चटका लावून सोडणारी आहे.

१.११.५ भोवाल संस्थानच्या राजकुंवराचे प्रकरण : चमत्कार पहिला !

बंगाल्यात भोवाल नांवाचे एक, वर्षाचे साधारणतः आठदहा लाखांच्या उत्पन्नाचे, संस्थान आहे. त्याचे विगत स्वामी कै. राजेन्द्रनारायण राय ह्यांचा द्वितीय पुत्र कुमार रामेंद्र नारायण राय. त्यांची पत्नी विभावतीदेवी. वडील वारल्यानंतर आपल्या वाट्याच्या उत्पन्नाचा उपभोग घेत असता इ. स. १९०९ मध्ये कुमार रामेंद्र नारायण हे आपली पत्नी विभावतीदेवी हिच्यासह दार्जिलिंग नामे रमणीय थंड प्रदेशी वारापलट करण्यासाठी गेले. त्यांच्यासह त्यांचे मेहुणे

विभावतीचे बंधू सत्येन्द्रनाथ बानर्जी, कौटुंबीय चिकित्सक डॉ. आशुतोष, अनेक सेवकसेविका असा परिवारही होता. दार्जिलिंगला काही दिवस शीतल जलवायूचा उपभोग घेतात न घेतात तोच त्यांस अचानक संग्रहणीच्या रोगाने पछाडले. चिकित्सा होऊन त्या डॉ. आशुतोष प्रभृती मंडळींनी - काही अघोर कटामुळे असो वा नसो, पण राजकुंवरांना सोमल देण्यात आला! त्या विषाने जी बेशुद्धी आली तिचा विकोप होऊन शेवटी राजकुंवर वारले असे सर्वानुमते ठरले. पत्नी विभावती, तिचा तो भाऊ, तो डॉक्टर प्रभृती सर्वांनी मिळून रातोरात प्रेत स्मशानात नेण्याचे योजून घाईघाईने प्रेत हलविले. स्मशानात जाऊन चिता रचून प्रेत तीवर ठेवून आग जों लावणार तोच आश्चर्यकारक योगायोगाने अकस्मात्‌मोठें वादळ उठले. पाऊस धो धो करीत वर्षू लागला. सोसाट्याच्या वाऱ्यात उभें राहणेसुद्धा भयप्रद झाले. आग तर चितेस लागता लागेना. तेव्हा त्या स्मशानातील त्या भीषण वादळामधून आपला जीवच कसाबसा वाचविणे आधी अवश्य असे होऊन, प्रेत चितेवर तसेच ठेवून ती सारी मंडळी घाबऱ्याघाबऱ्या घरी परत आली. तोच एक दुसरा चमत्कार घडून आला. चितेवर ते प्रेत ठेवताच भयंकारी वादळी नि मुसळधार पाऊस असा अकस्मात् चालू होऊन त्या प्रेताचे अग्नीपासून रक्षण झाले, तसेच ती मंडळी त्या प्रेतास चितेवरच टाकून घरी पळून गेली असता, त्याच वादळात त्याच रात्री तिथे नागा संन्यासी काही दुसऱ्या चमत्कारिक योगायोगाने भटकत आले! क्वचित् राजकुंवरच्या घातच्या ह्या कटाची बातमी कटातीलच काही व्यक्तींच्या वेंधळेपणीने ह्या नागा संन्याशांना त्या स्थानी निवसत असता आगाऊ कळली असावी!

जें अघोर, त्याच स्थळी; जी अघोर, नेमक्या त्याच वेळी, जें अघोर त्याच संकटात उडी घेणे, सहन करणे, भटकत राहणे, आणि स्मशानी रानीवनी हिंस्र श्वापदांतून असे भटकत असता अनेक जीवांना दारूण संकटातून सोडविणे - हेंच ह्या अघोरपंथी, सर्वसंगपरित्यागी पण प्रबळ अशी एक संघटित मठसंस्था असलेल्या ह्या नागसंप्रदायाचे ब्रीद आहे!

१.११.६ तिसरे आश्चर्य

ते नागसंप्रदायी साधू त्या स्मशानात येऊन पहतात तो चितेवर 'प्रेत' म्हणून जें पडले होते ते अगदी प्रेतच नसून एक मरणासन्न बेशुद्धीतील माणूस होते! गाद्यागिरद्यांवर पथ्यपाण्याची पराकाष्ठेची व्यवस्था नि शुश्रुषा असताही अशा घातक बेशुद्धीत आजारी मनुष्य सुधारणे असाध्य! - पण आजाराच्या तशा भयंकर मरणासन्न अवस्थेत लाकूडगवऱ्यांच्या चितेत कोंबलेल्या आणि वादळाच्या वाऱ्यात नि पावसाच्या शिळंधार वर्षावात स्मशानात पडलेला तो आजारी मेला नाही - तर उलट असाध्य अशा मृतावस्थ बेशुद्धीतून सुधारून, गेलेली जीवनाची धुगधुगी त्याच्या हृदयात, नि बंद पडलेले ठोके त्याच्या नाडीत पुन्हा संचरले! 'विषमप्यमृत क्वचिद्‌भवेदमृतं वा विषमीश्वरेच्छया!!'

त्या परोपकाररत नागा गोसाव्यांनी ती धुगधुगी पाहून त्या 'प्रेतास' उचलून निर्जन नि एकान्त अशा गुहेत नेले. औषधोपचारात ते गोसावी अत्यंत निष्णात. वनस्पात्यादिक उपचारांनी त्यांनी त्या राजकुवरास पुन्हा जन्मच दिला आणि त्यास त्याचे काही एक पूर्ववृत्त न सांगता आपल्या संप्रदायात सामावले. त्यांची प्रकृती पुन्हा अगदी धडधाकट झाली.

पण चवथें आश्चर्य असे की, त्या मरणासन्न बेशुद्धीच्या तडाक्यात त्या राजकुवराची पूर्वस्मृती आमूलात् नाहीशी झाली! आपण कोण, कोठील, कोणाचे हे त्याला मुळीच आठवत नव्हते, त्यास ते कोणी सांगणारेंही भेटत नव्हते. नागांच्या महंतांना ती माहिती - त्यांनी ती गुप्त राखलेली, अशी तीं विस्मृती बारा वर्षे टिकली!

त्या राजकुंवरला त्या अद्‌भुत विस्मृतीमध्येही मधून मधून जिज्ञासा होई - आपण मूळचे कोण? तो विचारीही महंतांना तो प्रश्न पण ते म्हणत, ‘बेटा, यथासमय तुझें तुलाच ते सगळें आठवेल; थोडा थांब कारण काही दैवी नव्हते तरी अद्‌भुत होते - असा पूर्वस्मृतिभ्रंश जसा तीं स्मृतिकेंद्रे दुखावल्याने अकस्मात्होतो तसाच हळूहळू मज्जापिंड पुन्हा बळावत जर पूर्ववत् निरोगी झाला तर तींच स्मृतिकेंद्रे पुन्हा स्वकार्यक्षम होताच तो स्मृतिभ्रंश तितक्याच अकस्मात् नाहीसा होऊन पूर्वस्मृती पुनरुदित होते.

नागसंप्रदायाप्रमाणे त्या नवशिष्याची यथाक्रम बढती होता होता काश्मीरचे बाबा, धरमदात नागा ह्या मुख्य महामहंतांच्या हस्ते त्यास नागसंप्रदायाची महादीक्षाही देण्यात आली. एकंदर बारा वर्षे तो राजकुंवर, आपण राजकुंवर आहोत ही जाणीव लेशमात्र उरली नसल्याने, नागा गोसावी म्हणूनच काय तो स्वत:स समजत त्या संप्रदायानुसार उल्लिंग अवस्थेत महंताच्या आदेशानुसार प्रदेशोप्रदेशी भटकत राहिला.

१.११.७ इकडे काय झाले ?

राजकुंवर रामेंद्र नारायणाचे प्रेत त्या वादळात चितेवर तसेंच टाकून जे त्याचे मेहुणे प्रभृती पळून गेले होते ते, वादळ काही शांत होताच ती रात्र संपण्याच्या आधी स्मशानात ती चिता पेटविण्यासाठी पुन्हा आले - पण पाहतात तो प्रेतच नाहीसे झालेले! तरीही त्यांनी धीर न सोडता रातोरात आणखी एक कपटव्यूह रचला, आणि सकाळी गावात त्या समयीच मेलेल्या कोण्या एकाचें प्रेत नेऊन राजकुंवराचे तेच प्रेत अशा बहाण्याने त्याला अग्नी दिला! ह्या गोष्टीवरून तर राजकुंवरला सोमल देण्यात आणि त्या बेशुद्धीसच मृत्यू समजून त्यांना झटपट जाळण्यासाठी नेण्यात त्या चांडाळचौकडीचा प्रथमपासूनच एक नृशंस कट असला पाहिजे असे उत्कट अनुमान संभवते!

राजकुंवराचे म्हणून असे एक दुसरेंच प्रेत जाळल्यानंतर त्या लोकांनी राजकुंवर रामेंद्र मेले असल्याची द्वाही सर्वत्र फिरवली. राजकुंवराची पत्नी विभावती ही बारातेरा वर्षाचीच त्या वेळी होती. अर्थात् तिचे चालकत्व तिच्या त्या भावाकडे आले. त्याने तिच्या हस्ते त्या मृत म्हणून प्रसिद्धिलेल्या नवऱ्याची उत्तरक्रिया यथासांग करविली, तिच्या वाट्याचे संस्थानचे तिसऱ्या भागाचे दोन-तीन लाख रूपयांचे वार्षिक उत्पन्न तिच्या नावे सरकारातून रीतसर करून घेतले, तिच्या चालकत्वाच्या नि पालकत्वाच्या मिषे त्याचा सगळा भोगवटा आपल्या हाती घेतला आणि तिला आपल्याच घरी नेऊन ठेवले.

त्या उत्पन्नाचा असा यथेच्छ उपभोग घेत तीं दोघें भाऊबहीण तिकडे अशा प्रकारे जी नांदत राहिलीं तीं एकसारखी भरभक्कम बारा वर्षे!

इकडे त्या पुनर्जीवित राजकुंवरास नागा संन्यासी मंडळीने त्या चांडाळ-चौकडीकडून पुन्हा काही अपाय होऊ नये ह्या सद्बुद्धीने पंजाबात नेले. तिकडे तो राजकुंवर स्वतःचा स्वतःसही पूर्णपणे विसरून आणि नागा संन्यासी मंडळात आपल्याला तसाच एक पूर्वापार नागा संन्याशीच समजून बारा वर्षे भटकत राहिला. परंतु तो काळ संपत येताच -

पाचवे आश्चर्य असे घडले की त्याची प्रमुख पूर्वस्मृती आपण होऊन हळूहळू जागू लागली!! तो पुनः पुनः 'आपले खरे खरे पूर्ववृत्त काय; मला आता असे स्मरते की, मी भोवालचा राजकुमार रामेंद्र नारायणच असलो पाहिजे; मला माझ्या मंडळींना एकदा नुसते बघावयाचे आहे!' असे विनवू लागला. त्याच्या जिवाला अपाय होऊ नये म्हणून नागा गोसाव्याच्या रूपातच त्याने स्वग्रामी जावे असे योजून नागा महंत महाशयांनी शेवटी त्यास बंगाल्यात जायची अनुज्ञा दिली आणि त्याचे सारें पूर्ववृत्त त्यास कळविलें. त्याप्रमाणे १९२० सनात तो राजकुंवर नागा गोसाव्याच्या रूपात डाक्का स्टेशनवर येऊन उतरला. भोवाल त्याच जिल्ह्यात. तिथे पाय टाकताच त्याला ते वातावरण नि दृश्य पूर्वी अनेकवार पाहिलेसे वाटले. त्या त्या वस्तू पाहताच अनेक पूर्वस्मृती अंधुकपणे जागू लागल्या. तो डाक्का नगरातून प्रवासत एका नदीतीरी जाऊन आपला डेरा टाकता झाला. त्याची लांब दाढी, मस्तकी जटाजूट, सारें शरीर विभूतिचर्चित, आचार नामपरंपरा नागसंप्रदायाची, परंतु तरीही बोलता बोलता लोकांमध्ये कुजबूज चालू झाली की, होय ना होय, हाच तो भोवालचा मधला राजकुंवर असला पाहिजे! साऱ्या नगरभर ही अद्भुत बातमी पसरताच आजूबाजूच्या गावचे लोकही त्याला पाहण्यास येऊ लागले. सन १९२१ त जवळील काशीमपूरच्या भूमिदाराने त्या जटाजूटधारी गोसावी महाशयास आपल्या गावी नेले. तिथे ते उतरताच साऱ्या लोकांनी एकमुखाने 'भोवालचे मधले राजकुंवर' ह्या नावाने त्यांचा जयजयकार केला. भोवाल तेथून सन्निधच. तिथे ही बातमी पोचताच साऱ्या संस्थानातील गागोगावचे लोक आपल्या राजकुंवराच्या दर्शनार्थ लोटू लागले. ज्याच्या त्याच्या तोंडी 'हेच ते! हेच ते!' झाले. नंतर लोकांनी आग्रहपूर्वक त्यांना जयदेवपुरास, जिथे त्यांची बहीण ज्योतिर्मयीदेवी आणि मातामही राणी सत्यभामादेवी होती तिथे आणले. ते तिथेही नागा गोसावीच होते. परंतु त्यांची सूक्ष्मातिसूक्ष्म परीक्षा घेत घेत त्या दोघींचीही पक्की निश्चिती पटली की, हाच तो आपला भाऊ, आपला नातू! तेव्हा प्रजेचा फार आग्रह पडला की, राजकुंवराने आता प्रकटावे. राजकुवराने आढेवेढे घेतले, पण शेवटी जवळजवळ बळाने त्याचे जटाजूट काढण्यात येऊन त्याचे मूळ रूप सर्वत्रांना दाखविण्यात आले. सर्वांनी 'हेच! हेच! म्हणून जयजयकार केला. तेव्हा राजकुंवराने स्वमुखें आपले रोमहर्षक वृत्त, जें ज्या नागा संन्याशांनी त्यांना शेवटच्या दिवशी कळविले,ते प्रकटिले. त्या दिवशी साऱ्या संस्थानातून लोटलेल्या चाळीस सहस्त्र जनतेच्या प्रचंड सभेत प्रजाजनांनी ठराव करून उद्घोषिले की, 'कुमार रामेंद्र नारायण ते हेच होत!' इतकेच नव्हे, तर आपला संस्थानिक या नात्याने शेकडो लोक आपण होऊन त्यांना आपला करभारही अर्पू लागले!

१.११.८ सहावे आश्चर्य ! नागा गोसाव्याचा जो राजपूत्र ठरला तोच तत्काल राजपुत्राचा 'ठग' ठरला !!

भोवाल संस्थानातील प्रजेत ही चळवळ फैलावत चाललेली पाहून कोर्ट ऑफ वॉर्डस्च्या हाती ते संस्थान त्या वेळी असल्यामुळे डाक्का जिल्ह्याच्या कलेक्टरांना तिला पायबंद घालणे अवश्य वाटून त्यांनी ह्या नागा गोसाव्याला राजपुत्राचा ठक (तोतया) म्हणून उद्‌घोषिले. आणि ३ जून १९२१ ला संस्थानाचा करभार प्रभृती घेण्याची बंदी करून तेथून निघून जाण्यास आज्ञापिले! त्यामुळे राजपुत्राचे दैव पुन्हा उलटलें. त्याने आपण ठग तोतया-नसून खरे खरे राजपुत्र आहो, हे निर्विवादपणे सिद्ध करण्यासाठी आपली पत्नी जी विभावतीदेवी तिलाच आपल्याकडे बोलाविले! पण सर्वात मोठें आणि सर्वात दु:खद आश्चर्य हे की त्या राणी विभावतीदेवीने 'हा गोसावडा माझा पती नसून माझ्या मृत पतीचा ठग आहे (तोतया आहे!) असे सरकारात नि लोकांत चक्क प्रसिद्ध करून त्याच्या बोलावण्याप्रमाणे त्याच्याकडे जावयाचे साफ नाकारले. अर्थातच ती ज्याच्याकडे गेलीं बारा वर्षे राहात आली, त्या तिच्या भावानेही तिच्या म्हणण्याचा प्रथम पाठपुरावा करून बहुतेक उच्च सरकारी अधिकाऱ्यांचाही, उत्पन्नाची धनीण वहिवाटीप्रमाणे जी ठरलेलीच होती त्या विभावतीलाच, पूर्ण पाठिंबा मिळविला.

आपल्या धर्मपत्नीनेच आपणांस ठग ठराविलेले ऐकताच राजकुंवरास पराकाष्ठेचे दु:ख झाले. 'तिला वैधव्यातच आनंद वाटतो तर तिच्या सुखात माती का कालवा आणि हे प्रकरण पुढे कोर्टात आणून आपल्याच अशा अत्यंत लज्जास्पद दुर्लौकिकाचा डांगोरा जगभर का पिटा?' असे बोलून तो स्वस्थ राहिला. पण त्याच्या बहिणीने आणि आजीने त्रागा करून आपला वारसा तूच सिद्ध केलाच पाहिजेस, असा अगदी हट्ट धरला. तेव्हा सन १९३० च्या एप्रिल महिन्यात राजकुंवर रामेंद्र नारायण ह्याने कोर्टात संस्थानावर आपलाच अधिकार असल्याचा दावा आणला.

१.११.९ जगातील एक अत्यंत भानगडीचा, चमत्काराचा आणि लांबीचा खटला

खटला कोर्टात चालू होताच त्याकडे सहस्त्रावधी लोकांचे लक्ष वेधून गेले. हा खटला एकंदर सहा वर्षे चालला होता. विभावतीने भरकोर्टात सांगितले की, 'ह्या गोसाव्याची मुद्रा माझ्या पतीशी कोणच्याही प्रकरणी जुळत नाही. माझ्या पतीचे शव माझ्यासमक्ष जाळण्यात आले, दुसरें कोणाचे तरी शव आम्ही जाळले हे साफ खोटें! हा मनुष्य पंजाबातील औजला गावचा निवासी असून धरमदास नावाच्या नागा संन्याशाचा शिष्य आहे, ह्या लोकांनी हा सारा कपटव्यूह रचलेला असून हा माझ्या मृत पतीचा एक नीच ठग आहे! (तोतया आहे!)'

विभावतीच्या आणि राजकुंवराच्या अशा दोन्ही पक्षांच्या वतीने कित्येक मोठमोठे इंग्रजी, हिंदी, सरकारी अधिकारी, डॉक्टर, रावसाहेब, वकील आणि जनिक नेते साक्षीला बोलावण्यात आले. पंजाबातून नागा संन्यासी, इंग्लंडकडून सेवानिवृत्त सरकारी अधिकारी, देशीविदेशी मानसविज्ञानतज्ज्ञ, मोठेमोठे बॅरिस्टर, संस्थानातील शेकडो प्रजानन स्त्री-पुरुष येऊन एकमेकांच्या अगदी उलट अशा साक्षी शपथेवर देऊन गेले. डॉ. मुकर्जी, डॉ. रॉय, प्रि. सुरेंद्रनाथ मित्र, जे. गुप्त, आय. सी. एस, डॉ. जे. कॉलबर्ट, ले. के. बर्कले हिल अशी अनेक थोर मंडळी रामेंद्र नारायणाच्या वतीने साक्ष देऊन गेली. वास्तविक बारा वर्षांनंतर इतक्या असंभव

घटनातून जगून आलेला मीच तो, हे सिद्ध करणे आणि स्वतःच्या पत्नीने ठग ठरविले असता, तिच्या बारा वर्षांच्या वहिवाटीस, व जनांस नि वशिल्यांना खोटें पाडणे आणि तेही मोठमोठे सरकारी अधिकारी, स्वतःचेच अनेक नातेवाईक आणि शिष्टाजन राणी विभावतीच्या वतीने शपथेवर सांगत असताना की हा मनुष्य ठग आहे - राजकुंवर नव्हे! असा बलवत्तर पुरावा हाणून पाडणे रामेंद्र कुमाराला फारच दुर्घट गेले असल्यास काही नवल नाही. यामुळेच उभय पक्षांच्या वतीने मिळून या खटल्यात एकंदर पंधराशे साक्षीदार आले, दोन हजार निवडक निदर्शके (एक्झिबिट्स), दीडशे निवडक छायाचित्रें दाखविण्यात आलीं. या खटल्यात शेवटी शेवटी लोकांचे इतके लक्ष वेधलें की 'भोवाल दैनिक' नावाचें एक विशेष वृत्तपत्र प्रसिद्ध होऊन ते अडीच वर्षे चालले!!

राजकुंवर ते हेच, हे ठरविताना अनुवंशविज्ञानाचे अनेक चमत्कृतिजनक पुरावे जे पुढे आले, त्यांची काही कल्पना येण्यासाठी आणि सामान्यतः ही ती माहिती उपयुक्त म्हणून, काही उदाहरणे देत आहो.

राजकुंवराच्या 'मृत्यू'पूर्वीच्या जोड्यांचा एक जोड प्रतिवादीनेच पुढे आणला त्यावरून राजकुंवराच्या पायांची एक विशिष्ट ठेवण होती, ती ह्या 'ठगा'च्या पायाची नाही, हा विभावतीचा पक्ष. पण तो जोडा निरीक्षिता वादीच्या पायाची तीच ठेवण नि तो जोडा त्याच्या पायास तंतोतंत जुळतो असे सिद्ध झाले!

पूर्वीच्या फोटोत राजकुंवराची उजव्या हाताचीं बोटें असमान लांबीचीं, पण डाव्या हाताची समान दिसत. हा विशेष 'ठगा' च्या बोटशीही तंतोतंत आढळला. असे छायाचित्रणतज्ज्ञ (फोटोग्रॅफिक स्पेशियालिस्ट) मि. विंटरटर्न ह्यांनी दाखविले आणि रामेंद्र नारायण ते हेच असे मत दिले.

याहूनही आश्चर्यकारक पुरावा म्हणजे हा की, कै. राजेंद्र नारायण, त्यांची बहीण कृपामयी, त्यांची मुलगी ज्योतिर्मयी आणि त्यांचा वडील नि धाकटा मुलगा यांच्या सर्वांच्या घोट्यावर कातडें जाड, रठ्ठ आणि सुरकुतलेले असे. कर्नल मकॅजिल खाइस्ट ह्यांनी सांगितले की, हा अनुवांशिक रोग असतो. आणि परीक्षेत त्या कुटुंबातील ह्या रोगाचा ठसा 'ठग' (तोतया) म्हणून म्हटल्या जाणाऱ्या त्या मधल्या मुलाच्या, वादी रामेंद्र नारायण याच्याही घोट्यावर जसाच तसाच उमटलेला आहे! अर्थात् तेच रामेंद्र नारायण खरे राजकुंवर होत!

साऱ्या न्यायालयास चकित करून सोडणारा आणखी एक पुरावा आला, विभावतीनेच 'मृत' राजकुंवराचीं काही छायाचित्रें पुराव्यात दाखल केलीं होतीं. तीं बारकाईने पाहता, प्रसिद्ध छायाचित्रक (फोटोग्राफर) श्रीयुत गांगोली ह्यांनी न्यायाधीशास दाखविले की, त्या प्रत्येक छायाचित्रात डोळ्यांच्या पापणीखाली एक प्रकाशबिंदु आढळतो. हा प्रकाशबिंदू येण्याचे एकच कारण असे असले पाहिजे की, त्या ठिकाणी राजकुवराच्या तोंडावर काहीतरी शारीरिक वैशिष्ट्य असले पाहिजे. त्याप्रमाणे वादी रामेंद्र नारायणाची मुद्रा न्याहाळता अगदी त्याच ठिकाणी पापणीपाशी एका तिळासारखी एक मासांची पुटकुळी नित्याची उठलेली आढळली! प्रत्येक छायाचित्रणतज्ज्ञाने (फोटोस्पेशियालिस्ट) हा पुरावा अखंडनीय असाच मानला.

बारा वर्षे. एखाद्या प्रबल मानसिक धक्क्यासरशी, पूर्वस्मृती सर्वस्वी विलोपणे आणि नंतर ती हळूहळू पुन्हा जागणे हे शक्य नाही, असे काही मानसविज्ञात्यांनी सांगितले; तर उलट काही प्रख्यात मानसविज्ञानतज्ज्ञांनी ती घटना शक्य आहे असे शपथेवर प्रतिपादिले !!

अशा अत्यंत किचकट नि अत्यंत विस्तृत नि विविध पुराव्यांची छाननी होऊन शेवटी जज्ज श्री. पन्नालालोजी यांनी २४ ऑगस्ट १९३६ ला या अभूतपूर्व खटल्याचा निकाल दिला की, वादी हे ठग नसून, तोतया नसून राजकुंवर रामेंद्र नारायण ते हेच होत!!

या निकालासरशी भोवाल संस्थानच्या प्रजाजनांमध्ये तुमुल हर्षाची एकच लाट उसळली! घरोघर दीपोत्सव झाला! शेकडो वृद्ध तरुण स्त्री पुरुषांच्या डोळ्यांतून अश्रुधारा वाहू लागल्या!

न्यायाधीशाने विभावतीविषयी लिहिले की द्रव्यलोभाने आणि वैधव्याच्या स्थितीत सर्व उत्पन्नावर तिचीच अबाधित चाललेली सत्ता सोडण्याचे तिच्या जिवावर येत असल्यामुळेच या स्त्रीने जाणूनबुजून आपला पती हा ठग आहे, तोतया आहे, असा कांगावा केला. या दुष्कर्मास तिला तिच्या कुटिल भावानेच उद्युक्त केले असून त्याला साहाय्यक असणाऱ्या चांडाळचौकडीनेच हा अधम कट बारा वर्षांपूर्वीच प्रथमपासून रचला होता. त्या भावाच्या हातीच नि घरीच विभावतीदेवी असल्याने त्याला नि त्याच्या साग्यालाग्यांना तिच्या उत्पन्नावर जें राजवैभव भोगता येई, ते सोडण्याचे त्यांच्या जिवावर आले आणि म्हणूनच त्यांनी हा सारा अधम उपद्व्याप केला.

या सहा वर्षे चाललेल्या खटल्याचा लक्षावधी रूपयांचा व्यय राजकुंवराच्या भगिनीनेच प्रमुखतः केला होता. पण आता तिच्या पक्षाचा जय झाल्याने आणि संस्थानाची सत्ता राजकुवर रामेंद्र नारायण यांच्याच हाती आल्याने तिला त्या व्ययाचे वा कष्टांचे झालेले दुःखच आनंदप्रद होत आहे! 'क्लेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते!!'

ती संस्थानची राज्यलक्ष्मीच नव्हे तर ती पतीस मेला - चितेवर जळला - म्हणून ठरवू पाहणारी विभावतीही त्याच पतीच्या हाती आज पुन्हा निदान नैर्बंधिक अधिकाराने तरी पत्नी म्हणून सोपविली गेली आहे!! किती विजोड जोड हा!!

\- १९३६

***

१.१२ अंगरख्याला माणसे बेतणारा शिंपी

माणसाच्या अंगास जुळेल असा अंगरखा बेतणारे शिंपी आपणा सर्वांच्या चांगल्या परिचयाचे आहेतच. माणूस उंच असेल तर अंगरखा लांब होईल इतके कापड फाडून त्या माणसाच्या छातीचा घेर जितका रूंद असेल तितका अंगरख्याचाही घेर रूंद धरून आणि ज्या माणसाला अंगरखा शिवायचा बसेल त्याच्या हाताच्या लांबीप्रमाणे अंगरख्याच्या बाह्या लांब वा आखूड अशा कापून, एकंदरीत त्या माणसाला ठीकठाक असेल असा अंगरखा शिंपी बेततात; मनुष्याच्या आकाराप्रमाणे अंगरखा मोठा वा लहान कापतात.

पण अंगाला जुळेल असा अंगरखा न कापता अंगरख्याला जुळेल असे अंगच कापणारा शिंपी तुम्ही पाहिला आहात काय? त्याच्या अंगरख्याचा आकार ठरलेला आहे. तो अंगरख्याचा आकार काही कधीही बदलणारा नाही, इतका घोळ, इतकी लांब बाही, इतकी मोठी मान. त्या ठरलेल्या आकारापेक्षा निराळा अणुमात्र अधिक मोठा किंवा अधिक लहान असा अंगरखा शिवणे वा घालणे हें त्या जातीच्या शिंप्यांच्या शास्त्रात पाप समजले जाते. प्रत्येक माणसाने अंगरखा म्हटला की, तसाच घातला पाहिजे. अगदी शिवणाचे टाके देखील ठरलेले. ह्या नियमामुळे त्या जातीच्या शिंप्यांच्या दुकानी कोणीही मनुष्य गेला की, ते शिंपी त्या मनुष्याच्या अंगाप्रमाणे अंगरख्याचे कापड फाडीत नाहीत. तर त्यांच्या त्या ठराविक अगंरख्याप्रमाणे त्या माणसाचे अंग बेतून घेतात. त्या अंगरख्यापेक्षा माणूस लहान असेल तर त्याने अंगरख्याइतके मोठे होईतो उघडें फिरावे किंवा अंग लहान असले तरी तो अंगरख्याचा चफ्फालोळ तसाच, जसा जमेल तसा, अंगावर वागवावा. अंगरखा अंगात लहान होईल असा मनुष्य आला तर? तरी देखील शिंप्यांची ही जात अंगरख्याच्या त्या ठराविक प्रमाणापेक्षा अधिक मोठ्या आकाराचा अंगरखा बेतणार नाही, ठराविक प्रमाणाहून जास्त कापड कापणार नाही, तर अंगरख्यास अंग बेतून घेईल. अंगरख्याची बाही शास्त्राप्रमाणे जितकी लांब असावी म्हणून त्यांचा पूर्वापार जातिनियम आहे त्या बाहीहून जास्त लांबीचा हात असल्यास ते शिंपी गिऱ्हाइकाचा हात कापतील, बाहीची लांबी वाढविणार नाहीत! अंगरख्याच्या शास्त्रीय मानेहून त्या माणसाची मान अधिक घेराची असल्यास हे शिंपी ती मान तासून बेताची करतील, पण अंगरख्याच्या मानेचा घेर वाढवून त्याच्या जातीचा परंपरागत कुलधर्म ते मोडणार नाहीत.

त्यांच्या जातीच्या ज्या कोण्या एका महनीय पूर्वजाने ह्या सृष्टीच्या उत्पत्तीचा पहिल्या दिवशी ब्रह्मदेवाने दिलेल्या कापडाचा पहिला अंगरखा शिवला त्या कापडापेक्षा अधिक पातळ वा अधिक जाड कापड वापरणे किंवा कोणास वापरू देणे म्हणजे हे शिंपी एक अधार्मिक कृत्य समजतात. एक ठराविक प्रकारच्या कापडाचा तो ठराविक साच्याचा अंगरखा घालून माणसाने अत्यंत थंड अशा उत्तराध्रुवावर असो किंवा अत्यंत उष्ण अशा सहारा वाळवंटाच्या आसपासचे प्रदेशात असो, राहिलें पाहिजे. जर ते त्यास करवत नसेल तर त्याहूनही उत्तम मार्ग म्हणजे त्या कापडाचा अंगरखाच वापरणारे धार्मिक लोक ज्या गावात वसत आले त्या गावाच्या बाहेर काही झाले तरी जाऊच नये. गावात भीक मागण्याचा प्रसंग आला आणि बाहेर कुठे जरी सोन्याच्या खाणीत फुकट सोनें धुवायची सोय असली तरी त्याने त्या सोयीसाठी आपल्या

गावची अटक ओलांडता कामा नये. कारण न जाणो तिकडे तो अंगरखा बदलण्याचा मोह पडायचा!

ह्या शिंपीधर्माचा आणखी एक महत्त्वाचा सिद्धान्त आहे. तो हा की, मनुष्य पापी की पुण्यवान, थोर की हलकट, उच्च की नीच हे त्या मनुष्याच्या अंगच्या गुणावगुणांवरून ठरविणे पाखंड आहे. तर तो मनुष्य ह्या ठराविक प्रकारच्या लांबीरुंदीचा हा धार्मिक अंगरखा घालतो की आपल्या अंगास येईल नि बदलत्या वायुमानास जुळेल असे भिन्न आकारप्रकाराचे अंगरखे बदलीत राहतो ह्यावरून तो धार्मिक वा अधार्मिक, सात्त्विक वा तामसी, साधू वा ठग आहे ते ठरविले पाहिजे. जर तो अंगरखे अंगास बेतील तर तो हलकट असलाच पाहिजे; जर तो आपलें अंग त्या शास्त्रीय अंगरख्यास बेतील तरच तो थोर होय, साधू होय, धार्मिक होय!

अशा या शिंपीधर्माच्या शिंपीमंडळीस त्यांच्या अंगरख्यांस आपलीं अंगें बेतू देणारीं माणसे तरी गिऱ्हाइके तरी, कसचीं मिळणार? असे जर आपणांस वाटेल तर ती चूक ठरेल. कारण ह्या ठराविक अंगरख्यांवाचून दुसऱ्या प्रकारच्या अंगरख्यांस मनुष्य केवळ आपल्या अंगच्या लांबीरुंदीच्या वा वायुमानाच्या सोयी गैरसोयीच्या बदलत्या आवश्यकतेप्रमाणे वापरील तो माणूस घोर अशा नरकात 'सान्वय' पडेल असा शाप देणारी एक पोथी ह्या शिंपी जातीच्यापाशी आहे; आणि ती पोथी कोण्या मनुष्याने लिहिलेली नसून प्रत्यक्ष ईश्वराने स्वतःच्या बोरू तासून त्या स्वतःच लेखणीने स्वतः लिहिलेली आहे अशी मुसलमानांची निष्ठा आहे. म्हणजे हिंदूंच्या वेदाला ज्या अर्थी हिंदू 'श्रुती' म्हणतात त्याच अर्थी 'कुराण' ही मुसलमानांची 'श्रुती' आहे. यास्तवच त्यात दिलेले बारीक सारीक आचारदेखील त्रिकालाबाधित म्हणून मानले जाऊ लागले. इतकेच नव्हे तर महंमद पैगंबरांच्या मृत्यूनंतर त्यांचा घालावयाचा जो अंगरखा असे तोदेखील त्यांच्या राजदंडाप्रमाणेच मुसलमानी धर्मपीठाच्या आणि राजपीठाच्या अध्यक्षत्वाचे एक प्रतीक - न बदलता येणारें दिव्य चिन्ह - समजले गेले. महंमदमहाशयांच्या मृत्यूनंतर त्यांचा गादीचा धनी आणि मुसलमानांचा सर्वोच्च धर्माध्यक्ष म्हणून जो झाला त्यास खलिफा म्हणत. आणि खलिफासच काय तो महंमद पैगंबराचा पवित्र अंगरखा घालण्याचा अधिकार असे. खलिफाच्या पदवीसाठी अनेक इच्छुक उभे राहात, लढत, परस्परांच्या हजारो सैनिकांच्या कत्तली करीत, मुसलमान मुसलमानांच्या रक्ताचे या यादवीत पाऊस पाडीत आणि एकेका वेळी निरनिराळ्या भागात तीन तीन निरनिराळे प्रबळ सेनापती स्वतःस खरा खलिफा तो मीच म्हणून म्हणवीत राज्य करीत. त्यात बगदादच्या ओमेयेड खलिफांचा वंश मोठा प्रबळ निघाला. महंमदाचा राजदंड, धर्मदंड नि हा पवित्र अंगरखा त्यांच्याच हाती असे.

ह्या बगदादच्या खलिफांत काही खलिफा मोठे प्रबळ आणि साधुशील असे निपजले. ते महंमदाचा हा पवित्र अंगरखा धर्मोपदेशाच्या वेळी घालीत.

जो खलिफापदास योग्य ठरेल किंवा ते पद छिनावून घेण्याइतका प्रबळ ठरेल त्याला खलिफा होताच अंगरखा घालण्याचा अधिकार येई. पण भाबड्या धर्मभावनेची शेवटी जी विकृती होत जाते तीच मनुष्यस्वभावानुसार मुसलमानांतही होत जाऊन जो पूज्य खलिफा असेल त्याच्या अंगात हा पवित्र अंगरखा असतो हे पाहता पाहता हा पवित्र अंगरखा ज्याच्या अंगात असतो तो खलिफासारखा पूज्य होय अशी वृत्ती बोकाळली!

आपल्या इकडे पूज्य संन्यासी असतो, तो भगवी कफनी घालतो, हे पाहता पाहता ज्याच्या अंगावर भगवी कफनी दिसते तो संन्याशासारखाच सहजगत्या पूज्य वाटू लागला आणि भगवी कफनी पाहिली की संन्यासी म्हणून चोरांनाही सन्मान नि भिक्षा मिळविणे अगदी सोपें होऊन बसले. तशीच हीही गोष्ट.

अशा बुद्धिहीन धर्मभोळेपणाची शेवटी त्याच बगदादच्या मुसलमानी राजधानीत इतकी पराकाष्ठा झाली की, खलिफाचा हा अंगरखाच जवळजवळ खलिफा होऊन बसला! खलिफापदाला योग्य ते गुण त्या व्यक्तीत असोत वा नसोत, तिच्या अंगावर हा पवित्र अंगरखा आहे का? असल्यास तो खलिफा! दुबळ्या खुळ्या अनुयायांचे पुढारीही दुबळे खुळे असेच निपजतात. ओमेयेड खलिफांचीही तशीच अवनती झाली. खलिफापदावर विक्षिप्त व्यक्ती येऊ लागल्या. पण बाह्य आचाराच्या पोकळ मुखवट्यालाच जिथे मुख म्हणून समजले जाऊ लागले तिथे मुखवटा तेवढा संभाळला की पुरे होई. अशाच पडत्या काळी या पवित्र अंगरख्याने मोठ्या गमती केल्या! उदाहरणार्थ, या ओमेयेड वंशातील या पडत्या काळचा खलिफा दुसरा वालिदा याचीच गोष्ट पाहा!

ह्या खलिफा वालिदला, मुसलमानी साम्राज्याचा सम्राट नि अवघ्या जगाचा धर्माध्यक्ष, ‘शंकराचार्य’ ह्या नात्याने राजधानीतील भव्य मशिदीत प्रार्थना चालवायची असे; त्या समारंभासाठी जायचे असता एका वेळी त्याला आळस आला. यास्तव त्याने आपल्या एका सुंदर रमणीला आपल्या खलिफापदाचे मुख्य प्रतीक असा तो ‘पवित्र’ अंगरखा घालून प्रार्थनेंचे पौरोहित्य करण्यास धाडली!! अवघ्या मुसलमानी साम्राज्याच्या वतीने मुसलमानी धर्माचा खलिफा म्हणून तिने प्रार्थना चालविली आणि खलिफाच्या त्या पवित्र वेषाचा तो अधिकार खलिफाप्रमाणेच समजून त्या रमणीची ती प्रार्थना खलिफाच्या प्रार्थनेप्रमाणेच त्या धर्मनिष्ठ अनुयायांनी अनुवादिली!! व्यक्ती कोणीही कशीही असो - तो मुख्य खलिफा नव्हे; मुख्य खलिफा म्हणजे तो खिलाफतीचा पवित्र अंगरखा!

पुढे अनेक उलाढाली होत होत अरबी मुसलमानांची सत्ता आपसांतील हाणामारीत इतकी दुर्बळ झाली की, बगदादच्या खलिफांच्या वाड्यात पगारी तुर्क मूळचे मुसलमानी धर्माचे अनुयायी नसून ते आपल्या शौर्याच्या बळावर ह्या मुसलमानी खिलाफतीचे सत्तेस खाऊन टाकीत आले होते, खलिफा त्यांच्या हातांतले बाहूले झाले. कोणास गादीवर बसवावे, कोणास काढावे ते ह्या भाडोत्री तुर्की सैन्याचे सरदार ठरवीत! अशा एका प्रबळ तुर्क सेनापतीचे प्राबल्य असता आबासाईड खलिफा वासिक हा वारला. मरणाच्या आधी आपला वारस सांगण्याचा अधिकार खलिफांकडे असे. त्याप्रमाणे त्या खलिफा वासिकाने मरणाच्या आधी सांगितले की, ‘माझ्या मागे माझा मुलगा खलिफा व्हावा.’

ती रीतच होती. मुसलमानी समाजाने खलिफाची आज्ञा शिरोधार्य करून म्हटले, ‘ते मूलच खलिफा करावयाचे!’

पण ते त्या तुर्क सेनापतीस इष्ट नव्हते. त्याला त्याच्या पुठ्ठ्यातील एका खलिफावंशीयास खलिफा बनवावयचे होते. ते खरे कारण न सांगता तो इतकेच म्हणाला, ‘छट् खलिफाचा मुलगा, ते मूल, खलिफा होण्यास अयोग्य आहे!!’

'का अयोग्य?'

खलिफाच्या आज्ञेला लाथाडून दुसरा मनुष्य खलिफा करण्यास त्या मुसलमानांच्या धर्मभावनेस पटेल असे काहीतरी कारण सांगणे भाग होते. तुर्क सेनापतीस आपल्या मनातले कारण सांगता येईना; कारण ते धार्मिक कारण 'सनातन' कारण नव्हते. बरे तो मुलगा लहान आहे म्हणून खलिफापदास शोभेसा दुसरा कोणी पराक्रमी वा साधुशील पुरुष हवा हे कारणही अप्रस्तुत होते. कारण पराक्रमाच्या दृष्टीने व्यक्ती योग्य की अयोग्य हा प्रश्न त्या मुसलमानी बहुजनांचा मुळी नव्हताच. ते बहुतेक त्या धर्मभोळ्या 'सनातनी' शिंपी जातीचेच लोक! व्यक्ती कशी असो - तो योग्यतेचा ठराविक जुनाट मुखवटा तिने घातलेला आहे ना? येवढाच त्यांचाही प्रश्न असणार! खलिफा सांगेल तो त्याचा उत्तराधिकारी हा धर्मदंडक. त्याप्रमाणे तो मुलगाच खलिफा व्हावयास योग्य! मग तो अयोग्य का म्हणावा?

केवळ धर्मभोळेपणाच्याच आक्षेपाची अडचण असल्याने त्या धूर्त तुर्क सेनापतीने धर्मभोळेपणालाच तंतोतंत पटेल असे, त्या मुलाची अयोग्यता निर्विवादपणे सिद्ध करणारें कारण सांगितले.

तो तुर्क सेनापती म्हणाला, 'जरी खलिफाने मरताना त्या आपल्या मुलास खलिफा करण्यास सांगितले असले तरी तो त्या खलिफापदास अयोग्य आहे. कारण, तो इतका लहान आहे की, खलिफा होण्यास जो एक मुख्य संस्कार करावा लागतो तोच त्यास करता येणार नाही. खलिफास जो अवश्यमेव घातलाच पाहिजे तो पवित्र अंगरखाच मुळी त्या मुलाच्या अंगास येत नाही. तो अंगरखा नि तो धर्मदंड त्यास झेपणार नाही, फार मोठा होईल. यास्तव तो मुलगा खालिफादास अयोग्य. तो अंगरखा ज्याच्या अंगास होईल नि तो धर्मदंड ज्यास झेपेल असा माणूस खलिफा हवा!'

'सनातनी' जातीच्या शिंपीशास्त्रास तो शास्त्रनिर्णय अगदी धरून होता. खलिफापदाला शोभेल असा योग्य पूरुष कोण! खलिफापदाचा तो जुनाट, पवित्र अंगरखा ज्याच्या अंगास होईल असा खलिफा नेमला! अंगरख्यास माणसे बेतणारा शिंपी असावा तर असा!

\- १९३४

***

२ अंधश्रद्धा निर्मूलन कथा भाग - २

२.१ बाळंतीण

तो गाव दहाबारा हजार हिंदू वस्तीचा. एक पडवीसारखी धर्मशाळाही बोर्डाने बांधलेली गावच्या मध्यवस्तीपुढील वाटेच्या टोकास होती. आज त्या धर्मशाळेपाशी पाचपंचवीस लोक जमून हे करताहेत तरी काय, असे वाटेने जाताना स्वतःशी पुटपुटता, श्री गोदास सुखे तिकडे वळले. पाहतात तो एक मरतुकडी, वाटचुकार नि वीण संपलेली एक जख्खड गाय तिथे मटकन् बसलेली आहे आणि जमलेले ते दहापाच लोक एकमेकास विचारीत आहेत, ‘मारले? कोठे? कुणी? गायीला छडी मारली?’

गायीला छडी मारली हे शब्द ऐकताच गोदास सुखे त्या लोकांस हाताने ढकलीत एकदम गायीजवळ गेले. त्यांना पाहताच एका मुलाने सांगितले की, ‘ही जख्खड गाय दोन-चार दिवस संध्याकाळी येथे बसलेली असते. शेजारच्या एका काम करणाऱ्या मनुष्याने वाटेत आली म्हणून तिला माझ्या समक्ष छडी मारली. मी ओरडलो नाही. नाहीतर तो मला मारता. पण तिला वाटेतून उठवून तो गेला, तेव्हा मी या दोघाचौघा जात्यायेत्यांस ते सांगितले. हे पाहा इथे मारले !’ असे म्हणून त्याने गायीच्या पाठीकडे बोट दाखविले. पण तिथे वळबीळ काही दिसत नव्हता. गोदास सुखे अगदी मोठमोठ्याने बोलण्याच्या आवेशात येऊन मुलास फटकारू लागले; ‘चूप भित्र्या ! गोमातेला छडीने मारणाऱ्याचा तू शिरच्छेद का केला नाहीस? गाय वाटेत येऊन बसली होती, तर माणसाने वाट सोडून गटाराच्या बाजूने जायचे होते. छडी मारून तिला उठविणारा असला वाटसरू कसाईच असला पाहिजे. बिचारी म्हातारी गाय! आईसारखी पूज्य! तुम्ही इतके हिंदू लोक इथे टकमका बघत असता तिची जोपासना करण्याचा यत्न एकजण तरी करतो आहे काय?’

असे म्हणत गोदास सुखे यांनी आपल्या उपरण्यातील एक गोग्रासपेटी बाहेर काढली आणि खुळखुळवीत सगळ्यांपुढे फिरवली, ‘गोग्रासभिक्षा घाला !’ एका-दोघांनी तीत चवली पावली टाकली.

गोदास सुखे हे एक फिरते गोसेवक होते. पूर्वी ते एका संस्थेच्या वतीने हिंडत. पण त्या संस्थेने त्यांचे नाव लबाड म्हणून छापले, त्यांनी ती संस्था लबाड म्हणून छापले, आणि आता ते स्वतंत्रपणे गोसेवाप्रचार करीत करीत त्या गावास अलीकडेच आले होते. त्या गायीचे प्रकरण पाहून त्यांना थोडे मनापासून वाईटही वाटले. आपले प्रचारकार्य प्रस्ताविण्यास हे प्रत्यक्ष उदाहरण त्या गावी चांगलेच उपयोगी पडेल अशीही अटकळ त्यांनी बांधली. लगेच त्या गायीस उठवून त्यांनी एक दावे तिच्या गळ्यात बांधले नि ते धरून एक गोसेवा गीत म्हणत त्या घोळक्यासह ते रस्त्याने चालले.

जे त्यांचे मूळचे नाव गोपाळराव, ते त्या गोरक्षणसंस्थेत ते होते तोवर वापरीत असत. पण त्या संस्थेतून ते जेव्हा फुटून निघाले तेव्हा त्या संस्थेविषयी त्यांनी जे आक्षेप आणले त्यांत हाही एक आक्षेप होता की, कोणत्याही हिंदू संस्थेने गोरक्षण संस्था म्हणविणे म्हणजे हिंदू धर्मास कलंक लावणे होय. कारण गाय ही हिंदूंची देवता. तिचे पूजन, सेवन, भजन करणे हे हिंदूंचे कर्तव्य ! पण स्वतःस गोरक्षणकर्ता म्हणवणे म्हणजे देवतेचे रक्षण मनुष्य करतो, असा विपरीत भाव प्रकटवून त्या देवतेची थोरवी नि शक्ती मनुष्याहूनही कमी लेखणे होय; त्या देवतेची ती निंदा होय ! गाय ही देवता, मनुष्य तिचे तिचे रक्षण करणारा, तिचे पालन करणारा, तिच्याहून कोणी महादेव आहे की काय ? मनुष्याने 'मी गायीची सेवा करतो' असे म्हणणे शोभेल; 'गायीचें रक्षण करतो' असे म्हणणे म्हणजे देव दुर्बळ नि भक्त सबळ असे म्हणण्यासारखे होते. यासाठी साऱ्या गोविषयक हिंदू संस्थांनी गोरक्षणसंस्था हे नाव टाकून गोपूजक वा गोसेवक संस्था असे म्हणावे आणि प्रत्येक कार्यकर्त्याने स्वतःस गोदास, गोभक्त, गोरज इत्यादी गाईची थोरवी व्यक्तविणारी नावे घ्यावी. गोपाळ हे नाव श्रीकृष्णास शोभले, कारण तो गोदेवतेहूनही श्रेष्ठ असा जो जगाचा पालक त्या परमेश्वराचाच अवतार होता. पण मनुष्याने स्वतःस गोदेवीचे, या 'विश्वजननी'चे पालक वा रक्षक म्हणवून घेणें म्हणजे काय ? असे सावेश प्रतिपादीत गोपाळराव सुखे यांनी भरसभेत आपले आपले मूळचें गोपाळ हे नाव टाकून गोदास सुखे हे नाव घेतले होते.

धर्मशाळेपुढे त्या गाईचा हा गौरव चाललेला असताना त्या पडवीवजा धर्मशाळेच्या आत समोरच एक पंचवीस वर्षांची बाई लक्तरे कमरेस गुंडाळलेली, जवळ एक चिंध्यांचे बोचके, एक दोन खापराची भांडी, तोंड अगदी रडकुंडी झालेले - कोणी दुरून पाहिले, की चटकन्‌तोंड फिरवून घेणारी अशी - अगदी त्या गाईसारखी केविलवाणी होऊन एका कोपऱ्यात बसली होती. गायीची दया येऊन गोदास सुखे कळवळताना आणि स्वहस्ते त्या गाईस वारंवार कुरवाळताना पाहून तिला दहादा वाटले की, या दयाळू पुरुषापाशी जाऊन आपणही हात पसरावा. पण ती समाजाला भीत होती. त्या गावातील काही लोकांना ती गेल्या महिनाभर भीक मागता असता माहीत झाली असून ती बाळंतपणास टेकलेली दिसत असल्यामुळे तिच्याविषयी भल्याबुऱ्या गोष्टीही गावअड्डयावर दबून दबून लोक बोलत आणि तिला घरापुढेही बसू न देता शिव्या देऊन हुसकून देत. म्हणून ती दबून बसली होती. पण त्या नव्या गोसेवकबुवांच्या दयाशीलतेचा आसरा त्या जख्खड गाईस देखील मिळाला - गाईहून गाय झालेल्या मलातर मिळेलच मिळेल ! अशी योग्य अटकळ बांधून त्या गाईची मिरवणूक चालली असता लटपटत्या पायांनी ती आसन्नप्रसवा स्त्री, बुवा थोडे रस्त्याच्या कडेस झालेले पाहताच त्यांच्यापुढे पदर पसरुन उभी राहिली.

'मी चार दिवसांची भुकी ! बाळंतपणास टेकले आहे ! मला दोन पैसे...!'

तिचे ते वाक्य पुरें होण्याच्या आधीच बुवा चवताळले.

'भिकारडे, ह्या गोमातेच्या भुकेलाच पुरेसे पैसे जमत नाहीत; तिथे तू माणसासारखे माणूस - जा, काबाडकष्ट कर नि पोट भर ! गाईच्या तोंडचा घास हिसडून स्वतःच्या पोटाची खळगी भरण्यास तुला लाज वाटत नाही ? माणुसकी आहे, की नाही तुला ? अहो आपल्या देशाचे

कोट्यवधी रूपये ह्या ऐदी भिकाऱ्यांस पोसण्यास मातीत मिळतात. आणि या बिचाऱ्या जख्खड गोमाता भुकेने तडफडत राहतात.'

इतक्यात बुवांच्या कानाशी एकाने त्या स्त्रीच्या पोटाकडे बोट दाखवून कागाळी केली. त्यासरशी सात्विक संतापाने उसळून बुवा ओरडले,

'हुसका तिला ! अस्सें काय ? काळतोंडी !' असे हातवारे करीत लोक गात असलेल्या पदाच्या पालुपदाची वेळ आलेली पाहून बुवांनी आपल्या उंच व घोगऱ्या आवाजाचीही त्या पालुपदात भर टाकली.

'गाईस द्याच भिक्षा ! हा हिंदू धर्म रक्षा !!'

दोघाचौघांनी तेवढ्यात त्या बाईची चेष्टाही चालविली. पण इतक्यात रामभाऊ वैद्य तिथे आले आणि लोकांस तसे न करण्याविषयी सांगून बाईस आश्वासीत विचारू लागले, 'तू कुठली बाई ? सासरमाहेरचे कोणी नाही का तुला ?' रामभाऊ तिच्याशी हे विचारतात न तोंच त्यांच्या दहापांच स्नेह्यांनी त्यांचा हात ओढीत एकच गोंगाट केला, 'हा ! हा ! रामभाऊ तिच्याशी काय बोलता ? तुमच्यासारख्या प्रतिष्ठित माणसांवर नसते किटाळ येईल. पुढे चला - चला - आम्ही सांगतो सारे !'

'गाईस द्याच भिक्षा ! हा हिंदू धर्म रक्षा ! !' ह्या पालुपदाने सारा रस्ता दुमदुमवीत नि येत्याजात्यास अडवून पै-पैसा काढीत, त्या जख्खड गाईची मिरवणूक पुढे चालली.

समोरुन एक भारेवाली हिरव्यागार गवताचा भारा घेऊन येत होती. वाटेच्या अगदी कडेने ती चालली होती की त्या गायीच्या मिरवणुकीची वाट अडू नये! गोदास सुख्यांचें लक्ष त्या गायीच्याआधीच त्या हिरव्या भाऱ्याकडे गेले. त्यांची खूण करताच दोघा-चौघांनी बाईला अडवून 'भारा-टाक' म्हणून दरडावले. 'पैसे कोण देणार?' हे तिने विचारताच एकदम गलका उठला, 'गोग्रास गाय आहे ही ! धर्माच्या गायीच्या गवताचे पैसे मागतेस काय ?'

'पण मग घरच्या मुलालेकरांना तांदुळ कशाचे नेठ दादा? खातील काय ती आज?'

'आणि ही गोमाता काय खाईल? गोदेवीच्या नावे लेकरांना उपास करू देत आजची रात्र! स्वर्गात तुला कामधेनु मिळेल!' बुवांनी समाधान केले.

'बघता काय? घ्या तो भारा तिचा!' असे म्हणत दोघे तिघे भारा ओढू लागले. तेव्हा तिला आपला बचाव करण्यासाठी शेवटची युक्ती सुचून ती म्हणाली, 'हा, हा! मी म्हारीण! विटाळाल! दूर व्हा!'

तो तिच्या अटकळीचा परिणाम अगदी उलट झाला. झोंबून भारा ओढणारे ते लोक चेकाळले आणि तिच्या तोंडात देऊन ओरडले, 'तुझी पहिल्याने दातखोळ बसली होती काय? चांडाळणी! विटाळ झाला ना आम्हांला!'

तिला सोडविण्यास रामभाऊ धावत आले. समाजास गोंजारून म्हणाले, 'त्या गायीसारख्या एका पशूला मघाचे कुरवाळता आहा - आणि महार माणूस असता, त्याचा विटाळ मानता? ही काय भूतदया की धर्म?'

हे ऐकताच बुवा चिडले, 'अहो दीडशहाणे, गायीला पशू म्हणताना तुमची जिव्हा झडत कशी नाही? गाय पशू असली तरी देव विश्वव्यापी; पशूंत नाही की काय?'

बुवांस शांतविण्यासाठी रामभाऊ त्यांच्या पाठीवर हळूच हात फिरवीत म्हणाले, 'तर मग जो विश्वव्यापी देव पशूंतदेखील आहे, तो माणसांत नाही काय? आणि महार माणूस नाही काय?'

ह्या प्रश्नापेक्षा रामभाऊ महाराच्या स्पर्शाने विटाळले असता आपल्यास शिवून आपणासही विटाळावीत आहेत, याचाच जास्त संताप आल्यासारखें करून त्या बिनतोंड प्रश्नाने झालेली धांदल बुवांनी लपविली. त्या प्रश्नाकडून लोकांचेही लक्ष काढून, लोकांस पटणारी विटाळाचीच बाजू पुढे धरावी म्हणून बुवा रामभाऊंचा हात हिसडून गरजले, 'भंगी आहात भंगी ! महाराला म्हणे शिवा! शिव शिव! कोण पाखंड!' लगेच बुवांनी गायीचें शेपूट डोळ्यावर फिरवले आणि त्या पशूच्या खुराखालची मूठभर माती - ते पावक गोरज, समाजाच्या अंगावर फेकून स्वतः तो अंगारा लावून त्या महार माणसाच्या झालेल्या विटाळाचे तात्पुरते प्रायश्चित्त केले. गायीच्या तोंडात त्या हिरव्या गवताचे जुडग्यावर जुडगे स्वहस्ते चारीत मिरवणूक पुढे चालली, 'गायीस द्याच भिक्षा ! हा हिंदू धर्म रक्षा ! !'

वाटेत मुसलमान मिरवणुकीत सगळ्यांस खेटत येत जात होते. काही फिदीफिदी हसून टवाळी करीत होते. त्यांचा विटाळ कुणाला झाला नाही, त्यांच्या वाटेस कुणी गेले नाही.

थोड्या वेळाने ते गोदासबुवा ज्या एका गोभक्त बाईच्या घरी उतरले होते त्या घराशी आले. त्या बाईंचा मुलगा घरचा कर्ता, हिंदू संघटनाचा अभिमानी पण बुद्धिवादी (Rationalist) तरुण वकील. आईच्या भिडेने त्याने गोदासबुवांना घरीच उतरविले होते. दाराशी मिरवणूक येताच बुवांनी वकिलास आज्ञा सोडली की, त्या गायीला त्यांनी घरी पाळावी. वकील हसून म्हणाले, 'अहो, आमच्या घरास गोठा नाही, अंगण नाही; तुम्हां गोसेवकांना बंगल्यात उतरविले तेथेच गायीला बांधतो पाहिजे तर. त्या गायीला थोडे गवत घेऊन देतो - त्या मोकळ्या मैदानातील झाडाला बांधीत जा हवे तर !

इतक्यात त्याची आई बाहेर आली. बुवांनी कथा सांगताच मुलावर रागावली नि म्हणाली, 'घराशी चालत आलेली लक्ष्मी विन्मुख दवडायची? आजची रात्र तरी घरीच बांधायची तिला! या ओसरीवर'- अगदी घरात बांधा. उचला त्या बैठकी! तुझी वकिली बंगल्यात, खाली सत्ता माझी. बाईच्या आज्ञेसरशी वकील हसून चूप उभे राहिले.

गायीला वर आणली; गाद्या, बैठकी, खुर्च्या काढून ओटीचा गोठा केला, बाईंनी घरातून ताम्हनात आरती आणली. त्या मळमातीने बरबटलेल्या गायीस हळदकुंकू लावून, फुले वाहून ओवाळून, संतोषून वकिलास म्हणाल्या, 'तेतीस कोटी देवांची पूजा एकत्रच करायची तर बाळ, गायीची पूजा करावी !'

बुवा ठरीव गोसेवक ठेक्यात म्हणाले, 'सर्वाभूती परमेश्वर आहे ! ही आमच्या हिंदुधर्माची अत्युदार शिकवण अंगी बाणण्यासाठीच पाहिलीस ना गोपूजा हेच कसे कसे उत्कृष्ट साधन आहे ते ? पशू नि माणूस ह्यांचे आत्मैक्य ! भूतदयेची परिसीमा !'

दोनतीन दिवस ती गाय तेथेच होती. गोभक्त बाईचे हे धर्मकृत्य पाहून जो तो 'धन्य' म्हणत होता. शेजारपाजरच्या बायांनी कुणी फुले आणून वाहिलीं, कुणी पक्वान्नें, चटण्या, भाज्या, खीर, तूप यथास्थान वाढलेले पान नैवेद्य म्हणून त्या गायीपुढे ठेवली. शेजारची एक बापडी बाई-मुले माधुकरी; पण तिने कानवल्याच्या गोग्रासाचे व्रत घेऊन नऊ कानवले गुळाचे करावे, आठ त्या गायीला सोवळ्याने येऊन चारावे नि एक पोटच्या माधुकरी मुलांना द्यावा ! - गायीचा प्रसाद म्हणून !

अशा बडेजावात तीन दिवस गेल्यावर त्या गायीस एका शेटजींनी भक्तिभराने जेव्हा आपल्या घरी पाळावयास नेली तेव्हा दहापाच इतर भाविक मंडळींची तिला पाळवयास नेण्याची इच्छा पुरली नाही, म्हणून निराशा झाली.

इकडे त्या धर्मशाळेत..? त्या मिरवणूकीत धक्काबुक्की करून लोकांची हुसकून दिलेली ती बाळंतपणास टेकलेली हिंदू स्त्री त्या धर्मशाळेत जाऊन त्याच कोपऱ्यात तोंड खुपसून रडत बसली. रात्री तिच्या पोटात भयंकर वेदना होऊ लागल्या. तेव्हा कण्हणे वाटेवरील दोघाचौघा हिंदूंनी ऐकले. धर्मशाळेत ते काय आहे ते बघण्यास गेले. पण एक बाई रडतकढत पडलेली पाहून 'आहे झालं कुठलीतरी ब्याद !' म्हणून तिटकारीत निघून गेले. एकदोघांनी तिला ओळखले. ते तर तिच्या बाळंतपणाचें लफडें आपल्या अंगाशी चिकटते की काय अशा शंकेने 'मरू द्यात ! अहो ती-ती आहे ! भोगील पापांची फळे ! आम्हांला काय त्याचे !' असे आपसांत कुजबुजत तेथून सटकले.

रात्री काळोख, डोळ्यात बोट घातले तरी दिसेना अशा, त्या काळोखात त्या कोपऱ्यात ती बाई बाळंत झाली. तिने चिंध्यांचा एक काकडा बाळगलेला असे तो पेटवला. मूल पाहिले, ते जिवंत! नाळ कापायला काही नव्हते. दोन धारेचे दगड तिने कोपऱ्यातल्या ढिगाऱ्यातून घेतले नि त्याची आडवीतिडवी नाळ कापली. मूल किंचाळू लागले तरी लपेटून ठेवून पाहाटे ती एकटीच गेली आणि जवळच्या नदीवर स्नान करून आली !

आपत्तीच कधी कधी आरोग्यप्रद असते, रामबाण औषध होते ! न बाज न सुईण, न शांतिपाठ, न शेक, न पाळणा ! बाळंतपणाची कोण आकुल शुश्रूषा असावयाची ! पण ते काही नसता ते मूल नि ती बाई जिवंत राहिली. लोक येताजाता हसून बघत. शाळेतलीं वा भटकती मुले मात्र कधी जवळ येत, गंमत पाहून जात, पण सभ्य गृहस्थ असा कुणीही ढुंकला नाही. धर्मात्मा, भट, गोसेवक, साधू, ब्राह्मण, पाटील, शेटजी तिकडे कुणीही ढुंकला नाही ! ती गाय थोडीच व्यालेली होती की तिची सेवा 'हिंदू धर्म रक्षावया'साठी आवश्यक असावी ? ती एक परित्यक्ता हिंदू स्त्री नि ते एक अनाथ हिंदू बेवारशी कारटे ! त्यांच्या रक्षणाशी 'हिंदू धर्म रक्षा'वयाचा काय संबंध ! उलट त्यांची विचारपूस करणेंदेखील पाप, असभ्यता !! म्हणून तिकडे कोणी ढुंकला नाही ! अड्ड्याअड्ड्यावर टवाळी मात्र चालली. मधूनमधून कोणी विचारी दात विचकून स्नेह्यासोबत्यांत, 'का? धर्मधाळेतल्या चिरंजीवासाठी पेढे कोण वाटणार तुम्ही की काय ?'

पण रात्री नऊ वाजण्याच्या संधीस एक मनुष्य मात्र तिन्ही दिवस तिथे जाऊन येई. त्या बाईपाशी काही संबंध असला तर त्याचाच !

कोण तो ? कुणी साधु ? कुणी डॉक्टर ? अंधेरात चोरून का जातो असा ?

टवाळीच्या एका विषयापेक्षा त्या बाईची अधिक चुटपूट जर कोणास लागली असेल तर ती एक रामभाऊ वैद्यांना होती. त्या मिरवणुकीत बाईशी बोलताना त्यांना हात धरून ज्या स्नेह्यांनी हिसडले, त्यांच्या नि इतरांच्या तोंडून त्यांनी इतके ऐकले होते की, ती बाई लहान असता तिचा नवरा मुंबईस बेपत्ता झाला. गेलीं पांचएक वर्षे ती शेजारच्या खेडेगावी एका मराठा पाटलाच्या घरी काबाडकष्ट करून असे. तिला दिवस लोटल्याचें दिसताच त्या खेडेगावात हिंदू-समाजाने जातीचा प्रश्न काढला. पाटलाने तिला हुसकून दिली. मूल पाटलाचें असे ती म्हणते. मारहाण झाल्यामुळे खेडेगाव सोडून आली आणि मोठ्या गावी धर्मशाळेत येऊन बसली - त्या गाईसारखीच मटकन! हे ऐकल्यापासून रामभाऊंस तिची दया आली. आणखी एक भीती त्यांना वाटली की, न जाणो, शेजारच्या मिशनबिशनच्या जाळ्यात तर ती फसणार नाही ना? ते तिला पाहण्यास जाण्याचें मनात आणीत, पण त्यांना देखील ते साहस करण्याइतकी धमक मनात येण्यास तीन दिवस लागले. शेवटी समाज काय वाटेल ते म्हणो, तिची चौकशी एकदा करायचीच, असे निर्धारून दोन तरुण विद्यार्थी बरोबर घेऊन ते भरदिवसा एका दुपारी धर्मशाळेत गेले. बाईपाशी थोडें शिळेंपाक अन्न होते. त्यांनी गोड बोलून तिची माहिती विचारली; तो त्यांना कळले की, तिला जो एकच मनुष्य रात्री येऊन भेटतो, थोडे अन्न देतो, एकदोन फाटकी वस्त्रेंही ज्याने दिलीं, तो दुसरा कोणी नसून होता त्या गावचा एक मुसलमान भंगी !

तो काय तिची दया येऊन भूतदयेसाठी ते दान देई? काही एक प्रतिमूल्य घेतल्यावाचून तो ते धर्मकृत्य करी? भुकेल्याला अन्न देणे हे धर्मकृत्य तो मानी म्हणून तो अन्न देत नसे, तर काफरास बाटविणें धर्मकृत्य होते अशी त्याची समजूत असल्याने तो ते अन्न त्या बाईस देई नि सांगे, 'बघ! तू हिंदू , मुसलमानांचे खातेस; आता हिंदू राहिली नाहीस हं!' आणि त्या अन्नाचें प्रतिमूल्य म्हणून त्या बाईस त्याने सांगितले होते, 'ते मूल मला दिले पाहिजे अं, मी मागताच !- नाहीतर ठार मारीन ठार!!'

रामभाऊंना ती हकीकत सांगत असताच ती थरथर कापत होती - नाहीतर तो मुसलमान भंगी येऊन तिला नि त्यांना पण ठार करील! रामभाऊंनी तिला धीर दिला, 'जर तुला आम्ही सर्व साहाय्य दिले तर तू त्या मुसलमानाचे अन्न घेणार नाहीस ना? मूल देणास नाहीस ना? तू हिंदू धर्माच्या रक्ताबीजाची ना?' तिच्याही अंगी आवेश येत होता, पण झटकन हताश होऊन ती म्हणाली, 'पण आता काय त्याचें? मी मुसलमानाच्या हातचें खाल्ले आहे! कोणता हिंदू मला जातीत घेईल? माझें मूल बिनजात! ते हिंदू कसे राहील?'

'राहील ! ती चिंता तुला नको. मी रत्नागिरी हिंदूसभेचा या गावचा एक कार्यकर्ता आहे. आम्ही तुला जातीत घेऊ. प्रत्यही मी तुला अन्न नि मुलास दूध देईन! पोलिसांना सांगून त्या मुसलमानास पायबंद घालीन. हे घे थोडे पैसे. अन्न नि दूध आताच धाडून देतो!'

कोण्या हिंदूच्या तोंडून असे शब्द ऐकण्याचा तिला पहिलाच प्रसंग! तिला सुद्धा मुसलमानाचे खाल्ल्यावर मनुष्य हिंदू राहतो कसा ते पटेना. पण साहाय्य मिळते ते पाहून ती चूप राहिली. रामभाऊंच्या पायावर तिने मूल ठेविले. 'माझा धर्म वाचरणारा तू देवच भेटलास!

पण मला धर्मशाळेतून प्रथम घरी न्या. नाही तर तो मुसलमान मला खाऊन टाकील! न्याल तर तुमच्या शब्दावर विश्वास!!'

रामभाऊ परत आले. थोडे अन्न नि दूध त्यांनी तिला पोचविले; पण ते नेण्यास त्या साऱ्या गावात एकदोन तरुणच काय ते धजले; बाकी ज्याला रामभाऊ विचारीत त्याने त्याने उलट 'बाटगा! लुच्चा! याचा तर नसेल काही संबंध त्या बाईशी?' असे म्हणून रामभाऊंची पाठ फिरताच कुटाळकी करण्यास सोडू नये!

रामभाऊ स्वत: भाड्याच्या घरी राहत. त्यांनी त्या बाटलेल्या बाईस कोणाच्यातरी घरी आणण्याचा योजलेला बेत ऐकताच आगाऊच सावध राहावें म्हणून घरधन्याने सांगितले, 'आधीच तुम्ही महारांस शिवून येऊन घरात विटाळ कालविता म्हणून कागाळ्या होतात. आता मुसलमानाचे खाल्लेल्या त्या भटक्या बाईची ब्याद जर आणणार असाल, तर घर सोडून चालते व्हावे लागेल. बाहेर काय नंगा नाच घालायचा तो घाला, आम्हांस उपद्रव नको!'

रामभाऊ म्हणाले, 'मी आणीत नाही त्या बाईस बळेंबळें तुमच्या घरी. पण ती गाय पाळावयास मागत होता तीही भटकीच नव्हती का? मुसलमानांच्या हातचे तीही खाईच ना?'

'पण तो पशू होता, पशूधर्म तो...'

'हाय हाय! तर मग हे समजत असूनही त्या पशूस गोठ्यात ठेवता, सोवळ्याने पूजता, तिचे गोमूत्र पिऊन तिला पक्वान्नाचे गोग्रास स्वहस्ते घालता! मग ही हिंदू बाई तर माणूस, मूल मराठ्याचें, माणसाचा जीव तो, त्याला मुसलमानांच्या हातून सोडवून हिंदूने घरी आणून दोन घास...!' रामभाऊंनी वाक्य पुरें करण्याच्या आधीच घरधन्याने त्यांचें तोंड बंद केले.

'पूर्वीचे ऋषी गाढव नि तुम्ही शहाणे! कुठें ती कुलटा नि बिनवारशी कारटें, कुठे ते महारडे आणि कुठे ती विश्वजननी पवित्र गायत्री गोमाता! होऊ द्या मुसलमान तिला! अशा कुलटा मुसलमानात गेलेल्याच बऱ्या!'

'अशाच हिंदूतून हिसडलेल्या स्त्रियांच्या पोटी हिंदूंचे कट्टर शत्रू जन्मले! आणि हे मूल? मुसलमान होताच अठरा वर्षाच्या आत ह्याचा गायत्रीस मारणारा एक कसाई होईल! त्याचा वंशच वंश गोमांस खाणारा - गोघ्न होईल. गोभक्तांची संख्या घटून गोघ्नांची वाढेल ! तेव्हा गोसेवेच्या दृष्टीने देखील !'

'पुरें करा ते ब्रह्मज्ञान! मला माझे घर बाटवून घ्यावयाचे नाही ! बस्स !'

रामभाऊ त्या गावी शेटजींच्या, भटांच्या, मराठा पाटलांच्या शक्य त्या त्या घरी हिंडले. ती मरतुकडी गाय पाळावयास सिद्ध झालेल्या भूतदयावान्लोकांपैकीसुद्धा कुणीच त्या बाईस आश्रय देईना, गोठ्यातदेखील राहू देईना! मग इतरांची गोष्टच बोलणें नको!

तो गाव बारा हजार हिंदु वस्तीचा. मुसलमानांची वसती तीनशे माणसांची असेल नसेल. ह्या बारा हजार हिंदूंस त्यांच्या धर्माची अके स्त्री नी एक मूल परधर्मात जात आहे याची रेसभर चिंता नव्हती! एक घर, अंगण, गायीला मिळणारा गोठादेखील कोणी त्या बाळंत बाईला देईना! त्या तीनशे मुसलमानांतील बाया देखील त्या 'काफर' स्त्रीला नि मुलाला इस्लाम धर्मात कसे

ओढून, बळाने देखील पळवून आणता येईल, याचा कट करीत होत्या. आपल्या गोषातदेखील वेळी तिला लपवून ठेवू म्हणून आपण होऊन त्या कटास पाठिंबीत होत्या.

तिकडे त्या धर्मशाळेत तो मुसलमान भंगी, रामभाऊंनी अन्न दिले त्याची गुणगुण कळली म्हणून लगोलग संध्याकाळ होते न होते तो तिथे आला. बाईने माहिती सांगताच ते पोर हिसकू लागला. बाई ओरडू लागली. एकदोन करता-करता वीसपंचवीस हिंदू तिथे जमले, पण दूर! त्या मुसलमानाने 'काफरांस' काफरांच्या धर्मास शिव्यांची लाखोली वाहिली! त्या बाईस मूल देत नाहीस तर टाक माझी चीजवस्तू' म्हणून दरडावले. तिचे चिंध्यांचे गाठोडे नि मुलाचा लगुड्याचा तुकडादेखील त्याने हिसकला. मूल उघडेवाघडें घेऊन ती बाई कोपऱ्यात स्फुंदून स्फुंदून रडत हिंदूंकडे बघत होती की कुणी पुढे यावें! पण कुणी पुढे होईना! मुसलमानाने ते कपडे घेतले, धर्मशाळेसमोर भर वाटेवर त्यांस आग लावली आणि 'कोण तुला कपडा नी खाणें देतो ते बघून घेईन! मी रात्री पुन्हा येईन! त्याला नि तुला ठार करीन!' अश्या धमक्या देत त्या होळीपाशी ठाण मांडून राहिला!

त्या दाटीत ते गोदासबुवाही थोडा वेळ उभे होते. त्याच धर्मशाळेसमोर मटकन्‌बसलेल्या गायीच्या पाठीवर एक छडी कुणी मारली ती ऐकुन त्याचें हृदय पिळवटले होते; पण ह्या बाईस तो दुष्ट छळताना पाहून त्यांनी हूं का चूं न करता असले प्रकार आपल्यासारख्या सभ्याच्या दृष्टिक्षेपांत घेण्याच्या योग्यतेचे नव्हत, अशा ऐटीने ते लगेच वाटेने पुढे गेले. संकटातून सोडविण्यास ती कुणी जख्खड गाय थोडीच होती ! ती एक जातिबाह्य हिंदू बाळंत बाई, नि तीनचार दिवसांचे बिनवारशी मूल !

त्या एका मुसलमानास जाणीव होती की, तो एकटा तिथे असला तरी मुसलमान तितका त्याच्या मागे. तिथे असलेल्या प्रत्येक हिदूंसही तीच जाणीव होती. आणखीही एक जाणीव होती की, आपल्यामागे हिंदू समाज असा नाहीच, आपण खरोखरच एकएकटे आहो ! तेवढ्यात इतके मात्र कोणी साहस केले, की धावत जाऊन रामभाऊस ती बातमी दिली; रामभाऊंनी पोलिसांस दिली आणि एक पोलिस त्या वाटेकडे येताना दुरुन दिसताच त्या भंगी मिय्यासाहेबाचा धर्मोन्माद उतरून ते तेथून पाय काढते झाले!

तरीही ह्या बाईस त्या धर्मशाळेत एक मिनिटभरही ठेवणें धोक्याचें आहे असें रामभाऊंना वाटले. पण तिला नेणार कुठे? गावात कोणी गोठासुद्धा देईना! म्हणून त्यांनी रत्नागिरी हिंदू सभेस तार केली.

पण रात्री मध्यंतरी हलवून तिला लगेच कुठे ठेवायची? ते तरुण वकील रामभाऊंचे सहकारी. त्यांनाच शेवटी रामभाऊंनी अगदी गळ घातली, त्यांची आई, किती दयाळू, देवलसी गोभक्त वृद्ध आई! त्या दीन गायीची देखील त्या दिवशी तिला किती हळहळ वाटली! मग ही बाई तर माणूस, त्यात एक बाळंतीण स्त्री, छातीशी तीन दिवसांचें पिते मूल घेऊन येणार! तिला दया आलीच पाहिजे. 'थोडे नाकतोंड मुरडलेच तरी आमची आई नको म्हणणार नाही. घेऊन या त्या बाईस आजची रात्र! उद्या मात्र ताबडतोब मोटारीने रत्नागिरीस धाडली पाहिजे हं!' त्या तरुण वकिलांनी पाठबळ देताच रामभाऊ त्या बाईला नि मुलाला मोठ्या प्रयासाने त्या दोघा तरूण शिष्यांच्या साहाय्याने रातोरात घेऊन आले -

तो घरात तरुण वकिलाच्या आईचे रागारागाने चाललेले बोलणें त्यांनी ऐकिले. दार उघडण्यास ते वकिल धजेनात. रामभाऊंनीही जोरजोराने दार खडखडविण्यास आरंभिले. शेवटी वकिलांनी दार उघडले - दिवा बाहरे केला. ती बाई थरथर कापत ते मूल छातीशी धरून पाजत पायरीवर बसली आहे; ती उठत आहे, तोच वकिलांची गोभक्त आई धावतच ओसरीवर आली! त्या बाळांत बाईस तिने पाहिले नि मोठ्याने किंचाळी फोडून म्हणाली, 'कुठली मेली अवदसा ही! नि ते कारटें! ना जात ना पात! तिला आत घेऊन घर बाटवशील तर ही मी घराबाहेर पडते. पुन्हा पाणी घेणार नाही या घरात!' स्वभावाने त्या वृद्ध बाई दयाळू होत्या, पण पोथी! पोथीने त्यांच्या दयेला जी आरशी लावली त्यातूनच त्या बघणार!

गोदासबुवाही तिथेच उतरलेले. त्यांना हात जोडून रामभाऊ म्हणाले, 'वकिलाच्या आईस थोडे समजावा ना!' कपाळास आठ्या घालून ताठ्याने गोदासबुवा गरजले, 'आम्ही गोदास, वर्णाश्रमधर्माचे अभिमानी! तुम्ही लोक सब गोलंकार करू पाहता! महारामांगांना शिवता! या कुलटा बाया तुमची प्रेमपात्रें! मुसलमानांच्या हातचें तिने खाल्लेले, तिला म्हणे हिंदू म्हणा! अशा पतितेला ह्या कुलीन सदाचारी ब्राह्मण कुटुंबाच्या घरात घेण्यास मी संमति देऊ? ती कोणी गायत्री गोमाता आहे की काय तिच्या पदरजांनी हे कुल पवित्रविण्यास?

वकील बहुतेक हिंदू (Ratioanlist) बुद्धिवाद्याप्रमाने कृतीने पंगु, इच्छा असनू आईस बाजूस सारण्यास धजेनात! इतक्यात तो गोंधळ, ते मुलाचें रडणें, बाईचें स्फुदंणें ऐकुन शेजारीपाजारी वाणी-ब्राह्मण बायामाणसें आलीं! 'भ्रष्टाकार! या बाटग्या वकिलास वाळीत टाकले पाहिजे, विहीर बंद करा उद्यापासून' जो तो धिक्कारू लागला, वकील गांगरले. 'साह्यार्थ पैसे देतो पण बाईस परत न्या' म्हणाले!

शेवटी एका चौकाच्या कोपऱ्यात दुकानाच्या फळीवर एका दुकानदाराने त्या बाईस रात्रभर निजू देण्याचें औदार्य दाखविले, रामभाऊंनी पाहारा दिला. सकाळी रत्नागिरीची मोटार सुटताच त्या बाईस नि मुलास घेऊन रामभाऊंनी रत्नागिरीस हिंदू सभेकडे पोचविली.

रत्नागिरीस पाय टाकताच त्या बाईच्या नि मुलाच्या पायातील स्पर्शबंदीच्या, जातबंदीच्या, शुद्धिबंदीच्या बेड्या आपोआप तडातड तुटून गळून गेल्या. 'मुसलमान हातचें खाल्ले? ह्यत्तिच्या, त्यात काय झाले? धर्माचें स्थान हृदय, पोट नव्हे. जात रक्तात नि बीजात असते, भाताच्या तपेल्यात नव्हे.' संघटनस्मृतीचें राज्य झालेल्या हिंदूत्वाभिमानी हिंदुत्वाभिमानी रत्नागिरीत तिच्याभोवती जमलेल्या हिंदू मंडळीत असे म्हणत जो तो तिला धीर देऊ लागला. अखिल हिंदू उपाहारगृहात ब्राह्मण-वाणी-मराठा मंडळी जी त्या वेळी होती त्यांनी, ज्या बाकावर ती होती, त्याच्याच सलग बाकावर बसून हेतूतः उपाहार केला, पतितपावनाच्या सभामंडपात नेऊन मुल देवापुढे ठेवले. सभ्य कुटुंबातील येत्याजात्या स्त्रियांनी तिला पंक्तीस घेतले. दोन दिवसांत तिला चारपांच कुटुंबातून पाळण्यासाठी मागण्या आल्या. सध्या एका प्रतिष्ठित मराठा कुटुंबातील हिंदू संघटनाभिमानी महिलेने तिला नि त्या मुलाला पाळलेले आहे !

(या गोष्टीतील प्रकार डोळे उघडून पाहणाऱ्याच्या अनुभवास पदोपदी येत असतीलच; पण या गोष्टीस आधार म्हणून सांगतो की, 'देव सर्वव्यापी, पशूतही नाही काय?' विचारणारे अनेक पुढारी गोभक्त गायीस सोवळ्याने पूजणारे पण महाराच्या सावलीचा विटाळ मानतात. आणि

स्वहस्ते गायीस गोग्रास चारणारी मंडळी शुद्धीकृत ब्राह्मणासही आपल्या घरी जेवणास घेत नाहीत. हे जे वारंवार आम्हांस आढळते तो एक आधार आणि अलीकडेच अशा संकटात सापडलेल्या एका स्त्रीस एका मुसलमान भंग्याने अशी जाळपोळ करून मुलास हिसकून नेण्याचा धाक दाखविला असता त्या बाळंत परित्यक्ता हिंदू स्त्रीस त्या मोठ्या गावी अंगणातही कुणी ठेवीना म्हणून रत्नागिरी हिंदू सभेकडे धाडण्यात आले, हा आधार दुसरा! ह्या वास्तविक अनुभवांची विणलेली ही गोष्ट कथा असली तरी सामान्यतः सत्यच म्हणावयास नको का?)

***

२.२ प्रार्थना

'माझे पत्ते ग कुठं आहेत आई?'

'ते बघ त्या कोनाड्यात; अग ह्या गणपतीच्या मखराच्या कोनाड्यात, हात नाही पुरत? थांब हो बाबी, मी देते अं काढून तुला.' असे म्हणून विमल - त्या दुडदुड धावत आलेल्या मुलीची आई - उठली नि तिने तिच्या त्या चिमकुल्या लहान बाबीला खेळायला पत्त्यांचा जोड काढून दिला. त्या मखराच्या रंगविलेल्या कोनाड्यात, तो पत्त्यांचा जोड काढावयास गेली असता विमलेला एक जाळें लागलेले दिसले. तिने 'इश्श' म्हणून तिरस्काराने ते कोळिष्टक जाळें इतक्या झट्किनी नि सहजपणे त्या पत्त्यांच्या जोडाचे दोन तीन फटकारे मारून तोडून टाकले, की तिला ते जाळें मोडल्याची आठवणसुद्धा बाबीकडे वळताच राहिली नाही.

पण कोळ्याच्या त्या कोळिष्टक जाळ्याची एकदोन चिकट गुंडाळीं त्या पत्त्यांच्या जोडास लपेटलेली पाहून लहानशी बाबी जेव्हा म्हणाली, की 'ते बघ कायसं चिकटलं आहे पत्त्यांच्या जोडाला!' तेव्हा विमलचं लक्ष पुन्हा तिकडे गेलं नि ती गुंडाळी झटकीत ती बाबीला म्हणाली, 'जाळें ते! तो किडा नसतो का तो कोळी! त्याचं हे घर असतं!'

'मग ते तर तू चूरगाळून तोडलंस. आता ग तो कुठं राहील आई? रडत असेल न तो आता?'

'असेल रडत मेला. बांधील पुन्हा दुसरं घर त्याला हवं तर? दिवसभर कोळी विणतच असतो आपलीं जाळी नि कोणीतरी येताजाता झाडूनच टाकीत असतो तो सारी! कसा सुंदर मखराचा रंगीत कोनाडा तो आपला! या किड्याच्या जळमटांना सोय हवी म्हणून का असा शिमेटाचा गिलावा सुरेख केला, रंगविला?'

'अग आई, पण त्या किड्याला तसंच वाटत असेल न?' विमलेचा सतरा-अठरा वर्षाचा पाणीदार मुलगा ती गमतीचीं बोलणी ऐकून तिथे आला नि म्हणाला, 'मी त्या कोळ्याला ते जाळं विणताना परवा बघितलं, किती दंग होता तो ते विणण्यात नि किती पटाईत! एखादा मोठा यंत्रशिल्पी (ऐंजिनियर) इतका हातखंडा नसेल! त्या जाळ्याला हवे तिथंच काय ते बारीक तंतूंचे ताण त्यानं दिले. ती मोठाली तंतुवर्तुळं प्रथम रचून मग त्याच्या उभ्या तंतूंचे धागे कसे झटपट गुंतवीत, थांबत, चिकटवीत, ती त्याची चिकट धाग्याची पोटातील गुंडी सपसप कशी उकलीत चालला होता म्हणून सांगू? जसा कोणी पटाईत विणकर मागात आडवेउभे दोरे दांड्या सटासट मारीत, गुंड्या झरझर उकलीत चालला आहे! त्याच्या त्या तिळाएवढ्या डोक्यात ते विणकामाचं शास्त्रच्या शास्त्र नि त्याच्या तांदुळाएवढ्या पोटात अर्ध्या अर्ध्या मैल लांब धाग्याच्या गुंड्या मावलेल्या पाहून मला इतका अचंबा वाटला की आपल्या मखराच्या कोनाड्यात ते जाळं बांधीत असतानाही त्या किड्याला मारायचं वा ते जळमट सुपकनी झाडून टाकायचं माझ्याच्यानं होईनाच! मधे एकदा मी गंमत म्हणून त्याच्या जाळ्यास जोराने बोट लावलं. त्यासारशी घाबरुन तो या धाग्यावरून त्या धाग्यावर पळत, त्याच्या मते त्याच्या राज्याचा सुरक्षित जो भाग त्या टोकावर जाऊन थांबला. मग परचक्राचं संकट गेलंस पाहून पुन्हा आपल्या राजधानीच्या मध्यबिंदूत येऊन राहिला. आपण जसे वास्तुशांति करून आपल्या

राजवाड्यात प्रवेशतो नि देवाचे आभार मानतो की 'केवढी त्याची कृपा! त्यानं आम्हांस हे घर दिलं!' तसा तोही दिवस प्रार्थना करीत नि आभार मानीत असावा!'

'तर तर! हे एवढं मोठं घर नि तो माझा सुरेख मखराचा कोनाडा तो त्या किड्याला जाळं विणून त्यात सुखानं नांदता यावं म्हणून बांधला वाटतं! देवाची सोडून मोठी महादेवाची प्रार्थना किड्यांनी केली म्हणून किड्यांच्या सोयीसाठी काही देव माणसांचीं घरं राखून ठेवीत नसतो! ही तिनीसांज झाली म्हणून मी जो हा दिवा लावते आहे तो जसा त्या किड्याला दिसावं म्हणून लावीत नाही, तसंच हे टोलेजंग वाडे नि राजवाडे माणसं जीं बांधतात ती कोळ्यांना जाळीं विणून त्यांत नांदता यांव म्हणून नव्हेत, हे त्या किड्यांना कळलं नाही तर देवाला कळतं हो बाळा!'

'आणि देवाला कळतं तरी आम्हा माणसांना कळत नाही, की आम्हा माणसांना हे टोलेजंग वाडे नि राजवाडे बांधता यावे नि त्यात नांदता यावं एवढ्याच सोयीसाठी हे जगड्व्याळ विश्व रचल नाही. हा दिवा त्या किड्याला दिसण्यासाठी आम्ही लावीत नाही असं आम्ही म्हणतो, पण तो प्रचंड सूर्य मात्र मनुष्यांना दिसावं, त्यांनी जगावं, म्हणूनच काय तो देवाने पेटविलेला आहे असं आमच्या वेद - बायबल - कुराणासारख्या धर्मग्रंथातूनदेखील सांगितलेलं आहे! किड्यांच्या वेडगळ प्रार्थनेसाठी माणसांची गैरसोय जर देव दूर करणार नाही, तर या अनंतकोटी ब्रह्मांडाच्या सोयीगैरसोयी न पाहता, 'आम्हां माणसांच घरकुलानाच तेवढं रक्षावं' अशा आम्हां माणसांच्या प्रार्थना तेवढ्या देव ऐकेलच हे तरी कशावरून? मग प्रार्थनेस देव पावतोच पावतो, रामनाम जपा, अल्ला अल्ला म्हणा, की देव साहाय्यास आलाच म्हणून समजा, हे जे आमच्या पुराणकुराणादिक पोथ्यांतून सांगतात ते भाबडेपणच नाही का ?'

'हं विक्रम, पुरे झाला अं पाचकळपणा!' विमलेची वृद्ध सासू नि तिच्या या विक्रम नावाच्या मुलाची नि छोट्या बाबीची आजी देवघराशी बसून स्तोत्रे पुटपुटत होती ती हा संवाद ऐकत असता विक्रम जरा बेतालपणे बोलत चालला आहे असें वाटून त्याला दाबू लागली. 'इंग्रजी चार अक्षरं शिकली नं, की पोरं अशीं चटोर होतात मेली! पोथ्याबिथ्यांविषयी असं पाचकळपणानं बोलू नये हो विक्रम! कधी तुला कळणार आता हे?'

हे त्याचें बोलणें चालले आहे तों लहानग्या बाबीने त्या पत्त्यांच्या तंबू हळुवार हाताने बांधला होता. तें कठीण शिल्पकार्य संपूर्ण तिसऱ्या मजल्याच्या शिखरासारखा शेवटचा तंबू उभारण्यात यश येताच सफळतेच्या अत्यानंदाने बाबी टाळ्या पिटीत नाचू लागली. 'बघ माझा तंबू! आई, भाऊ, आजी! माझ्या बाहुलीचा वाडा अं हा! तुम्ही आता बोलत होतेत त्या राजवाडयापेक्षा चिरेबंदी आहे अं! दूर अं भाऊ! फुंकर मारलीस तर बघ माझ्या पत्त्यांच्या राजवाड्यावर!'

विक्रम हसला. 'हो का? आमच्या चिरेबंदी राजवाड्यापेक्षा तुझा पत्त्यांचा तंबू पक्का आहे नं? नि फुंकराला भितेस?'

बाबी मानेला एक ऐटीचा हिसडा देत उपाहासिली, 'पुरे हो! तुमचे चिरेबंदी राजवाडे नाही पडत वाटतं फुंकरासारखे! काल तूच मला ते चित्र दाखविलंस न? बिहारला एक नगरच्या नगर भुई फाटून धडाडधडाड कोसळलं ते!' हे वाक्य म्हणताच त्या सातआठ वर्षाच्या बालिकेच्या

गोजिरवाण्या अल्लड तोंडावर भावी संसाराच्या चिंतेची छाया पडल्यासराखें होऊन ती केविलवाण्या स्वरात आजीला पुसू लागली, ‘आजी! तशी भुईबिई फाटून आज रात्री माझा हा तंबू तर कोसळणार नाही न तसा? उद्या माझी बाहुली राहायला यायची आहे हो त्यात!’

‘चूप! असं अशुभ काही बोलू नाही हो बाबी! ये, मी स्तोत्र म्हणते आहे, देवापाशी तू हात जोडून बैस. ये अशी. देवाची प्रार्थना करीत ही स्तोत्रं म्हटली नं म्हणजे देव सारी इडापिडा दूर करतो बरं. नाही पडणार हो तुझा पत्त्यांचा तंबू. ये, देवबाप्पाला हात जोडून प्रार्थना करू ये!’

आजीपाशी ती बालिका मनोभावाने जाऊन बसली. आजी काही संस्कृत, काही प्राकृत स्तोत्रे नित्याप्रमाणे अगदी श्रद्धेने म्हणत असता बाबी मनातल्या मनात देवाला हात जोडून विनवीत होती, ‘माझा हा पत्त्यांचा तंबू कधी कधी पडू देऊ नकोस हं देवबाप्पा!

प्रतिदिन संध्याकाळी म्हणायचा तिचा परिपाठ असे ती ती स्तोत्रे आजी म्हणत होती. त्या प्रत्येकाची फलश्रुति अगदी अगदी खरी आहे ही तिची श्रद्धा असल्यामुळे ती सारी स्तोत्रे स्तोत्रे इतक्या मनोभावाने म्हटल्यावर संसारात दुःख, दारिद्र्य, रोग, अपघात, अपमृत्यू यांची भीती आपणांस बाळगावयास नकोच अशी निश्चितता तिच्या मनाला लाभे. सात चिरंजीवांचा तो ‘अश्वत्थामा बलिर्व्यासो’ हा श्लोक म्हणून तिने हाही श्लोक म्हटला, ‘सप्तैतान् संस्मेरन्नित्यं, मार्कंडेयं यथाष्टमम्! जीवेत् वर्षशतं साग्रमपमृत्यूविवर्जितः!!’ ‘वराणस्युत्तरे तीरे सुमंतुर्नाम वै द्विजः! तस्य स्मरणमात्रेण निर्धनो धनवान्भवेत्!!’ हा श्लोकही म्हटला. ‘हरि हरं हरिश्चंद्रं हनुमंतं हलायुधं! एतेषां स्मरणात् सायं हानीस्तस्य न बाध्यते!!’ अशा अनेक स्तोत्रांच्या पठणाने अपमृत्यू, निर्धनता, हानी प्रभृती सारी इडापिडा दूर सारल्यासारखे समाधान तिला झाले. नुसत्या ‘स्मरणामात्रेण’ हा चमत्कार येतो, या विश्वासाने तिने ह्या लहानग्या नातीकडूनही ती ती नावे स्मरविली. स्तोत्रे म्हणविली. विक्रमदेखील आजीच्या मनधरणीसाठी नि एक गंमत म्हणून हात जोडून चुपचाप ती स्तोत्रे ऐकत होता. एकदा काय ते त्याने मधे तोंड घातले. त्याच्या आजीने जेव्हा ‘सोमनाथं वैजनाथं धन्वंतरिमथाश्विनौ ! एतेषां स्मरणात् हानीव्याधिस्तस्य न बाध्यते!!’ हा श्लोक म्हटला तेव्हा तो तरुण हसला. ‘आजी सोमनाथाचं स्वतःचं देऊळ त्या दुष्ट महमंदानं फोडलं तेव्हा त्याच्या स्वतःच्या देवळाची नि मूर्तीची हानीदेखील जर तो दुरावू शकला नाही तर त्याच्या नुसत्या ‘स्मरणमात्रेण’ साऱ्या जगतास तो कसा रक्षील ?’ पण लगेच आजीने दटाविले, ‘तुला सांगितलं ना बाष्कळपणा करू नकोस म्हणून !’ तेव्हा तो पुन्हा आपला वरवर सुतासारखा सरळ दिसू लागला, मनात हसत राहिला.

सारी स्तोत्रे झाल्यावर देवाचा अंगारा आजीने मुलांनातवांसुनेस लावला. साऱ्यांना निर्विघ्न ठेव म्हणून हात जोडले. छोट्या बाबीने पण तो अंगारा आपल्या पत्त्यांच्या तंबूस लावला. आता तो तंबू ढासळणार नाही नि उद्या त्यात राहावयास येणारी आपली बाहुली त्या तिच्या वाड्यात आनंदानं मुलाबाळांसह आजी एवढी म्हातारी होईतो निर्विघ्नपणे नांदेल अशा लाडिक विश्वासाने आनंदून ते मूल स्वस्थपणे झोपले. विक्रमने आजीस गमतीने म्हटले, ‘या अंगाऱ्यानं बाबीचा पत्त्यांचा तंबू राजवाड्यासारखा चिरेबंदी पक्का झाला नाही का आजी? बोटानं डवचळून पाहू का?’

‘जाऊ दे रे विक्रम! लहान मुलीची समजूत आपली पटली, काम झालं.’

'आणि आजी, त्या तुझ्या स्तोत्रांनी म्हाताऱ्या मुलांची समजूत पटते याहून त्यांचा तरी काय खरा उपयोग? आता या स्तोत्रांत सांगितल्याप्रमाणे केवळ 'स्मरणमात्रेण' आपण सारे शंभर वर्ष जगू; धनधान्य, आरोग्य पावू; अपघात-अपमृत्यू सारें टळेल; ही तरी आपली एक मनाची, मुलासारखी समजूत घालणंच नाही का?'

'तुला कनी, विक्रम, लहान तोंडी मोठा घास घ्याय़याची फारच सवय झाली आहे हो!' विमलने विक्रमचे बोलणें पटले असताही सासूबाईंचा पक्ष घेतलासे करून आपल्या तरुण मुलास हसत हसत दटावले. 'बर बुवा राहिलं !' असे म्हणत विक्रम त्याच्या निजायच्या खोलीकडे गेला. छोटी बाबी आपल्या पत्त्यांच्या तंबूच्या निर्विघ्न भविष्याने जितकी आनंदून निजली होती तितकीच देवाच्या प्रार्थनेनंतर देव आपल्या प्रामाणिक भक्तिभावास पावलाच पाहिजे आणि स्तोत्रातील फलश्रुती खरी ठरून आपले घरदार, मुलेबाळे, संसार, सुख, यांत निर्विघ्नपणे नांदलेच पाहिजे अशा श्रद्धाळू विश्वासाने देवलसी आजीबाई पण आनंदून निजल्या.

त्या संध्याकाळी ह्या कुटुंबातील देवघरापाशी त्या आजीबाई नि बाबी जश मनोभावाने देवास आपले चांगले कर म्हणून प्रार्थीत होत्या तसेच ते सारे, नगरच्या नगर, घरोघर, देवळादेवळांतून, मशिदीमशिदींतून, चर्चाचर्चांतून आपल्या नित्यक्रमाच्या सायंप्रार्थना करीत होते. देवळंतून 'सर्वेपि सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः! सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखमाप्नुयात्!' हे अत्युदार शब्द प्रशांत स्वरात ब्राह्मण उच्चारीत होते. दिवसातून पाचपन्नास शंभर वेळा निमाजाची प्रार्थना करण्याचे व्रत घेतलेले निरनिराळ्या संप्रदायांचे मुसलमान आपल्या दर्ग्यातून वा मशिदींतून शेवटचे निमाज पढत होते. चर्चातून ख्रिश्चन, अग्यारींतून त्या नगरात असलेले मूठभर पारशी, काही ज्यू, बहुतेकजण स्वतःचें चांगले करण्यासाठी नि शत्रूचे तेवढे वाईट करण्यासाठी देवाची प्रार्थना करीत होते! कोणी सगळ्यांचेच कर म्हणूनही प्रार्थीत होते. परंतु 'माझें स्वतःचें वाईट कर; मला अपघात घडू दे, आम्हांला अपमृत्यू दे, माझे घरदार कोसळू दे. माझी मुलेलेकरें ठेचून ठेचून मारा असे त्या नगरात घरांतून वा देवळांतून वा मशिदींतून वा चर्चमधून, हिंदू वा मुस्लिम वा ख्रिस्ती, वृद्ध वा बाल, पुरुष वा स्त्री कोणीही प्रार्थीत नव्हते ! जर प्रार्थनेच्या पायावर उभारलेल्या आशा, दगडमातीच्या पायावर उभारलेल्या साध्या कौलारू घराइतक्या तरी बळकट पायावर आधारलेल्या असतात असे समजावयाचे असेल, तर त्या संध्याकाळी नि रात्री, प्रत्येक संध्याकाळ-रात्रीप्रमाणेच त्या नगरातील सहस्त्रावधि कंठांतून एकच प्रार्थना, ज्या अर्थी उठत होती की - देवा, आयुष्य दे, धन दे, सुख दे, आरोग्य दे, संतती दे, माझे बरे कर!' त्याअर्थी ते नगर हिमालयाइतके चिरंजीव नि चिरस्थिर असावयास हवे होते; निदान त्यातील प्रार्थनारत, मनोभावे देवास आळविणारे असे शतावधी नागरिक तरी मुळीच प्रार्थना न करणाऱ्या त्या पाखंड मास्कोमधल्या नागरिकांइतके तरी संकटापासून मुक्त राहावयाला पाहिजे होते. कारण त्या नगरात जो तो 'माझे बरें कर, देवा, माझं घरदार बायकामुले सुरक्षित राख' असेच प्रार्थीत होता. कोणीही असे प्रार्थीतच नव्हे, तर चिंतीतदेखील नव्हता की, 'देवा, माझा, माझ्या मुलाबाळांचा, सर्वांचा, चल चटकन् सत्यानाश कर! आकाश कोसळून पडू दे! पाताळ फाटून जाऊ दे!!'

- पण हाय हाय!! जे सगळेजण प्रार्थीत होते, तेच नेमके झाले नाही, देवाने केले नाही! जे कोणीही प्रार्थिले नाही, चिंतिले नाही, देवाने तेच नेमके केले!

- आकाश कडकडकड कोसळू लागले, विजांचे चाबकावर चाबूक उडवीत कोणी महारुद्र साऱ्या महाभूतांची पाठ सडकीत चवताळून उठला - पाताळ फाटले!!

प्रचंड सुरुंगांची रांगच्या रांग भूमीच्या पोटातून फुटून टेकड्यांच्या टेकड्या दगडासारख्या वर फेकल्या जाऊन खाली आदळल्या! भूमीच्या चिंधड्या चिंधड्या उडून समुद्राच्या लाटा फाटाव्या तशा पृथ्वीची फरशी फाटून मोठमोठे अतल खड्डे पडले, नि त्यात, मडक्यांच्या उतरंडी धडधडत कोलमडाव्या तशी नगरातील यच्चयावत्देवळे, मशिदी, चर्च, घरे, वाडे, बंगले धडाडधडाड कोसळत गडप झाले. सारे नगर हादरून राहिले. धक्क्यावर धक्के खात घरे घरांवर आदळून चूर्ण झाली. बसलेले उठता उठता, उठले ते पळता पळता, घरातले घरात, बाहेरचे बाहेर, पाय टाकावा तिथे भुई दुभंगून हजारो लोक पाताळात गडप झाले. वर मोठमोठ्या बांधकामाचे प्रचंड दगड, वृक्ष, भिंती, राशीच्या राशी कोसळून हजारो जिवंत पुरले गेले, ठेचले गेले. एक दोन तासांच्या आत भयंकर भूकंपाच्या जबड्यात ते क्वेट्ट्याचे नगरच्या नगर गडप झाले! देवळाला देवाने रक्षिले नाही, न मशिदीला अल्लाने! न जीजस न जेहोव ! निसर्गाच्या इच्छेस मनुष्याच्या प्रार्थनेसाठी म्हणून कोणीही आड येऊ शकला नाही! आडवू शकला नाही!

विमलेच्या घरी मखराच्या कोनाड्यातील जाळें तिच्या सोयीच्या आड येताच तिने, त्या कोळ्याच्या लाख आशाआकांक्षा, सोयीगैरसोयीस न जुमानता एका फटकाऱ्यासरशी मोडून चुरगळून टाकले. तसेच सृष्टीच्या त्या कोनाड्यात माणसांकिड्यांनी विणलेले ते क्वेट्टा नगराचें जळमट सृष्टीच्या स्वत:च्या सोयीच्या आड येताच तिने रागाच्या झाडूच्या एका फटकाऱ्यासरशी झाडून चुरगाळून टाकले, होते की नव्हतेसे केले! भुकेलेली दूधपिती लेकरें दुधाचा ओठावरचा घोट गिळूदेखील न देता त्यांच्या डोक्यावर दगड लोटून जिथे ज्या सृष्टीने ठेचून टाकली, तिथे ती सृष्टी वा तो सृष्टीसंचालक, पोथ्यांतील लांबलांब संस्कृत स्तोत्रे वा कुराणातील अरबी आयते थोडीच ऐकून घेणारा होता? भूगर्भात जे अत्युग्र स्फोटकांचे समुद्रासारखे हौद शतकोशतके कढत, तापत स्फोटाच्या बिंदूस आले होते, त्या प्रचंड सृष्टीशक्ती काय 'सप्तैते चिरजीविनां'च्या वा सोरटी सोमनाथच्या 'स्मरमात्रेण' किंवा निमाजानंतर केलेल्या कोणा मुल्लामौलवीच्या 'दुव्या'ने द्रवणार होत्या? आपला वैश्वनियमाचा आखलेला बेत बदलणार होत्या?

प्रार्थना! त्या लडिवाळ छोट्या बाबीची प्रार्थना मात्र एका अर्थी सफळ झाली. 'माझा पत्त्यांचा तंबू चिरेबंदी वाड्याइतका टिकाऊ होऊ दे अं देवा' असे ते अल्लड मूल मनोभावें प्राथून झोपले. ते मात्र देवाने ऐकलेसें वाटते. तिचा पत्त्यांचा तंबू क्वेट्टा नगरच्या चिरेबंदी वाड्याइतका खरोखरच टिकाऊ ठरला! कारण त्या चिरेबंद क्वेट्टा नगरातील यच्चयावत्चिरेबंदी वाडे त्या पत्त्यांच्या तंबूसारखेच भूकंपाच्या फुंकरासरशी, हबक्यासरशी, एका क्षणात कोलमडून पडले. त्या पत्यांच्या तंबू इतकेच टिकाऊ ठरले!!

छोट्या बाबीला पोटाशी घेऊन आजी निजल्यानंतर दोन तासदेखील झाले नाहीत, तोंच बाहेर दूरवर तोफांच्या बातेऱ्यांच्या बातेऱ्या एकदम भडकाव्या तसे भयंकर आवाज दणाणले; हजारो लोकांच्या आरोळ्यांचा, किंकाळ्यांचा आर्तस्वर एकदम उठला! अभ्यासाच्या खोलीतून विक्रम खाड्दिशी उठला. त्या क्वेट्टा नगरात धर्मवेड्या कडव्या मुसलमानांची वस्ती मुख्य, हिंदू मूठभर. नेहमी हिंदूंवर शेजारच्या बलुची टोळ्या दरवडे घालून मारहाण करीत. विक्रम हा हिंदू संरक्षक दळाचा स्वयंसेवक, त्याचे कुटुंब महाराष्ट्रातून नोकरीसाठी क्वेट्ट्याकडे गेले

तेव्हापासूनच झाला होता. त्याला वाटले, हिंदूंवर दरवडा पडला, तो झटकन्‌खंजीर, लाठी घेऊन दार उघडून बाहेर पडतो तो - उंच माडावर चढलेला मनुष्य वादळात ते माडाचे झाड हलताच जसा गदगद हलतो तसा पायाखालची सारी पृथ्वी भूकंपत थरकापून झोकांड्या घेत पायवरीवरच पडला - मागोमाग कडकडकड आवाज होऊन त्याचे घर कोसळले!

घर भुईत पुरुषभर खड्ड्यात दगड पडावा तसे खचून गेले. त्यामुळे अंगणातली मोठमोठ्या शिळापट्टांची एक टेकडीही कोलमडून त्या खड्ड्यात तिचे पुरुष पुरुष उंचीचे दगड धबधबा आदळले. 'अपमृत्यू' स्मरणमात्रेण टाळणाऱ्या मार्कंडेयाचे स्तोत्र सारखे स्मरत निजलेल्या नि तो अंगारा लावलेल्या नातीस पोटाशी धरलेल्या आजीचा त्या छोट्या बाबीसुद्धा त्या प्रचंड दगडाखाली चेंदामेंदा झाला!! पण त्याच खड्डयात चार हातांवर रुतलेली विमला! तिने कोणचेही स्तोत्र म्हटलेलें नव्हतें, पण तिचा चेंदामेंदा झाला नाही. तिच्या तिन्ही बाजूंनी मोठ्या शिळा पडून त्या धक्क्याने ती सुन्न झाली इतक्यात पटईची लाकडें तिच्या छातीवर पडून बेशुद्ध झाली - पण मेली नाही.

जेव्हा ती अर्ध्या शुद्धीवर आली तेव्हा तिच्या शून्यपणे उघडलेल्या डोळ्यांना वरून त्या खड्डयात उतरत आलेला एक सूर्यकिरण दिसला. रात्री झालेल्या भयंकर अपघाताची अंधुक जाणीव तिला होऊन 'बाबी! माझी बाबी! माझा विक्रम! माझी लेकरं!' अशी तिने अर्धबेशुद्ध किंकाळी फोडली!

'थांबा! इथं कुठंतरी कुणी घायाळ माणूस आहे!' असे एक सैनिक ती खड्ड्यातील किंकाळी ऐकून वर ओरडला. चारपाच सैनिकांची ती तुकडी कालरात्री झालेल्या भयंकर भूकंपात जे गाडले गेले त्यांना तत्काळ शक्य ते साहाय्य पुरविण्यासाठी सरकारी आज्ञेने त्या भागात फिरत होती. त्यांनी लगेच तिथे तो ढिगारा खणून पाहिले, तो तीन उंच दगडांच्यामध्यें, गुहेत रत्न पडलेले दिसावे तसे, त्या अर्धबेशुद्ध युवतीचे वदन दिसले. लाकडांच्या अलगद पडलेल्या ढिगाऱ्यांतून सैनिकांनी घायाळ विमलेला बाहेर काढली. त्या नुसत्या बातमीसरशी विमला पुन्हा बेशुद्ध होऊन पडली!

मार्कंडेयाच्या 'स्मरणमात्रेण' सृष्टीशक्ती आपले अवाढव्य व्यापार या तुच्छ मनुष्याच्या इच्छेनुसार बदलून अपमृत्य, अपघात टळतात असे मानणाऱ्यांची ही दुर्गति! आणि सगळ्यात अत्याश्चर्य हे की, त्या मेलेल्यांत हजारो अत्यंत सच्छील, जन्मभर रामाच्या वा रहिमाच्या पूजा, निमाज, प्रार्थने, मनोभावे करीत आलेले होते! आणि त्या वांचलेल्या कित्येक अत्यंत दुःशील, लुच्चे, लुटारू, दारुडे आणि पापीही होते!

रुग्णालयात भूकंपामध्ये वांचलेल्या घायाळांची तात्पुरती शुश्रूषा झाल्यानंतर त्यांच्या इच्छेप्रमाणे ज्यांना आपापल्या गावी जाणें, त्यांना धाडून देण्यास आरंभ झाला. बिचारी विमला! ती वांचली, बरी झाली, तरी जाणार कुठे! तिचा पति तरुणपणीच वारल्यानंतर तिचा विक्रम नि ती लहान बाबी हीं दोन मुलेच काय ते तिचे जीवन नि ती तिची देवलसी मायाळू सासू हीच तिच्या जीवनाचा आधार होता! 'जिथे ती तिघे गेलीं तिथे! - त्या यमपुरीस!' असं ती धायधाय रडत, जो कोणी तिला विचारी, 'तुम्ही कुठे जाणार बाई?' त्याला उत्तर देई! शेवटी तिने तिचा एक दूरचा नातलग नागपूरला होता, तिकडे जाण्याचे ठरविले. सरकारी अधिकारी

भूकंपातील हजारों आपद्‌ग्रस्तांना शक्य तितक्या त्वरेने संकटाबाहेरे पडता यावें म्हणून आगगाड्यांमागून आगगाड्या फुकट सोडीत होते. त्यांतील एका कराचीला जाणाऱ्या गाडीत विमलेला शेकडो इतर स्त्रियांसह धाडण्यात आले. कराचीपुढे ज्याचें त्याने आपले कुठे कुठे जायचें ती व्यवस्था स्वतः लावून घ्यावी असे सांगण्यात आल्यावरून कराची जवळ आली तसतसे आता पुढे काय करू ह्या विचाराची धडकी विमलच्या हृदयात लागली.

रात्री कराचीच्या स्टेशनात गाडी घुसताच त्या बायकांच्या डब्यापुढे वेगवेगळ्या दळांचे पांचपंचवीस स्वयंसेवक नम्रपणे उभे ठाकले. त्यांत मुसलमान स्वयंसेवकांची हिंदू आपद् ग्रस्तांना आपल्या शिबिरात बळेबळे नेण्याची धडपड चालू होती. हनुमान दळाचे हिंदू स्वयंसेवकही त्यांच्या तावडीत ते न जाऊ देण्याची पराकाष्ठा करीत होते. पण विमला आणि दुसऱ्या दोन हिंदू स्त्रिया पीरदादशहाच्या तावडीत सापडल्याच. पीरदाद पठण नम्रपणे म्हणाला, 'बहिणींनो, ही मनुष्यमात्रावरील सृष्टीक्षोभाची आपत्ती! यात कसले हिंदू नि कसले मुसलमान! एकी झाली पाहिजे एकी!

विमलेस पीरदादच्या मानभावी सहानुभूतीची शंका आली; पण ती मनात म्हणाली, काहीतरी धोका आहे. पण आता गांगरू तर साफ बुडू. धीटपणे प्रसंग पडेल तसे वागू तर काही तोड मिळेल.'

आपणांस कोठे नेत आहेत याबद्दल विमलने एकदोनदा दरडावून विचारले, पण पीरदादने लक्ष दिले नाही. शेवटी विमला हातघाईवर आली. ओरडत आक्रंदत खाली बसली 'हिंदू हनुमान' दलाचे स्वयंसेवक स्टेशनावर तुरळक फिरत होते. एक तरुण 'हिंदू' स्वयंसेवक त्या बाईस नीट निरखून पाहून त्वेषाने बेभान झाला. या स्त्रियांना आम्हा हिंदूंच्या हातात देतोस की नाही म्हणून पीरदादच्या अंगावर गेला. पीरदादने सुरा उपसून म्हटले, 'हट जाव! यह मेरी शादी की औरत है! ही माझी लग्नाची बायको!' हिंदू तरुणानेही 'रे हरामखोरा! ती माझी आई!' असे म्हणून सुरा उपसला. पोलिस धावले.

उजेड येताच विमलने त्या हिंदू तरुणास निरखुन पाहताच एकदम धाव घेतली, 'विक्रम! हा तर माझा विक्रम!! माझ्या प्यारा पुत्र!!' असे स्फुंदत त्याच्या गळ्यांत मिठी मारली!

होय! तो विक्रमच होता. भूकंपाच्या धक्क्यासरशी तो घराबाहेरच्या पायऱ्यांवर पडला पण म्हणूनच घराखाली गाडला गेला नाही. तिथून सुटून भटकत हिंदूरक्षक दळात शिरून क्वेट्ट्याच्या भूकंपातून पळापळ झालेल्या हिंदू अनाथांना यथाशक्ती साहाय्य देत होतो.

ते सारेजण पोलिसांनी आपल्या अटकेत ठाण्यावर नेले. पाहतात तो पीरदाद हा एक फरारी, दरोडेखोर लगेच जुने वॉरंट त्याच्यावर बजावले गेले. क्वेट्ट्याकडे त्याने दोघा हिंदू सावकरांस ठार मारून संपत्ती लुटली होती. त्या नोटा, मोती, दागिनेही त्याच्यापाशी धरले गेले. त्याच्या साथीदारांच्या वक्तव्यावरून (जबानीवरून) सिद्ध झाले की, दोन वर्षे हिंदू स्त्रियांमुलांना पळवून नेऊन ही टोळी सरसीमेपलीकडच्या पठाण टोळ्यांना विकी! क्वेट्टा भूकंप म्हणजे त्यांना एक पर्वणीच होती! ह्या हिंदू स्त्रियांनाही तो तसाच पळवून नेत होता!

विक्रमच्या हाती विमलसुद्धा त्या हिंदू स्त्रिया सोपविण्यात आल्या. विक्रम आर्यसमाजाच्या आश्रमात आला. तो त्याच्या मित्राने त्याला एक वर्तमानपत्र दाखवून म्हटले, बघ! महात्मा

गांधींनी भूकंपाच्या संकटातून मनुष्यजातीची सुटका करणारा एक अद्‌भुत उपाय शोधून काढला!! विक्रम दुर्लक्षमय स्वरात जिज्ञासला, 'कोणता उपाय बुवा?' मित्रा म्हणाला, 'प्रार्थना, देवाची प्रार्थना करा! भूकंपातून सुटाल!'

'हात्तेच्या! गांधीजींच्या आधीच माझ्या आजीबाईनीही हाच उपाय सांगितला होता! पण बाबा, अनुभव असा की प्रार्थना ही भूकंप घालविण्यापेक्षा भूकंप तत्काळ आणण्याची मात्र रामबाण मात्रा असावी! त्यातही या प्रकरणी तरी माझ्या आजीबाई महात्मा गांधीजींपेक्षा अधिक युक्तीसंगत बोलत. कारण प्रार्थनेनं भूकंप टळतो हे जरी आजी नि गांधीजी यांचं एकच मत, तरी अस्पृश्यता पाळल्यानं भूकंप होतो असंदेखील म्हणण्याइतकी माझी आजी वहावली नव्हती. अरे अस्पृश्यता न पाळणाऱ्या हजारो मुसलमानांची बहुवस्ती असलेल्या क्वेट्टा नगराची एका घटकेत भूकंपात धुळधाण केलेली पाहून आता सनातन्यांनी कां बरं म्हणू नये की अस्पृश्यता पाळीत नव्हते म्हणूनच क्वेट्ट्यास भूकंपाचा भयंकर दंड देवानं दिला.'

'पण तुला वाचवलं यासाठी तरी देवाच्या दयाळूपणाचे आभार मान. तू तरी कसा वाचलास?'

तो प्रार्थना करीत नव्हतो मी कधीच म्हणून, असं कां म्हणू नये! अरे, द्राक्षाचा पिकला घड वरवंट्याखाली ठेचावा तसा हजारों दूधपित्या कोवळ्या लेकरांचा भूकंपाच्या वरवंट्याखाली ज्यानं चेंदामेंदा उडविला तो देव की दैत्य? दुष्ट कीं दयाळू? खरी गोष्ट अशी आहे की, मनुष्याच्या दुष्टतेच्या वा दयाळुत्वाच्या गजानं देवास मोजू पशाहणं हाच मूर्खपणा! सृष्टीच्या प्रचंड उलाढालीत त्या वेळी भूकंप हा एक गणितागत आला, भूकंप झाला. माझ्या आजीचा वा माझा द्वेष कुणी केला म्हणून नव्हे! त्या भूकंपात जसे अनेक धुळीचे कण वाताहत होऊन उडाले तसाच एक कण मी भुईत गाडला न जाता योगायोगाच्या वाऱ्यावर उडून इथं पडलो. माझ्यावर दया करण्याच्या मुख्य नि हेतूपुरस्सर बुद्धीनं कोणी रक्षिलं म्हणून नव्हे ! प्रार्थना! अरे, ज्या गांधीजींना प्रार्थनांनी नि उपासांनी गुरुवायुरचं देऊळ उघडण्यापुरतं त्या एका य:कश्चित् झामोरिनचं मन वळविता आलं नाही, ते गांधीजी केवळ प्रार्थनेने भूकंपाचं मन वळतं म्हणून सांगतात नि तुम्ही ऐकता. तुम्ही सारे वर्ध्याला जा नि प्रार्थना करा माझं हे घड्याळ बंद पडावं म्हणून. त्या तुमच्या प्रार्थनेनं ह्या माझ्या चिमुकल्या हातघडीतील (रिस्टवॉचमधील) टाचणीसारख्या या चुंबकाचे कंपदेखील निरोधिले जाणार नाहीत आणि त्या प्रार्थनेने भूकंपाची प्रस्फोटक नि पर्वतांच्या रांगांच्या रांगा उचलून फेकणारी आंदोलनें निरोधिलीं जातील असं तुम्ही म्हणता हा निव्वळ खुळेपणा नव्हे काय? प्रार्थना ही मनुष्याची आशा आहे; आशापूर्तीची हमी नव्हे.'

***

२.३ पाहिजे ! काळ्या माणसांना गोरे करणारा संशोधक पाहिजे

पारिस नगरातील अत्यंत रम्य अशा 'शान्झलीझे' नावाच्या राजमार्गाने, युरोपमध्ये अनेक वर्षे राहिलेले आणि मोत्यांच्या व्यापारात मानाने नि धनाने श्रेष्ठत्वी पावलेले रमाकान्त हे युरोप-अमेरिकेत थोडे दिवस प्रवास करून देशविदेश पाहण्याची हौस फेडण्यासाठी आलेल्या आपल्या घनश्याम नावाच्या एका लक्षाधीश स्नेह्यासह, शोभा पाहात नि त्या नवागत मित्रास स्थलमाहात्म्यें सांगत चालले होते. जाता जाता 'प्लेस दी ला कंकार्ड' अर्थात 'ऐक्याचें उद्यान' ह्या पारीसमधील प्रख्यात स्थली येऊन एका एकान्त बाजूस कोचावर दोघेही भारतीय गृहस्थ विसावा घ्यावयास बसले असता रमाकान्त म्हणाले -

''घनश्याम, शोभिवंतपणात ही पारीस नगरी जगातील नगरींची केवळ राणी आहे राणी! आणि त्या राणीच्या प्रासादातील देवपूजेचें पवित्र देवघरच आहे हे 'प्लेस दी ला कंकार्ड - ऐक्याचें उद्यान!' छिन्नविच्छिन्न झालेल्या फ्रान्सला, त्या सुप्रसिद्ध फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या मशक्षत ओतून फ्रेचांनी त्यांच्या मातृभूमीची जी अखंड मूर्ती निर्मिली तिचे 'ऐक्याचें उद्यान' हे राष्ट्रीय स्मारक होय. ते कहा ते सुंदर पुतळे; फ्रान्सतील प्रातांच्या त्या प्रतिनिधीक प्रतिमा, फ्रान्सची उपांगें होत; ती सारी त्या राष्ट्रीय यज्ञाग्नींत आपापलीं विभिन्न जीवनें होमून एकदेह, एकजीव, एकप्राण झालीं. तो एकदेह म्हणजेच फ्रेंछ भू! तो एकजीवर म्हणजेच हे फ्रेंच राष्ट्र! आणि त्या राष्ट्रीय एकतेचें मूर्तीमान प्रतीक म्हणजेच हे 'ऐक्याचें उद्यान!' हे 'प्लेस दी ला कंकार्ड' येथूनच ज्या महामंत्राने पुढे त्रिखंड हादरुन सोडले तो महामंत्र उद्घोषित झाला - स्वतंत्रता, समता , बंधुबंधुता!''

'असेल सोडले हादरुन त्रिखंड त्या मंत्राने!' रमाकान्ताच्या अवसानास हेटाळीत घनश्याम म्हणाले. 'रावणाने देखील कैलास असाच गदागदा हादरुन हालवून सोडला होता. म्हणजे रावण राक्षस नव्हता असे थोडेंच सिद्ध होते! भूकंपहि खंडजे खंड हादरुन लक्षावधी मनुष्यांस पाताळत जिवंत गाडून टाकतो. म्हणजे तो उत्पात ठरत नाही की काय! तसाच हा या दांभिक गोऱ्यांचा 'समतेचा नि स्वतंत्रेचा' महामंत्र! अहो, राष्ट्रीय वा आर्थिक समता नि बंधुबंधुता तर सोडाच, पण ज्या समतेसाठी त्यांच्या खिशातली एक कपर्दिकाही वेचली जाती ना ती नुसती वर्णविषयक समता तरी हे गोरे लोक पाळताहेत का? जिथे जावें तिथे आम्हां हिंदी लोकांची हेटाळणी, हुर्यो नि हिडीसफिडीस! कां? यांच्याहून विद्येत, संपत्ती, कर्तृव्यात आम्ही व्यक्तिश: काही म्हणून नव्हे; तर ह्यांचा व्यक्तिश: रंग गोरा नि आमचा व्यक्तिश: रंग काळा म्हणून! ब्रिटनमध्ये मी तर काय पण आमचे देवतेसमान पूज्य असलेले विवेकानंद, टिळक, लजपतराय, गोखले, यांसारखे थोर पुरुषहि मार्गाने जाताना ह्या गोऱ्यांची हुच्चीं पोरेंटोरें देखील त्यांची 'ब्लॅकी' 'ब्लॅकी' म्हणून हुर्यो करीत मागे लागतात! विद्यापीठात काळ्यांत मज्जाव वसतिगृहात काळ्यांना मज्जाव, खेळात काळ्यांबरोबर खेळणें अपमान, जाल तिथे काळा म्हणून त्यांच्यातील पाजीतला पाजी गोरा देखील आमची हेटाळणी करणार - शिवणार नाही! पण म्हटले ब्रिटनचे नि आमचे राष्ट्रीय संबंध आज ते धनी, आम्ही दास, असे पडल्यामुळे त्यांच्या या वर्णद्वेषाला ही इतकी विषारी धार पाजली जात असेल; पण ज्याच्याशी आमचा घेण्यादेण्याचा किंवा जितेजेतेपणाचा अर्थाअर्थी संबंध नसून केवळ माणुसकीचेंच काय ते नाते, अमेतिकेत, जर्मनीत, फार काय, या तुमच्या समतेचा महामंत्र उदघोषिणाऱ्या फ्रान्समध्ये केवळ

काळेपणासाठी आम्हां हिंदी लोकांचा जो पदोपदी उपमर्द हातो तो पाहून या गोऱ्यांची मला अगदी चीड येते. कालच पाहिलेत ना, सार्वजनिक म्हणून धडपडात पाटी असलेल्या त्या चहाच्या दुकानात त्यांच्याच विद्येत त्यांच्याहून श्रेष्ठ असलेल्या आणि संपत्तित त्याच्यासारख्ये दहा नोकर घरी राबत असलेल्या मला नि माझ्या त्या विद्वान् देशबंधूला केवळ आम्ही रंगाने काळे म्हणून तुमच्या त्या पारीसमधल्याच उपाहारगृहात त्या गोऱ्यांनी कसा मज्जाव केला नि दीडदमडीच्या त्या बाजारी फ्रेंच पोरीटोरींनी किती टवाळकी केली ती? कोण हा अमानुष वर्णद्वेष!'

'अगदी अमानुष नव्हे! असमर्थनीय म्हणा, असहनीयही म्हणता येईल - पण अगदी अमानुष नव्हे, 'घनश्यामास थोपवीत आणि थंडावीत रमाकांत म्हणाले! 'युरोपायनांना वाटणाऱ्या काळ्या रंगाच्या तिटक्याला तुम्ही आता जो 'वर्णद्वेष म्हणून शब्द योजलात, त्यातील, निदान तो वर्ण हा शब्द तरी आमचा एक प्राचीन ऋणानुबंधी आहे! आपल्या वर्णव्यवेस्थेत गालबोट चांगले हौसेने रेखून लावलेले नव्हते का? गोरा तो द्विज, उच्च. काळ तो शूद्र, तो क्षुद्र; सत्वाचा रंग श्वेत; तमाचा कृष्ण. परंतु गोऱ्या वर्णाचा पत्ता 'ब्राह्मणवाडीत' आणि काळ्या वर्णाचा पत्ता 'शुद्रवाडीत' असा जरी नोंदला गेला तरी प्रतिलोम, अनुलोम आणि गंधर्व विवाहांच्या लग्नमंडपांतून आणि लताकुजांतून त्या पत्त्यांची साराखी पिसणी होता होता आणि उन्हाळ्यामागून उन्हाळ्याच्या झळी लागता लागता तो गोराकाळा हा वर्णभेद बेपत्ता झाला. ब्राह्मणांत काळेपण नि शूद्रात गोरेपण मिसळून गेले. जो उरला तो वर्णभेद नसून वास्तविक पाहिता वर्णद्वेष, जातिद्वेष होय. यासाठी आता काळ्यागोऱ्या रंगांचे तीव्र भांडण आपणांत आज तिकेसें उरले नाही. तरी देखील गोऱ्यां रंगापेक्षा काळा रंग हा आपणही हिणकसच मानतो नाही काय? काळा रंग आपण श्यामलवर्णीय लोकांसही हवासा वाटाते असे थोडंच आहे? इतकेच नव्हे, तर श्यामल वर्णातही कमीअधिक काळसरपणाप्रमाणे आम्हीही अगदी काळेकुट्टपणाचा तिटकारा करतो. ज्याविषयी आम्हांस तिरस्कार व्यक्तवावयाचा त्यास आपण 'काळतोंड्या' म्हणतो. गदळ असेल त्यास 'काळकट' म्हणतो. सुनेस 'कुठली काळुंद्री पदरी बांधली आहे ग बाई आमच्या!' म्हणून चोच मारणाऱ्या नाकेल्या सासवा आमच्यांतही आहेतच! प्रकाश, उज्ज्वलता आणि सौम्य चाकचक्य हीं मनुष्याच्या नयानांतील ज्ञनातंतूस आल्हादक वाटावी अशीच त्यांची स्वाभाविक घडण असल्यामुळे कोणाही मनुष्यास काळेपणा हा सहजच उद्वेजक वाटतो. मनात कोणतीही विशेष जातीय वा राष्ट्रीय उद्दामवृत्ति वा विरोध नसताही आपणा श्यामल लोकांस अगदी कोळशासारख्या काळाकुट्ट शिद्दी पाहताच जशी सहजच एक नकोशी वृत्ति उत्पन्न होते तशीच शिद्दयांहून उजळ असणाऱ्या इटालियनास वा दुधासारखे शुभ्र असणाऱ्या गोऱ्यापान रशियानादिकांस आमचा श्यामल रंग थोडासा उद्वेजक वाटणें साहजिकच आहे हे आम्हीही ध्यान्यात धरले पाहिजे. काळा रंग हे शारीरिक आकर्षणाच्या दृष्टीने आमच्यांत असणारें एक किंचितसं व्यंग आहे. त्यास गोऱ्या लोकांनी सहजासहजी व्यंग म्हणून म्हटले तरी आपण न चिडणेंच बरें. तसा उपाहास त्यांनी केल्यास तो त्यांच्या सभ्यपणास कमीपणा आणणारा आहे. आपल्या नव्हे, असे जाणून त्याची शक्यतों उपेक्षाच करावी!'

घनश्यामः परंतु जेव्हा काळा रंग पाहताच ह्या गोऱ्यांना वाटणारा तुम्ही ज्यास 'साहजिक' म्हणता तो उद्वेग साहजिक पणाची कक्षा सोडून खोडसाळ उपद्रवाचें स्वरूप धारण करू लागलो

तेव्हा! त्यांचा वर्णद्वेष हा जातिद्वेषाचें आणि राष्ट्रद्वेषांचेच दुष्ट हत्यार होऊ पाहतो तेव्हा? तेव्हा तरी त्याची आम्हांस चीड नको का यावयाला? अहो, इंग्लंडामध्ये असता एका भरसभेत एक मिशनरी महाशय गंभीरपणे सांगू लागला की, 'एशिया, आफ्रिका, अमेरिका येथील काळ्या रंगाच्या लोकांवर युरोपियनांनीच प्रभुत्व गाजविणें योग्य होय. हा ईश्वरी संकतेच असला पाहिजे आणि तो संकेत व्यक्तविण्यासाठी देवाने आमचा वर्ण गोरा केला आणि त्यांचा काळा. कारण कोणत्याही जातीच्या वाङ्मयाचा वा समाजात शुचिता, शुद्धता, पवित्रता, आरोग्य, बल आणि प्रभुत्व हयांचा रंग श्वेत, गौर, स्वच्छ असाच निर्देशिला जातो आणि काळा रंग हा हीनतेचें, क्रूरतेचें, कळकटपणाचेंच द्योतक मानले जाते.' ह्या त्याच्या चर्पटपंजरीतील अंतःस्थ दुष्ट हेतू राष्ट्रद्वेषावाचून दुसरा कोणताही नाही हे पाहून मला फार चीड आली आणि मी तिथल्या तिथेच प्रत्युत्तराची वेळ येताच ताडकन्उभा राहून त्या मानभावी मिशनरीस हटकाले की, 'देव, देवदूत, देवतांचा रंग गौर, शुभ्र, स्वच्छ असाच वर्णिलेला असल्यामुळे जो जो गोरा वा पांढरा तो तो देव, देवता वा देवदूत असला पाहिजे; काळ्याहून श्रेष्ठ सुश्रीक, बलवान आणि प्रभुत्वास पात्र असला पाहिजे, हे आपले तर्कशास्त्र आम्हांला तंतोतंत पटले आहे. आता हत्ती हा बहुधा काळा असतो आणि हजारो डुकरें पांढरी स्वच्छ असतात. तेव्हा यापुढे डुक्कर हेच हत्तीहून बलवान आणि सुश्रीक असे आपण सर्वांनी समजले पाहिजे! अंगावर कोड उठले की काळा मनुष्याही इतका गोरापान दिसू लागतो की, दुरुन पाहताच तो कोणी गोरा मिशनरीच येतो आहे की काय असे वाटावें! तेव्हा यापुढे कोड फुटलेल्या मनुष्यास आम्ही देवदूतासारखा सन्मान दिला पाहिजे. व्याघ्रसिंहांहून रानचे ससे अगदी हिमगौर वर्णाचे असतात; अर्थात् यापुढे रानातील राज्याचें प्रभुत्व सिंहव्याघ्रास पदच्युत करून, सशांसच अर्पिले पाहिजे. यापुढे सिंहाने सशास भ्यायले पाहिजे! ग्रीक सैन्याच्या त्या शिकंदरी सेनापतीस भारतीय चंद्रगुप्ताने रणांगणात जेव्हा धूळ चारली तेव्हा त्या यवनाधिपति सेल्युकसने त्या चंद्रगुप्ताच्या पायावर जयश्रीच नव्हे तर आपली राजकन्याही कारभार म्हणून वाहिली. यास्तव ते लाखो पराभूत गोरे ग्रीक सैनिक नि तो ग्रीक सेनानी सेल्यूकस हे सारे त्या लाखो श्यामल भारतीय सैनिकांहून नि त्या विजयी चंद्रगुप्ताहून शतपटीने अधिक काळेकभिन्न असले पाहिजेत अशा एक नवीन शोधाची भर आता इतिहासात घातली पाहिजे! तुम्हीं आमच्या भारतीयांतील गौरवर्णीय जातीहून जितके अधिक गोरे आहात तितकेच ते रशियन लोक तुम्हा ताम्रमुखांहून अधिक गोरेपान - अगदी वैदिक 'हंस'वर्णाचे आहेत. अर्थात् इंग्लंडवर रशियनांचेंच प्रभुत्व असावें ही तुमच्याच सूत्राप्रमाणे देवाची इच्छा असली पाहिजे. तर मग बोला, इंग्लंडचा राजमुकुट रशियनांचे हवाली केव्हा करायचा?' रमाकांत, ह्या माझ्या भडिमारासरशी तो मिशनरी पाण्यात टाकलेल्या ढेकळांसारखा विरघळून गेला आणि त्या शेकडो गोऱ्या स्त्रीपुरुषांनीच माझ्या वाक्यागणीक मला टाळ्या दिल्या!

रमाकांत : झाले तर! आमच्या सावळ्या रंगासाठी कोणी मर्यादेबाहेर दुष्टबुद्धीने उपमर्द करू लागला तर त्याचे दात असे त्याच्या घशात कोंबले की झाले!

घनश्याम : अहो, पण, गोऱ्या लोकांतील मोठमोठे शहाणे आणि तत्त्वज्ञदेखील गोऱ्या जाती ह्या प्रभुत्वास निसर्गतः पात्र असून काळ्या रंगाचे लोक हे निसर्गतःच जीवनार्थ कलहात टिकाव धरण्यास अक्षम आहेत असा ठाम सिद्धान्त ठोकून देतात हे आश्चर्य नव्हे काय?

रमाकांत : त्यात कसले आश्चर्य आहे! शहाणे लोकही लुच्चे नसतात की काय? अहो ह्या गोऱ्या मूर्ख मिशनरींची काय कथा? तो ॲरिस्टॉटलसारखा तत्त्वज्ञांचा मुकुटमणिदेखील एकदा असेच भकून चुकला की ग्रीस देश हा देवाने जगावर स्वामित्व गाजविण्यासाठी उत्पन्न केला असला पाहिजे! कारण जगाचें राज्य त्याच्या मध्यभागी राहूनच चांगले चालविता येणार; आणि ग्रीस हाच जगाच्या मध्यभागावर - आशिया, युरोप नि आफ्रिकेच्या संगमस्थानी निर्मिलेला आहे. अर्थात तोच जगद्राज्याचा ईश्वरनिर्मित केंद्र असला पाहिजे! ॲरिस्टॉटलला माहीत असलेल्या जगावर त्या काळी ग्रीसचें प्रभुत्व होते म्हणून त्याला हा सिद्धान्त सुचला. पुढे तोच ग्रीस रोमचें पादपीठ झाले नि आज आहे कीं नाही ते जगाच्या आलेख्यात (नकाशात) सूक्ष्मदर्शक यंत्रांतूनच पाहिल्यास दिसते. गेल्या शतकातीलच गंमत पाहा. युरोप - म्हणजेच पाश्चिमात्य राष्ट्रें हीं प्रभुत्व गाजविण्यास निसर्गत:च सक्षम आणि पौर्वात्य दास होण्यास, हा सिद्धान्त बोकाळला होता. तोंच जपानने रशियाचें कंबरडें मोडले! तेव्हा जपान अपवाद ठरून इंग्लंड आणि जपान ही दोन्हीही प्रबल राष्ट्रें या गोलार्धाच्या उत्तरीय शीतकक्षेत असल्यामुळे आणखी काही शहाण्यांनी नवा सिद्धान्त काढला की उत्तरीय शीतकक्षेतील देश हेच दाक्षिणात्य कक्षेतील देशांचे नैसर्गिक विजेते असणार! पण रोम दाक्षिणात्य कक्षेतच मोडणारें असताही ह्या उत्तरीय शीतप्रधान ब्रिटनभूमीला त्याने शतकोशतके आपली दासीं करून ठेवलेली होती! ब्रिटनहून काळसर असणाऱ्या रोमच्या साम्राज्यात ब्रिटनच्या गोऱ्यापान रंगाचे अस्तित्व जर कशात उपयोगी पडले असेल तर ब्रिटनच्या गोऱ्यापान कन्यकांचा रोमन सैनिकांसाठी आणि सरदारांसाठी आवडत्या दासी म्हणून पुरवठा करण्याच्या कार्यीच काय ते होय. आपल्या लाटबाजींचे आणि अहंकाराचें समर्थन निसर्गाच्या आणि देवाच्या नावाने करण्याची खोड मनुष्यमात्रास लागलेली आहे. ठगांच्या अत्याचारांचीही एक देवता होती आणि सैतानही सोयिस्कर वाटलें तर आपल्या समर्थनार्थ बायबलचा आधार घेत असतो.

घनश्याम : पण मग काळा रंग हे एक नैसर्गिक व्यंग आहे हे मघा तुम्हीच कसे म्हणालात?

रमाकांत : आमच्यात ते एक व्यंग आहे असे म्हटले म्हणजे त्या गोऱ्यांत काहीच व्यंग नसून आमच्याहून सर्वातोपरी ते श्रेष्ठ आहेत आणि जगाच्या अंतापर्यंत श्रेष्ठच राहणार आहेत असे ठरते की काय? देहाच्या रंगाचा संबंध मुख्यत: व्यक्तीशी. राष्ट्रीय शक्तीशी, क्षमतेशी किंवा कर्तबगारीशी गोरेपणाचा वा काळेपणाचा लवलेश संबंध नाही. आज आमचें श्यामलवर्णीय हिंदी राष्ट्र जर गौरवर्णीय युरोपियनांपेक्षा राष्ट्रशक्तीत कनिष्ठ ठरत असेल, अवनत असेल तर तो परिणाम आमच्या सामाजिक, राजकीय आणि धार्मिक दुर्गूण नि दुधखुळेपणाचा आहे. आमच्या श्यामलवर्णाचा किंवा त्यांच्या गौरवर्णाचा नव्हे! ते दुर्गुण नि दुधखुळेपणा नव्हता तेव्हा आम्ही राष्ट्र ह्या दृष्टीने श्यामल असूनही जगास भारी झालेलो होतो - ते दुर्गुण सुटताच पुन्हाही असेच भारी होऊ! लंकेच्या गोऱ्या रावणाची दाही शिरें छाटणारा तो अयोध्येचा राजपुत्र घनश्यामलच होता! तो गीताद्रष्टा सुदर्शनधारी श्रीकृष्णही घनश्याम होता! आजही अर्धजगत् ज्याच्या चरणांची धूळ अंगारा म्हणून मस्तकी धरीत आहे त्या देवकल्प बुद्धाहून कुणी युरोपियन टॉमी अधिक गोरा आहे म्हणून अधिक श्रेष्ठ ठरणारा आहे की काय! जपान्यांना मिशा नसतात म्हणून जसे ते मिशाळ रशियनांहून पौरुषात हीनतर ठरले नाहीत, तसेच आमचा रंग काळा म्हणून

आम्हीही जित झालो नाहीत! एक वेळ जपानच्या वैयक्तिक बुटकेपणामुळे राष्ट्रीय शक्तीला किंचित् कमीपणा येण्याचा संभव असू शकेल; पण आमच्या वैयक्तिक काळेपणाचा किंवा त्यांच्या वैयक्तिक गोरेपणाचा राष्ट्रीय शक्तीशी वा श्रेष्ठकनिष्ठतेशी लवलेश संबंध पोचू शकत नाही.

घनश्याम : आणि वैयक्तिक श्रेष्ठकनिष्ठतेशी तरी काळ्या नि गोऱ्या रंगाचा कोणता मोठा संबंध आहे? आज देखील हिंदी विद्यार्थी युरोप-अमेरिकेच्या कोणत्याही विद्यापीठात गोऱ्या विद्यार्थ्यांच्या रतिभरही मागे नसतो. परकी देशाच्या, भाषेच्या पक्षापाताच्या अडचणींशी त्याला तोंड द्यावें लागत असताही त्या अडचणी ज्यांस मुळीच नसतात त्या गोऱ्या विद्यार्थ्यांमध्ये हिंदी विद्यार्थी व्यक्तिशः अनेक स्थळी उनट, सरसच ठरलेला दिसतो. वैद्यक, निर्बंध, शिल्प, यंत्र, गणित - कोणत्याही विषयात युरोपिअन पीठात हिंदी तरुण पहिल्या दहा क्रमांकातच बहुधा झळकतो - अगदी पहिले क्रमांकही तो अनेकदा पटकावतो. या बौद्धिक समातेप्रमाणेच सैनिक-योग्यतेतही हिंदी सैनिक गोऱ्या सैनिकांशी व्यक्तिशः तुल्यबळ तरी आहेच आहे, ही गोष्ट जर्मन महायुद्धात अगदी युरोपातील ताज्यातील ताज्या शस्त्रास्त्रानी युक्त शूरांतील शूर अशा गोऱ्या जर्मनसैन्याशी आमच्या शीख, गुरखा सैनिकांनी ज्या लढाया झुंजविल्या त्यावरून निर्विवादपणे साऱ्या युरोपने मानली आहे. तीच गोष्ट श्रमिक शक्तीची आहे. मॉरिशसपासून तो ग्वायनापर्यंत, कानडापासून कालिफोर्नियापर्यंत, अति शीत वा अति उष्ण अशा कोणत्याही वायुमानात हिंदी श्रमिक हा त्यास कोणत्याही राजशक्तीचा ममत्वाचा पाठिंबा नसता युरोपियन क्षत्रियांच्या चढाओढीत टिकून राहतो; नव्हे आपल्या साध्या राहणीने आणि कष्टक्षमतेने त्यांना न झेपेल असा प्रतिस्पर्धी बनू शकतो. फिजी, ग्वायना, आफ्रिका, मॉरिशसप्रभृती जगातील अनेक प्रदेशांत दासासारखें करारबद्ध करून नेलेल्या लाखो हिंदी श्रमिकांनी केवळ आपल्या सहिष्णुतेच्या बळावर तिकडे मोठमोठ्या हिंदी वसाहती वसविल्या आहेत आणि ज्या गोऱ्या मळेवाल्यांचे ते दास म्हणून गेले त्यांच्याच तोडीचे धन्याढय मळेवालेही त्या हिंदी श्रमिकांतील कित्येक कर्तबगार पुरुष हळूहळू झालेले आहेत! तेव्हा आमच्या काळ्या रंगामुळे युरोपियन गोऱ्यांच्यापेक्षा कोणत्याही रीतीने शौर्य, धैर्य, बुद्धिमत्ता साह्य, श्रमक्षमताप्रभृती पौरुषाच्या वैयक्तिक गुणात आम्ही लेशमात्र हीनतर ठरलेलो नाही. मग त्या काळ्या रंगास आमच्यातले व्यंग म्हणून आमच्यातील एक उच्चार करण्यासारखी नैसर्गिक उणीव म्हणून आपण कोणत्या अर्थी समजावी आणि कां म्हणून मानावी?

रमाकांत : केवळ ह्या अगदी दुय्यम अर्थीच मी ती मानतो की, त्यामुळे आपल्या शारीरिक सौंदर्यास अंशतः बाध येतो. सौंदर्य हे माणुसकीचा कोणताही महत्वाचा गुण नसले, शौर्य, धैर्य, दया, दाक्षिण्य, प्रमाणिकपणा, जनतत्परता, थोडक्यात म्हणजे शील हे जरी सौंदर्याहून शतपटीने श्रेष्ठ असा सद्‌गुण असले, शील असून सौंदर्य नसले तरी ती उणीव तुच्छ, नि सौंदर्य ओसंडत असले तरी शील नसले तर ते माणूस माणूस नसून राक्षसारखें भयंकर, हे जरी खरें असले तरी शील असूनही सौंदर्य जर असले तर तो मनुष्य देवदूतासारखा शोभू लागतो हेही काही विसरता कामा नये.

घनश्याम : मान्य. पण गोरेपणा म्हणजेच सौंदर्य नव्हे. सौंदर्यातही - शारीरिक सौंदर्यातही - शरीराची सुबक ठेवण, सुरेख अंगलट हीच नुसत्या शुभ्रतेहून, नुसत्या गोरेपणाहून अधिक नयनानंदकारी असते. आणि सुरेख अंगलटीत आणि सुबक तोंडावळ्यात आम्हां भारतीयांचे

सौंदर्य युरोपियनांहून एकंदरीत लवलेश कमी असत नाही. मी मघा म्हटल्याप्रमाणे डुकरें पांढरी शुभ्र असतात - हत्ती काळगे असतात. पण डुक्कर ते डुक्कर - हत्ती तो हत्ती!

रमाकांत : पण हत्ती असूनही जर तो त्यातल्या त्यात शुभ्रही असला तर तो शोभेच्या प्रश्नापुरता तरी अधिक अभिलषणीय ठरणार नाही का? ऐरावत हिमधवल - यास्तव देवांनीही रत्न म्हटला. पांढरा हत्ती हा आम्हीही राज्यलक्ष्मीचें भूषण समजतो! तीच गोष्ट आधुनिक शरीरसौंदर्याच्याविषयी. सुबक वा सुडौल देहयष्टी असूनही त्यांना, हेमगौर किंवा हिमगौर अंगकांतीची देणगी निसर्गाकडूनच लाभलेली असल्याने एकंदर शरीरसौंदर्यात ते श्रेष्ठ ठरतात. कारण काही झालें तरी गोरेपणा हा शरीरसौंदर्याचा एक अनुपेक्ष्णीय घटक आहे आणि काळेपणा हा सौंदर्यास बाधक आहे हे नाकारण्यात काही अर्थ नाही. सोन्यामोत्यांचे अलंकार कोणा काळाकुट्ट शिद्दिणीला घातले तर ती होती त्याहून चांगली दिसेल, पण तिच्या काळ्या रंगास त्या सोन्यामोत्यांच्या तेजाने जसा थोडासा उजळा येतो तसाच तिच्या डांबरी काळ्या छायेने त्यास सोन्यामोत्यांसही किंचित् कळकटपणा आल्याशिवाय राहत नाही. कोण्या ईषत्श्यामल कन्यकेला तेच सोन्यामोत्यांचे अलंकार अधिकच शोभतात आणि ती सोनेंमोतीही सोन्यामोत्यांसारखींच दिसतात. पण एखाद्या गोऱ्यापान कन्यकेला तेच सोन्यामोत्यांचे अलंकार घातले असता तिची कांति खुलते! सौंदर्य असे सांडू पाहते! आणि सोन्याचे अलंकार तिच्या कांतीने सोन्याहूनही पिवळे आणि मोती मोत्याहूनही पाणीदार भासतात ! माणूस हा प्राण्यांचा अनेक गुणांत राजा आहे. सौंदर्यातही सुंदर प्राण्यांचा जेव्हा तो राजा शोभतो तेव्हा ते त्याच्या त्या एकंदर श्रेष्ठतेस अधिकच साजते आणि सौंदर्यातही निसर्गाची राणी साजण्यास मानवी सुंदरतेची सुवर्णप्रभ देहकांति सोन्याच्या कोंदणातच खुलून दिसावयास हवी. मोरासारख्या सुंदर प्राण्यास वा हरणासारख्या सुरेख मृगास एखादी काळी कन्यका कुरवाळीत उभी राहिली तर ती सुंदरतेत त्याची स्वामीनी शोभण्यापेक्षा दासीच भासू लागेल. पण मोरास वा हरिणास कोणी गोरीपान कन्यका कुरवाळीत राहिली तर ती सौंदर्यातही त्याची राणीच साजेल!

घनश्याम : पण मी म्हणतो निदान आपणा आर्यांचा रंग वैदिक काळात तरी हिमासारख किंवा सोन्यासारखा गोरापान होता ही गोष्ट त्या काळच्या वैदिक वर्णनावरून स्पष्ट असताही आमचा रंग पुढे इतका काळा कां पडत गेला?

रमाकांत : त्याची पुष्कळ कारणें सांगता येण्यासारखी आहेत. पण इतर कृष्णवर्णीयांसह झालेले प्रतिलोम, अनुलोम वा संकर-रक्तबीजसंबंधप्रभृती दुय्यम कारणें वगळलीं असता आपण भारतीय आर्यांपुरते तरी आपला गोरा रंग काळा पडण्याचें प्रमुख कारण म्हटले म्हणजे आमच्या देशाचें उष्णतामान हेच होय. म्हणूनच आपल्या देशात काश्मीरसारख्या शीत प्रांतात आजही गोरापान रंग पुष्कळ प्रमाणात टिकलेला आहे - आणि मद्रासससारख्या उष्ण प्रांतात ब्राह्मणही भिल्लासारखे काळवंडून गेलेले दिसतात. जे युरापियन लोक ब्राझिल प्रभृती उष्ण अमेरिकेत किंवा अत्युष्ण आफ्रिकेत वसाहती करून राहिले त्यांचा गोरा रंग एका चारपांच पिढ्यांतच ध्यान्यात येण्यासारखा काळवंडत जात आहे. मग आज पांच हजार वर्षांच्या उष्ण वायुमानाने आम्ही भारतीय आर्य इतके काळवंडलो यात काही आश्चर्य नाही.

घनश्याम : जर आमचा गोरा रंग उष्ण वायुमानाने पांच हजार वर्षात इतका काळवंडला तर तो पुढच्या पांच हजार वर्षात आफ्रिकेच्या शिद्दयांसारखा अगदी कोळशाप्रमाणे काळाकुट्ट

होणार की काय? आणखी एक गंमतीची शंका आज कोळशासारख्या असणाऱ्या शिद्दयांच्या काळ्या रंगावर आफ्रिकेच्या भयंकर, उष्णतेचे ताप बसता बसता तो पुढे माणिकरत्नासारखा तेजःपुंज होऊन उठणार नाही कशावरून? कारण कोळशाचीच कुठे कुठे माणिके, रत्नें होतात म्हणून ऐकतो!

रमाकांत : पण दहा हजार वर्षांनी पुढे माणिकरत्नासारखा चमकदार रंग व्हावा म्हणून आधी पांच हजार वर्षे कोळशासारखीं काळीकुट्ट तोंडें मिरविण्यास सिद्ध आहात का? कोळशाचींच पुढे माणिके होतात ही तुमची क्लृप्ति धरून विचारतो.

घनश्याम : अहो, सिद्ध न होऊन करणार काय? आपण म्हणता तसा जर उष्ण वायुमानाचा हा नैसर्गिक परिणाम असेल तर हिंदुस्थानच्या नागरिकांना दिसवेंदिवस अधिकाधिक काळे पडण्यावाचून गत्यंतरच नाही. अत्यंत क्षुल्लक का होईना पण शारीरिक सौंदर्यांतले हे व्यंग आम्हांस केव्हाही पुसून टाकता वायवाचें नाही. टिकाऊपणात युरोपच्या आम्ही व्यक्तिशः समान वा वरचढ असताही दिखाऊपणात नेहमीच हीन ठरणार! कारण नैसर्गिक वातावरण कोण बदलू शकणार?

रमाकांत : निसर्गच! अहो, निसर्गाचे मनुष्यास सोयीस्कर नसलेले नियम बदलून देणारा प्रतिनियम निसर्गच आम्हांस अनेक वेळा पुरवीत आलेला आहे; विषास प्रतिविष आणि रोगास औषधें देत आलेला आहे!! काळ्या जातीत दोन भेद पाडता येतील. मनुष्याची उत्पत्ति ही वानरा वा मर्कटांचाच विकास मानला तर ह्या प्राण्यात काही लाल तोंडाची, काही काळ्या तोंडांचीं तर काही शुभ्र असतात. ह्यावरून त्यांना मनुष्यपण येऊ लागले, तसे मनुष्यातही त्या वंशपरंपरेप्रमाणे मूळपासूनच काळा, तांबूस वा श्वेतवर्ण उतरला असावा. ज्या मानवजाती कधीतरी गोऱ्या होत्या असा पुरावा मुळीच मिळत नाही, त्यांना हे स्पष्टीकरण लागू पडेल. पण आपल्या भारतीय आर्यांचा रंग मूळचा अगदी ‘हंस’ धवल असल्याची निश्चितिच असल्याने आपण आज काळसर जे पडत चाललो आहो तो मुख्यत्वेकरून उष्ण वायुमानाचाच अर्वाचीन परिणाम असला पाहिजे, अपरिवर्तनीयपणे ठाम झालेला आनुवंशाचा नाही. कारण अजूनही आपल्या अनेक जातीत स्पेन-पोर्तुगिजांइतका तरी गोरेपणा असणारीं माणसें आढळतात. अर्थात् ज्याअर्थी सर्व आर्यांनाच उष्ण वायुमानात राहावें लागले असुनही अद्याप सगळेच अगदी काळे झाले नाहीत तर एका कुटुंबातील भावंडांत सुद्धा काही युरोपातील स्पेन-इटलीत सहज मिसळून जावीं इतकी गोरीं मुले नि काही काळी निपजतात, त्या अर्थी भारतीय उष्णतामानाचा आमच्या मूळच्या गोऱ्या रंगावर होणाऱ्या काळ्या परिणामास हाणून पाडून त्या वातावरणातही गोरेपणा टिकवू शकणाऱ्या मात्रा निसर्गाच्या बटव्यात असल्याच पाहिजेत.

घनश्याम : आपण म्हणता तशी मात्रा सापडणें मनुष्यास शक्य आहे का?

रमाकांतः मनुष्याने आजवर जर कोणच्या शास्त्राकडे अत्यंत दुर्लक्ष केले असेल तर ते गर्भशास्त्राकडे होय. इतर पदार्थांवर आपणास जसे वाटले तसे विच्छेनात्मक वा विश्लेषणात्मक प्रयोग करता येतात तसे गर्भावर करणे अतिदुर्घट हेही त्या दुर्लक्षांचे एक कारण आहे खरेंच. परंतु आता मनुष्याच्या जीवनाशी अत्यंत संबद्ध असताही आज मनुष्यास ज्ञात असणाऱ्या सर्व शास्त्रांत अत्यंत मागासलेले असणाऱ्या त्या गर्भशास्त्राकडेही शास्त्रीय शोधकांचे लक्ष वेधले जाऊ

लागले आहे. मनुष्याची ऊंची वाढविणाऱ्या ग्रंथी कोणत्या, मस्तिष्कातील कोणत्या ज्ञानपिंडांची वा ज्ञानतंतूंची कार्ये कोणती, गर्भावर विभिन्न अन्न-पाणी-प्रकाश ह्यांचे काय विभिन्न परिणाम घडतात. अनुवंशाचा (हेरिडिटी) परिणाम कुठपर्यंत अपरिवर्तनीय समजावा लागेल आणि परिवर्तन (व्हेरिएशन) मग ते शारीरिक असो वा मानसिक - कुठे कसे होऊ शकते, इत्यादी अनेक महत्वाचे शास्त्रीय सिद्धान्त आमच्या ज्ञानाच्या आटोक्यात येत आहेत. मुलगा किंवा जे कोणचें अपत्य हवें असेल तेच नेमके होण्याचा वैज्ञानिक निश्चितीचा नियमही सापडल्यासारखाच आहे. जन्माच्या आधीच गर्भाचा लिंगनिर्णय करता येऊ लागला आहे. इतकेच नसून जन्मानंतरही शस्त्रक्रियादिक उपायांनी लिंगपरिवर्तन अनेक प्रकरणीं करण्यात आलें आहे. कालपर्यंत ज्यांस आपण मेलेले समजून पुरुन वा जाळून टाकू अशा काही हृदयविषयक रोगांनी मेलेल्यांना जिवंत करता येऊ शकते. फार काय, पुरुष संयोगावाचून स्त्रियांस गर्भसंभव नि प्रजोत्पादन नुसते टोचून घेतल्यानेही साध्य आहे ही गोष्ट डॉ. कोएर्नर यांच्या आश्चर्यकारक प्रयोगावरून आता मान्य केलीच पाहिजे असे दिसते. फार नको, आणखी दोनशे वर्षांच्या आत जर शास्त्रज्ञांनी गर्भविज्ञानावर प्रयोगांचा मारा सारखा चालू ठेवला तर आज आपण कपडा जसा हवा तसा बेततो तसा मनुष्य मागणीप्रमाणे घडविता आला ना - इतकी उंची, पुरुष की स्त्री, असा रंग, अशी मुद्रा, असे केस, इतकी बुद्धी, अशी मापें घेऊन मनुष्य घडविता आला ना- तरी मला आश्चर्य वाटणार नाही! कारण निसर्ग हा मनुष्यगठन ज्या अर्थी नियमांनीच करतो त्या अर्थी ते नियम समजताच त्यांत हवी ती निवड करणें मनुष्यास शक्य झालेच पाहिजे. ती शक्ती त्या निसर्गानेच मनुष्यांत ठेवली आहे असा अनेक प्रकरणी - अपवाद वजा जाता - आजपर्यंतचा अनुभव आहे.

घनश्याम : परंतु असे मनुष्यनिर्मितीचे शोध ज्या ज्या शास्त्रज्ञांनी लावले त्यांना रंगपरिवर्तनाचा शोध अजूनही लागला नाही यावरून तो दुर्घटच दिसतो, नाही का?

रमाकांत : त्याचें एक कारण आहे. युरोपियन वैज्ञानिकच आज संशोधनाचे नेते, ते गोरे असल्यामुळे रंगपरिवर्तनाची आवश्यकताच त्यांस नसल्याने त्यांनी त्या प्रकरणी कसून यत्नच केले नाहीत. पण ब्राझीलसारख्या उष्ण प्रदेशात जे गोरे वसाहतवाले काळवंडू लागले आहेत त्यांचे लक्ष गोरा रंग टिकविण्याकडे असून त्यांनी त्या कार्यी पुष्कळ विशिष्ट रसायन टोचल्याने ते पांढरे शुभ्र होतात असे सिद्ध झाल्याचें अलीकडेच ऐकिवात आले. परंतु काळ्या रंगास धुऊन देहास गौरवर्ण करण्याची आवश्यकताच भारतास आज निकडीची असल्याने भारतीय वैज्ञानिकांनीच हा प्रश्न ताबडतोब हाती घेतला पाहिजे. जर ते त्यावर आपल्या बौद्धिक बळाचा मारा सारखा करतील तर प्रयोगांती असे एखादें रसायन सापडल्यावाचून बहुधा राहणार नाही की, जे अंगात टोचले असता वा गर्भात संचविले असता या पिढीचा वा पुढील पिढ्यांचा रंग आमच्या पूर्वजांप्रमाणे पुन्हा गोरापान होऊ शकेल.

घनश्याम : खरोखरच जर असा एखादा रंगपरिवर्तनाचा शोध लागला तर मला तुमच्याहूनही अधिक आनंद होईल! यद्यपि शौर्य, धैर्य युक्ती, दया, दाक्षिण्य प्रभृती माणुसकीच्या कोणच्याही महत्वाच्या टिकाऊ गुणात भारतीय व्यक्ति ही युरोपियन व्यक्तीशी व्यक्तिशः तुल्यबळच ठरते आणि शारीरिक सौंदर्याच्या सापेक्षतः उपेक्षणीय असणाऱ्या दिखाऊ गुणांतही देहाच्या सुरेख ठेवणीत हीनतर ठरत नाही तरीही जो नसल्यास मुळीच नडत नाही, पण

असल्यास हवासाच आहे तो गौरवर्णही जर आम्हांस लाभला तर सोन्याहून पिवळेंच होईल! तर मग आता प्रथम विशेषत: आमच्या भारतीय वैज्ञानिकांचे लक्ष हा रंगपरिवर्तनाचा शोध लावण्याकडे प्रबलपणें वेघण्याचा तुम्ही प्रयत्न करा आणि जिकडे तिकडे प्रसिद्ध जाहिराती फडकू द्यात की, 'पाहिजे! देहाचा काळा रंग बदलून गोरा करणारें रसायन पाहिजे!' हे काम तुमचें. मी म्हटल्याप्रमाणे जो कोणी संशोधक असा उपाय शोधील त्यास दहा लक्ष रूपये निनावी पारितोषिक धाडून देण्याचे काम माझे! माझा पत्ता मात्र कुणालाही लागू दिला न पाहिजे!

रमाकांत : अच्छा; मी माझ्या कामास लागतोच म्हणून समजा पण माझाही पत्ता लागू न देता!

असे म्हणत ते दोघेही अंधारात बेपत्ता झाले!

हा लेखही आमचेकडे प्रेषकाच्या पत्त्यावाचून आलेला आहे.

नाहीतर कोणत्याही मानवी लेखाचा मूळ प्रेषक कोण याचा पत्ता कोणासही लागत नसतोच!!

***

२.४ गाढव संघटन

गेल्या एकदोन वर्षांमध्ये हिंदू संघटनाची चळवळ जशीजशी प्रबळ होत चालली, तशीतशी तराईच्या रानापासून तो थेट मलबार सिंधुतीरापर्यंत रानारानातून आणि गावागावातून विखुरल्या असलेल्या गाढवी समाजात मोठी खळबळ उडू लागली. हिंदू लोक त्यांच्या भारतीय राष्ट्राची संघटना करीत असता आपण आपल्या गर्दभीय राष्ट्राची संघटना न करता स्वस्थपणे कुंभाराची ओझीं वाहत पडावें, याची गाढवांतील कर्त्या पुढाऱ्यांस लाज वाटू लागून त्यांनीही गाढव संघटनाची चळवळ हाती घेण्याचें ठरविले. त्याप्रमाणे निरनिराळ्या रानांतून भटकत असलेल्या रानटी गाढवांच्या कळपांनी आपआपले प्रतिनिधी निवडून ते नागरिक गाढवांच्या समित्यांतून धाडावे आणि हिंदुस्थानातील कोणत्या तरी मुख्य नगरी प्रतिवर्षी अखिल भारतीय गाढवी ज्ञातीचा एक राष्ट्रीय गोंधळ भरवावा असे ठरून त्यांचीं अधिवेशनेंही भरू लागलीं. त्यांपैकी अगदी काल परवाच भरलेल्या एका सभेची माहिती आमच्या वाचकांस त्या चळवळीचें स्वरूप समजण्यासाठी खाली देत आहोत.

ही सभा भरविण्यासाठी नगराच्या कुंभारवाडयासमोरील विस्तृत उकिरड्यांचें मैदानच निश्चत करण्यात येऊन ते अनेक तरुण गाढवांनी फुंकून फुंकून साफ करून ठेविले होते. या सभेसाठी शेकडो प्रतिनिधी ठिकठिकाणच्या अखिल गाढवीय मजलसइ-आमच्या शाखांकडून धाडण्यात आलेले होते. आरंभ होताच सभेच्या कार्यवाहकाने त्या जमलेल्या गाढवांत जे अत्यंत शाहणें होते, त्याचें नाव सुचविले आणि उनमोदन मिळून ते शहाणें गाढव अध्यक्षपदावर विराजमान झाले. त्यांच्या अध्यक्षीय भाषणात त्यांनी सांगितले की, ‘आपले गर्दभीय राष्ट्र हे वास्तविक पाहता हिंदू राष्ट्राच्याही आधीचें आहे. संस्कृतमध्येही पुराणातून तत्कालीन ज्या अनेक राष्ट्रांचा उल्लेख केला आहे. त्यात किरातातिदक नावांसहच ‘गर्दभा:’ नावाच्या जातीचा उल्लेख येतो. खरें पाहता या भारतभूमीचे मूळचे रहिवासी आम्ही गाढवच आहोत. कारण शास्त्राच्या शोधावरून हं निश्चित झाले आहे की, मनुष्यजात ही गाढवानंतर जन्मास आली . नव्हे, मी तर असे छातीठोकपणे सांगतो की प्रत्येक मनुष्याचें मूल हे जन्मतः गाढवच असते. विकृत शिक्षणाने पुढे गाढवपणास अंतरून माणुसकीच्या परधर्मात ढकलले जाते. या दृष्टीने पाहता प्रत्येक माणसाच्या मुलास या मानवी काफराच्या हातून सोडवून आपल्या गाढव संस्कृतीत परत आणणे हे आपले पहिले कर्तव्यच आहे. माझी दुसरी अशी सूचना आहे की, आपण गाढव मनुष्यापूर्वीच या भूमीचे धनी असल्याने आपण स्वत:स ‘आदिमनुष्य’ म्हणून संबोधू लागलो. मला तर ईश्वराची अशी स्पष्ट आज्ञा झालेली आहे की, ‘जा! हे गर्दभा, तू सर्व जगात आपला गर्दभीय संदेश दे जा!’ या ईश्वरीय स्फूर्तीप्रमाणे मी हिंदुसंघटनाचे अध्यक्ष डॉ. मुंज्यांपासून तों शंकराचार्यांपर्यंत हा माझा संदेश स्वतः नेऊन पोचविणार आहे! वास्तविक पाहता आजपर्यंत शेकडो हिंदू लोक आपण होऊन आपल्या या गर्दभीय संदेशास पाळीत असत. परंतु या हिंदू संघटनाच्या दुष्ट चळीवळीमुळे हिंदू राष्ट्रावर आपल्या गाढवी संस्कृतीचा बसलेला पगडा कमी होऊ लागल्याने आजकाल हिंदू लोकांत गाढवपणा पूर्वीइतका आढळून येईनासा झाला आहे. इतकेच नव्हे तर उलट आपल्यातील कित्येक सन्मान्य गाढव नागरिकांस शुद्ध करून माणुसकिची दीक्षा देत चालले आहेत! त्यांच्या संघटनेचा प्रतिकार करणें, हे आपणा सर्व

अस्सल गाढवांचे पवित्र धर्मकृत्य आहे असे आपण समजलें पाहिजे. हे हिंदुलोक किती वेडगळ आहेत पाहा! ते म्हणतात, 'देवाने त्यांस जो माणुसकीचा संदेश दिला आहे तोच संपूर्ण धर्म होय! त्यांस मी बळपूर्वक असे विचारितो की, कोणाचे कान जास्त लांब आहेत? तुम्हां माणसांचे की, आम्हां गाढवांचे ? जर आम्हां गाढवांचे कान जास्त लांब आहेत हे तुम्हांस नाकारिता येत नाही, तर मग तुमचे कान आखूड आणि आमचेच लांब करण्यात देवाचा काही विशिष्ट हेतू आहे की नाही? तो हेतू हाच नव्हे का की तुमच्यापेक्षा आमचे कान अधिक लांब आणि मोठ्या भोकाचे असल्याने, देवाचे शब्द तुमच्यापेक्षा आम्हांस अधिक लौकर आणि अधिक पूर्णपणे ऐकू यावेत? तुमच्या लहान कानात देवाचा संपूर्ण संदेश मावेना म्हणून तर मग त्याने आमच्या कानांस तो संदेश संपूर्णपणे मावेल इतके मोठें केले ही गोष्ट इतकी स्पष्ट असता हिंदू लोक त्यांच्या माणुसकीसच संपूर्ण धर्म समजून आमच्या गाढवकीस अपूर्ण धर्म समजतात, हा त्या हिंदुंचा केवढा गाढवपणा आहे! छे! छे! हा विचार माझ्या मनात आला की, त्या हिंदू संघटनवाद्यांच्या वल्गनांचा मला अगदी राग येतो! त्यांस खाऊ का गिळू असे मला होऊन त्यांचा असा प्रबळ निषेध करावासा वाटतो.'

इतके बोलताच सात्विक रागाने फुरफुरत त्या अध्यक्षीय गाढवाने चटकन् वळून आणि सभेकडे पाठ फिरवून हिंदुसंघटनाचा प्रबळ निषेध करण्यासाठी इतक्या जोराने दुगाण्या झाडल्या की, त्याच्या पुढचें ते टेबल ताडकन् उडून श्रोतृसमाजावर जाऊन आदळले, त्यासरशी सर्व सभासद 'हिंदुसंघटनाचा जोराचा निषेध करा' म्हणून एकच गर्जना करीत आपआपल्या दुगाण्याही जोराने झाडू लागले. त्या राष्ट्रीय उत्साहाच्या भरात कोणाच्या दुगाण्या कोणास लागत आहेत, याचें कोणाही गाढवास भान उरले नाही. ती सभा कोणत्या पक्षाची आहे हें अगदी माहीत नसणाऱ्या कोण्या अडाणी परस्थासदेखील त्या वेळेस माजलेल्या त्या नुसत्या लाथांच्या सुकाळावरूनच बिनचूकपणे सांगता आले असते की, हा प्यानगाढवीय मजलस-इआम-चाच राष्ट्रीय गोंधळ असला पाहिजे. तिकडे या सभागृहातील शेकडो दुगाण्यांच्या झाडण्याने आणि गर्जनेचे अधिकच उत्साहित होऊन अध्यक्षांचे व्याख्यान प्रबल वेगाने सारखे फुरफुरत चालले त्या अध्यक्षांच्या वक्तृत्वाचे विषयात हात धरील असा त्या उभ्या गाढव समजात कोणीही मनुष्य नव्हता. तो एकदा व्याख्यानाचे भरात गर्जू लागला की, गाढवातल्या सिंहासारखा शोभू लागे.

या गर्जन-तर्जनाच्या भरात ती सभा अशी अगदी रंगून गेली असता, एकाएकी दोन चार मनुष्यें त्या सभेत अत्यंत नम्रपणाने हात जोडून आत येताना दिसली. त्यासरशी अध्यक्षाने त्यांस हटकून विचारले की, 'तुम्ही कोण? गाढवांच्या राष्ट्रीय गोंधळात येण्यास तुम्हांस कोणी परवानगी दिली?'

'विश्वप्रेमाने!' ते गृहस्थ नम्रपणाने म्हणाले, 'विश्वप्रेमाने आकर्षित होऊन आम्ही तुमच्यांत मिसळण्यासाठी आलेलो आहो. मनुष्य काय, आणि गाढव काय, एकाच ईश्वराची लेकरें आहेत. ही माणुसकी आणि गाढवकी अशा धर्माधर्माच्या आणि संस्कृतिसंस्कृतीच्या नसत्या कल्पनांनी वेडावलेले लोक गाढवांत आणि माणसांत निष्कारण वैरभाव माजवीत आहेत, ते आम्हांला संमत नसल्याने आम्ही आपणांस अशी विनंती करतो की, यापुढे आमच्या तुमच्यांत अगदी जातिधर्मनिर्विशिष्ट भावनेने प्रेरित झालेली एकी स्थापित व्हावी.'

हे शब्द ऐकताच एक वृद्ध गाढव म्हणाला, ''पण हे तुमचें कपट कशावरून नसेल? ते हिंदुसंघटनाचे पुरस्कर्तेही जीवमात्रांच्या एकीच्या अशाच तात्त्विक गप्पा मारीत असतात. पण आम्ही जेव्हा त्यांचेकडे एकी करण्यास गेलो आणि म्हणालो की, एकी हवी तर तुम्ही तुमच्या माणुसकीच्या आकुंचित संस्कृतीस सोडून आमच्या गाढवी संस्कृतीस अंगीकारा, संस्कृतीस सोडून आमच्या गाढवी संस्कृतीस अंगकारा. तेव्हा त्यांचे ते एकीचें कपट उघडकीस आले. कारण ते साफ सांगू लागले की, 'गाढवांनी माणुसकी धरावी, हाच एकीचा खरा मार्ग आहे; माणसांनी गाढव व्हावें हा नव्हे! कारण मानवीय संस्कृती ही गर्दभीय संस्कृतीहून श्रेष्ठ आहे!' अशा प्रकारचे तुम्ही कोणी हिंदुसंघटक नसाल कशावरून?'

'आमच्या वर्तनावरून!' ती तीन-चार माणसें म्हणाली. 'आमच्या वर्तनावरून आम्ही माणसें आहोत की गाढवें आहोत याची आपण परीक्षा करू शकाल.' तेव्हा अध्यक्ष म्हणाले, 'वर्तनावरून परीक्षा करावयास फार वेळ लागतो. त्याविरहित तुमच्या वर्तनावरून तुम्ही 'गाढवें की माणसें' ही परीक्षा करण्याचें ज्ञान येण्याइतका शिक्षणाचा फैलाव आमच्या गाढव ज्ञातीत अजून झालेला नाही. तेव्हा जर तुम्ही विश्वप्रेमाने खरोखरीच प्रेरित झालेले असाल, तर तुम्ही बाह्य वर्तनातही आमच्या गाढवी संस्कृतीप्रमाणे चालले पाहिजे. गाढवांनी मनुष्यासारखें वागावें म्हणजे एकी होईल हा हिंदुसंघटनाचा उपदेश लुच्चेपणाचा आहे. विश्वप्रेमाचा जर तुम्हांस खरोखरच उमाळा आला असेल तर तुम्ही माणसांनी गाढव कां होऊ नये?'

'अवश्य व्हावें, त्यात काय आहे!' ते नवागत मनुष्य म्हणाले, 'आम्हीही हिंदू आई-बापांचे पोटी जरी जन्मलो आहोत, तरी त्या हट्टी हिंदुसंघटनवाद्यांशी आमचा काहीएक संबंध नाही. विश्वप्रेम हाच आमचा धर्म असल्याने आपल्या गाढवी संस्कृतीचा अवलंब करूनही आम्ही आपणांशी एकी स्थापित करू इच्छितो. हा मानव आणि हा गाढव, ही खुळी कल्पना आम्ही त्याज्य समजतो.'

'मग मात्र तुम्ही गाढव समाजात समाविष्ट होण्यास योग्य आहोत!' अध्यक्ष म्हणाले. 'तरीही हडसून खडसून घ्यावें म्हणून स्पष्टपणे तुम्हांस पुनः एकदा विचारतो की, तुम्ही पूर्वीची हिंदूंची मानवी संस्कृती सोडून आमची गाढवी संस्कृती स्वीकारण्यास सिद्ध आहात काय?'

'हो, हो, हो. विश्वप्रेमाचे उपनेत्र लावल्यापासून आम्हांला माणुसकीत आणि गाढवकीत काहीएक फरक दिसत नाहीसा झाला आहे.' ते सर्व मनुष्य ओरडले.

तेव्हा आनंदाने उल्हासित होऊन अध्यक्ष गर्दभाचार्य आपल्या अखिल गर्दभबंधूस म्हणाले, 'सभ्य गृहस्थ हो! पूर्वी शेकडो हिंदू आपल्या गाढवी संस्कृतीचा स्वीकार करीत आलेच आहेत. या हिंदुसंघटनाच्या दुष्ट चळवळीमुळे तो ओघ बराच सुकत चालला. तथापि अजूनही या हिंदू मनुष्यांसारखे काही मनुष्य, विश्वप्रेमाने का होईना, पण आपल्या गाढवी संस्कृतीचे अनुयायी होऊ इच्छित आहेत, ही थोड्या उत्साहाची गोष्ट नाही. यापुढे या आलेल्या माणसांस आपण गाढवच समजावें. आणि हे मनुष्य हो, तुम्हीही यापुढे आम्हा गाढवांशी समरस होऊन जाण्यासाठी आम्ही चालतो तसे चालावे. तर चला, तुम्ही नुसत्या मागच्या पायांवर उभे न राहता तुमचे पुढचे पाय जे तुम्ही हातासारखे उचलून धरीत असात, तेही टेकून चारी पायांवर उभे राहा.'

त्या आज्ञेसरशी ते सर्व गृहस्थ आपल्या हातास भुईवर टेकून चारी पायांवर चालू लागले. परंतु त्यांस प्रथम नीट चालता येईनासें पाहून सर्व गाढव 'खो खो' हसू लागले. इतक्यात तो वृद्ध गाढव पुन: म्हणाला, 'हां! गाढवांनी सभ्यतेचें असे उल्लंघन करू नये. या नवीन गृहस्थांस सभ्यतेचें असे उल्लंघन करू नये. या नवीन गृहस्थांस गाढवासारखें चालावयास शिकवावें की तसे एकालाही चालता येत नाही म्हणून हसावें? बरें, आता यांचें आखुड कान आपल्यासारखे लांब केले पाहिजेत; नाही का? ते जरा ओढले पाहिजेत. तुम्हांस लागणार तर नाही ना?

गृहस्थ म्हणाले, 'छे छे, आमचे कान आजवर कित्येकांनी असे ओढलेले आहेत. आम्हांस त्याची अगदी सवय आहे. आपण अमाचे कान ओढावे.' तेव्हा त्या सभेतील दोघा पुढारी गाढवांनी ते कान तोंडात धरून थोडे बहुत ओढलेही परंतु ते अधिकाधिक लांब होणाच्या स्थली अधिकाधिक लालच होत आहेत हे पाहून अध्यक्ष गर्दभाचार्य किंचित् रागाने त्या कान ओढणाऱ्या गाढवांस म्हणाले, 'किती गाढव आहात तुम्ही, राहू द्या ते. ओढून का कान वाढतात? प्रत्यही त्या कानांचे मुळाशी उद्यापासून पाणी घालीत जा म्हणजे ते वाढतील. आता हे नवागत बंधूंनो, गाढव संघटनेच्या मुख्य कार्यकारी मंडळाने आमच्या गाढवी संघटनेच्या मुख्य कार्यकारी मंडळाने आमच्या गाढवी संस्कृचा फैलाव करण्यासाठी काही शिक्षणसंस्था काढण्याचें ठरविले आहे. त्यात तुम्ही अध्यापकाचें काम कराल का? गाढवांची मागासलेल्या जातीत गणना न होता तुम्हां हिंदूंतील तुमच्यासारख्या पुढारलेल्या जातीत गणना व्हावी अशी आमची महत्वाकांक्षा आहे. म्हणजे आमच्या जातीशी तुमच्या जाती आपण होऊन रोटीबोटी-व्यवहार देखील करतील.'

'करतील असे कशाला म्हणता? हे आम्ही, ते सर्व काही आत्ता देखील करावयास सिद्ध आहोत.' उत्साहाने ती नवागत मनुष्ये म्हणालीं, 'तुम्ही नवीन संस्था काढण्याच्या भानगडीत कशास पडता? आमच्या स्वत:च्या शिक्षणसंस्था विश्वप्रेमाच्या पायावरच आम्ही उभारलेल्या असल्याने, त्यात आम्ही मुलामुलींस 'माणुसकी आणि गाढवकी' यात काहीच फरक नाही असे शिकवीतच असतो. त्यातच आपण आपल्या बुद्धिमान गाढव मुलांमुलींस धाडावें. माणसात आणि गाढवात काहीएक फरक न मानिता सर्व एकाच निराकार इश्वराची लेकरे आहेत, हे सक्रिय रीतीने सिद्ध करण्याचा विडाच आम्ही उचलला आहे. यासाठी आमच्या मुलींनी एक विश्वप्रेमी संघ स्थापिला असून त्यांनी प्रतिज्ञाच केल्या आहेत की, - वरीन तर गाढवालाच वरीन. नुसत्या व्याख्येत विश्वप्रेम न ठेवता ते 'शुनि चैव श्वपाके च समदर्शी' होऊन प्रत्यक्ष आचरून दाखवीन!'

हे ऐकताच त्या सभेतील श्रोतृवृंद हर्षातिरेकाने एकसहाच गर्जना करू लागला. अध्यक्षही प्रसन्न झाले आणि सर्वजणांनी त्यांच्या समाजात येऊ इच्छिणाऱ्या या नवागतांचे मन:पूर्वक स्वागत करीत म्हटले, 'ज्या आपणांस गाढवपणाचा आमच्याहूनही अधिक अभिमान वाटतो, त्या आपणांस आम्ही आमच्या जातीचेच समजत आहोत. या, असे या.' अध्यक्ष म्हणाले, 'आज माणुसकीवर गाढवकीचा विजय झाला आहे. आमचें गाढव-संघटन हिंदुसंघटनाचें लवकरच नाक कापील! आता आज बराच उशीर झाल्याने सभा संपविली पाहिजे.' अध्यक्षांचे भाषण संपताच कार्यवाहाने अध्यक्षांचे आभार मानिले नि म्हटले, 'गर्दभाचार्यांसारखा आमच्या गर्दभीय संस्कृतीचा अभिमानी विरळाच सांपडेल. त्यांच्यात आमच्या गाढवपणाचें सर्व

शहाणपण एकवटलेलें आहे. आम्हा गाढवांत इतका थोर गाढव आजपर्यंत झालाच नाही. त्या जातीच्या आणि त्याचप्रमाणे आम्हा गाढवांशी बेटीव्यवहारही आजच्या आज करण्याचें नीतिधैर्य ज्यांनी दाखविले त्या ह्या नवागत माणूस-गाढवांचेही मी आभार मानीत आहे.'

शेवटी गाढव-संघटनाच्या जयजयकाराच्या आकाश दुमदुमवून टाकणाऱ्या खिंकाळ्यात ती पॅन-गाढवीय-मजलस-इ-आम ची सभा विसर्जन पावली.

***

२.५ शेंदाडपूरचा शिवाजी उत्सव

गेल्या पंधरवड्यात नागूजीरावांच्या जिवाची एकच तारांबळ उडालेली होती! कारण त्यांच्या वास्तव्याने पावनलेल्या शेंदाडपुरात ह्या वर्षापासून शिवाजी-उत्सव प्रथमच चालू करण्याचा बेत ठरला होता.

महाराष्ट्रातल्या अनेक नगरांतून जरी शिवाजी उत्सव गेल्या पंचवीस वर्षांपूर्वीपासून होत आला असला तरी शेंदाडपूरच्या नागरिकांनी आजवर त्याच्याकडे जी पाठ फिरवलेली होती ती काही त्यांना त्या उत्सवाला तोंड देण्याची छाती नव्हती म्हणून नव्हे. पुण्याकडचे कुचेष्टेखोर लोक तसे हिणवत; पण शेंदाडपूरचे नागरिक आजवर तो उत्सव जो करीत नव्हते त्याचें मुख्य कारण असे होते की, पहिली कित्येक वर्षे तो उत्सव काही संशयित वर्तनाच्या लोकांनी काढलेली एक जाती-जातीत वैमनस्य फैलावणारी टूम होती. उत्सवात भाग घेणें हे त्या वेळी सुखरूप सभ्यतेचे किंवा बिनधोक नि अनपवाद राष्ट्राभिमानाचें कृत्य समजले जात नव्हते; पण आता त्या उत्सवातील विष काढीत काढीत तो अगदी पाण्याहून पातळ, पाणी तेरा रंग कैसा - जिसमें मिलेगा वैसा, असा झाला, त्यात राष्ट्रातील वाटेल त्या माणसाला आता भाग घेता येऊ लागल्यामुळे त्याला पूर्णपणे राष्ट्रीय स्वरूप आले आहे. त्यात आता हिंदू, हबशी, इरणी, तुराणी प्रभृती हिंदुस्थानातीलच काय, पण जगातील कोणच्याही जातीच्या सभ्य गृहस्थास मनमोकळ्या, सुखरूपपणे, बिनधोक सामावता येते. गव्हर्नर-कमिशनर-देखील त्याचे अध्यक्ष होऊ शकतात. खानसाहेब, मुल्लाजी, पाद्री मुख्य वक्ते होण्यास नाकारीत नाहीत, असे अत्यंत शुद्ध राष्ट्रीय स्वरूप त्यास आले. तेव्हा आता शेंदाडपूरच्या राष्ट्राभिमानी नागरिकांना तो हवासा वाटू लागला. यामुळेच पूर्वी त्या उत्सवापासून दहा पावले दूर राहणाऱ्या नागूजीरावांसारख्या गृहस्थांनीही ह्या वर्षापासून ‘शिवाजीमहाराज की जय’ असे प्रकटपणे गर्जून गर्जून त्या शेंदाडपूरचें वातावरण दुमदुमविण्यात दोन पावले सगळ्यांपुढे राहावयाचें असे नक्की ठरविले होते. त्यातही नागूजीरावांचे कवित्व त्याच उत्सवात जगतासमोर प्रथमच प्रकटावयाचें होते! त्यायोगे तर शिवाजीमहाराजांविषयी नागूजीरावांचा अभिमान त्यांना सळो की पळो करून सोडता झाला. उत्सवाविषयी सर्व लोकांत अपूर्व उत्साह संचरविण्यासाठी उत्सवमंडळाचे ते कार्यवाह श्रीयुत कविवर नागूजीराव हे जातीने गावभर हिंडत होते; ‘शिवाजीमहाराज की जय’ असे घरोघर जाताना गर्जत होते. परत जाताना ‘माझे प्रथम काव्यगायनही ह्या समारंभात आहे’ असे गुणगुणत होते.

या उत्सवासाठी दोन कविता रचण्याचें कार्य दोन वर्षांपूर्वीच नागूजीरावांनी हाती घेतले होते.

पण कविवर नागूजीरावांच्या त्या दोन कवितांचे बांधकाम पुरें व्हावयाचें होते. रचना चाललीच होती, याविषयी नागूजीरावांना मोठा अभिमान वाटे. ते म्हणत, ह्यावरून शिल्पापेक्षा काव्याची श्रेष्ठता किती मोठी आहे हे कसे आपोआप सिद्ध होते पाहा! काव्य म्हणजे काही दगडाचुन्याचें बांधकाम नव्हे! ताजमहाल बांधावयास जीं अनेक वर्षे लागलीं नाहीत; ते दगडी बांधकाम काय एका दहा दिवसांचे! पण वर्षानुवर्षे जीं लागलीं ती त्या ताजमहालच्या भिंतीभिंतीवर नि खांबांखांबांवर जीं काव्यमय चरणें कोरलेलीं आहेत ती काव्याची अक्षरें

कोरण्यास होत! तरीदेखील ती चरणें रचायचीं नव्हती, नुसती कोरायची होती. पण मला तर त्या दोन कविता मुळातच रचावयाच्या होत्या. त्यांचें बांधकाम पायातील धोंड्याच्या भरीपासून तो कळसाच्या दगडापर्यंत 'एकहाती' करावयाचें होते. (नागूजीराव 'एकहाती एकटाकी! 'असेच' म्हणणार होते. पण त्यांच्या त्या दोन कवितांच्या बांधकामात कमीत कमी दोनशे बत्तीस टाक झिजून गेले होते; खुडाखुड झालेले एकशे बेचाळीस चवरखे कामास आले होते!)

कवि होण्याचा निश्चय नागूजीरावांनी दोन वर्षांपूर्वी जो केला त्याचें असे झाले होतें. नागूजीरावांना स्वतःच्या असामान्य बुद्धिमत्तेविषयी नि कर्तृत्वाविषयी असलेल्या दांडग्या आत्मविश्वासामुळे आपण जगात कोणच्या तरी नात्याने अलौकिक नाव मिळविणार असे त्यांना नेहमी वाटत असे. त्यांनी प्रथमतः प्रो. परांजप्यांचा बडेजाव ऐकून रँग्लर होण्याचा निश्चय केला. पण दशांश अपूर्णांकाची धोंड दुर्दैवाने हायस्कूलमध्ये आडवी आल्यामुळे त्यांना ती वाट आरंभीच सोडावी लागली. इंग्रजी चौथीत असताना त्यांनी दोन वर्षे तीत उत्तीर्ण व्हावयाचा प्रयत्न चिकाटीने केला आणि तिसरें वर्षही ते चौथीत घालविणारच होते. पण मॅट्रिक होऊन तरी काय दस रूपडीची नोकरीसुद्धा मिळत नाही असे जेव्हा त्यांना कळले, तेव्हा 'साठाव्या वर्षापर्यंत बसत राहीन, पण या जन्मी मॅट्रिक झाल्यावाचून राहणार नाही,' अशी चौथीच्या मास्तरांपुढे जी कृतनिश्चयी प्रतिज्ञा ते करीत असत, ती मोडण्यास उत्तम निमित्त सापडले नि वयाच्या बाविसाव्या वर्षी त्यांनी इंग्रजी चवथीतून नाव काढून शाळा सोडली. पुढे एका व्यापाऱ्याला सट्टयात खूप पैसे मिळाल्याचें ऐकून त्यांनीही घरची होती नव्हती ती पुंजी सट्टयात घातली, ती त्यातच गडप झाली. त्यांनी घेतलेल्या लॉटरीच्या तिकीटांचा तर पत्त्यांचा जोडच झालेला होता आणि त्यापायी खिशाची चाळणी झाली होती. त्यांनी अलौकिकत्व संपादण्यासाठी मध्यंतरी एकदा सार्वजनिक चळवळीत भाग घेतला. प्रथम फेटा फेकून देऊन खादी टोपी घातली; नंतर ती फेकून देऊन केस फिंदारून बोडके हिंडले. पण आधीच डोक्यावर केस फार थोडे उरलेले असल्यामुळे टक्कल पडलेल्या त्यांच्या त्या डोक्याला त्या पक्षातही समरस होता आले नाही.

अशा स्थितीत वैतागून गेले असता त्यांनी त्याची कहाणी त्यांचे एक मित्र छंदोपंत यांना सांगितली नि म्हटले, की 'माझ्यात अलौलिक होण्यासारखे अनेक गुण आहेत हा माझा ठाम सिद्धान्त झालेला असताही मला अजून जगात काहीच कसे होता येत नाही! याला काय करावे?' हे ऐकताच छंदोपंत म्हणाले, 'मित्रा, तुला काहीच होता आले नाही हे अगदी खरें ना? वेड्या, तर मग कवि होण्यास तू योग्य असलाच पाहिजेस! तू कवि हो! मीही असाच भटक भटक भटकलो; काहीच साधेना, तेव्हा कविता करू लागलो; आणि आता पाहातोसच की, मला गेल्या कविसंमेलनात त्यांनी किती गौरविले. छंदोपंत ही एक पदवी तरी मला शेवटी पटकवता आली!'

'हो रे हो! पण, कविता करायची म्हणजे त्याचें शास्त्र हवें शिकायला! जर का दशांश अपूर्णांकासारखें प्रकरण त्यात पुन्हा आडवें आले-'

'छट्! कवितेच्या शास्त्रात अपूर्णांकाचा प्रश्नच येत नाही! कवि हा स्वयमेवच एक पूर्णांक आहे! तुला सांगतो ऐक. काव्यशास्त्राचें शास्त्र एका सूत्रामध्ये! ते पाठ केलेस की सारें पाठ

केलेस! ज्याला शास्त्रच नाही ते काव्य, ही त्याची व्याख्या; आणि 'निरंकुशाः कवयः' हे त्याचें सूत्र! कवीचे जन्मसिद्ध-ताम्रपट !!'

'ठीक ठीक! पण कवीला अंकुश नसला तरी छंदोबंधनाचा लगाम तरी असतोच ना कोणचासा?'

'छंद ! - बंध? जाळून टाक ते बंधही! तेवढीदेखील अडचण कवींना उरु नये म्हणून तर मी मुक्तबंध नावाच्या कविमंडळाचा सभासद झालो आहे. कवींना बंधनच जर नाही, जर कवि जन्मजात निरंकुश म्हणजे वदतो व्याघात नव्हे काय? तू मुक्तबंध छंदातच कविता कर. गद्याच्या ओळी तुला लिहिता येतात ना! त्या सरळ न लिहिता एकाखाली एक लिहीत गेलास, की मुक्तबंध छंद साधला!'

'वा! तोड पण काय सुचविलीस! अडचण पण टळली आणि कालिदासापासूनच्या साऱ्या लौकिक कवीपेक्षा आपली अशी काही तरी अलौकिक अपूर्वाई पण आपल्या कवितेला लाभणार! अडचणीवाचून अलौकिकता! बरें, छंदांचा प्रश्न सुटला; पण काही झाले तरी कवितेमध्ये शिष्टांच्या कानाला गोड लागावे असे संस्कृत शब्द म्हणे पुष्कळच घालावे लागतात. आता मला संस्कृत येतच नाही असे नाही; पण कोणचा शब्द संस्कृत नि कोणचा असंस्कृत हे ओळखणें तेवढें बरेंच जड जाते. त्यातही तो भाषाशुद्धीचा कायसा एक बाष्कळ वाद काही उपद्रवी लोक घालीत आहेत म्हणे! त्यांच्या उपद्रवामुळे 'दिल,' आदमी' 'दुनिया' असे अगदी शुद्ध संस्कृत शब्ददेखील कवितेत घालण्याची चोरी झाली आहे! आमच्या तोंडी तर छप्पन भाषांचे इंग्रजी, उर्दू, होटेंटाट, तुर्की शब्द खिळलेले सट्टेबाजारात, गोदीवर, चोरबाजारात ही बाजारी बोलीच तुमच्या शुद्ध संस्कृतापेक्षा किंवा किंग्ज इंग्लिशपेक्षा आमच्या जास्त उपयोगी पडते. ती बाजारी बोली म्हणजेच आजची माझी मातृभाषा! पण तीत कविता चालेल काय?'

'होय तर! अरे, ती बाजारी बोली तुला खरंच छान येते का? तर मग वेड्या, भविष्यकाळाचा महाकवी होण्यात तूच आघाडी मारणार! अरे, आता कोण विचारतो त्या भूतकालाच्या संस्कृताला नि भाषाशुद्धीला? त्या शिवाजीचें नि त्या चिपळूणकरांचे ते भाषाशुद्धीचे खोबरें होणार! आता राष्ट्रीय भाषेची जागा कोण घेणार, आहे माहीत? न ज्ञानेश्वराची मराठी न टागोरांची बंगाली न तुलसीदासांची हिंदी! ही सट्टेबाजारातील बाजारी भाषाच आता राष्ट्रपदाच्या महत्पदावर चढणार आहे. अरबी, तुर्की, पारशी, यहुदी, पुर्तुगीज, फ्रेंच, इंग्रजी-कमीत कमी इतक्या भाषांचे प्रतिनिधी शब्द तीत असणार! त्या त्या हिंदू, मुसलमान, यहुदी, ख्रिश्चन प्रभृती हिंदुस्थानातील नागरिकांच्या संख्येच्या प्रमाणात प्रत्येक प्रांतांतील बोलीत ते ते विदेशी शब्द मूळच्या स्वदेशी भाषांतून घेतलेच पाहिजेत! उदाहरणार्थ, बंगालीतले शेकडा हिंदू शब्द इतके; शेकडा मुसलमानी शब्द इतके शेकडा मुसलमान तितके, शेकडा ख्रिश्चन वसती तितके इंग्रजी-पुर्तुगीज-फ्रेंच शब्द! त्यातही मुसलमानी समाजाचा ते मागसलेले आहेत हा एक मोठा सदगुण, एक मोठी अधिकारार्ह थोरवी, त्यांनी आमच्यावर केलेला एक मोठा उपकार असल्यामुळे त्यांच्या उर्दू शब्दांना विशेष प्रतिनिधित्व त्या राष्ट्रभाषेत मिळाले पाहिजे ही गोष्टही ठरलेलीच. तेव्हा जर तुला खरोखरच सट्टेबाजाराची नि चोरबाजाराची भाषा येत असेल, तर तीत पुष्कळ उर्दू नि थोडे इतर शब्द असल्यामुळे तू तुझी नवी कविता बेधडक तीतच करू लाग! टागोरांची बंगाली कविता बंगाल्याबाहेर कोण वाचतो. पण तू जर त्या भावी राष्ट्रीय भाषा

होणाऱ्या उर्दूबहुल बाजारी भाषेत कविता करशील तर ती तुझी बाजारी कविता साऱ्या हिंदुस्थानात घरोघर वाचली जाईल. थोडक्यात म्हणजे, तू उठ नि कविता करू लाग!'

त्या तडाख्यासरशी नागूजीराव लगेच उठले नि घरी जाऊन त्यांनी दोनचार कविता, - पहिली पुस्ती म्हणूनच, मराठी भाषेत - रातोरात रचूनही टाकल्या. मुक्तबंध छंदातच ते रचावयास गेले असताही ती कविता नकळत छंदोबद्ध होऊन पडली. आद्य कवीचेंही असेच झाले होते. ते शोकसंतप्त होऊन ओरडावयास गेले तों अनष्टुप रचून बसले!

'परकी शब्दांना मराठी प्रत्यय लागले की झाले ते शुद्ध मराठी!' या दिग्विजयी शास्त्राधारें रचलेल्या त्या कवितेची थोडीशी वानगी म्हणून काही चरणें खाली देत आहोत -

(चाल : बाजीराव नाना ! तुंबडीभर दाणा !! अशी काहीशी)

रोमान्सच्या राज्यांत चल मारू लांब मजल !!

प्रिये तूं पोएट्री ॲंड मी एक तुझी गजल !!

इष्काने मी बेजार झालो टेक ना माझी दाद !!

गल्लोगल्ली शाउटेन तुझा खादी झिंदाबाद !!

स्पीक एक वर्ड तरी! रडतो धाय धाय !!

रिक्वेस्ट नको रिजेक्टूं ही चाटिन तुझे पाय !!

दिलाच्या गोठ्यांत दयेची जी गाय !!

फुटूं दे ना पान्हा तिला ! डोंट मी ॲनॉय !!

स्तोत्रे, स्वीट हार्टे ! तुझीं सिंगतो बारबार

खुदी तूं माझी मी तुझा खुदाइ खिदमतगार !! १

या कवितेच्या 'दिग्विजय' मराठीस मूर्ख लोक पूर्वी हसले. पण आज अनेक कवी आपल्या मराठी कवितेत खुदाई खिदमतगार आणि झिंदाबाद हा शब्द उघडपणे खरोखरीच योजीत असतात ही गोष्ट गेल्या अनेक वर्षांतील काही मराठी मासिके चाळताच वाचकांचे ध्यानात येईल.

त्या कवितेमुळे नागूजीरावांचें नाव कविमंडळात चमकू लागले असले तरी त्यांना उघड सभेत स्वतःचें काव्य स्वतःच गाऊन दाखविण्याची संधी भाषाशुद्धीवरल्या जुन्या कवींच्या मत्सरामुळे आजवर कुठेही मिळाली नव्हती, ती शेंदाडपूरच्या ह्या आजच्या शिवाजी-उत्सवात शक्य तितक्या प्रचंड प्रमाणावर साजरी करण्यासाठी नागूजीरावांनी त्याचें कार्यवाहपद स्वतः स्वीकारून एक अत्यंत मनोरंजक नि भपकेबाज कार्यक्रम आखला होता.

पण तो कार्यक्रम उत्सवमंडळाकडून संमतवून घेताना सत्कार्याला नेहमी येतात, तशाच अनेक अडाचणी आल्या होत्या. प्रथमतः त्या जिल्ह्याचे लोकप्रिय कलेक्टर मि. ब्लॅकस्टोन यांनी या सर्व सरकारी नोकरांना उद्देशून जे एक परिपत्र (Circular) काढले होते, त्याचा विचार करावा लागला. या परिपत्रात असे लिहिले होते की,-

'शिवाजीच्या उत्सवास जर खरें खरें राष्ट्रीय स्वरूप आलेले असेल तर त्यात सरकारी नोकरांनी भाग घेण्यास हरकत नाही. खरें खरें राष्ट्रीय स्वरूप म्हणजे असे की, त्या उत्सवाच्या कार्यक्रमात मुसलमान, ख्रिस्ती, यहुदी, युरोपियन यांचेही सर्व प्रतिनिधी स्वसंतोषाने येऊ शकतील असा त्याचा कार्यक्रम हवा. सरकारी नोकर नि नागरिक या दोघांनाही आजची शांतता नि सुव्यवस्था यांना धक्का न पोचेल असाच काय तो भाग शिवाजीच्या चरित्रातून निवडून त्या उत्सवात लोकांच्या पुढे आदर्श म्हणून ठेवावा. आजची या राष्ट्राची स्थिती शिवाजीच्या वेळच्या स्थितीहून अवनत झाली आहे, म्हणून ती सुधारण्यास शिवाजीने यावें असा कोणचाही राजकीय बाष्कळ उल्लेख त्यात असू नये. फार तर आजची सुधारलेली शांतिसौख्यमय राष्ट्रीय परिस्थिती ही त्या काळच्या धामधुमीच्या, लुटालुटीच्या, हाणामारीच्या, रानटी परिस्थितीहून किती वरचढ आहे आणि आज शिवाजी असता तर तोसुद्धा शांततेचे नि शिक्षणाचे लाभ पाहून आधी जाता प्रायमरी स्कुलांत, मग हायस्कुलात नि शेवटी रामकृष्ण मिशनात, अशा अर्थी काय तो शिवाजी-उत्सवात सद्यः परिस्थितीचा उल्लेख झाल्यास व्हावा! नाहीतर केवळ ऐतिहासिक दृष्ट्या त्या काळी घडलेल्या गोष्टींचाच तेवढा खल करावा आणि त्या शिवाजीच्या उत्सवाचा समारोप Rule Britania! Britania rules the waves! अशा कोणच्यातरी उत्कृष्ट नि अनाक्षेपार्ह साम्राज्यगीतात केला जावा, अशा कार्यक्रमाने जो जो शिवाजी उत्सव होईल त्यात सरकारी नोकरांनी भाग घेण्यास हरकत नाही - नव्हे घ्यावाच.'

कलेक्टरचें हे परिपत्र म्हणजे नागूजी कवीच्या काव्यावर एक वज्राघात होता! कारण त्या शिवाजी-उत्सवासाठी त्यांनी जी एक अत्यंत उद्दीपक कविता केली होती ती कलेक्टरांच्या परिपत्रात नको म्हटलेल्या थाटाचीची होती! 'भूमाता कसायांच्या सुऱ्याखाली हंबरते आहे - धाव! विजापूरच्या रस्त्यात ती गाय सोडविलीस तशीच हे शिवराया, हीही गाय सोडीव, ये!' इत्यादी दहापांच ओळी तर अशा जाज्वल्य होत्या की, निदान दोन हजार टाळ्या तरी पडल्याच असत्या! पण अरेरे!! नागूजी कवीला त्या ओळी गाळून टाकाव्या लागल्या! कारण तशी कविता ठेवली तर सरकारी अधिकारी येणार नाहीत आणि तो शिवाजी उत्सव करावयाचें धाडस शेंदाडपूरच्या सभ्य नागरिकांनी जे ह्याच वर्षी केले ते त्यात सरकारी अधिकारी आताशी येतात ह्याच आधारावर अवलंबून. उत्सवमंडळाचे अध्यक्ष रावबहादूर पोटाळे ह्यांनी साफ सांगितले की, शिवाजी उत्सवास जर राष्ट्रीय स्वरूप द्यावयाचें, तर राष्ट्रातील अत्यंत महत्त्वाचा वर्ग जो सरकारी अधिकारी तो त्यात असलाच पाहिजे आणि अराष्ट्रीय शिवाजी-उत्सव आपल्याला करावयाचा नाही! तेव्हा सर्वानुमते तसेच ठरले. साऱ्या कार्यक्रमातून सरकारी परिपत्राने आखून दिलेला भागच काय तो ठेवला. शिवाजी महाराजांच्या चरित्राविषयी केवळ ऐतिहासिक चर्चा करणारें निबंध, भाषणें, कविता - ह्याच काय त्या नव्या कार्यक्रमात समावेशिल्या. हे कळताच उत्सवाचे अध्यक्षपद घेण्याचें स्वतः कलेक्टर महाशय मि. ब्लॅकस्टोन यांनी मान्य केले.

तोंच दुसरी अडचण दत्त म्हणून उभी राहिली! शिवाजीच्या चरित्रातील ऐतिहासिक घटनांचे वर्णन निषिद्ध नाही म्हणून नागूजी कवीने अफझुलखानवधावर कवित करावयाचें ठरविले. अगदी इतिहासाला धरून तेवढेंच बोलणे, सद्यः परिस्थितीचें नाव नाही, अशी दोन कडवीं रचलीहीं आणि स्वागतमंडळाच्या बैठकीत रावबहादूर पोटाळ्यांच्या पूर्ण संमतीने त्यांनी नवीन कार्यक्रम वाचून दाखविला! त्यांत अफझुलखानाच्या वधावरील आपला पोवाडाही गाइला जाईल

असे वाक्य नागूजीरावांनी जेव्हा उच्चारले तेव्हा अकस्मात् अफझुलखानाच कोणत्या अंगात संचारुन डुरकाळावा तसे डुरकळत ‘Stop ! Stop that humbug’ असे कोणीसें ओरडून उठले. पाहतात तो खानबहाद्दर फाजलखानसाहेब! उत्सवमंडळाचे उपाध्यक्ष!

त्या खानबहाद्दर फाजलखानांनी मोडक्या तोंडक्या मराठीत साफ सांगितले की,

हिस्ट्रीबिस्ट्री को आग लगा दो ! मुसलमानांना कमीपणा येईल असे एकही अक्षर उत्सवात निघता कामा नये, काफर शिवाजीका नाम भी हम नही सुनना मॉगते! लेकिन क्या करे! कलेक्टरसाबनी चिठ्ठीच धाडली की राष्ट्रीय सोरूपचाच काय ते कार्यक्रम आहे तेव्हा तुम्ही बेशक या, म्हणून मी त्या बुतपरस्त शिवजी का नाव तेवढा ऐकण्याचा मान्य केला. तो तुमने ए क्या बदमाषी मचाई है! अफझुलखानाचा वध क्या! वधबिध आम्ही काही सुनेंगे नहीं! इतिहासच कशाला हवा, या तमाशात! अफझुलखानानेच शिवाजीचा वध केला असा काही कविता रचून म्हणा हवं तर! नहीं तो हम चल देंगे!’

‘हां हां ! खानबहाद्दर! ठैरिये, माफ करिये! ऐका तर खरें. आम्ही तुमचें सारें म्हणणे मान्य करतो. मग झाले ना?’

असा निकाल रावबहादूर पोटाळे ह्यांनी दिला. त्यासरशी नागूजी कवीचा अफझुलखानाचा पोवाडाच काय, पण वीररसांचें असे कोणतेही काव्य शिवाजीच्या इतिहासापुरते तरी निषिद्ध ठरले! मनात चरफडत पण वरवर सौम्यपणे नागूजीराव कार्यवाह त्या नात्याने जिज्ञासले - ‘तर मग शिवचरित्रपर असे शिवाजी-उत्सवात काहीच बोलू नये हे उत्तम. घडलेला इतिहाससुद्धा सांगणें आता रद्द केले पाहिजे, नाही का? शिवाजीविषयक हे सारे ऐतिहासिक निबंध परतवितो तर!’

रावबहादूर पोटाळ्यांनी थोडा विचार केला. नंतर ते म्हणाले, ‘थांबा. शिवाजीच्या चरित्रातील जो भाग खानबहादूरांना नापसंत तेवढा गाळला की झाले. मुसलमानांच्या भावना न दुखवील असा भाग शिवाजीच्या चरित्रातून पुष्कळ काढता येईल, काय खानबहादूर, तुम्हीच तो निवडून द्यावा.’

त्याप्रमाणे त्या राष्ट्रीय शिवाजी-उत्सवात मुसलमानांच्या भावना न दुखतील असे जे शिवचरित्र वाचावयाचें म्हणून खानबहाद्दुरांच्या संमतीने ठरविले ते एकश्लोकी रामायणाप्रमाणे अगदी चार चरणांचेंच होते. ते असे -

शिवाजी हा शहाजी नावाच्या मुसलमानांच्या एका अंकित सरदाराचा पुत्र होता. त्याच्या आईचें नाव जिजाबाई. तो कोणत्या तरी एका तारखेस (सन १६२० ते १६३० च्या मध्यंतरी) एका वर्षी जन्मला. (जन्मतिथी वर्ष वादग्रस्त असल्याने राष्ट्रीय उत्सवात दोन्ही पक्षांना सामावता यावें म्हणून नक्की तिथी नि वर्ष सांगितलीं नाहीत.) जन्मल्यानंतर बरेच दिवस जगून तो सन १६८० त मृत्यू पावला!

या सर्वसंमत झालेल्या राष्ट्रीय शिवचरित्रावरही खानबहाद्दुरांचा एक अभिप्राय नोंदला होता. तो असा की, शिवाजी जन्मला हीच गोष्ट मुसलमानांच्या भावना दुखविते; पण राष्ट्रीय हिताकडे

दृष्टि देऊन आणि कलेक्टरसाहेबांच्या शब्दास मोडू नये म्हणून, येवढ्या उल्लेखाकडे मुसलमान बंधूंनी दुर्लक्ष कराण्याची सहिष्णुता दाखवावी.

हे शिवाजीचें राष्ट्रीय चरित्र राष्ट्रीय शाळांतून शिकविण्यास हरकत नाही असा, शिवाबावनीस रद्द केल्यानंतर गांधीजींच्या कलास अनुसरुन नागपूर राष्ट्रभाषासमितीनेही निर्वाळा दिला.

परंतु नागूजी कवीपुढे जो मुख्य प्रश्न होता तो कसा सोडावयाचा? आता शिवाजी उत्सवात ह्या नव्या राष्ट्रीय कसोटीस उतरेल आणि मुसलमानांनाही मानवेल असे काव्य कोणत्या विषयावर करावयाचें? इतक्यात त्यांना एक युक्ती पण युक्ती, सुचली! शिवाजी-उत्सव म्हणजे पराक्रमाचा, विक्रमाचा. बदललेल्या परिस्थितीत विक्रमाचें क्षेत्र बदलेल; पण थोरवी बदलणारी नाही. तेव्हा त्याच्या परिस्थितीत जो विक्रम तो शिवाजीने केला; तसा आजच्या परिस्थितीत जो विक्रम तो आज करणारा मनुष्यही अशा उत्सवात सन्मानिला जाण्यास सत्पात्र असलाच पाहिजे. त्याच्यावर कविता रचून तीच ह्या उत्सवात गावी!

सुदैवाने त्या शेंदाडपुरातील नागरिकांतच असा एक विक्रम करणारा वीर नुकताच उदयास आलेला होता. तेथील नरू न्हावी नावाच्या एका तरुणाने चोवीस तास सारखा वस्तरा चालविण्यात जागतिक उच्चांक पटकवला होता! शेकडो लोकांचे केस भादरता भादरता शेवटी डोकी करणारा, दाढी करणारा, मिशा काढणारा मनुष्य जेव्हा मिळेनासा झाला तेव्हा त्याने म्हशी भादरण्यास लगोलग आरंभिले! पण चोवीस तास वस्तरा नी कातरी जी सारखी चालविली होती ती खाली म्हणून ठेवली नव्हती! साऱ्या जगातील न्हाव्यात श्मश्रु करण्यात त्याने उच्चांक पटकावून केस भादरण्याचा हा जो विक्रम केला त्यामुळे महाराष्ट्राचें नाव या युगातही उज्जवल झाले होते. युरोपातही विक्रम करतात. पण युरोपातील लोकांत असलीं खरींखुरी पौरुषाचीं कृत्यें करून त्यात उच्चांक पटकावण्याची धमक कुठली असणार! त्यांचे विक्रम म्हणजे फार फार तर अटलांटिक महासागर उडून जाण्याच्या स्पर्धेत, नाहीतर असल्याच दुसऱ्या कोणच्यातरी पोरखेळात असणार! विमान चांगले असले ती कोणीही उडवेल! तो यंत्राचा प्रताप, पौरुषाचा नव्हे! पण चोवीस तास सारख्या बिड्या ओढीत किंवा सारखा चहा ढोशीत किंवा सारखें केस भादरीत राहण्यात पुरुषशक्तीचा खरा प्रताप व्यक्त होतो. कारण तेथे यंत्रबळाचा प्रश्न नसून हस्तबळाचा वा श्वासबळाचा वा पोटबळाचा प्रश्न असतो. त्यांतही केस भादरण्याच्या चिकाटीत उच्चांक पटकावणें, रेकॉर्ड करणें, हे तर निर्भेळ पौरुषी कृत्यच होय! कारण की आमच्या इकडे स्त्रिया अजून सहसा केस कापून घेत नसल्यामुळे आणि दाढीमिशा तर त्यांना फुटतच नसल्यामुळे चांगली गुळगुळीत जर कोणाची उडवायची, जर कोणाची मिशी उतरून द्यायची, जर दाढी उपटायची, तर ती बहुधा पुरुषाचीच उपटावी लागते! केस भादरण्याच्या कृत्याचा मुख्य संबंध पुरुषाशीच असल्यामुळे ते खरें खरें पौरुषी कृत्य ठरते. हजामतीत उच्चांक पटकावणें हाच निर्भेळ पौरुषी विक्रम ठरतो! हे सारे विचार कवितेमध्ये घालायचे असे योजून कवीने कार्यक्रमात तो भाग प्रसिद्धही केला.

‘चोवीस तास सारखे केस भादरण्यात जागतिक उच्चांक ज्याने पटकावला आहे, त्या श्मश्रुविक्रम करणाऱ्या नरू न्हाव्याचा गौरव! आणि त्या वीरावरील नागू कवीचें प्रशस्तिकाव्यगायन! या! पाहा! ऐका! अशीं प्रसिद्धके (जाहिराती) भडक रंगात जिकडे तिकडे

फडकताच शिवाजी-उत्सवाच्या दिवशी मंडळींची नुसती रेटारेटी झाली! मुंगीस जागा नाही असा समाज लोटला!

त्यातही तो राष्ट्रीय शिवाजी-उत्सव! हिंदूच काय पण मुसलमान, यहुदी, पारशी, सरकारी, निमसरकारी, बिनसरकारी मनुष्यमात्र चिकार दाटले! शिवाजी उत्सवासच काय पण कोणत्याही प्रश्नास असे राष्ट्रीय स्वरूप दिले असता तो किती थोर पदास पावतो, राष्ट्रीय एकी कशी आपसूक साधते त्याचें ते प्रात्यक्षिक होते!

उत्सवास शेवटीं एकदाचा आरंभ झाला! अध्यक्ष स्वत: कलेक्टर मि. ब्लॅकस्टोन साहेब होते. त्यांनी रावबहाद्दुर पोटाळ्यांना शिवाजींचे चरित्र सांगावयास आज्ञापिले. त्यांनी ते वर दिलेले चार ओळी चरित्र कसेबसें वाचले. तोंच प्रेक्षकांतून 'हुश! हुश ते पुरें! नरु न्हावी कुठे? नागू कवी उठा!' म्हणून गलका चालला. तेव्हा नागू कवी लगेच उठले आणि प्रेक्षकांच्या वर्तनाचें समर्थन खणखणीत शब्दांमध्ये करीत म्हणाले,

'शिवाजींचे चरित्र ऐकण्यास तुम्ही इथे आलेला नाही हे मी जाणतो. मराठी शाळेतील क्रमिके पुस्तके, इतिहास, पोवाडा, नाटक, कादंबऱ्या, जे पाहावे त्यांत शिवाजीचें चरित्र चिताडलेले असतेच. ते ऐकून ऐकून तुमचे कान खरोखरीच विटले आहेत! शिवाजीचें आजच्या राष्ट्रीय कर्त्या पिढीला अजीर्ण झाले आहे! त्यांना आता ज्यापासून आज उपयोगी पडेल अशी स्फूर्ती मिळविता येईल असा कोणीतरी अद्ययावत् विक्रमी पुरुष हवा होता! आजच्या राष्ट्रीय कर्त्या पिढीला हा जुनापुराणा विक्रमी शिवाजी काय शिकविणार? जे लोक त्याचें चरित्र गातात तेच सांगतात की, आजच्या परिस्थितीत शिवाजीच्या चरित्रापासून काही भलते-सलते करण्याचा गाढवपणा न करणें हाच शहाणपणा होय! तेव्हा पूर्वकालीन एक थोर पुरुष म्हणून शिवाजीमहाराज जरी समजले गेले होते तरी त्यांचा उत्सव करण्यापलीकडे आज त्यांच्या विक्रमांचा आम्हांस काय उपयोग आहे? आज ज्या सुधारलेल्या विक्रमांचा प्रत्यक्ष उपयोग आहे असेच विक्रम आजच्या पिढीच्या पुढे आदर्श म्हणून धरावयास हवेत! तशाच एका विक्रमी वीराचा गौरव आज आम्ही करणार आहो! - तो वीर हा पाहा !- (असें म्हणताच पडद्यास सारून पवित्र्याची उडी मारीत नरू न्हावी पुढे येतो.) - हा पाहा तो नरू न्हावी! (टाळ्यांचा प्रचंड कडकडाट ! त्यासरशी नागू कवी बेभान भडकून ओरडतात -) त्या रायगडाचा तो पाहा जुना शिवाजी!- आणि हा पाहा आमच्या शेंदाडपूरचा अद्ययावत् शिवाजी! ह्याचा वस्तरा त्या जुन्या शिवाजीची भवानी तरवार तळपत नव्हती असा तळपत आहे! ह्याची ही धोपटी अर्जुनाच्या अक्षय्य भात्यासही खाली पाहावयास लावीत आहे! जर आज शिवाजी महाराज असते तर त्यांनी Misguided patriotism ची ती भवानी तरवार फेकून देऊन या नरू न्हाव्याचा हा Spiritual Safety Razer च हाती घेतला असता यात मला काडीचीही शंका वाटत नाही!

इतक्यात खोक्यांच्या सजवलेल्या उतरंडीवरील महाराजांची तसबीर धक्का लागल्यासारखी कोलमडली नि तिला सावरण्यास श्री. लुडबुडे पुढे होतात तों ती तसबीर गदगद हालू लागली. खालचें खोकेही करकरून डगमगले. दोघेतिघेजण ते पुन्हा पक्के बसवू लागले. इकडे नागू कवी भाषणाच्या आवेशात वक्तृत्वाच्या अत्युच्च शिखराच्या अगदी कडेलोटावर येऊन गर्जू लागले, 'आज जर शिवाजी येईल...!-'

इतक्या धाड्धाड्धाड्! तोफा एकदम सुटाव्या तसा एक मोठा धडाका उडाला. सारे उत्सवगृह गदगद हालू लागले. त्या तसबिरीखालची ती उतरंड कड्कड्कोसळली ! - आणि तसबिरीतून कवचकुंडल मुकुटासहित भवानी तरवार उपसलेले प्रत्यक्ष शिवाजी महाराज ‘हरहर महादेव’ गर्जून उभे ठाकले!

महाराज सिंहासारखे गरजले -

‘कोण म्हणाले आत्ता की ‘जर का आज शिवाजी इथं येईल?’ हा मी इथे आलो आहे! बोला काय हवें तें?’

त्या सिंहगर्जनेसरशी सारी सभा थरथर कापू लागली! खानबहादुर फाजलखानसाहेब, तोबा तोबा! दगा! फिसाद! असे ओरडत वाक्पीठावरून उडी टाकून वाट फुटेल तिकडे पळत सुटले. रावबहादुर पोटाळे खुर्चीवरच्या खुर्चीवरच थंडे झाले. एवढा धीट इंग्रज तो कलेक्टर ब्लॅकस्टोन, पण त्या अद्भुतासरशी अंधारी येऊन तोही चक्करला! सुरतेच्या एका वखारीत आपण आहोत, मराठ्यांच्या नंग्या तरवारी चारी बाजूंनी चालून येत आहेत, टेबल होतें ते नाहीसें होऊन तिथे पोत्यांची रास दिसत आहे असे त्या घेरीत मि. ब्लॅकस्टोन ह्यांना भासून ते त्या पोत्यांच्या राशीच्या आड म्हणून टेबलाखाली जाऊन दडले.

बिचारा नागू कवी! मटकन् खालीच हबकत होता; पण महाराजांनी त्याचा एक कान चटकन् ओढून त्यास उभा केला नि विचारले, ‘काय रे, मला कशाला यावें म्हणून बोलावीत होतास? काय भकत होतास! अं?’

ततत... पपप करीत नागू कवि म्हणाला, ‘म-म-महाराज श-श-श क्षमा करावी! आपण याल असे ठाऊक असते तर बापजन्मी आपल्याला बोलावण्याचें साहस केले नसते. ‘ये शिव भूपाला!’ अशा कविता जो तो गातो म्हणून मीही तसे काहीसें बोलून गेलो! म-म-म-मला च-च-च चक्कर येते आहे! पाया पडतो, कान सोडावा! मूर्च्छित पडू द्यावें या दासाला काही वेळ!’

‘ठीक!’ महाराज हसले- ‘सोडतो तुम्हांला, पण ध्यान्यात धरा तुम्ही सारेजण की, जर पुन्हा कोणी कोणत्याही शिवाजीउत्सवात ‘ये’ म्हणून म्हटलेत तर मी शिवाजी महाराष्ट्रात पुन्हा खरोखरीच येईन!’

‘नको! नको ! महाराज! दुसरी वाटेल ती शिक्षा द्यावी; पण असली भयंकर शिक्षा महाराष्ट्राला देऊ नये! आम्हांला फार फार तर शिवाजी-उत्सव झेपतो; पण शिवाजी झेपणार नाही! आमच्या पिढीला हा नरू न्हावी आहे त्याचा विक्रम आम्हांस पुरे! त्याचा Razor Safety त्याला किंवा शेळीच्या दुधावर वाढलेल्या कुठल्याही दुसऱ्या शेळपटाला आमचा शिवाजी करा; पण महाराज, आपण सिंहीणीच्या दुधावर वाढलेले सिंह! आपण स्वतःच येण्याचा धाक आम्हां बापड्यांना घालू नका! नुसते शिवाजी उत्सव करू आम्ही हवे तितके!’

‘नाही! शेंदाडपूरच्या शेणकिड्यांनो, तुम्हांला शिवाजी नको हे तुमचें म्हणणे बरोबर आहे! पण म्हणून तुम्ही यापुढे केव्हाही शिवाजी-उत्सव करता कामा नये. जर पुन्हा असला एखादा

राष्ट्रीय शिवाजी-उत्सव करून चंद्रराव मोऱ्यासारखी आमची विटंबना कराल तर- पाहिलेत हे काय ते!’

लाख विजांचा लोळ तुटावा तसा असह्य प्रकाश तळपून भवानीच्या त्या झोतासरशी सभा मूर्च्छित पडली!

नागू कविही मूर्च्छित पडले. पण मधूनमधून... माझी कविता... अरे कवितागायन... तसेच राहिले! ...कविता!’ असे चमकून काही वेळ बडबडतच होते!

***

२.६ देवसकी आणि माणुसकी

कोकणात देवसकी हा शब्द अगदी सगळ्यांच्या तोंडी बसलेला आहे. याचा पारिभाषिक अर्थ असा की, पटकी (कॉलरा), प्लेग. अवर्षणें, दुष्काळ, देवी, विषम, भूकंप प्रभृती ज्या मोठमोठ्या आपत्ती येतात, त्या देवाच्या रागाने येतात आणि त्यांच्या निराकरणाची सोप्यातली सोपी आणि अमोघांतील अमोघ युक्ती म्हणजे त्या त्या रागावलेल्या देवाची वा देवीची मनधरणी करणें. प्लेग आला की दे बहिरोबाला बोकडांचे बळी; पटकी आली की मार मरीआईच्या नावे कोंबडी; पाऊस पडेनासा झाला की धर शिवलिंगावर संतत धार किंवा कर रुद्राची वा वेदातील पर्जन्यसूक्तांची पारायणें! बेडूक देवतेला ज्यात स्तविले आहे आणि 'हे हिरव्या बेडका, प्रसन्न हो, पाऊस पाड!' इत्यादी स्तुतीनी ज्यात बेडूक देवतेस वशिष्ठ ऋषीने प्रार्थिले आहे ते सूक्त म्हटल्याने पाऊस पडतो हे वेदांचें वचन, ही वेदोक्त 'देवसकी' होय. सर्वारिष्टशांतिप्रीत्यर्थ 'श्रीराम जयराम जयराम राम' हा मंत्र कोटी वेळा जपला की झाले काम, भरतखंडावरील आजच्या सर्व आपत्ती, अरिष्टें घालविण्याचा हा तोंडगा, ही पुराणोक्त देवसकी होय. देवास गाऱ्हाणें लावण्याचा कोकणात एक घरीदारी आढळणारा प्रघात आहे. मराठे, भंडारी, ब्राह्मण, महार प्रभृती गावकरी गुरवाकडून कोणत्याही रोगराईत वा संकटात 'देवास फुले' चढवतात! आणि अमुक बाजूचें फूल पडेल तर अमुक कारण असे ठरवून वाट पाहतात. त्या बाजूचें फूल पडले की तेच कारण! किंवा गुरव-बुवा-संत-महालक्ष्मी यांच्या अंगात आणून विचारतात, 'देवा' प्लेग का झाला? आग का लागली? पटकी का झाली? पाऊस कधी पडेल?' ते अंगात आलेले गुरव-बुवा-महालक्ष्मी जितके शहाणे वा शंख असतात, तशींच उत्तरें येऊन बिचारा देवही तितकाच शहाणा वा शंख ठरतो. वैद्यकीय किंवा वैज्ञानिक कारणांची लवलेश माहिती नसलेल्या ह्या अंगात आलेल्या गुरव-बुवा-महालक्ष्म्यांची कारणें नि उपाय बहुधा ठरीव भाबडटपणाचीं असतात. प्लेग का झाला? की ठरीव उत्तर 'बहिरोबाचे बोकड बळी थकले आहेत! मरीआईला कोंबड्या गेलीं पांच वर्षे पोटभर मिळाल्या नाहीत! म्हणून प्लेग आला, पटकी चेकाळली!! पाऊस पडेनासा झाला!!!' ही झाली प्राकृत देवसकी. सर्व प्रकारच्या देवसकीतील मुख्य निष्ठा, मूलतत्त्व हेच की, कोणत्याही रोगांच्या साथी, आपत्ती, सृष्टीक्षोभ ह्या घटना देवाच्या रागामुळे वा लोभामुळे घडतात. ती देवाची 'लहर' होय. सृष्टीचा अबाधित नियमागत 'क्रम' नव्हे, आणि त्या प्रकरणी बचावाचा उपाय म्हणजे देवाची हांजीहांजी, पूजा-प्रार्थना, श्राद्धादिक पारलौकि आचारपालन, यज्ञ, बळी, इत्यादी देवतांना प्रसन्न करण्याचे प्रकार, आधिभौतिक उपाय नव्हेत, तर आधिदैविक.

२.६.१ ब्राह्मणांना मृत्यू कां येतो?

मनुस्मृतीत पांचव्या अध्यायाच्या आरंभीच महर्षीनी 'अनलप्रभवं भृगुम्' प्रश्न केला की, 'कथ मृत्यूः प्रभवति वेदशास्त्रविदां प्रभो? !!' ब्राह्मणांना मृत्यू का येतो? त्यावर भगवान भृगुंनी उत्तर केले, 'श्रुयताम्येन दोषेण मृत्युर्विप्रान्जिघांसति!! अनभ्यासेन वेदानाम्आचारस्य च वर्चनात्आलस्यादन्नदोषाच्चमृत्युर्विप्रान्जिघांसति!!' वेदांचा अभ्यास केला नाही, 'आचार' सोडले, अन्न'दोष' घडला नि आळस वाढला की वेदज्ञ विप्रांना मृत्यू येतो. या उत्तरात सर्व कारणें आधिदैविक कशीं आहेत हे तत्काळ ध्यानांत येईल; आणि म्हणूनच प्रत्यही व्यवहारात ती कशीं खोटीं पडतात त्याचेंही आश्चर्य वाटणार नाही. 'आचार' म्हणजे स्नानसंध्या,

पितृतर्पणादी धार्मिक आचार; 'अन्नदोष' म्हणजे काय हे लगेच त्याखालच्या श्लोकांतूनच सविस्तर सांगितले आहे. लसूण, कांदा खर्वस, खीर प्रभृती पदार्थ विप्राने खाल्ले असता तो तत्काळ 'पतित' होतो, नंतर नरकात जातो हा अन्नदोष, आणि अशा धार्मिक अर्थाच्या अन्नदोषापासून, आचारत्यागापासून आणि वेदाभ्यास न केल्यामुळे मृत्यू येतो! ह्या धार्मिक नि आधिदैविक कारणमीमांसेला आधिभौतिक कारणमीमांसेने, म्हणजेच विज्ञानाने एखाद्या प्रकरणी साफ खोटे पाडले की त्या प्रकरणी 'देवसकीचा प्रांत संपून 'माणुसकीचा' प्रांत लागतो.

लसूण, कांदा, काही रोगांवर उपकारक, त्या रोगांवर तो घेतल्याने ब्राह्मण कांदा, लसूण, खर्वस, दोडके जन्मभर खात असता, मनुस्मृतीतील शंभर सव्वाशे 'अन्नदोष' प्रत्यही करीत असता, दीर्घायुषी होतात, तत्काल तर केव्हाही मरत नाहीत; आणि लसूण, कांदा न खाणारे तडकाफडकी साथीसाथीतून मरताना आढळतात! प्लेगची पिसू कोणी ब्राह्मण ऋग्वेद वाचीत बसला म्हणून त्याला डसावयाची थोडीच थांबली आहे आणि तेवढ्या वेळात वेद कोणत्या कोणत्या ब्राह्मणांनी वाचला नाही त्याचा शोध काढीत त्यांना त्यांनाच डसत चालली आहे, असें काही आढळत नाही. प्लेग, पटकी, देवी टोचली की वेद न वाचणारे आणि मनुस्मृतीतील आचार नि अन्नदोष न मानणारे शेकडा नउशे नव्याण्णव ब्राह्मण जगतात. अगदी वेदाभ्यासरत शक्यतों स्नानसंध्याशील, अन्नदोष सापेक्षतः अधिक टाळणारे आस्तिक ब्राह्मण प्लेग, पटकी, देवी ह्यांच्या तडाख्यासरशी जर टोचून घेतलेले नसले वा भौतिक औषधें सेविलीं नसलीं तर बहुधा शेकडा नव्वद पटापट मरतात! हा प्रत्यही, प्रत्यहीचा अनुभव मनुस्मृतीच्या 'देवसकीस' काय किंवा आमच्या कोकणातील 'गाऱ्हाणाच्या' आणि गुरवांच्या देवसकीस काय, एक धर्मभोळें खूळ यापलीकडे काहीही महत्त्व देईनासा होता.

रोग, भूकंप, उत्पात हे सर्व सृष्टीक्रमाच्या अबाधित कार्यकारणभावाचे परिणाम आहेत; ते नियम आपणांस ज्या प्रमाणात कळतील त्या प्रमाणात नि त्या त्या प्रकरणी सृष्टीच्या त्या उत्पातापासून मनुष्य आपले संरक्षण करू शकेल; देवसकीच्या प्रार्थनेने, पूजेने वा नैवेद्याने सृष्टीक्रम केव्हाही बदलू शकत नाहीत; रोगाचें औषध प्रयोगांनी अमोघ ठरले की प्रार्थना न करणारे वा धार्मिक पापपुण्य न मानणारे लोकही त्या रोगापासून बचावले जातात. हे ज्ञान म्हणजेच विज्ञान. मनुष्याला झालेल्या सृष्टीनियमांच्या ज्ञानामुळे मनुष्याची सत्ता ज्या मानाने वाढते त्या मानाने देवसकीचे प्रस्थ कमी होऊन माणुसकीचें स्वामित्व प्रस्थापिले जाते. मनुष्य अनमानधपक्याच्या, दैवी उपायांच्या नादी न लागता निश्चित नि अमोघ अशा मानुषीय आधिभौतिक उपायांवर अवलंबू लागतो.

या अर्थी जीं जीं राष्ट्रें 'देवसकी'च्या धर्मभोळ्या पायरीस ओलांडून 'माणुसकी'च्या पायरीवर चढतात आणि मनुष्याच्या प्रयोगसिद्ध नि प्रत्यक्षावीगम्य ज्ञानाने खोट्या पडलेल्या 'धार्मिक' छापाच्या समजुती तत्काळ सोडतात ती राष्ट्रें सृष्टीच्या जीवनकलहात तगतात.

आजच्या सर्व राष्ट्रांमध्ये जर कोणी या देवसकीच्या अनमानधपक्याच्या युगातून माणुसकीच्या विज्ञानयुगात प्रवेशले असेल, भरभराटत असेल तर ते युरोपीय जनपदच होय.

पूर्वीच्या सर्व धर्मग्रंथात - मग ते वेद असोत, बायबल असो, वा कुराण असो - देवसकीच्या अनमानधपक्याचेंच प्रस्थ माजलेले सापडते. त्या काळी ते अगदी साहजिक होते.

दोनशे वर्षांपूर्वी युरोपमध्येही भूकंप, रोग, उत्पात देवाच्या रागानेच होतात; प्रार्थनेने, पूजेने तंत्रमंत्राने शमतात हीच ख्रिस्ती धर्माची शिकवण, हीच देवसकी बोकाळलेली होती. लिस्बनला फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या आधी भूकंप झाला तेव्हा तो प्रॉस्टेटंट लोकांच्या 'पापाने' झाला आणि त्यांच्या प्रायश्चित्ताने शमेल अशीच दंगल झाली! प्रॉटेस्टंटांचा त्यापायी छळ झाला! फ्रेंच राज्यक्रांतीनंतर मात्र युरोप झपाट्याने विज्ञानवादी बनू लागले. सृष्टीनियमांचें ज्ञान हेच त्यांचें शास्त्र, हाच त्यांचा धर्म होत चालला आणि देवसकीची राजवट संपून माणुसकीची राजवट चालू झाली. परिणाम हा झाला की, पूजा-प्रार्थना, धूपदीप, धार्मिक अर्थीचें पापपुण्य यांना सर्व मनुष्यांत अगदी कमी प्रमाणात भीक घालणारा युरोप आज सर्व मनुष्यांमध्ये समर्थ, निरोगी दिर्घायुसंपन्न नि जगत्सम्राट होऊन बसला आहे.

परंतु ख्रिस्ती देवसकीतून युरोप जसा मुक्त झाला. तसा आशिया अजूनही झालेला नाही. भारतीय हिंदू काय, मुसलमान काय, बुद्ध हिंदू काय, हजारो वर्षांपूर्वीच्या धार्मिक छापाच्या ग्रंथात जे अनमानधपक्याचें सृष्टीज्ञान नि अज्ञान ग्रथिलेले आहे, त्याच्या बाहेर पाऊल टाकणें हेच मुळी पाप मानीत राहिल्याने ते हिंदू नि मुसलमान आजही याच भाकड देवसकीत फसलेले आहेत. पटकी, देवी, प्लेग प्रभृती भयंकर रोगांच्या साथीवर रामबाण लसी दीडशे वर्षांपूर्वी मनुष्यांस माहीत नव्हत्या. मग वेद, अवेस्ता, बायबल, कुराण, प्रभृती जुन्या धर्मग्रंथांच्या काली त्या साथींनी हजारो माणसें मृत्यूच्या झपाट्यासरशी नुसती झाडून नेलीं जात तेव्हा पैगंबरांच्याही बुद्धी कुंठित होऊन कुराण नि बायबलाच्या पानोपानी त्यांनी आक्रोशावें की, 'हा देवाचा राग! निमाज पढा, प्रार्था, पूजा तर त्यात काय आश्चर्य!' मुसलमानांना वाटावें महंमद पैगंबरांलाच खरा नि अनन्य पैगंबर तुम्ही मानीत नाही म्हणून देवाने ही साथ धाडली! ज्यूंना वाटावें, मूर्तीपूजा केली म्हणून साथ आली. 'पाप' झाले हींच साऱ्यांची निदानें आणि उपाय, उपचार. सृष्टीच्या वैद्यकग्रंथांत पाहता प्रकाश, शुद्ध वायु, शुद्ध पाणी, जंतुघ्न औषधे हे प्रत्यक्ष उपचार कोणी तितक्या नेटाने सांगेना - की जितक्या तावातावाने, जपजाप्य, संततधार, पीर-पैगंबरपूजा, ताईत, तावीज, गंडेदोरे यांचा उपदेश ते देत. त्या वेळच्या मनुष्यांच्या सृष्टीज्ञानाच्या अभावी ते तितकेसें अस्वाभाविकही नव्हते. पण त्यायोगे मनुष्याची दिशाभूल जी झाली ती मात्र ह्या पटकीच्या साथीपेक्षाही मनुष्यास मारक ठरली! भाबडेपणाची 'देवसकीची' ही साथ अजूनही थांबत नाही. पटकीवर औषध जसें विज्ञानास सापडले, तसेच या देवसकीच्या साथीवरही माणुसकींचें औषध आता युरोपला तरी सापडले आहे. ते आपल्या इकडेही आणून मनुष्यास टोचले पाहिजे. इतर लसी अंगात टोचतात. भाबडेपणाच्या साथीवरील ही वैज्ञानिक लस मनुष्याच्या मनात टोचली पाहिजे! देवसकीच्या दुष्परिणामांची उदाहरणें यासाठींच वारंवार प्रसिद्धिली पाहिजेत. पटकी, प्लेग यांच्या साथीप्रमाणेच या देवसकीच्या भाबडेपणाची साथही शेकडो लोकांचे प्राण मृत्यूमुखात कसे ढकलते याचा अनुभव आपल्या देशात पावलोपावली आजही येतो!

थोड्याच काळापूर्वी रत्नागिरीकडे देवीची साथ आली. हिंदूंमध्ये सरसहा टोचणें चालू झाले. त्या लसीच्या टोचण्याने हिंदूंत कोणी फारसें दगावले नाही. पण मागासलेल्या मुसलमान वस्तीत अज्ञान, अशिक्षितपणा नि धर्मभोळेपणा एकंदरीत हिंदूंपेक्षा अधिक. त्यामुळे तशा अडाणी मुसलमान वस्तीत कोणी टोचून घेईना. जो तो पीरांना नवस, गंडेदोरे, यांच्यावर

अवलंबे. तोंच साथ बळावून पटापट माणसें मरू लागली. ज्या जाणत्या मुसलमानांनी टोचून घेतले ते निरोगी राहिले, हे प्रत्यक्ष दृश्य पाहिल्यावर देवसकी लटपटली आणि ते अडाणी मुसलमानही भराभर टोचून घेऊ लागले, वाचले. याच देवसकीच्या मूर्खपणामुळेच रत्नागिरीकडील दाभोळें (ता. संगमेश्वर) या लहानशा गावी महारवाड्यात अज्ञ महारांतही मोठा कहर उसळला. त्यांच्या सुदैवाने रत्नागिरीचे डि. डे. कलेक्टर श्रीयुत मुंडकूर महाशय सहजगत्या त्या गावी गेले म्हणून बरें झाले, नाहीतर त्या महारवाड्यात सहसा मनुष्य असा राहता ना! देवीसकीच्या आत्मघातक मूर्खपणाचा एक हृदयविदारक पण परिणामकारक दाखला म्हणून ते वृत्त खाली देत आहेत.

रत्नागिरी जिल्ह्यात दाभोळें हे गाव संगमेश्वर तालुक्यात आहे. या जिल्ह्यातील मोठमोठ्या महारवाड्यांपैकी एक महारवाडा ह्या दाभोळ्यास असून त्यात उर्णीपुरी ११० घरें नि ६०० माणसें गेल्या डिसेंबरात होती. त्या महारांपैकी काही महार परगावी कामावर खारेपाटणाकडे गेले होते. तिकडच्या पटकीच्या रोगात ते लागून दाभोळें येथे येऊन मेले. त्यांच्या संसर्गाने त्या महारवाड्यात पटकीची साथ आली. पहिले दोनतीन मृत्यू लागोपाठ होताच महार लोक घाबरले. त्यांच्या पुरातन समजुतीप्रमाणे 'देव' रागावला! पटकी (कॉलरा) हा एक रोग आहे, ती ठराविक रोगाणूंमुळे होते. त्या रोगाणूंना प्रतिकारक अशी लस टोचली की ती साथ हटते आणि भरपूर प्रकाश, स्वच्छता, शुद्ध जलवायू, वारापाणी हीं त्या साथीस फैलावू न देणारी प्रतिबंधके होत, ही साधी, सोपी उपपत्ती महारांना सांगितली तरी त्यांना अशा भयंकर साथीच्या राक्षसी थोरवीला न साजेशी मिळमिळीत कारणे सांगण्यापेक्षा पटकी ही महामारीची, मरिआईची एक रागीट देवता आहे, ती भयंकर रागावली असून, बकासुरासारखे तिला ठराविक बोकडांचे बळी दिले पाहिजेत, ती 'औषधाने बरी होणारी' नसून मंत्र, पूजा, नैवेद्य, नमस्कार, बलिदान यांनीच काय ती झाल्यास प्रसन्न होणारी आहे असे सांगणाराच खरा गुरु वाटणार. डॉक्टरचा तो प्रश्नच नव्हता. पटकीची ती साथ रोग असता तर डॉक्टरचा प्रश्न! ती साथ म्हणजे चवताळलेल्या वाघिणीसारखी जी रागावलेली देवता मरीआई तिने माणसांना दिलेला दंड, केलेली भयंकर शिक्षा होती! ती रद्द करवील तर ही आमची गुरवीण, ही संतीण, ही चेटकीण काय तर करवू शकेल. कारण मरीआईची लहर तीच काय ती संभाळू शकते. मरीआईच्या पुढे आमचें गाऱ्हाणे कसे मांडायचे ते तिलाच काय ते ठावें. मरीआईच्या पुढे जाण्याची वकिलीची सनद तिलाच काय ती मिळालेली! त्या वैद्याला नि डॉक्टरला तिथे कोण विचारतो? परंपरागत अशा या देवसकीच्या ठराविक भावनेप्रमाणे ते सारे महार त्यांच्या महारवाड्यात त्या वेळी जी एक संतीण होती तिला भयभीतपणे शरण गेले.

२.६.२ देवसकीचें सारें चेटूक जाणणारी मरीआईची महारवाड्यातील संतीण !

तिने काचा कसून मंतरतंतर, छा छूचा मारा पटकीवर करण्यास तत्काळ आरंभिले. त्या महारवाड्यातील घरें आतून झाडून धुऊन, फिनेल शिंपडून, उजेड पाडून निरोगी करण्याचें कारणच नव्हते! पटकी घरात का असते? ती अवदसा कोणत्याही इतर माणसासारखी

अंगणातून ऊंबऱ्यावर नि ऊंबरा ओलांडूनच गेली तर आत जाणार! असा गूढ विचार करून 'संतिणीने' प्रत्येक महाराच्या घराबाहेरच्या अंगणातच पटकीस ठेवण्यासाठी पाहारेकरी ठेवले शेणाच्या तीनतीन पट्टयांच्या वर्तुळांचे!! असे मंतरविलेले तीन तीन शेणाचे पट्टे प्रत्येक घराभोवती काढून मग त्यावर खडूची लहान लहान वर्तुळें ओढलीं. उंबऱ्यापर्यंत पोचण्याच्या आधीच ती अवदसा पटकी गुदमरुन नाकात तिखट जाऊन कासावीस व्हावी एवढ्यासाठी त्या खडूच्या वर्तुळात मिरच्या पेटवून ठेवल्या. मीठमोहऱ्या घरावरून 'उतरुन' दृष्ट काढून त्या मिरच्यांच्या धुनीत सारखी टाकीत ती संतीण चेटुकाच्या मंत्रांचा मारा करीत राहिली. नंतर तिने महारवाड्याकडे मरीआईचें जे काही देणे घेणें होते त्याचा आढावा काढला. उसनें, उधार, गहाण, खरेदी, रोखीचे नि हस्यांचे एकंदर हिशोब ठिशोब त्या संतिणीने आपल्या डोक्याच्या पाटी पेन्सिलीवर करून वजावट होता ठरविले की, ह्या महारवाड्याकडे मरीआईचें सरासरी तीन रेडे येणें बाकी निघते. इतका उलगडा झाल्याबरोबर त्या महारवाड्यातील थोरा-मोठ्या माणसांसह मरीआईपुढे संतिणीने नारळ ठेवून नवस केला की, 'पटकी थांबव! आम्ही तुझे तीन रेडे लगोलग बळी देऊन, मारून, मागची थकलेली बाकी साफ फेडून टाकू!' त्या बाकीसाठी पटकीचा बेलिफ धाडून मरीआई जी त्या महारांचे प्राण जप्त करीत होती आणि मृत्यू त्या लिलावात त्यांना पटापट बोलण्यावारी विकत घेत चालला होता, तो भयंकर लिलाव आता थांबलाच पाहिजे असे त्या संतिणीने आश्वासिले आणि ते त्या महारांना पटले.

पण इकडे? इकडे घरोघर लोक पटापट पटकीने मरू लागले. आज सकाळी जो महार धटधाकट उठे तो संध्याकाळच्या आत मृत्यूचे आंचके देत पडे उद्या सकाळला जगातून नाहीसा होई. रेच, ओकाऱ्या दुर्गंधी यांनी त्या मूळच्याच गदळ नि आकुंचित असलेल्या झोपड्या घाण घाण होऊन गेल्या. पण कुटुंबे त्यातच! बोलता बोलता १९ माणसें मेलीं, आणि जर केवळ देवसकीच्या उपचारांचाच मारा ते महार करीत राहते, तर ती पटकी त्यांच्यांतला एकही मनुष्य जिवंत सोडती ना!

पण त्यांच्या सुदैवाने कलेक्टर श्रीयुत मुंडकूर महाशय हे नेहमीच्या फिरतीवर असता त्या गावी त्याच वेळी आले. पाहतात तों महारवाड्यात कॉलरा! पंधरावीस माणसें पटापट मरूनही गेलेलीं! त्या गावचा पोलिस पाटील एक अडाणी महारच होता. त्याला विचारले, तू ह्या मृत्यूंचे प्रतिवृत्त कां धाडले नाहीत? आणि ह्या संकटास तोंड देण्यासाठी ताबडतोब काय उपाय केलेस? त्याने सांगितले, 'संकटास तोंड देण्यास आमची संतीण आधीच सबळपणे झटत आहे, तिने घरोघर मंतरलेली शेणाची वर्तुळें अंगणातून काढून पटकीला ती ओलांडून घरात येण्याची बंदी केली आहे. देवीपुढे नारळ ठेवला आहे, तीन रेडे बळी देण्याचा नवस केला आहे, देवांना गाऱ्हाणींही घातलीं आहेत!' पटकीला हलविण्यासाठी केलेल्या त्या महार मंडळींचा हा कडेकोट बंदोबस्त पाहून त्या मुंडकूर महाशयांनी प्रथम त्या संतिणीला बोलाविले. आणि पटकी संपेतों त्या गावात पाऊल टाकण्याची तिलाच बंदी करून गावातून काढून दिले! या अपमानकारक आज्ञेमुळे चिडून ती दैवी शक्तीने अद्भुत चमत्कार करणारी चेटकी मुंडकूर महाशयांच्याच भोवती शेणाचे ते तीन पट्टे ओढून मंत्रबळे ठिकठिकाणी त्यांना आता डांबून टाकणार अशी कोणीही अटकळ करता; पण काय झाले काय की! थरथर कापत ती संतीण मुकाट्याने चालती झाली! त्या महारवाड्यातील आपत्तीपैकी ती संतीण जाताच आता उरली पटकी तेवढी!

ताबडतोब मामलेदारांना आणि देवरुखचे सरकारी डॉक्टर माहुली ह्यांना पटकीची लस घेऊन महारमंडळीस टोचण्यासाठी धाडण्यात आले. औषधेंही नेलीं, पण पाहतात तो महारमंडळी एकजात उलटून पडलेलीं! आम्ही टोंचून घेणार नाही! औषधांनी पोटं जाळायचीं आहेत आमची व्हय?' वाटेल तितके समजाविले महार टोचून घ्यायला म्हणून घराबाहेर पाऊल टाकीनात. शेवटी संध्याकाळी निरुपायाने मामलेदार नि डॉक्टर परतले. टोंचणे राहिले पण औषधें तरी घ्या, म्हणून येताना त्यांनी औषधाचे घोट देऊन ठेवले. पण त्यांची पाठ फिरताच महारांनी औषधें गुपचुप ओतून दिलीं! टोंचून घेणें नाहीं हाच निश्चय.

औषधांनी पोटं मात्र जळतील; पटकीची साथ थोडीच हटणार? औषधांनी बरा व्हायला तो रोग होता की काय? मरीआईचा राग तो! त्यांचें औषध देवसकी, त्यांचा डॉक्टर ती संतीण, ती गुरुवीण, ती चेटकी! मामलेदार झाला तरी माणूसच ना? ह्या माणसांच्या औषधांची, ह्या माणुसकीची ही गोष्टच नाही; ही देवसकी आहे देवसकी! असे भावीत महारांतील सगळ्या शहाण्यांनी त्या मामलेदारप्रभृती सर्व जणांना निव्वळ मूर्खात काढले. पटकी पुरवली पण हे प्रांताधिकारी नकोत असा जळफळाट महारवाड्यात चालू झाला. त्याच दिवशी त्या टीचभर महारवाड्यात तीस जण पटकीने लागले! पूर्वी लागलेले पटापट मरत होतेच. देवसकीच्या शेणाच्या तिन्ही पट्टया ओलांडून पटकी घरोघर घुसत होतीच!

मामलेदाराचें महार ऐकत नाहीत हे कळताच आपल्या हाताखालच्या मंडळीस घेऊन सकाळींच
(ता. ८-१-३६ला) प्रांत महाशय श्रीयुत मुंडकुर स्वतः महारवाड्यात गेले. मनधरणी करून जे वळले त्यांना तसे टोंचलें; नाही त्यांना घरात जाऊन धरून टोचले. जवळ जवळ शंभर माणसें टोंचली तों लसच संपली. म्हणून ताबडतोब मुंडकुर महाशय मोटारने रत्नागिरीस जाऊन तेथील सरकारी डॉक्टर श्री. देसाई आणि सरकारी रुग्णालयात होती नव्हती तेवढी लस नि पटकीचीं औषधें घेऊन दुपारी दाभोळ्याला परत आले. आणखी १३० महारांना टोचले. तों तीही लस संपली. तेव्हा चारपांच वाजता प्रांतमहाशय मोटारने कोल्हापुरला गेले. संस्थानी अधिकाऱ्यांच्या सहानुभूतीने तेथील मुख्य डॉक्टर रावबहादूर धनवडे यांचा लसीचा सारा साठा मिळवून ता. ९-१-३६ ला सकाळी प्रांतमहाशय श्री. मुंडकुर पुन्हा महारवाड्यात आले.

पाहतात तों पटाकीचा नुसता कहर उसळला होता! जिकडे तिकडे उलट्या रडारड, कण्हणे, धावंपळ! आईबाप दोघेही मेलेले पडले आहेत, भोवती लहान मुले रडारड करताहेत, जवळ कोणी नाही, शेजारी शेजाऱ्यांचें कोणी मरू घातले आहे! जिकडे तिकडे घाण, कचरा! त्यात ते महार प्रांताधिकाऱ्यांवर बिथरलेले. घरात येण्यास त्या सरकारी नि स्वयंसेवक डॉक्टरादिक मंडळीस ते आडकाठी करू लागले! पण मेलेल्यांची प्रेते घरातच पडलेलीं त्यांना खपत होती. काही घरांत दोन दोन तीन प्रेते खोलीत फेकून कुलुपें लावून बंद केलेलीं नि त्या खोपटांतल्या दुसऱ्या खोलीत सारी मुलेमाणसें निजत, बसत पडलेलीं होती! त्यामुळे साथ किती झपाट्याने महारांना पछाडीत चालली असेल ते सांगावयासच नको. अशा स्थितीत पहिली गोष्ट प्रेतें पुरण्याची. त्यांतल्या त्यांत जे धष्टपुष्ट महार होते त्यांना टोचून प्रेते पुरण्यास आज्ञापिले गेले. ते खड्डे किती खणणार! थकून त्यांनी दुपारीं हत्यारें फेकून दिलीं! तेव्हां स्वतः श्री. पाडतळकर मामलेदार आणि इतर मंडळी प्रेतांना उचलण्यास पुढे झाली. त्यांच्या या निस्सीम कळकळीचा

काही परिणाम होऊन महारांतील काही मंडळीही वळली आणि एका अटीवर काय ती प्रेते पुरू म्हणाली. ती अट म्हणजे ब्रँडी! तेही ठीकच समजून ब्रँडी प्रत्येकास थोडी पाजली. तेव्हा प्रेते पुरलीं गेलीं.

त्या विषारी नि घातक वातावरणात स्वयंसेवक नि सरकारी नोकर देखील घाबरुन गेल्यास काय नवल! ती मंडळीहि महारवाड्यातील त्या मृत्यूच्या जबड्यात राबावयास कचरु लागलीसें पाहून स्वतः मुंडकुरमहाशयांनी त्यांना हृदय हालवून सोडणाऱ्या शब्दांत समजविले की, 'आता जर आपण पाय मागे घेऊन तर ह्या महारवाड्याच्या दुर्दशेस पारावार उरणार नाही. भूतदया, धर्म, माणुसकी ती हीच की, ह्या अज्ञानी बापड्या महारांच्या जिवाचें तेच आपल्या! आईबाप सगेसोयरे गेलेलीं हीं केविलवाणी लेकरें, अनाथ तरुणी, वृद्ध माणसें पाहा! मी तरी ह्यांना मरणाच्या खड्ड्यात असे जिवंत पुरू देणार नाही. मी तरी ह्यांना सोडणार नाही. पटकीत मेलो तरी सोडणार नाही. त्या दयाशील अधिकाऱ्याच्या डोळ्यांतून टिपें गळलीं! ती व्यर्थहि गेलीं नाहीत. सर्वांनी तोच निश्चय केला. सर्वांनी प्रथम स्वतःला टोचून घेतले; आणि महारवाड्यात दिवसभर ते सारे थोरथोर अधिकारी आणि इतर स्वयंसेवक पुन्हा राबू लागले.

पण त्या दिवशी रात्रीं महारांनी निराळीच तोंड काढली! त्यांनी त्यांच्यातील अगदी मरणोन्मुख असे लोक बाहेर काढून दोनतीन गोठ्यांत टाकून दिले. नुसतेच लागलेले जे बऱ्या स्थितीत होते त्यांना बरोबर घेतले, भांडीकुंडी जे घेववले ते सामान बोचक्यांतून भरुन डोक्यावर चढविले आणि रातोरात ते महार महारवाडा सोडून रानावनांत पळून गेले! उरलेलीं अनाथ मुलेमाणसें त्या भयाण महारवाड्यांत त्या घाण झालेल्या घरांत, गोठ्यांत हगवणी नि ओकारीने लडबडलेल्या कण्हत्या, मरत्या रोग्यांतच मिसळलेलीं होती!

ता. ११ ला सकाळी प्रांतमहाशयादिक मंडळी येऊन पाहतात तों महार पळून गेलेले! हे आयतेच झालेले स्थानांतर एका अर्थी उपयुक्त तर दुसऱ्या अर्थी भयंकर! कारण गावोगावी ती साथ हे पळते महार पसरविणार. यासाठी ताबडतोब आजूबाजूच्या गावांना सक्त आज्ञा देण्यांत आली की दाभोळचें मनुष्य येऊं देऊ नये. तेथील रानावनांत आजूबाजूलाच महारांना रोखून ठेवण्यात आले. त्या वेळी श्री. शेंड्ये हे आपले सहकारी शेट्ये नि श्री. तेंडुलकर या हरिजन संघाच्या स्वयंसेवकांची टोळी घेऊन साहाय्यास आले. तेथील दोन मिशनरी शाळाशिक्षक सातवळेकर बंधू हे प्रथमपासूनच जिवापाड मेहनत करीत होते. या सर्वांनी मिळून महारांच्या घरांना साफ करण्यास आरंभ केला. कौलारें उपसून आंत अवश्य तो उजेड आणला. आपल्या हाताने घरें, वाटा झाडून साफ केल्या. सारवून काढले. अनाथ मुलांमुलींना रोग्यांपासून निराळें ठेवले. प्रेते सारी पुरलीं. पळून गेलेल्या महारांच्या मागे जाऊन ते जेथे फुटून फुटून झाडाझुडुपांखाली राहात होते तेथे औषधें पुरविली. महार औषधें फेकीत म्हणून दिवसातून तीनदा ही सारी मंडळी त्या दूरदूरच्या महार टोळ्यांत फेऱ्या घालून औषधें समक्ष पाजू लागलीं. उरलेल्यांना टोचले. अशा अनेक उपायाउपचारांनी ता. १५च्या संधीस पटकीची साथ एकदाची आटोक्यात आली! लागलेले उणेपुरे शंभर महार वाचले. अनाथ मुले दहापंधरा, त्यांत एक लेकरू अवघें सहा महिन्याचें. त्याचें काय करावयाचें हा प्रश्न होताच. मिशनरी त्यांना पाळावयास नेते. पण ते धर्मान्तराच्या अटीवरच असणार! तो काही त्यांचा दोष नव्हता; कारण

बोलून चालून ते मिशनच. असा प्रसंग पाहून रत्नागिरी हिंदू सभेने ती सारी अनाथ महार मुले रत्नागिरीस अवश्यच तर धाडून द्यावी, आपण पाळू म्हणून कळविले.

इतक्यात रत्नागिरीच्या नि देवरुखच्या नागरिकांनीही त्या संकटात, त्या अन्नान्नदशा झालेल्या महार कुटुंबासाठी एकंदर ५२ पोती धान्य, नि कपडे पण धर्मार्थ जमवून श्रीयुत मुंडकूरमहाशयांकडे धारले. ते त्यांनी यथोचितपणे वाटून दिले. अनाथ लेकरांना सर्वांनी किती ममतेने जोपासिले.

त्या सहाशे महारांनी देवसकीच्या पायी आपल्यावर मृत्यू ओढवून घेतला होता! जर वेळीच त्यांना श्रीयुत मुंडकुरमहाशयांसारखा कनवाळू सज्जनांच्या 'माणुसकीने' हात दिला नसता तर ते बहुतेक पटकीला बळी पडल्यावाचून राहिले नसते. इतकी धावाधाव केली तरी पन्नास महार त्या एवढ्याशा महारवाड्यात आठ दिवसांच्या आत पटकीने मेले. जवळजवळ १०० महार पटकीने पछाडून मरणाच्या तोंडात पडता पडता बळें बळें ओढून काढून वाचविले गेले. वेळीच धरून धरून टोचल्यामुळे बाकीचे बिनडाग बचावले. खरोखर श्री. मुंडकुरमहाशय नि त्यांचे सहकारी यांनी पांचशे महारांचे जीव, आपले जीव धोक्यात घालून वाचविले. जिल्ह्याचें कलेक्टर श्री. जोशीमहाशय यांनी त्यांच्या या हाताखालच्या सर्व अधिकाऱ्यांना शक्य ते पाठबळ नि प्रोत्साहनच दिले. ह्या प्रकरणी तरी ह्या सर्व अधिकाऱ्यांनी सरकारी नोकर हे खरोखरीच जनिक सेवक असावेत हे तत्त्व नि पदवी सार्थ केली हे त्यांना भूषणावह आहे! जे स्वयंसेवक केवळ कर्तव्य म्हणून आपण होऊन त्या संकटात जिवापाड श्रम घेते झाले त्यांचें महत्त्व स्पृहणीय आहेच आहे.

रोग हा देवाचा राग नाही, लहर नाही म्हणूनच देवसकीचा तो विषय नव्हे. प्रार्थनेने, पूजेने, बलिदानाने देव पावून रोग बरा करीत नाही. त्याच्या प्रतिकाराचें साधन धर्मशास्त्र नव्हे. रोग हा सृष्टीक्रमाच्या अबाधित नियमांचा परिणाम. आरोग्य, विद्या नि वैद्यकशास्त्र हेच त्याच्या प्रतिकाराचें साधन. त्यांतील सृष्टीविज्ञानाप्रमाणे मानवी उपचार केले की रोग हटतो. टोचले की 'पाप्याला' ही सहसा प्लेग, देवी, पटकी होत नाही. न टोचले तर वेदज्ञ विप्रही हजारों हजार त्या त्या रोगात तडफडून मेल्यावाचून सहसा राहत नाहीत. हे साधें सत्य कोणत्याही कल्पित गोष्टीपेक्षा ह्या महारवाड्यात झालेल्या देवसकी नि माणुसकीमधील झटापटीत किती परिणामकारकपणे प्रत्ययास येते ते पाहा! ते दोन्ही पंथ जणू काय प्रयोगशाळेंतच हेतूतः तसे कसोटीस लागले. भाबडी देवसकी बहुधा मृत्यूकडे नेते, विज्ञानप्रवण माणुसकी मृत्युस बहुधा जिंकते.

२.६.३ पटकीवरचाच नव्हे तर अस्पृश्यतेवरचाही तो एक विजय होता !

आणखी एका दृष्टीने ही घटना सामाजिक महत्वाची आहे. 'अस्पृश्यां'च्या छळाविषयी आम्ही कठोरातील कठोर टीका करून आजपर्यंत त्यांना प्रतिकारीत आलो. तेव्हा आम्ही तिकडे कानाडोळा करू हे शक्यच नाही. परंतु आंबेडकरांसारखी काही मंडळी जी स्पृश्यांविषयी सरसकट चिडखोरपणा करू लागली आहेत त्यांचा प्रतिवाद करणें हीही कृतघ्नताच होणारी आहे. स्पृश्यात अस्पृश्यतानिवारणार्थ जिवापाड झटणारा वर्ग कसा वाढत आहे, आपल्या 'सनातनी' कुटुंबीय आप्तांचादेखील असंतोष पत्करून त्यांच्या प्रेमावर पाणी सोडून अस्पृश्यतानिवारणार्थ तो

वाढता वर्ग कसा प्रामाणिकपणे झटत आहे, तेही ह्या दाभोळें येथील महारवाड्यांतील पटकीच्या संकटातील वर दिलेल्या वस्तुस्थितीवरून स्पष्ट होत नाही काय? स्पृश्य अस्पृश्यांचा कसा छळ करतात हे जसें दाखविले पाहिजे, तसेच अस्पृश्यतानिवारणार्थ निरपेक्षपणे झटणारा स्पृश्य वर्गही झपाट्याने वाढत आहे हेही लपविता कामा नये. दाभोळें येथे त्या महारवाड्यात स्वतःचा जीव धोक्यात घालणाऱ्या या वरील लहान थोर मंडळीत भूतदयेची जशी जाणीव होती, तितकीच अस्पृश्यतेस मूठमाती देऊन अस्पृश्यतेची किंचितही किळस न मानता झटणें, अस्पृश्यांची विशेष सेवा करणें, हे कर्तव्यही आपण करीत आहो, याचीही स्पष्ट जाणीव होतीच होती. नाहीतर इतर काही स्पृश्य लोक त्या महारांना जसे त्या संकटातही शिवेनात तसे हेही शिवते ना! पण त्या अधिकारी नि बिनअधिकारी जनसेवकात असलेले ब्राह्मण, प्रभू, मराठे, वैश्य प्रभृती अनेक स्पृश्यजातीय सज्जनांनी आपल्या भावाबहिणींची करावी तशी सेवा त्या महारबंधूंची केली, त्यांच्या रेच, उलट्या घाण साफ करून स्वहस्ते त्यांची घरें सारविलीं, प्रेते पुरली, औषधें देऊन, सेवा करून त्यांना मृत्युमुखांतून सोडविण्यासाठी आपण मृत्युमुखात हात घातला! अशा उदाहरणाचें कृतज्ञ कौतुक हे अस्पृश्योद्धाराच्या कार्यास अत्यंत उत्तजेक झाल्यावाचून राहणार नाही. अस्पृश्यांतही महार भंग्यांसाठी वा ढोरासाठी जी सहानुभूति दाखवीत नाही ती जे स्पृश्य दाखवितात त्यांचे आभार मानण्यात अस्पृश्यांचेही हित आहे.

(मार्च १९३६, किर्लोस्कर)

* * *

२.७ अपघात की आत्मघात

‘कर, नमस्कार कर अं बाळा वडाला! अस्सा! देवबाप्पा आहे बरं का वड!’ भीमाबाई पाटलिणीने आपल्या दोन-अडीच वर्षाच्या लहानग्यास भक्तिभावाने वडाच्या मुळावर डोके ठेवावयास सांगितले. त्या वडास भीमाबाई गेलीं आठ वर्षे, लग्न होऊन ह्या तिच्या सासरी आल्यापासून, नित्य नेमाने शंभर तरी प्रदक्षिणा घातल्यावाचून जेवत नसे. ती जरी त्या गावाच्या मराठी पाटलांच्या जुन्या घराण्यात दिली होती, तरी सध्या त्यांच्याकडे नावापलीकडे पाटिलकी अशी नव्हती. उलट अगदी निर्धन होते ते कुटुंब. त्यातही दीड वर्षांपूर्वी तिचा नवरा प्लेगात वारला, तेव्हा तिचें हे एकुलते एक मूल घेऊन ती त्या वडाशेजारी विखुरलेल्या दहापांच झोपड्यांपैकी एका झापाच्या झोपडीत राही. दिवसरात्री वेळ सापडेल तशा विड्या वळी, नि एका मराठा पानतंबाखुवाल्या दुकानदारास त्या घरबसल्या विकून त्या तुटपुंज्या उत्पन्नावर आपले पोट भरी. ती आता मध्यम वयाची होती. त्या एका लहान मुलावाचून तिला मागेपुढे कोणीही नव्हते. तो वड तिचा देव नि ते मूल तिचा जीव.

वडाच्या प्रदक्षिणा संपवून त्या मुलास वडाच्या पायावर घालून, नैवेद्याचें थेंबभर दूध त्या मुलास तिने प्यावयास दिले. दुधाचा असा त्या मुलास तेवढाच उकाडा! पण ते थेंबभर दूध वडाच्या - देवाच्या नैवेद्यांचें! तिला वाटे, ते प्याल्यावर इतर मणभर दुधादह्याने जी पुष्टी तिच्या बाळास येणार नाही ती त्या वडोबाच्या प्रसादाने आल्यावाचून राहणार नाही. ते मूल मुळी जन्मले तेच वडोबाच्या प्रसादाने! कारण लग्न होताच शेजारच्या चार आयाबायांच्या सांगण्यावरून वडास प्रदक्षिणा घालण्याचें जे व्रत तिने घेतले ते मुलगा व्हावा म्हणूनच होते. तशा नवसावाचूनही तिच्या बरोबरीच्या बायांना एक सोडून तीनतीन मुलगे झाले होते. पण पांच वर्षे प्रदक्षिणा घातल्यावर झालेलें हे एक मूल त्या वडाच्याच सेवेने नि प्रसादाने झाले असे तिला तेवढें वाटे. वडपिंपळाला वस्तूत:च देवता मानणाऱ्या त्या भाविक हिंदू वस्तीत तिच्या या श्रद्धेचे सर्वत्र कौतुक होई. देवताची प्रतिष्ठा नि पूजा विशेषच भक्तिभावाने दूरवर फैलावण्यास कारण होई.

समोरच्या माळावर असाच एक जुनाट, सुकट, पोखरलेला वड होता. तो माळ मिशनरी साहेबाने विकत घेऊन तिथे दुसरीकडून दुष्काळाबिष्काळातून बाटवून वा पळवून आणलेलीं मुले पाळण्यासाठी एक मिशनची चाळ नि बंगला बांधला; तेव्हा तो निकटचा वड नि दोनतीन तसलेच रोगट पिंपळ बंगल्याच्या नि चाळीच्या रचनेस आड येतातसे पाहून मुळासुद्धा उखडून टाकले. नंतर त्या माळालगत जो नवा पथ बांधला त्याच्या दोन्ही रागांस नवे वड नि पिंपळ असे छान रेखून लावले की, त्याच्या सलग कमानीखाली तो पथ म्हणजे एखाद्या सुदीर्घ कुंजासारखा भर उन्हाळ्यातदेखील शीतल वाटावा. त्या वडपिंपळांच्या तिरप्याशिरप्या फांद्या प्रतिवर्षी काटून छाटून त्यांना माणसाळविलेल्या हत्तीच्या सोंडेत धरविलेल्या चवरीसारखे मनुष्याच्या सोयीसोयीनेच डोलत झुलत राहावयास भाग पाडले होते. वडपिंपळ मुळासकट उपटणाऱ्या, प्रत्यही त्यांच्या फांद्या कापणाऱ्या, एकही प्रदक्षिणा न घालणाऱ्या त्या मिशनला कोणत्याही वड-पिंपळाने ‘मुले न होण्याचा’ शाप कसा दिला नाही? उलट त्या मिशनमधली मुले अधिक गुटगुटीत नि वाढत्या संख्येचीं कशीं? इतकेच नव्हे तर एकदोन प्रसंगी अलीकडेच

त्यांच्या बंगल्यातील दोघी बाळंतिणींस सुरेख असे जुळे मुलगे उपजून ते दुडूदुडू त्या माणसाळलेल्या वडपिंपळाच्या छायेत खेळत असता त्यांना त्या तोडलेल्या वडपिंपळावरील रागीट मुंजोबाने एकही बोचकारासुद्धा आजपर्यंत कसा घेतला नाही? असे भीमाबाईस त्या भागाच्या वतीने त्या गांवच्या नगरसंस्थेत सभासद म्हणून निवडून गेलेले डॉ. मोहिते हे पुष्कळ वेळा विचारीत आणि समजावून सांगत की, ज्या अर्थी तो वड अगदी पोखरलेला. रोगीट, छायाशून्य नि पडावयास आलेला आहे त्या अर्थी त्याच्या आसपासच्या झोपड्यांवरचें ते एक संकट टाळण्यासाठी तो पाडून उखडून टाकणेंच इष्ट.

डॉ. मोहिते हे भीमाबाईचे दूरचे नातलग. त्यांना म्युनिसिपालिटीत निवडून देताना त्या बिचारीला स्वत:चे मत नव्हते, तरी दोनतीन नातलगांची मते तिच्या यत्नानेच मिळाली होती. पण पुढे नगरसंस्थेत गेल्यावर डॉक्टर मोहित्यांनी आपल्या भागातील वाटा, आळ्या, अंगणें, चौक स्वच्छ, बिनधोक नि रेखीव करून तिकडचें आरोग्य वाढवावें असे मनात आणून काम चालू केले. खळगेखांचा भरून वाटा सुधारल्या, बोळातील उकिरडे, घरांच्या रांगामध्येच सांचलेलीं डबकी, माजलेलीं झुडपें, सडलेले गडगे साफसूफ नि नीटनीटके केले आणि आता मुख्य सडकेच्याच कोपऱ्यावर तिरप्या पुढे आलेल्या एका दगडी ढिगाऱ्यातून ज्याचा जुनाट, पोखरलेला नि सुकट सोट वर गेला आहे, एक आडवी फांदी अस्ताव्यस्त लाठीप्रमाणे आलेली अहे, नवीन पालवीचे उगीच काही झुबके वर्षाकाठी फुटत तेव्हा काय ते ते झाड आहे, पुरलेला नि बांधलेला वासा नव्हे असे वाटे; इतका जो निर्जीव, नि:सत्व नि छायारहित झालेला आहे, असा तो वड पाहून तो तिरपा ढिगारा काढून सडकेवरील ती आडकांठी नि त्या ढिगाऱ्याच्या भोवती वेड्यावाकड्या बांधलेल्या झोपड्यांतील माणसांवरचें ते संकट दूर करावें, असा डॉ. मोहित्यांनी बेत केला. पण ती गोष्ट लोकांस कळताच त्या वसाहतीत एकच गवगवा नि आरोळा उठला. ‘आमचा वड! आमचा वडोबा देव! पाडू देणार नाही! आमच्या धर्मभावना दुखविता कामा नये!’

भीमाबाई पाटलिणीला तर तो तिचा पूजेचा वड पाडू पाहणाऱ्या डॉक्टर मोहित्यांचा मनस्वी राग आला होता. ज्या वेळी नगरसंस्थेत तो ठराव येणार होता, त्याच्या आधीच त्या वस्तीच्या लोकांनी वड पाडून आमच्या धर्मभावना दुखवू नयेत, असा निषेधाचा एक अर्ज करण्याचें ठरविले होते; आणि त्यावर सह्या घेण्याचे काम जोराने चालले होतें. त्याविरुद्ध वड तोडावा असे म्हणणाऱ्यांचा अर्जही अर्थात् व्हायचा; पण त्यावर सह्या मिळणें फार कठीण जाऊ लागल्यामुळे त्या दिवशी डॉ. मोहिते हे स्वत: घरोघर हिंडून लोकांची समज घालीत होते. त्याच भागात मोडणाऱ्या त्या मिशनच्या चालक मिस् ल्यूसी ह्या अमेरिकन बाई तो वड तोडावा ह्याच मताच्या; त्याही नगरसंस्थेच्या मिशनरी सभासद; ह्यासाठी वड तोडण्यास अनुकूल मते मिळविण्याचें काम काढून घरोघर हिंडत होत्या परंतु वडाच्या प्रकरणापेक्षा हिंदू धर्म किती ‘सुपरस्टिशस’- धर्मभोळा आणि ख्रिश्चन धर्म हाच कसा धर्मभोळेपणापासून सर्वस्वी अलिप्त, हे पुराण पाल्हाळाने सांगत बसण्यामध्येच मिस् ल्यूसीबाई त्या संधीचा उपयोग अधिक प्रामुख्याने करीत होत्या.

भीमाबाई आपल्या मुलास वडाच्या पायथ्यावर डोके ठेवण्यास सांगून, पूजा आटोपून त्या ढिगाऱ्याच्या खाली मुलास उतरवून जो आपल्या खोपटाशी येऊन पाहते तो मिस् ल्यूसी

हसतमुखाने तिथे उभ्या असलेल्या तिला दिसल्या. वड तोडावा अशा मताची सही भीमाबाईने द्यावी असे त्या म्हणाल्या तेव्हा 'मी काय ते उद्या सांगेन' असे म्हणून भिमाबईने वेळ मारून नेली. मिस् ल्यूसी त्या झोपड्यांतील मंडळीत नेहमी मिसळे, खाऊ वाटी, बायबलचीं गाणीं गाई, 'वडाच्या पूजेचें फळ म्हणजे हे माझें बाळ' असे भीमाबाईने बोलण्याच्या ओघात गहिवरून सांगितलें, तेव्हा मिस् ल्यूसीने त्या विषयाचा ओघ आपल्या आवडत्या प्रकरणी मिळवून म्हटले 'वेडें खरें! पण आईचें प्रेम हो टुमचें हे! या प्रेमाने देवादिकांनासुद्धा गहिवर येतो बरें! आमच्या देवी मेरीचेंच पाहा ना! गाणेंच म्हणते अं हे ! असा उपक्रम करून मेरीला येशूची मूर्ती पाहून प्रेमाचा पान्हा कसा फुटला त्याचे बायबलातील कथेवरचें एक मराठी गाणें म्हणण्यास तिने आरंभ केला. बाई गोरी, गाणें मराठी, गळा गोड, नको म्हटले तरी भीमाबाईला ते ऐकावसें वाटले. दहा पांच इतर बायामुलेही जमलीं. ते गाणें चालले आहे तोंच डॉ. मोहितेही सह्यांचा एक कागद घेऊन तिथे आले. त्यांस पाहताच मिस् ल्यूसी उठल्या नि विषय झटकन् बदलून म्हणाल्या, 'हॅलो डॉक्टर! बघा! ए बाई समझटे है की वडाचे प्रसाडाने टिला मुलगा झाला! विश्वास टरी कसा बसटो अशा भाकड समजुटीवर? टुमच्यासारखे रॅशनॅलिस्ट लोक यांना सुधारीट कां नाहीट?'

डॉ. मोहिते थोडे हसून म्हणाले, 'मिसीसाहेब, माझ्यासारख्या खऱ्या रॅशनॅलिस्टसंबंधी विचाराल तर मला तुम्ही दोघीही सारख्याच धर्मभोळ्या वाटता! अहो, तुम्ही आत्ताच श्रद्धापूर्वक जे गाणें म्हणत होतात तेच आठवा! वडाच्या प्रसादाने मुलगा झाल ही ह्या भीमाबाईची श्रद्धा बुद्धिवादाने टाकाऊ ठरते हे तुमचें म्हणणे जितके खरें आहे, तितकेच कुमारी मेरीच्या पोटी देवाच्या तेजाने येशूख्रिस्त जन्मले ही तुमची श्रद्धासुद्धा टाकाऊ ठरते हेही खरें नाही काय?'

'पण ही आमची ढर्मभावना है!'

'आणि वडही ईश्वराचं प्रतीक, त्याच्या प्रसादाने मूल होते ही भीमाबाईची धर्मभावनाच आहे. ती तिची भावना खुळी आहे असे बुद्धीवादाच्या, 'रॅशनॅलिझम'च्या प्रचारार्थ जर तुम्ही सांगता आणि ते चांगलेच करता, तर त्या बुद्धिवादाच्याच कसोटीस तुमच्या धर्मभावना लावण्याचा अधिकार मलाही असला पाहिजे. अहो, पृथ्वी वाटोळी आहे हे सांगणाऱ्यालाही धर्मभावना दुखवितो म्हणून ख्रिश्चनांनी ठार केले. पृथ्वी फिरते हे सांगण्याविषयीही दंड झाला! फार काय अमेरिका खंड शोधणाऱ्या कोलंबसासही बायबलमध्ये न सांगितलेले देश आहेत असे म्हणून आमच्या धर्मभावना हा दुखवितो, या आरोपाखाली ख्रिस्ती धर्मगुरूंनी अपराधी ठरविले नव्हते काय? धर्मभोळेपणाचा मक्ता हिंदू लोकांनाच तेवढा दिलेला आहे ही तुमची समजूत नि शेखी हाही एक धर्मभोळेपणाच आहे. खरा बुद्धीवादी ज्या ज्या समजुती असत्य वा लोकहितास प्रत्यक्ष अपायकारक आहेत त्या त्या सुधारू झटतो, मग त्या ख्रिस्ती असोत, मुसलमानी असोत! आणि अशा खुळ्या समजुती सर्व धर्मातील लोकांत धर्माचें कातडें पांघरुन बोकाळलेल्या आहेत. हिंदूतील धर्मभोळ्या समजुती काढून त्यांच्या गळ्यांत मुस्लिम वा ख्रिस्ती धर्मवेडेपणाचा धोंडा बांधणे हा काही बुद्धिवादाच्या प्रचाराचा प्रामाणिक मार्ग नव्हे!'

इतक्यात समोरच्या चर्चमध्ये अकरा वाजल्याचे ठोके पडले. मिस ल्यूसीसमोर भीमाबाई मनमोकळें बोलणार नाहीत असे वाटून नि घरी जाण्याची वेळ होऊन गेली म्हणून डॉ. मोहिते भीमाबाईस 'आता मला गेलंच पाहिजे, संध्याकाळी येईन हं!' असे सांगून ल्यूसीबाईसह बोलत

बोलत परत गेले. भिमाबाईंनाही हायसें वाटले. कारण त्या डॉ. मोहित्यांच्या भिडेस बळी पडण्याचें टाळीत होत्या. 'वड पाडू नये' या अर्जावर सही मागणारे लोक आधी भेटावे अशी त्यांची इच्छा होती.

'वडदेवा, तुला पाडून टाकणारांचेच दांत पडोत!' असा भीमाबाईने आज पूजा संपताना त्या वडालाच नवसही केला होता.

इतक्यात पंचवीसतीस लोकांचा घोळका घेऊन भिंगार्डे वकील या वस्तीत वादळासारखे आले. 'सह्या करा! खोड मोडा ह्या वडपाड्यांची; तुम्ही कोणत्या पक्षाचे! वडपाडे की वडराखे? सनातनी की सुधारक? असा ते लोक एकच गलका करीत सह्यांवर सह्या घेत चालले. सही नसली तर अंगठ्याचे ठसे. त्या वस्तीत बहुतेक वस्ती वडराखी पक्षाचीच होती. भिमाबाईंनीही आपण होऊन सही दिली नि वडाचें ते दैवत किती जागृत आहे हे आपल्या स्वत:च्या अनुभवे सर्वांना कळकळीने सांगितले. कडेवरच्या मुलाची हनुवीटी वर उचलून भीमाबाई आसवें गाळीत म्हणाली, 'माझ्या प्रदक्षिणांच्या व्रतास वडोबा पावला नि हे बाळ मला दिले! माझ्या वंशाच्या वेलीला फूल आले! पुढे लगेच ह्या तान्हुल्याचे वडील प्लेगात इथेच ज्या दिवशी वारले त्या दिवशी मी या लेकराला ह्या वडाच्याच पायावर घातले नि म्हटले, 'देवा वडा, आता तूच माझ्या लेकराला सांभाळ! तुझ्या सावलीत तुझ्या पायावर हे माझें मूल लहानाचें मोठें होऊन कापसासारखे पांढरे शुभ्र केस होईतो नांदू दे. चिरंजीव होऊ दे!' दहापांच वेळा दहापाच येत्याजात्यांना तिने तेच ते सांगितले नि प्रत्येक वेळी कथेचा पूर्णविराम झाला की एक असे त्या लेकराचे दहापांच मुके घेतले.

वडाराखे पक्षाचा तो घोळका परत चालला. सगळ्यांच्या पुढे श्री. भिंगार्डे वकील तावातावाने प्रतिज्ञा करीत होते की, 'ह्या वडपाड्यांचे दात पाडीन तरच मी भिंगार्डे! ह्या सगळ्या पाखंडाचा मूळकंद म्हणजे हा धर्मबुडाऊ डॉ. मोहिते. पण त्याचा तरी दोष काय? अशा अस्तनीतल्या निखाऱ्यांना म्युनिसिपालिटीच्या अस्तनीत ठेवणारे तुम्ही मतदारच दोषी आहात. आता द्याल का पुन्हा त्याला निवडून?'

सारे लोक एकमुखी कर्ण्यासारखे ओरडले, 'उभा तर राहू द्या, आता त्या डॉक्टर मोहित्याला पुन्हा! आता भिंगार्डे वकिलांनाच निवडून देणार! वकील महाशय, तुम्ही राहिलेच पाहिजे आं उभे. एक वेळ हा वड पाडू देऊ पण भिंगार्डे वकिलांना निवडणुकीत पुन्हा पडू देणार नाही!'

लोकांची ही प्रतिज्ञा ऐकताच भिंगार्डे वकील 'आता वड पडला तरी चिंता नाही.' असे सपकन बोलून जाणार होते; पण वेळीच त्यांनी ते शब्द गिळले. भिंगार्डे वाणीजातीचे. पूर्वी एकदा कथेच्या वेळी देवळात त्यांना ब्राह्मणानी बुक्का लावण्याचें नाकारले; तेव्हा ते सुधारक म्हणवून ब्राह्मणांस यथेच्छ शिव्या हासडीत. त्याचें प्रायश्चित गेल्या निवडणुकीत त्यांना मिळून ते पडले नि डॉ. मोहित निवडून आले. ही वड न पाडण्याची चळवळ त्यांनी कां हाती घेतली हे आता न सांगताही समजण्यासारखें आहे. सनातनी ब्राह्मण बहुसंख्य मंडळींचीं मते आता त्यांना नक्की मिळणारीं होती. धर्मबुडव्या डॉ. मोहित्यांना आता लवकरच होणाऱ्या निवडणुकीत चारी मुंड्या चीत पाडण्याचा त्यांचा डाव, हा वडाचा हुकमी एक्का त्यांच्या हातात आल्यामुळे

जिंकल्यासारखाच होता. वकिलीत नि निवडणुकीत पक्षकार नि मतदार मिळवून देणारा जो सोप्यातला सोपा उपाय तो सनातन धर्म, ही त्यांची व्याख्या होती.

नगरसंस्थेच्या सभेत, वड पाडून, तो कोलमडावायास आलेला पानांचा ढिगारा काढून, सडक सरळ करावी म्हणून ठराव येण्याच्या दिवशीच वड पाडू नये ह्या अर्थाचा शेकडो नागरिकांच्या सह्यांचा तो अर्जही दाखल झाला! वडराखे नि वडपाडे ह्या दोन पक्षांतील चुरस अगदी विकोपास गेली. सडकेवरून जाणाऱ्या नागरिकांच्या जिवावर, त्या कोलमडलेल्या उंच ढिगाऱ्याचें त्या पोकळ पतनोन्मुख फांद्यांचें नि त्या सोटाचेंही संकट तरवारीसारखे लकटते आहे हे बहुतेक सभासदांना मान्य होते. पण विरोध चिघळलेला! शेवटी अध्यक्षांनी सामोपचराने त्या बाजूच्या वस्तीची समज पाडण्याचा यत्न करण्यासाठी तिकडच्या पंचवीस पुढाऱ्यांची सभा भरवून तडजोड करवावी असा सभासदांस अभिप्राय दिला. स्वतः अध्यक्षसुद्धा समज पाडण्यासाठी नेमलेल्या मंडळात होतेच. ही तडजोड घडतों त्या सडकेच्या फाट्यास 'वाट बंद' म्हणून दोन्ही तोंडांवर पाट्या लावाव्या आणि गाड्याप्रभृती वाहनांना तरी बंदी असावी, अशी तात्पुरती व्यवस्था झाली! माणसांना वाट बंद केली - पण तो सुकट वड नि पडाऊन पार पाडला नाही! झाडाच्या सोयीसाठी माणसांची गैरसोय! ! झाड देव, मनुष्य झाडपाला!

समजूत पाडण्यासाठी बोलावलेली सभा भरली. त्या वस्तीचे पंचवीसतीस पुढारी आणि अध्यक्षांसुद्धा बरेच नगरसंस्थासभासद उपस्थित होते. वडराखे पक्षाचे शेकडो लोक सभागृहाबाहेर लोकमताचा दाब पाडण्यासाठी भिंगार्डे वकिलांनी जमवून ठेविलेले होते. स्वतः भिंगार्डे, हरभटशास्त्रीप्रभृती मंडळी पुढारी म्हणून सभेत होती. नगर-संस्था-सभासद म्हणून मिस ल्यूसी नि पीरजादे हेही आले होते.

वड कां पाडू नये याची कारणें, सांगण्यास प्रथम हरभटशास्त्री उठले, 'वड ही देवता आहे. त्यास पूजावें, प्रदक्षिणावें आणि कधीही तोडू नये असे शास्त्र आहे. 'जे हिंदू लोक वडाला तोंडतील ते' 'पतन्ति नरके घोरे' असा शास्त्राचा स्पष्ट दंडक आहे! माझ्या आजोबांना एक भूमि दान मिळाली, घर लहानसें तीवर बांधले, पण वडाचें झाड मध्ये असे होते की त्याला टाळून घर सलग बांधणे कठीण. अशा अडचणीतही ते झाड न तोंडता घर तिरपें-शिरपें बांधले; पण वड तोंडला नाही. उलट त्याच्याभोवती लहानसा चौक सोडून, कौलारातून त्याला धुराड्यासारखा मार्ग वर मोकळा सोडला. त्याचीं पाने, कचरा सारा कौलारावर घराच्या आत बाहेरही पडे; त्याला लागून असणाऱ्या भिंतीखाली, त्याचीं मुळें घुसून एक भिंत ढासळली ती पुन्हा बांधली, पण त्या धर्मपरायण ब्राह्मणाने वड पाडला नाही. आजही त्याच घरात आम्ही राहतो, आणि वडाची पूजा, नैवेद्य झाल्यावाचून जेवत नाही. आम्हां हिंदूंची धर्मभावना हे घडू देणार नाही!'

'वड तोंडणे म्हणजे हिंदू धर्म उच्छेदणें, आणि वड पूजणें म्हणजे हिंदू असणें, अशी हिंदुधर्माची उथळ नि भिकार व्याख्या कोणतयही ग्रंथात मला आढळत नाही.' डॉ. मोहिते शांतपणे बोलू लागले, तोंच भिंगार्डे वकील मध्येच उठून चवताळले,

'तशी व्याख्या तुम्हांला आढळत नसली तरी मला आढळते. अहो वडाची पूजा जी आमच्या धर्मात सांगितली, ती काही धर्मभोळ्या अशा कोण्या वेडगळाने नव्हे, अगदी तुम्ही ज्या विज्ञानाच्या (Scienceच्या) नावाची शपथ येता जाता घेता, त्या विज्ञानाच्या आधारे वडाची

थोरवी किती आहे ते बघा! त्याच्या पारंब्या औषधी, त्याची छाया, त्याचीं पानें, दूध, त्याचा अणु नि रेणु एखाद्या हुतात्म्यासारखा, मनुष्याच्या हिताला वाहिलेला आहे. तो पडला तरी मरणानंतरही त्या वडाचा देह म्हणजे त्याचीं लाकडें, फांद्या, पाचोळा आपल्या झोपड्यांच्या वाशास आणि चुलीच्या जळणास उपयोगी असतात. अर्थातहुतात्म्याहून परोपकारात वड श्रेष्ठ आहे. कारण मेल्यानंतर हुतात्म्यांच्या हाडांचे वासे आमच्या झोपड्यांस उपयोगी पडत नाहीत, त्यांचा कोणचाही भाग चुलीचें सर्पण म्हणून जाळता येत नाही. अहो मूर्खहो, यास्तव आमच्या त्रिकालदर्शी ऋषिवर्यांनी वडास देव मानले, वड ईश्वराचें प्रतीक आहे! ईश्वराची विभूति आहे! वडच ईश्वर आहे!!! जो वडा-पिंपळाला तोंडील तो हाडाचा हिंदू नव्हे! तो मुसलमानच होय!'

भिंगार्डे वकील भर रंगात येऊन, आणखी बोलणार होते, पण मूळ वक्ते डॉ. मोहिते असता आपण मध्येच बोलत आहा. असे अध्यक्षांनी घंटी वाजवून वाजवून दरडावल्यामुळे ते थोडे थकबले; तों दुसरेंच प्रकरण मध्ये आले! - कारण हिंदू-हिंदूंच्या रूढीविषयक वादात शक्यतो बोलू नये, अशा शिष्टाचाराच्या अवलंब मिस ल्यूसी आणि पीरजादे यांनी करावा असे साधारपणे ठरले होते. पण भिंगार्डे वकीलांचे शेवटचे शब्द ऐकून पीरजादे यांस हसूच आवरेना! ते खदखदा हसू लागले. भिंगार्डे वकील त्यामुळे चिडून विचारतात - 'त्या तिथल्या माननीय सभासदास येवढें हसावयास काय झाले आहे? इथे काही तमाशा नाही!'

भिंगार्डे यांचें हे आव्हान ऐकून पीरजादेही खवळले, 'सांगणार नव्हतो वकिलसाब! पण आता स्वतःच विचारता म्हणून सांगतो. वडपिंपळ तोंडतो तो हाडाचा हिंदू नव्हे, तो मुसलमानच असे आपण आता ठामपणे गर्जलात ना? म्हणून शंका आली - आपण स्वतः हिंदू की मुसलमान? कारण लोकहो चार वर्षांपूर्वी या भिंगार्डे वकील साहेबांनी माझी एक जमीन विकत घेतली. तीत चारपांच वडपिंपळ होते ते या वकीलसाहेबांनी स्वतः उखडून पाडून एक टुमदार बंगला बांधला! माफ किजिये वकीलासाब, लेकीन यह बात सच या झूट?'

साऱ्या सभेत एकदम हशा पिकला. भिंगार्डेही हसले. पण वकीलच तो! काहीतरी उत्तर येणारच त्याच्या तोंडून! सपकन्तो बोलनू गेले, 'अहो तेव्हा मीही एक सुधारकच होतो!

'मग आताही व्हा की दोन दिवस तसेच सुधारक नि तोडून टाका की तो वड!' पीरजादे लोकप्रियतेच्या ओघात सापडून वाहवत चालले, 'त्या सडकेवर दोनचार माणसें दगावतील त्या वडापायी! काय धर्मवेडेपणा बघा हे तुमच्या हिंदू लोकांचें! आम्ही एक सोडून असे एकशे वड तोडून टाकू पण सडक आडवणार नाही. आम्हां मुसलमानात सारें 'रॅशनल'! झाडाची पूजा! असे म्हणून परीजादे पुन्हा एकदा खो खो हसले! पण या वेळी ते एकटेच हसत होते. लगोलग डॉक्टर मोहिते पुन्हा उभे राहिले नि म्हणाले,

'खांसाहेब, झाडाची पूजा मुसलमानात नसते. हाडांची असते! वड पाडू नये, त्याने आमच्या धर्मभावना दुखावतात असें हिंदू नुसत्या कोटिक्रमाने भांडत आहेत; पण पलीकडच्या वर्षीच जेव्हा हिंदूंच्या भर वस्तीतील एका घराच्या आतल्या चौकात काही कबरीसारखें बांधकाम असल्याचें, काही मुसलमान पिंजाऱ्यांनी त्या घरी कामकाजास जाताना पाहून ती पिराची जागा आहे म्हणून धिंगाणा घातला नि ते घर पाडून तिथे दर्गा स्थापून, निमाज पढून त्यास अडथळा होऊ नये यासाठी त्या साऱ्या हिंदू वस्तीतील वाद्यें बंद करावीत येथपर्यंत हट्टवादाचा

टप्पा गाठला, तेव्हा आपण स्वतः त्या मुसलमानांच्या म्हणण्याच्या समर्थनासाठी लाठीक्रमाने देखील भांडावयास सिद्ध झाले होतेत! ती पिराचीं चार हाडे सन्मानपूर्वक तेथून काढून दुसरीकडे पुरलीं असती तर? अशा हाडापायी कित्येक राजमार्ग हिंदुस्थानात बंद पाडण्यात येतात! मशिदीवरून राजमार्गानेसुद्धा वाद्यें वाजवू नयेत म्हणून प्रतिवर्षी मुसलमानांच्या दंग्यात किती डोकी फुटतात? खानसाहेब, धर्मवेडेपणा हा सर्व धर्मनुयांत आज तरी ह्या वा त्या स्वरूपाने भरलेला आहे. मनुष्यहिताच्या आड येणाऱ्या अशा भाबड्या धर्मभावना कोणत्याही समाजात असल्या तरी जो सुधारू इच्छितो तोच खरा बुद्धिवादी; खरा धर्मभीरु. कारण धर्म म्हणजे मनुष्य समाजाच्या उद्धाराचा, धारणाचा मार्ग, भिंगार्डे वकील माझ्याविरुद्ध म्हणून जे बोलावयास गेले तेच माझ्या विधेयाचें समर्थक झाले! ते म्हणाले वडपूजा नि देवप्रतीक मानण्यात आमचे पूर्वज चुकले नाहीत कारण वडपिंपळ हीं झाडें मनुष्यास अतिशय उपयोगी आहेत. मग मी तरी अगदी तेच म्हणतो आहे! पण त्यातूनच निघणारा उपसिद्धान्तही भिंगार्डे यांस कसा नाकारता येईल बरें? सिद्धान्त हा की,

गाईबैलांसारखे पशू काय किंवा वडपिंपळासारखीं झाडें काय, ती मनुष्यास अत्यंत उपयुक्त असतात, म्हणून त्यांच्याविषयी आम्हांस प्रेम वाटावें, त्या प्रमाणात किंचित् पूज्यताही वाटो. त्यांचें संरक्षण, पालन नि कौतुकही करणें आमचें कर्तव्य, ह्या अर्थीच काय तो, तो आमचा धर्म! पण त्याच्याच उपसिद्धान्तही हाच नव्हे काय, ज्या परिस्थितीत ते पशू वा ती झाडें मनुष्यास उपद्रव देण्यास कारण होतात, तेव्हा ती पालनीय वा रक्षणीय राहत नाहीत आणि जेव्हा त्यांच्या नाशानेच मनुष्य जातीचें वा राष्ट्राचें हित साधणारें असते, तेव्हा त्यांचा नाश हाच मनुष्यधर्म वा राष्ट्रधर्म होणार!

'या पायी मनुष्यें मेलीं तरी वड न पडला पाहिजे असे म्हणणे म्हणजे निर्भेळ मूर्खपणा आहे. भिंगार्डे वकील यांनी या कृत्यास शहाणपणा ठरविण्यासाठी केलेल्या बुद्धिवादानें हेच सिद्ध केले. धार्मिक अज्ञानाचें समर्थन विज्ञानाने - अद्ययावत् सायन्सने करू पाहणाऱ्या या सर्व अर्धवट लोकांचे कोटिक्रम हे नेहमी असेच त्यांच्या गळ्यांत येतात! यापेक्षा युक्तीवादाचा कोणताही ढोंगी मुखवटा न घालता या आमच्या शास्त्रीबोवांसारखे जो चक्क सांगतो की 'वड हा देव आहे - त्यास तोंडले तर तो आम्हांस शापतो असे शास्त्र आहे; त्यास आम्ही मानतो.' तो धर्मभोळा असला तरी लुच्चा नसतो. तरी त्यास इतकेच विचारणें पुरें आहे की, 'वडपिंपळ हे पदार्थ वस्तूतःच जर देव, तर ते स्वतःच कुऱ्हाडीने तोंडले, आगीत जाळले, वादळात मोडले कसे जातात! आणि त्यांना पूजले नाही वा तोंडले तर, जर वडोबा किंवा मुंजोबा रागावतो तर हे मुसलमान, ख्रिस्ती किंवा आमच्यासारखे सुधारक हिंदू त्यांना वाटेल त्या दुसऱ्या झाडासारखें माणसाच्या सोयीसाठी तोंडीत वा जाळीत असता ते आमचें काहीएक वाकडें कसे करीत नाहीत?'

'अहो डॉक्टर, तुम्ही वाऱ्याशी भांडता आहा! वडपिंपळ देव असे मी तरी कुठे म्हणालो? हे सारे भावनेच खेळ. शास्त्र चक्क सांगते 'न काष्ठे न च पाषाणे न शिलायाम्न च मृण्मये! भावे हि विद्यते देवो तस्माम्भावोहि कारणम्!!' आम्ही वडाच्या ठायी वडोबाची भावना ठेवून पूजतो म्हणून आम्ही तोंडले की आम्हांस पाप लागते, पाप नाश करते, पण ख्रिश्चन, मुसलमान वडापिंपळांना मुळी झाडेंच मानतात, ते त्यात दैवी भावना ठेवीतच नाहीत, म्हणून त्यांनी

वडपिंपळ तोंडले तर त्यांना पाप लागत नाही, देव त्यांना दंड देत नाही! वड आमच्या नवसास पावतो हे आमच्या भावनेचें फळ असेच का म्हणाना!' शास्त्रीबोवा म्हणाले.

'वा शास्त्रीबुवा! वा! लाखाची गोष्य बोललात ही! अहो, मग उत्तम मार्ग म्हणजे अशी अडाणी भावना मुळात ठेवू नये म्हणजे झाले! राक्षसाला प्रथम जाणूनबुजून राजा म्हणा की आणि नंतर राजा म्हणून त्याला बळी देत बसा का? दोरीला जाणूनबुजून साप समजा का नि नंतर थरकांपत तिच्यापासून पळा का? आम्हीही गायबैलांना पशू, वडपिंपळाना झाडें, असेच मानले आणि त्यांना पूजिले नाही. हा वड गैरसोयीची म्हणून कापू नि सोयीच्या ठिकाणी दहा वड दुसरे लावू! ह्या वस्तू मनुष्याला उपयोगी म्हणून प्रथम रक्षणीय ठरल्या, दैवी ठरल्या. पण पुढे ते उपयुक्ततेचे मूळ कारण विसरुन त्या वस्तूच रक्षणीय, पूजनीय देवता वाटू लागल्या. मनुष्याच्या अज्ञानयुगांतील चुकी आता या विज्ञानयुगात सोडून दिली पाहिजे!'

इतक्यात बाहरेच्या लोकांत मोठा गलगा झाला. डॉ. मोहित्याचें भाषण ऐकू येईनासें झाले. लोक दारात घुसू लागले, 'भिंगार्डे वकील!' म्हणून हाकावर हाका आल्या! भिंगार्डे वाटच पाहत होते जणू काय त्या क्षणाची! तो ताडकन उठून दाराशी आले आणि एक चिठ्ठी हातात घेऊन धापा टाकीत म्हणाले, 'सभा बंद करा! लोकक्षाभ अनावर होत आहे; कारण हे पाहा! ही चिठ्ठी भीमाबाई पाटलिणीकडून आली असून त्यात त्यांनी असे लिहिले आहे की, 'जर वड पाडाल तर मी त्या जागी मरतों उपास करीन!' लोक ओरडत होते, 'सभा बंद करा! आम्ही वड पाडू देणार नाही!' अध्यक्षही 'तडजोड अशक्य, सभा बंद!' असे सांगून उठून गेले. 'सनातन धर्म की जय' करीत लोकही हळूहळू परतले. जो तो भीमाबाईच्या श्रद्धेची नि देवलसीपणाची वाहवा करीत होता!

हे भिंगाड्यांचें अवसान पाहून भीमाबाई संतोषल्या. पाऊस वाढत चालला. वकील घरी गेले. 'वडाच्या पायाची धूळ अंगारा म्हणून मुलाला लावून माझ्या बाळास वडोबा शतायुषी करो!' असे म्हणून तिने त्याला झोपी घातले. दिवसभर थकलेली ती बाईही तशीच झोपी गेलीच वारा नि पाऊस वाढतच गेला!

रात्रीचे बारा वाजले असतील. त्या सडकेने एका लांब प्रवासाहून आलेली तट्टाची बैलगाडी अकस्मात्‌शिळंधार लागलेल्या त्या पावसात नि सोसाट्याच्या वाऱ्यात सापडून रेंगाळत, चाचपडत चालली होती. तोंच कडाड्कडाड्असे दोनचार आवाजावर आवाज झाले. ती सडकेवर आलेली त्या वडाची लांब फांदी तुटून भिरकावलेल्या गदेसारखी त्या गाडीच्या तट्टयास लागली; एखाद्या साहेबाची टोपी वरच्यावर उडवावी तसा तो तट्टया उडवून गाडीवर कोसळली; गाडीवान ठिकच्या ठिकाणी फटकाऱ्यासरशी ठार होऊन खाली पडला; तोंच त्या वडाचा तो मुळाशी खिळाखिळा झालेल्या उंच सोट उलट बाजूस कोलमडून पायथ्याच्या झोपड्यांवर पडला!

'अग आई ग!' अशी किंकाळी त्या छप्पीभिंतीसुद्धा कोसळलेल्या झोपडीतून आली! ती किंकाळी भीमाबाईचीच होती! कोसळलेल्या झाडलाकडाखाली तिचे डोके फुटले होतें, आणि त्या वडाच्या सोटाखाली, हाय हाय! तिचे ते लेकरू चेंदामेदा होऊन गेले होते!

***

२.८ भक्तिविजयातील हरवलेला नवा अध्याय

गोष्टीचा मूळ सांगाडा अगदी सत्य, घडलेली गोष्ट; पण सांगताना नावे गांवें गाळून जरा जुळवून सांगितली गेली म्हणूनच काय ती तिला कथा म्हणावयाचें, असा जर सत्यकथा या शब्दाचा अर्थ केला तर आम्ही सांगत आहो ही एक शंभर टक्के सत्यकथा आहे. कारण ही गोष्ट अशी अगदी खरोखरीच घडली आणि तीही अवघ्या चारपाच वर्षांपूर्वी!

ज्या विठोबाचें देवळात ती घडली ते एक त्या नगरातील लहानसें, एक विरळ वस्तीत बांधलेले, भंडारी-मराठा इत्यादी वर्गातील कामकरी मंडळी कधीकधी ज्यात जात येत, असे बापडेसे देऊळ आहे. एक भाविक आणि निर्धन वर्गातील मध्यम वयाचा मनुष्य मात्र नेमाने त्या देवळाने जाऊन विठ्ठलाची पूजा करी. दिवसभर कामधंदा केल्यानंतर रात्री एकटा दुकटा कसाही असला तरी टाळ घेऊन 'वेडेवाकडें' हे विशेषण ज्यास लागू पडेल असे भजन नित्यनेमाने करी आणि गाता गाता गुंगी आली की तिथेच एकटा दुकटा निजे.

त्याच्या भाऊबंदांतील कोण्या बाईने त्याच्या घरदारात भाग मिळावा म्हणून भांडण काढले होते. तिला कोणी सांगितले, ह्या भाबड्या माणसाचा काटा जर वाटेतून निघेल तर! - तो भयंकर विचार तिला पटला. गुंड लोकांच्या संगतीत ती फसलेली होती; त्यांनी काही ठराविक रक्कम घेऊन तिचे ते काम पारही पाडून टाकण्याचें अंगावर घेतले!

त्या चांडाळचौकडीवाचून तो मनुष्य एक भाबडा आणि निरूपद्रवी प्राणी म्हणूनच तेथील लोकांना परिचित असे. त्याचा देवलसीपणा पाहून त्याला कोणी कोणी बुवाही म्हणत. त्याच्याशी नेहमी भांडण करणाऱ्या त्या बाईच्या वळणातील त्या गुंड लोकांनी त्याला हाणमार करण्याच्या धमक्याही दिल्या आहेत हे ऐकून एकदोघांनी बुवास सांगितलेही होते की, 'रात्री बेरात्री जपून राहात जा! ती वाईट माणसें आहेत!' पण गजेंद्रमोक्षाच्या, दामाजीच्या, द्रौपदीच्या, चोखोबाच्या, कबीराच्या ज्या अनेक कथांची त्याने पारायणें केलीं होती त्यांतील कोणाची तरी कथा सांगून त्याने म्हणावे, 'एकटा असलो, दुकटा असलो तरी माझा पाठीराखा पांडुरंग माझी पाठ राखीलच राखील!' असे म्हणत विठ्ठलाच्या मूर्तीकडे त्या मिणमिण्या समईच्या अंधुक उजेडात पाहून त्याने अभंग आळवावा 'जेथे जाई तेथे तू माझा सांगाती! संभाळिसी हाती धारुनिया!!

खून ! खून ! ! अरे बापरे ! भयंकर खून !!!

पाहाटेच्या वेळी कुणी मनुष्य त्या विठोबाच्या देवळातून जात असता अकस्मात् मोठमोठ्याने बोंब ठोकीत ओरडला.

आजूबाजूच्या घराझोपड्यांची कवाडें, खिडक्या खाडखाड उघडून कोणी उघडे, कोणी बोडके असे काही लोक अंथरुणावरून उठले, तसेच तिकडे धावत आले.

त्या बुवाला कोणीतरी भयंकर हत्यारांनी घायाळ करून शेजारच्या शेतात फेकले होते. रक्ताच्या डबक्यात तो मरणाचा घोर लागून पडलेला त्या बोंब मारणाऱ्या वाटसरूस दिसला होता. भोवती जमलेल्या मराठा-भंडारी वर्गाच्या बायामाणसांसुद्धा सगळे हळहळत होते.

बुवाला कण्हू लागला होता, मधून मरणाच्या धक्क्यासरशी उचक्या येत; पण तो मेला नव्हता. लोकांतून एकास एक म्हणू लागले, 'ऐकलेत? बुवाच्या तोंडी विठाल ! विठाल !' 'उचकीसरशी येतो खराच तो ध्वनि.' 'देवाचें नाव सुटलें नाही त्याचें!' 'धावा करतो आहे देवाचा!' देवाला ह्या धाव्यासरशी ही बातमी पोचली तर विठोबा अजूनही येऊन त्याला हात देतील.' बुवा म्हणतच असे 'जेथे जाई तेथे तू माझा सांगाती! वागविशी हाती धरुनिया!'

पोलिस घाईघाईने पहिले लिखाण थोडेंबहुत करून बुवाला रुग्णालयात धाडून देऊ लागले. काही लोक परत जात होते - काही येत होते. काही आपसांत म्हणत होते, 'बुवाने विठ्ठलाच नामघोष चालविला आहे!' 'बुवा मरणार नाही!' 'अहो, मरायचा असता तर इतक्या घावांतून वाचलाच नसता!' 'अहो, तो देवळात असता तर घायाळच झाला नसता!' विठोबा जागृत दैवत, पण देवाच्या पाठीमागे या शेतात मारेकऱ्यांनी घात केला त्याला काय उपाय!' 'देव द्वारकेत होते म्हणून द्रौपदीमातेस दु:शासन गांजू शकला; पण तिचा धावा कानावर पडताच देव धावले तेव्हा तिचे तो काडीभरही वाकडें करू शकेना!' पोलिसही म्हणतच होते की, 'त्या मारेकऱ्यांची आम्हांस बित्तंबातमी मिळाली आहे. शेवटी त्यांचाच नाश होणार!' 'अहो, सत्यमेव जयते! नानृतम्!!' पूजेला चाललेले भटजी विटाळ होऊ नये म्हणून लोकांच्या वाटेच्या बाजूस होते ते, जाता जाता म्हणून गेले.

जमलेल्या थव्यापैकी तीच वाक्यें घोळीत मुली शाळेत गेल्या. मुलें शाळेत गेलीं, बाया घरी गेल्या. भाजीवाल्या बाजारात गेल्या. कामकरी कामधंद्यावर गेले. सकाळचे दहा वाजत आले. दोन तीन पोलिस जाग्यावर टेहळीत होते. काहीजण दुरून पाहत जात होते. एकदोघेच देवळात जाऊन विठोबावर पाणी घालून घाईघाईने पूजेचा नियम कसाबसा पाळून निघून गेले होते.

साडेदहा वाजून गेल्यामुळे त्या नगरातील एक प्रमुख वकील असताही सार्वजनिक कथाकीर्तनांतून भाग घेणारे स्नानसंध्याशील गृहस्थ पांडुरंगराव हे कोर्टात जाण्यासाठी उठू पाहत होते. पण त्यांच्या बैठकीत जमलेले लोक वादाच्या भरात आल्यामुळे तेथून काही हालेनात. जो तो बुवाच्या झालेल्या हत्येची काही तरी नवीन अद्भूत माहिती घेऊन तिथे येई. पांडुरंगराव स्वतः संतलीलामृतादी ग्रंथांचे मोठे चाहते असल्यामुळे बुवाच्याविषयी घडत चाललेल्या घटनांचा त्यांसही विस्मय वाटू लागला होता. इतक्यात मोरे नावाचे तेथील खोतच आत आलेले पाहून पांडुरंगराव म्हणाले, 'तुम्ही आता अगदी चुप बसा. सुसंगत बातमी आणण्यासाठी गेलेले खोतच आता काय सांगतील ते खरें! काय मोरे, बुवा रुग्णालयात शुद्धीवर आला हे खरें काय?'

'खरें म्हणजे काय विचारता, पांडुरंगराव! अहो, त्याने जो विठ्ठल विठ्ठल' उचकी-उचकीसरशी नामघोष चालविला होता ना त्या धाव्याने द्रवून तिकडे प्रत्यक्ष विठोबाच्या डोळ्यांतून अश्रूंच्या धारा लागल्या आहेत, मूर्तीच्या अंगास घाम सुटला आहे - आणि इकडे बुवा साफ उठून बसून भजन करीत आहे. औषध न लावता रक्तप्रवाह बंद झाला!'

'आश्चर्य! काय? विठोबा रडू लागतो? अगदी प्रत्यक्ष पाहतात लोक?' अशा उद्गारांची, प्रश्नांची, आश्चर्याची एकच सर झाडली. मोरे ह्या झडीतील शेवटच्या बिंदूस झेलून म्हणाले, 'कोणी प्रत्यक्ष पाहिले काय विचारता? शेकडो लोक जाऊन येताहेत विठोबाच्या देवळात. साऱ्या

बाजारात जो तो म्हणत आहे - विठोबा रडत आहेत! आणि बुवा उठून बसला आहे! भक्ताच्या दुःखाने देव कळवळले, नेत्री अश्रुधारा वाहत आहेत! जणू काय भक्ताला ते घाव न लागता देवालाच ते लागले!'

'संत चोखोबाविषयी अशीच आख्यायिका आहे' गंभीरपणे पांडुरंगरावी म्हणाले, 'त्याला मारलेल्या चापट्यांनी देवाचे गाल सुजले. चोखोबांच्या डोक्यावीर काठी पडे नि विठ्ठलाच्या मूर्तीच्या डोक्यावर टेंगूळ उठे. ग्रंथांतरीचे चमत्कार आज आम्हांला प्रत्यक्ष पाहावयास मिळतात! सुधारक मतांनी या नगरातील लोकांनी ढळू लागलेली भक्तीवरची श्रद्धा पुनः बसावयासाठीच विठ्ठलाने हे नाटक कशावरून केले नसेल?

'मी म्हणतो, डॉ. विचारे हे जे त्या सुधारकांचे अग्रणी त्यांसच हा चमत्कार दाखवावा! डॉ. विचाऱ्यांची लोकमतावर मोठी छाप पडते!'

'मीच म्हणणार होतो ते, मोरे, डॉक्टर विचारे माझे मित्र आहेत. बुद्धिवादी आहेत - पण हट्टवादी नाहीत. आणि प्रत्यक्ष गोष्टीस, बुद्धिवादी झाल तरी नाकरणार कसा! पण आता त्यांच्याकडे जावें तर कोर्टास उशीर होतो. संध्याकाळी मी डॉ. विचारे यांस घेऊन विठोबाच्या देवळात स्वतःच येतो'.

पांडुरंगरावांच्या ह्या अडचणीची टर उडवून मोरे म्हणाले, 'कोर्ट! तुम्ही वकिलांना वैकुंठास न्यावयाला विमान आले तरी तुम्ही कोर्टाला उशीर होतो म्हणून ते परत धाडाला! अहो, ज्ञानेश्वर-तुकारामाच्या कालापासून न घडलेली अशी देवाची कारणी आज इथे घडत असता, भक्ताच्या दुःखाने विठोबा रडत आहे तोच, तो सोहळा लगेच प्रत्यक्ष न पाहता म्हणे कोर्टाला उशीर होईल म्हणून संध्याकाळी जाऊ! संध्याकाळपर्यंत मूर्तीचें रडें बंद झाले तर? तें काही नाही. वकिलमहाशय, आता चलायचें डॉ. विचाऱ्यांकडे, नि त्यांना घेऊन विठोबाच्या देवळाकडे!'

सर्वांनी 'हो हो चलाच!' म्हणून गिल्ला केला. तेच ठरले. खोत, मोरे नि पांडुरंगराव वकील डॉ. विचाऱ्यांकडे निघाले. काही मंडळीही बरोबर चालली.

मार्गाने सकाळच्या शाळेतून सुटलेलीं, दुपारच्या शाळेत जाणारीं मुलेमुली, बाजारातील थवे, येतीजाती मंडली, जो तो दुसऱ्यास विचारीत तरी होता वा सांगत तरी होत - तीच अद्भुत गोष्ट, विठोबा रडतो आहे!

पांडुरंगरावास वाटू लागले, आपण ज्ञानोबा-तुकारामांच्याच देवलसी काळात क्षणभर वावरत आहोत! रेडा वेद बोलतो आहे, पंढरीनाथाचें देऊळ फिरले आहे! देव जनीबरोबर दळत आहेत! रोहिदासाबरोबर जोडे शिवत आहेत! अशीं अद्भुत वृत्ते त्या काळी लोक एकमेकांस असेच उत्तेजित होऊन सांगत असतील! त्या विचारात तन्मय होता होता त्यांस वाटले, 'अहाहा! जर आज एखादे महिपती असते! या बुवाचे या भक्तिविजयाचें आणि देवाच्या या रडण्याचें त्यांनी किती रसाळ वर्णन केले असते!' त्यांचें चित्त त्या विचारात इतके तल्लीन झाले, की चालता चालता, महिपती आज असते तर त्यांनी जो रसाळ अध्याय लिहिला असता त्यातील काही संभवनीय ओव्या जुळत चाललेल्या देखील त्यांस दिसू लागल्या! मनातल्या मनात ते त्या वाचू लागले - 'ओम नमोजी पंढरीराया! अतर्क्य ममता अतर्क्य माया! भक्तदुःखे देवराया! रत्नपुरीं

रडलासी !!१!! धन्य धन्य तो बुवा संत! ज्याचेनि कारणे भगवंत! कटी ठेवूनिया हस्त! रडत राहावा !!२!! संता गांठोनी मारेकरी! घाव घाली घावावरी! देव त्या दुःखें राउळीं! रडू लागले!!३!! भक्तिविजयातील या नव्या अध्यायाची अशी काही रूपरेषा जुळते न जुळते तोंच डॉ. विचाऱ्यांचें घर आले.

'या पांडुरंगराव! माझ्या इथे आधीच ही पाहा मंडळींची झालेली दाटी! जो तो म्हणतो विठोबा रडत आहे! मोठा चमत्कार घडतो आहे!' डॉ. विचारे हसत म्हणाले.

'मग तुम्ही एकदा चक्क सांगून तरी टाका, की तुमचा चमत्कारावर विश्वास नाही - मग शेकडो लोक प्रत्यक्ष ही गोष्ट पाहत असले तरी ते सगळे आंधळे!' पांडुरंगराव जरा त्रासिक स्वराने खोचून म्हणाले.

'अहो, चमत्कार जर घडला असेल तर तो चमत्कार असला तरी मी त्यावर विश्वास ठेवणारच ठेवणार. कारण जे कधी पाहिले नाही ते घडते किंवा जे घडते त्याचा उलगडा आपल्या ज्ञात कार्यकारणसंबंधाने लावता आला नाही म्हणजे त्यास आपण चमत्कार म्हणतो इतकेच त्याचें चमत्कारित्व. मनुष्यास सृष्टीचे सर्व नियम अजूनही कळले असे आम्ही समजत नाही. उलट आम्ही म्हणतो, सृष्टीच्या विश्वरूपाच्या नखाचेंही पुरते दर्शन अजून आम्हां मनुष्यांस झाले नाही. पूर्ण रूप दिसणें तर असंभवनीय! तेव्हा चमत्कारास वाव हा नेहमीच असणार. प्रश्न, घडले ते चमत्कारिक की साधें हा नाही; प्रश्न आहे तो हा की, घडले म्हणून जे म्हणतात ते तसेच घडले आहे की काय? बरें, तो बुवा जिवंत झाला, रक्तस्राव आपण होऊन बंद झाला, ती बातमी अगदी पक्की का?'

'अगदी पक्की! बुवा खडखडीत बरा होऊन बसला आहे. स्वतः सिव्हिल सर्जन डॉक्टरांनी तोंडात बोट घातले, आश्चर्याने शेकडो लोक पाहून आले!' मोरे उत्तेजित स्वरात म्हणाले. बुवा विठोबास नेहमी आळवीत ''जेथे जाई तेथे तू माझा सांगाती, वागविशी हाती धरोनिया!!' ते उगीच नाही!''

डॉ. विचाऱ्यांच्या या प्रश्नाने जरा अचंबा वाटल्यासारखें पाहत सिव्हिल सर्जन म्हणाले, कोणता बुवा? ते सकाळी खुनाचें प्रकरण माजले तो बुवा की काय? कां त्याची एवढी चौकशी? आम्ही रुग्णालयात त्याला आणला तोंच मुळी जवळजवळ मेल्यासारखा. दहा पांच मिनिटात तो लगेच मेला?'

पांडुरंगराव दचकून खुर्चीवरून अर्धे उठले, 'म्हणजे! तो खडखडीत बरा झाला, त्याचा रक्तस्राव आपोआप बंद झाला, तुम्ही डॉक्टरांनीदेखील आश्चर्याने तोंडात बोट घातले- हे सगळें-!'

'साफ खोटे! बुवा मेला तेव्हा मी काही तोंडात बोट घातले नव्हते; ही तुमची भोळसट कथा ऐकून मात्र आश्चर्याने तोंडात बोट घालावेसें वाटते खरें! कोणी सांगितले हे तुम्हांला?'

'ह्या खोतांनी! शेकडो लोक ते स्वतः पाहून आले म्हणून हे म्हणाले. काय खोत?'

'हो तुम्हांलां मी सांगितले खरें; पण मला स्वतः भिकंभटांनी सांगितले, शेकडो लोक पाहून आले!'

डॉ. विचारे हसणार होते; पण प्रकरण चिडीस जाऊ नये म्हणून गंभीरपणे सिव्हिल सर्जनांना विचारू लागले, 'बरें, पण मरणाआधी शेतात घायाळ होऊन पडलेला असता शेकडो लोकांसमक्ष 'विठ्ठल, विठ्ठल' म्हणून त्याने नामघोक्ष चालविला हे तरी खरें ना?'

सिव्हिल सर्जन पुन्हा एकदा मानेला तिरस्काराचा झटका देऊन उसळले, 'छट्! साफ खोटें! अहो, त्याच्या खुनाची बोंब होऊन दहापांच लोक जमतात तों मी सरकारी नात्याने तिथे पोचलो. शेकडो लोक कुठले! बेशुद्ध, मृतप्राय, दहापांच उचक्या आल्या असतील नसतील! श्वसोच्छ्वासाला 'कोहं? सोहं!' असे जपणारी 'अजपा गायत्री' असे नाव वेदान्ती जसें देतात तसे मरणाच्या उचकीस 'विठ्ठल' असे नाव द्यायचें असले तर माझें काही म्हणणे नाही! अहो, मरणाची घरघर, दोनचार उचक्या, यापलीकडे ब्र ही त्या बुवाच्या तोंडून निघण्यापूर्वीच तो मरूनही गेला होता!'

'बरें, ते असो.' डॉ. विचारे उपाहासाचा लवलेश अवलंब न करता एखाद्या न्यायाधीशासारखे काटेतोल बोलू लागले, 'आता विठोबाच्या मूर्तीच्या डोळ्यांतून या भक्ताच्या घाताने दु:खाश्रूंच्या धारा लागल्या आहेत, अंगास दरदरुन घाम सुटला आहे, अशी जी बातमी गांवभर पसरली आहे ती घटना तरी कोणी प्रत्यक्ष पाहिली आहे का?'

'शेकडो लोकांनी!' मोरे ठासून म्हणाले. सारा प्रदेश शत्रू हस्तगत करीत आल्यानंतर शूर सेनापती शेवटचा बालेकिल्ला तरी पडू द्यावयाचा नाही, अशा बाण्याने जसें अढळ ठाण मांडतो तसे अढळ ठाण मांडलेले ते उत्तर पुन्हा देऊन मोरे म्हणाले, 'शेकडो लोकांनी ते प्रत्यक्ष पाहिले'!

'तुम्ही स्वत: पाहिलेत का?'

'नाही! मी जातोच आहे तिकडे स्वत: बघावयास!'

'बरें. पांडुरंगराव, तुम्ही स्वत: पाहिलेत?'

'नाही! पण साने आणि गाडगीळ यांनी स्वत: पाहिल्याचें ऐकतो.' पांडुरंगरावांनी पुरावा दिला.

'हे इथेच आहेत पाहा साने आणि गाडगीळ! तुमच्याआधीच ते आले होते. काय साने, तुम्ही मघा सांगितलात तो अनुभव कृपा करून पुन्हा सांगा एकदा' डॉ. विचाऱ्यांनी विनविले.

'मी मघा सांगितलेच, की मी ही बातमी ऐकून आश्चर्याने थक्क होऊन देवळात गेलो होतो, पण दाटीमुळे मूर्तीजवळ जाता आले नाही. त्यातही गाभारा अंधारलेला. मला काही तसा प्रकार आढळला नाही. पण गाडगीळ पुढे होते, ते म्हणाले, की मूर्तीच्या डोळ्यांतून धारा वाहत आहेत, म्हणून तेच मी म्हणालो.' सान्यांचा पुरावा संपला. मंडळी हसू लागली; पण डॉ. विचारे हसत नाहीत पाहून दबली. डॉ. विचाऱ्यांनी गाडगीळांना 'आपला अनुभव?' म्हणून पृच्छा केली.

'मी अंधारलेल्या गाभाऱ्यात जर काही पाहिले असेल तर ते इतकेच की विठोबाच्या मूर्तीचे डोळे नी गाल ओलसर दिसत होते, आणि काही बाया मंडळी म्हणत होती- 'अयाया, विठोबा रडतो आहे!'

'पण गाडगीळ, तुम्ही स्वतः मला म्हणालात, विठोबाच्या डोळ्यांतून धारा वाहत आहेत!' सान्यांनी हटकलेच.

'आणि तेवढेंच खरें आहे!' डॉ. विचारे सर्वांकडे पाहून म्हणाले, 'हे चंद्रचूड इथे आहेत. हे पाहा आणि मी पोलिस चौकशी प्रथम चालू होती तेव्हाच, म्हणजे देवळात दहापांच लोकदेखील गेले नव्हते तेव्हाच तिथे गेलो. त्यावेळी कोणी ह्या मूर्तीच्या डोक्यावर पाणी ओतून घाईघाईने एकदोन फुले पायांवर टाकून निघून गेले. त्या देवळात तो बुवाच काय ती नीट पूजा करी. मूर्तीचे अंगबिंग नीट पुसण्यास दुसरा कोण आज येणार? ते तसेच रहिले. आम्ही चौकशीचा रागरंग पाहून परततो तों त्या ओतलेल्या पाण्याचे थेंब नि ओलावा तोंडावर पाहून दोघेतिघे 'विठोबाच्या डोळ्यांतून पाणी येत आहे बघा!' म्हणून आश्चर्यचकितपणे म्हणताना आम्ही ऐकले! त्यांस खरें कारणही आम्ही सांगितले; पण त्यांस ते पटलेले दिसेना. आम्ही परतलो आणि पाहतो तो तीन तासांत गांवभर 'विठोबा रडतात!' ही एकच हुल्लड उठली आहे!! दुसरें असे पाहा, की प्रथम जेव्हा विठोबासमोर बुवावर त्या दुष्टांनी घाला घातला -

'चूक! चूक!' मोरे निराशेच्या अवसानाने मध्येच उसळले, 'देवासमोर बुवावर घाला पडला नाही. वाटेत, देवाच्या पाठीमागे शेतात त्याला गाठला. देवाच्या समक्ष काय माय व्याली होती त्या दुष्टांची!'

'छट्छट्! काय बकता आहा!' सिव्हिल सर्जन तिरस्काराचा झटका मानेस पुन्हा देत कातावले, 'अहो, बुवाला रात्री नेहमीप्रमाणे देवळात निजलेला शेजारच्या माणसांनी पाहिला. मध्यरात्री देवळात छपरावरून उतरून बुवाच्या तोंडात बोळा देऊन, दोनचार घाव घालून, फरफटत मारेकऱ्यांनी बाहेर नेला नि शेतात फेकला! उपसलेलीं कौले, तोंडातला बोळा, देवळाच्या उंबरठ्यापर्यंत रक्ताचें उडालेले डाग, शेतापर्यंत रक्ताळ भाग - सारा पुरावा माझ्या समक्ष पाहून पंचनाम्यात नोंदला आहे!'

सुरेख मांडत आणलेली गौर खालची घडवंचीच अकस्मात् पडून ती सारी शोभा कोसळली असता तो ढीग पाहून मुलींना जसे खट्टू वाटते तसे पांडूरंगरावांचे मन खटटू झाले. चमत्काराला चमत्कार जुळत जुळत कोण रसाळ कथा - भक्तिविजयांत शोभावा असा किती प्रासादिक तो त्यांच्या मनात जुळत आलेला देवलसी अध्याय! कोणीतरी कोट पाटलूण घातलेला राक्षस महिपतीच्या हातातनू हिसडून लिहिता लिहिता फाडून टाकीत आहे असे त्यांना मनातल्या मनात भासून गेले! खोत, मोरे तर रागारागाने त्या सिव्हिल सर्जनांना राक्षस म्हणून उघड उघड म्हणण्याच्या बेतात होते; पण इतक्यात मनधरणीच्या हळुवार शब्दांत डॉ. विचारे म्हणाले,

'तुम्ही सर्वजण असे पाहा, की आपण भाबड्या भक्तीने देवची थोरवी वाढविण्यापायी त्याला उलट आपण माणसासारखा दुबळा करून सोडतो. माणसास देव करील ती खरी भक्ति; देवास माणसासारखा अंधळा, दुबळा, रडवा, खुळा बनवील ती भक्ति की भाबडेपण! तो बुवा जे म्हणे की

जेथे जाई तेथे तूं माझा सांगाती!

सांभाळिसी हाती धरोनिया!!

ते तात्विक अर्थी न घेता शब्दश: जर खरें समजावयाचें तर त्यास दुष्टांनी देवळांत न गाठता शेतात गांठले असे मानले तरी कोणचा फरक होणार? देव शेतातही त्याचा सांगाती होताच - मग तिथेही त्यास कां सांभाळला नाही? मारेकरी येणार हे त्यास देवाने आधीच का कळविले नाही? खरा देव भक्ताच्या कैवाराने त्या दुष्टांस पकडून हापटण्याकरिता त्यांच्यामागे धावता का विटेवर एखाद्या बाईबापडीसारखा मुळ-मुळू रडत बसता? जर ती विठोबाची मूर्ती खरोखर रडू लागली ना तर मला अशा दुबळ्या मूर्तीची उलट चीड येती! पण तरीही तसे घडले असते तर मी ते मानले असते! पण त्या बहुतेक, निदान बऱ्याचशा संतविषयक कथा ह्या अशाच सांगोवांगी बातांवर रचलेल्या सुरस कादंबऱ्या आहेत! रसाळ पण अतथ्य, अपथ्य! देव म्हणे रडतो! भक्तांचा सूड घेत नाही; तर रडतो!'

'किंवा संत दामाजीस छळणाऱ्या त्या मुसलमानी सुलतानास हात धरून गादीखाली खेचायचें सोडून उलट जोहार करीत दंड भरतो!' सिव्हिल सर्जन मध्येच म्हणाले,

'पण ती कथाही जितकी सुंदर तितकीच खोटी. त्याच नावाच्या एका महाराने दंड भरला; जसा, आज कोण्या निमित्ताला टेकलेल्या सत्याग्रह्याचा दंड त्याचा आप्तेष्ट निनावीपणे भरतो नि त्याची सुटका होते. त्या विठू महाराचें घर विद्यमान आहे नि त्यांच्यापाशी ह्या घटनेचे लेख आहेत! पण आज ज्या भाबडया प्रवृत्तीन विठोबास रडविले, तिनेच त्या विठूमहारास विठ्ठलाचा अवतार बनविले! बरें झाले, आज एखादा महिपती महाराष्ट्रात नाही, नाहीतर ही आजची रडकथा फुगत फुगत तिकडे पोचून त्या बिचाऱ्या भाविक ग्रंथकाराने प्रामाणिकपणे तिचा एक भक्तिविजयातील प्रासादिक अध्याय बनवून सोडला असता! असो, झाले ते झाले. पण मी म्हणतो जर ते दैवत जागृत असेल तर जरी मारेकऱ्यांना स्वत: मरण्याचें त्यास साधले नाही तरी निदान त्याने इतके करावें, की ते मारेकरी कोण हे आज उद्या पोलिसांच्या स्वप्नात जाऊन सांगावें आणि त्यांचे रक्ताळलेले कपडे, हत्यारें, कुठे आहेत ती अचानक पकडून द्यावी! गुप्तपोलिसांपेक्षा तरी देवाला काही अधिक अंतर्ज्ञान असावयास हवें! इतके झाले तरी आम्ही त्यास एक चमत्कार म्हणू! काही दिवसांनी पोलिसांनी दोनचार गुंड पकडले, खटले भरले; पण पुरावा कच्चा पडून सारे आरोपी सुटले. ते खुनांचे प्रकरण नव्हे तर त्याची आठवणही सर्वांनी रद्दीत काढली आहे. झालीच कधी आठवण तर 'विठोबा रडतो!' हा चमत्काराचा विषय म्हणून नव्हे, तर चेष्टेचा म्हणून!

***

२.९ विटाळाचें वेड

'काळू! आलास का एकदाचा शाळेतून? शाळेतलीं मुलं मघाच घरोघर जाऊन जुनीपुराणीं देखील झालीं नि तू आता घरास पोचलास काय रे? दहाला शाळा सुटायची नी तुला दहा पावलांवर घरी यायला अकरा वाजायचे! थांब मेल्या, हे उचटणं तर बघ कसं लाल करून ठेवलं आहे, डाग देते थांब, ये असा! हं हं हं चुलीपाशी. अरे चल! हट्‌मागं, धटिंगण मेला! पाय धुतल्यावाचून सैंपाकघरात पाऊल टाकता कामा नये! जोडा घालूनच आत आला नाहीस हेच उपकार!'

'कोणाचं अडल होतं पाऊल टाकायला!' काळू हीः हीः हीः हसत आईला म्हणाला, 'तूच म्हणालीस ये आत डाग देते, म्हणून आलो! पण काकू, आज तापलेले उचटणं नाही अं - आज पहिल्यान चाकोलेटची पेटी काढ कुठं आहे ती! गेल्या महिन्यापर्यंत माझा मराठी चौथीत चौतिसावा क्रमांक असे, म्हणून हिणवीत होतीस नं?'

'मग आज कोणचा असा पराक्रम करून आला आहेस काळू? गेल्या महिन्यात तुझा क्रमांक चौतिसाचा तेहतीस तरी झाला का? एका क्रमांक जरी वर गेला असला न, तरी चाकोलेट देईन बरं काळू!'

'तर मग ऐक! आज आमचे नवे क्रमांक लागले, त्यांत माझा अठरावा क्रमांक आला.'

'काय म्हणतोस? काळू, खोटं ठरलं तर थोबाड फोडीन अं!'

'शपथ! काकू! माझा खरोखरच आठरावा क्रमांक आला आज वर्गात!'

'भले वीर! आमच्या काळूची बुद्धी वाईट नाहीच मुळी! पण उनाड नि अचरट! या महिन्यात अभ्यास केलास तर बघ एकदम सोळा क्रमांक वर चढलास ना! ही घे, चाकोलेटची भरलेली पेटीच घे हो बाळ! बघ, पेटी दिली न? जर तू पुढच्या महिन्यात आणखी सोळा क्रमांक वर गेलास न, तर अशा दोन पेट्या देईन मी तुला! अभ्यास केलास की क्रमांक वर गेलाच पाहिजे बरं तुझ्यासारखा बुद्धिमान मुलाचा!'

'अग काकू, अभ्यास कशाला हवा?' चाकोलेटांची पेटी घेऊन सैंपाकघरातून मधल्या घरात सुरक्षित अंतरावर गेलेल्या नि चाकोलेटांचा बोकणा तोंडात कोंबलेल्या काळूने अडखळत बोलण्यास आरंभ केला, 'अभ्यासाच ग कशाला हवा? माझ्या वर्गात चौतिसाव्या क्रमांकावरून मी जो आज एकदन सोळा क्रमांक वर चढून आलो, तो अभ्यास न करतासुद्धा वर आलो - हीच तर खुबी! बघतेस काय अशी काकू? शपथ! अभ्यास मी मुळीच केला नाही. अग, ते असं झालं- सांगतो अं - चाकोलेटांचा आणखी एक बोकणा भरुन काळू एक पाय मधून मधून वेळीत नि शांतपणे हसत हसत सांगू लागला, 'अग, माझ्या वर्गात चौतीस मुलं नव्हती का? तेव्हां मी चौतिसावा नव्हतो का? आता आज काय झालं की आमच्या शाळेच्या उलट पक्षाची ती दांडेकर शाळा आहे ना? त्यांनी पुष्कळ पालकांना आमच्या शाळेविरुद्ध मथविलं, आणि त्यामुळे आज आमच्या वर्गातील पंधरासोळा खालचीं मुलं आमची शाळा सोडून या महिन्यापासून दांडेकरांच्या शाळेत निघून गेलीं. उरलीं अठरा. तेव्हा मास्तर म्हणाले, मिळून रांगेनं बसा नि नवे क्रमांक मोजा! तेव्हा मी नुसता सरकलो नि अठरावा आलो! असाच आणखी एखादा लग्गा लागला तर पहिलाही पण येईन हो काकू! अभ्यासच ग कशाला हवा त्याला?

इतक्यात ताडदिशी एक लाटणें काळू होता तिथे येऊन आदळले. पण अनुभवाने ते तिथे काकूकडून फेकलें जाणार हे आगाऊच ओळखून झटकन् मागे पळून जाण्यासाठी सज्ज असलेल्या काळूने एक मागे उडी घेतली, पुन्हा झेप घालून ते लाटणें उचलले नि हटत हटत जोडे-वहाणा ओटीवर ठेवीत तिथपर्यंत तो खिदळत आला. त्याचा पाठलाग करीत काकूबाईही पुढे पुढे घुसल्या. पण काळू जोडे-वहाणा होत्या तिथे जातो हे पाहताच त्यांचें अवसान खचून रागावण्याच्या ठायी त्या काकुळती येऊन म्हणून लागल्या, 'अरे, जोडे! शिवशील मेल्या माझं

ते सोळ्यांतलं लाटणं घेऊन! दे रे बाबा ते इकडे एकदाचं! नाही, नाही, नाही मारणार पुन्हा फेकून! अरे शिवशील! त्या वहाणा! अरे-!'

'मग नाही ना मारणार? नाही ना?'

त्यांचें हे करारपत्र नक्की होते आहे तोंच एक टपाली आवाज दाराकडून त्यांच्या कानावर आला- 'विष्णुपंत देवधर!' मागोमाग एक पाकीट भिरदिशी दारात पडलें.

'बाबांचं आलं पत्र! फोडू काय ग काकू मीच?' आईला तोंडाने असे पुरते विचारून संपले नाही तोंच काळूच्या हातांनी ते पत्र फोडलेही होते!

'फोडलंस एकदाचं पाकीट! पण वाचता येतंय्का एक अक्षर तरी?'

'काय समजली आहेस तू काकू? आता मराठी चवथीतला अठरावा क्रमांक आहे माझा! वा, अक्षर पण स्वच्छ बाळबोध! हात्येच्या! हं, ऐक, वाचतो.'

काही अडखळत पण एकंदरीत स्पष्ट अर्थ कळेल असे काळूने वाचलेही ते पत्र. दहापाचच ओळी होत्या त्या-पण त्या ऐकताच अनुकाकू थंडगार होऊन उभ्या राहिल्या! त्या पत्राचा सारांश त्यांच्या लक्षात ठसठशीतपणे आला; तो हा की, ब्रह्मावर्ताकडे विष्णुपंत देवधरांच्या चुलत आजोबांच्या कुटुंबापैकी एक वृद्ध गृहस्थ, 'दशांत'ला कोणी एक आप्त वारला असून त्याला तो चवथा दिवस होता! अर्थात्चुलत आजेसासऱ्याच्या शाखेकडचें ते सुतक अनुकाकूंनाही आलेच होते! त्या बातमीने थोडा वेळ सुन्न होऊन अनुकाकू उभ्या होत्या तोंच काळू ते पत्र गाद्यांच्या ढिगाऱ्यावरच्या फळीवर ठेवण्यासाठी उडी मारून त्या गाद्यांच्या ढिगावर चढला! त्या धक्क्यासरशी अनुकाकू विंचू डसावा तशा अकस्मात् किंचाळल्या,

'अरे काळ्या, काळ्या, सुतक न मेल्या! उतर खाली! कालविला ग बाई विटाळ ह्या कारट्यानं!'

काळूदेखील त्या किंचाळण्याने थोडा दबकला, बाजूस झाला. तोंच विष्णुपंतही बाहेरुन घरी आले, 'काय झालं काय?' म्हणून आपल्या पत्नीस विचारताच अनुकाकूंनी त्या आपल्या पतीकडे जळफळत पाहून बातमी दिली.

''व्हायचं काय? ते असतात न कोणीसे आपल्या चुलत आजोबांचे भाईबंद तिकडे ब्रह्मावर्तास? कधी तुमच्या वा माझ्या जन्मात तोंडेदेखील पाहिलीं नाहीत एकमेकांचीं! त्यांचं कोणीसं मेलं आहे! बर, मेलं तर मेलं, नवव्या दिवशी तरी कळवावयाचं न की स्नान केलं नि सुतक फिटलं! पण उभ्या जन्मात ज्यांना एकसुद्धा पत्र टाकायची घाई कधी होत नाही, त्यांना मरताना मात्र सगळ्या भाउबंदांना सात पिढ्यांची ओळख काढकाढून सुतकाचं पत्र टाकायची अगदी लगीनघाई होते. आजचा चौथा दिवस सुतकाचा! तोंच पत्र हातात! सहा दिवस आता असं रखडत कुडकुडत पडायचं! साधा मेल्यांनो काय गेल्या जन्माचं वैर होतं ते! अगबाई, चुलीवरची डाळ करपू लागली! उतरायची तरी कुणी ती आता? भिकी पण अजून येईना शाळेतून!''

अनुकाकू अशा जळफळत ठिकच्या ठिकाणी उभ्या होत्या तोवर विष्णुपंत ते पत्र सावकाशपणे वाचीत होते, काही आठवीत होते. त्यांनी त्यांच्या स्वत:च्या सख्ख्या आजोबांनाही

पाहिले नव्हते. चुलत आजोबांच्या ब्रह्मावर्ताच्या शाखेचे नाव काय ते त्याना ठाऊक होते त्यापेक्षा काहीएक ओळख नव्हती. काही वर्षांपूर्वी असेच एकदा कुणी तिकडे वारले होते तेव्हा एकदा सुतक आले होते. कुणी मेले की जे कोणचें पिढीत एकाददुसरें पत्र येईल तेवढाच काय तो त्या दोन कुलशाखातील भाऊबंदपणाचा पत्रव्यवहार!

अनुकाकू ही एक देवलसी सोवळ्या-ओवळ्याची आवड नि विटाळ-चंडाळाचा तिटकारा असलेली सुशील बाई होती. जितकी प्रेमळ तितकीच तापट. विष्णुपंत त्या आपल्या बायकोच्या लहरीलहरीनेच घरातले व्यवहार ठेवीत. त्यांचें सोवळेंओवळें फार कडकही नसे, अगदीच सुटलेलेही नव्हते. त्यांच्या त्या पत्नीला अनुकाकूला - अलीकडे ताप येत असे, त्यामुळे त्या जास्तीच चिडचिड्या झाल्या होत्या. पण घरात मोलकरीण इत्यादी ठेवण्याची शक्तीही त्या कुटुंबास नसल्याने नि अनुकाकूंच्या सोवळ्यालाही ते परवडणारें नसल्यामुळे त्या घरचें सारें काम स्वतःच करीत; आणि त्यामुळे त्यांचा ताप अधिकच रेंगाळून प्रकृती खालावत चालली होती. हे सुतकाचं विघ्न येताच नेसलेल्या सोवळ्यासुद्धा जिकडे तिकडे त्यांना विटाळच विटाळ दिसू लागून त्या भांबावल्यासारख्या झाल्या. चुलीवरची डाळ जों जों करपत चालली तों तों त्यांची बारा वर्षाची मुलगी भिकी शाळेतून येण्यास किती उशीर करते याचा त्यांना अनावर राग येऊ लागला.

शेवटी एकदाची भिकी आली. भुकेलेली, नेहमीप्रमाणे येताच दप्तर फेकून लडिवाळपणे कुरकुरच आईजवळ गेली, 'काकू खायला दे न आधी काही!' तोंच वसकन्‌तिच्या अंगावर अनुकाकू आल्या, 'अग शिवशील! शिवशील! भिके! खा मेल्यांनो मलाच एकदाचं. हट् मागं, मी सुतकी आहे!'

बिचारी भिकी मागे हटत, हा सुतकाचा विटाळ म्हणजे काय अरिष्ट आहे काय की, अशी घाबरून पाहू लागली. ती मुलगी असल्यामुळे तिला सुतक नसते, स्वतः आंघोळून आता तिनेच काय येईल तसा सैंपाक करायचा नि सहा दिवस सुतक फिटेतो सारा पाणी-झाडलोटीसुद्धा संसार चालवावयाचा ही गोष्ट अनुकाकूंनी समजावून देताच जड पावलांनी ते बारा वर्षाचें लेकरू चुपचाप कामाला लागले. अनुकाकू एका दूरच्या कोपऱ्यात राहून भिकीला आज्ञामागून आज्ञा सोडीत नि दर पळादोनपळामागे 'अग शिवशील!' म्हणून ओरडत काम करवीत बसल्या.

प्रत्येक पावलाच्या विटाळाचे, पदार्थाच्या विटाळाचें धर्मशास्त्र स्वतंत्र - सामान्य तत्त्व, नियम असा नाही. गव्हाला विटाळ नाही, ते निवडायचे, पण कणकीला विटाळ, ती शिवायची नाही; नदीला विटाळ नाही, विहिरीला विटाळ; विहिरीतल्या बेडकांचा, माशाचा पाणी लाटतांना माळरहाटगाडग्यावर बसत्या उडत्या कावळ्याचा विटाळ नाही, माणसाचा विटाळ; कोऱ्या कपड्यांना विटाळ नाही, धुवटांना विटाळ; तेल खायचें, तूप नाही; गोमुत्र प्यायचें, गोदुग्ध नाही; उपरण्याची फेट्यासारखी टापशी बांधायची, फेटा नि पागोटें घालणे नाही; कोरड्या भुईवर सैंपाकघरात पाय पडला तरी विटाळ नाही, ओल्या भुईवर पाय पडता कामा नाही; असे पोथीतले नि पोथीबाहेरचे अनुकाकूंना रूढी म्हणून सासरी माहेरी पाठ असलेले धर्मशास्त्राचे असंख्य नियम पावलोपावली मोडताना नि पाळताना बिचाऱ्या लहानग्या भिकीला जीव नकोसा झाला! तिला सुतक नव्हते तरी काळूला होते!

काळू हा एक उपजत सुधारक होता. सहजगत्या हसत हसत भिकीला चापटी मारून जाई - काकूची दृष्टी चुकवून! पण दिवसातून चारपांच वेळा तरी काकूच्या दृष्टीस भिकी सुतकाच्या विटाळलेल्या पदार्थांना वा सुतकी काळू भिकीला गमतीने शिवताना दिसेच, की अनुकाकूंच्या शिव्याशापांच्या वर्षावात बिचाऱ्या भिकीला पहिल्याने तापावे लागून मग थंड पाण्यात सचैल आंघोळून कुडकुडावें लागे! ते दिवस कडाक्याच्या थंडीचे! पण अनुकाकूच्या सुतकशास्त्राचें विधान स्पष्ट होते. थंड पाण्याच्या स्नानानेच काय तो विटाळ जाऊ शकतो- उष्ण पाण्याने नाही! भिकी अवघी बारा वर्षांची शाळकरी पोर! ती सैंपाक ती काय करणार, मोठीं भांडीं काय उचलणार, सोवळ्यातले पाणी ते काय भरणार पण कच्चेपक्के काहीतरी शिजवून त्या कुटुंबाचा संसार तिलाच चालवावा लागला. काळूची मात्र चैन होती. अनुकाकूंना तो भांडावून सोडी. गाद्यांच्या ढिगावर मघा काळू चढला होता; अनुकाकूंनी शास्त्रार्थ सांगितला की, 'भिके, गाद्या काही धूत नसतात, त्यावर गोमूत्र शिंपडले की झाले; पण त्यांच्यातल्या चादरी तेवढ्या धुवायला काढ.' काळूचें मत की, धुवायच्या तर गाद्याही धू, नाहीतर चादरीवरही गोमूत्र शिंपडले की विटाळ गेला पाहिजे! अनुकाकूंनी तें मत विचारात न घेता गाद्यांवर गोमूत्र शिंपडणेंच पुरें असे ठरवून त्या शुद्ध केल्या. हे पाहून काळू एका हातात गोमूत्र घेऊन गाद्यांच्या ढिगावर जाऊन पुन्हा पुन्हा नाचे! अनुकाकू ओरडत धावल्या की, हातातील गोमूत्र शिंपडून म्हणे, 'बघ गेला त्यांचा विटाळ! अगदी तुझं शास्त्र पाळतो बरं!' अशा वेळी मात्र काळूला दोनचार चापट्या खाव्या लागत. तेव्हा कोणच्या तरी पोथीत सुतकामध्ये चापट्या मारु नयेत असाही नियम लिहिला असता तर त्यात काहीतरी अर्थ असता असे काळूला वाटल्यावाचून राहत नसे.

सुतकामध्ये साखर खाऊ नये हा नियम मात्र अनुकाकूंनी एका प्रकरणापुरता कलिवर्ज्यात काढला होता. त्या म्हणत, चहात साखर खायला हरकत नाही; नुसती साखर खाऊ नये. काळूचें मत अर्थातच असे पडे की, दोन्ही प्रकरणी साखर खावी किंवा खाऊ तरी नये. अनुकाकू आपल्या तत्त्वाप्रमाणे सुतकात चहा पीत. काळू आपल्या तत्त्वाप्रमाणे चहाच्या वेळी उघडपणे काकूसमोर नि नुसती साखर गुपचूपपणे काकूच्या आड भिकीला पाणी भरण्यास साह्राय्य देऊन त्याचें मूल्य म्हणून घेई नि खाई.

विष्णुपंत एक शांत स्वभावाचे, आपल्या बाहेरच्या कामात गढलेले, नि घर अनुकाकूंच्या हाती देऊन टाकलेले बापडे माणूस. ते अनुकाकूंच्या तत्त्वाप्रमाणे अनुकाकूंस वागू देत, भिकीच्या तत्त्वाप्रमाणे भिकीला, काळूच्या तत्त्वाप्रमाणे काळूला. आपण स्वतः घरी अनुकाकूंच्या कलाप्रमाणे नि बाहेर त्यांचे मित्र डॉ. पुरंदरे यांच्या कलाप्रमाणे वागत.

त्याच डॉ. पुरंदऱ्यांकडे आज विष्णुपंतांना जाणें अवश्यही झाले. ती थंड पाण्याचीं स्नानें, ती झाडलोट, पाटपाणी, चूलपोतेरें नि दोन सांजा सैंपाक ही सारी खटपट त्या बारा वर्षांच्या भिकीला न झेपल्यामुळे तिला तिसऱ्या दिवशी ताप भरला. इकडे अनुकाकूंच्या अंगी तर आधीच मुरलेला. त्यात चटईवर थंडीत निजणें, गार पाण्याने आंघोळणें, भिकीचें कच्चेपक्के जेवण खाणे, पथ्य ते सोडून जे कुपथ्य तोच सुतकातला धर्म! त्यापायी अनुकाकूंचा तापही बळावला! अंगाला सारखी ठणक. पण सुतकात गादी न घेता चटईवर पडून दिवसरात्र कण्हत राहिल्या. घरात ही दुर्दशा पाहून कामकाज संपल्यावर तिसऱ्या दिवशी संध्याकाळी विष्णुपंत नोकरीवरून आले तेव्हापासून त्यांच्या ओळखीचे नि विश्वासाचे जे एकच गृहस्थ होते त्या डॉ.

पुरंदऱ्यांकडे काही औषध मागावयास नि थोड्या गप्पाही छाटावयास गेले. सुतकापायी घरी किती अडचण आली आहे ते विष्णुपंतांनी सांगितल्यावर डॉ. पुरंदरे तिथे बसलेल्या आपल्या दोघा स्नेह्यांकडे वळून म्हणाले,

'पाहिलंत ना? ही सुतकाची आजची रूढी किती अर्थशून्य नि त्रासदायक झालेली आहे ती? काय गोपूशास्त्री, सुतकात साखर खाऊ नये, गादीवर निजू नये, घराबाहेर पडू नये, थंडी असो नसो गार पाण्यानंच आंघोळावं, कपड्यांचे ढीग स्वच्छ असले तरी बोट लागलं म्हणून धुवावे आणि एका मनुष्याचा जीव गेला म्हणून दहा जिवंत माणसांना जीव नकोसा करावा, हा काय धर्म म्हणावयाचा? ज्या रूढीच्या योगे लवलेश सामाजिक असा लाभ न होता मनुष्यमात्रास निष्कारण त्रासच त्रास होतो, तो अधर्म होय!- ही सुतकाची रूढी त्यांपैकीच एक अगदी बुद्धिशुन्य भाबडटपणाची आहे.'

गोपूजशास्त्री उपाहासले, 'तर तुमचं म्हणणं काय की, आपलं प्रिय मनुष्य मेलं म्हणज दुःखी नातलगांनी बासुंदी, दूध, जिलब्या, लाडू, पेढे यथेच्छ खातपीत गाद्यागिरद्यांवर लोळावं? अहो, ज्याचा कोणी प्रियजन मरतो त्याला साखरच सोमलासारखी लागले, हसूं येताच नाही, सुखोपभोग विषवत् होतात! ह्यालाच आम्ही माणुसकी वा मनुष्यधर्म म्हणतो! तिलाच सुतकाची रूढी म्हणतात, 'शास्त्र म्हणतात!'

डॉ. पुरंदरे हसले, 'अहो इथेच तर मेख आहे. दुःख मानण्याचं शास्त्र - दुःख मानण्याची रूढी, या दोन परस्परविरुद्ध शब्दांत सुतकाच्या आजच्या ढोंगधत्तुयाचं तुम्ही, मला केव्हाही करता आलं नसतं असं, विडंबन केलं आहात!'

'डॉ. पुरंदऱ्यांच्या म्हणण्याचा प्रत्यक्ष पुरावा हवा असल्यास आमच्या राणी महाशय नि युवराज काळू यांचीच साक्ष काढा! सुतक आल्याचं पत्र येताच माझ्या पत्नीच्या डोळ्यांत टचकन् पाणी आलं - पण ते माझ्या चुलत आजोबांच्या शाखेतील एक म्हातारे गोत्रज मेले म्हणून दुःखाने नव्हे ! - तर ते मेल्याचं पत्र नवव्या दिवशी आमच्या हाती पडेल अशा बेतानं न टाकता आम्हांस सहा दिवस सुतकांत खितपत पडावं लागेल इतक्या लवकर त्यांनी टाकलं या रागान फणफणल्यामुळं! काय गेल्या जन्माच वैर होतं ते साधा मेल्यांनो!' हाच आमच्या तापट राणीमहाशयांचा सुतकाची बातमी कळताना टाकलेला पहिला दुःखाचा सुस्कारा! रूढी झालेलं दुःख म्हणजेच दुःखाचा मिथ्याचार! लवलेश दुःख नसताना माझी बायको स्वतः आणि लेकरू तापाने आजारी पडण्याइतका जी सुतकाची दगदग अगदी मनोभावना करते आहे ती केवळ सुतकात तसं करणं हे 'शास्त्र' आहे म्हणून!' विष्णुपंतांनीही स्वतःचा अनुभव सांगितला.

'पुन्हा अस पाहा –' डॉ. पुरंदरे शांतस्वरे म्हणाले, 'अगदी सख्खी आई वा बाप वारला तर त्याचं दुःख जस मुलांना तस मुलींनाही होतं. पण मुलींना, पोटच्या मुलींना सुतक नसतं! आई वारली तरी मुलींना साखर खायला, गाद्यांवर निजायला धर्माची आडकाठी नाही; त्यांच्या कपड्यांचा विटाळ नाही; पण पोटच्या मुलीपेक्षा त्या मृत स्त्रीचं दुःख ज्यांना शतपटीने कमीच वाटणार त्या चुलत चुलत दीर-जावा प्रभृतींना सुतक कडकपणानं पाळावं लागतं! उलटपक्षी ज्याच्याशी जन्मभर द्वेष, असाही भाऊबंद मेला की त्याचं मला सुतक; पण माझा एखादा जिवलग मित्र वा मैत्रिण वारली आणि तिच्या दुःखानं मला जरी जीवनही नीरस वाटण्याइतकं

असह्य दुःख होत असलं, तरी मला त्यांच सुतक नसतं! तेव्हा दुःख होतं म्हणून माणसं शास्त्रोक्त सुतक पाळतात किंवा आजची सुतकाची पद्धत नि त्याची ती विटाळवेडाच्या ब्यादीची साथ याचं समर्थन माणुसकीच्या समवेदनेनं होऊ शकतं ही क्लृप्ति, या दोन्हीही गोष्टी अगदी लटक्या पडतात.

'बरं, मृत व्यक्तीच्या वियोगानं हळहळून खरोखरच ज्यांना शोक धायधाय रडवीत आहे, विव्हळवीत आहे, त्यांना देखील दहा दिवस ह्या सुतकापायी आज आम्ही बळेबळे हाल अपेष्टा भोगणं जे भाग पाडतो - तो तरी धर्म म्हणता येईल का? तो निव्वळ निर्दयपणा होतो. आरोग्यशास्त्राच्या दृष्टीने तर अशा शोकविव्हल कुटुंबातील माणसांची मानसिक व्यथा बरी करावयासाठी आणि तिच्यापायी त्यांची शरीरप्रकृती ढासळून तेही रोगांना बळी पडू नयेत म्हणून त्यांना धीर देऊन सत्वस्थ सुग्रास अन्न बळेंबळें जेवावयास वेळच्या वेळी द्यावयास हवं. थंडी उन्हापासून बचाव होईल असे कपडे, असं स्नान, बाहेर हिंडण फिरणं हेच उपचार समजूत पाडून पाडून करावयास हवे. मायेच्या माणसांनी त्यांस पोटाशी घेऊन, पाठीवर हात फिरवून, आपल्या घरी आदरानं नि ममतेनं शेजारी बसवून, त्यांना काही विरंगुळा पाडला पाहिजे. पण दुःखानं त्यांचीं मनं विव्हळ नि घायाळ जेव्हा झालेलीं असतात तेव्हाच सुतकानं आपण त्यांचीं शरीरंही विव्हळ नि घायाळ करून सोडतो! एखाद्या महारोग्यासारखं 'विटाळ विटाळ' म्हणून हडहड करीत कोणी त्यांना शिवणार नाही. चटईवर निजणं, रुक्ष नी वेळीअवेळी कोणी दुसरा काय घालील ते खाणं, कामधंदा बंद, घराबाहेर पडण्याची चोरी! जी ती वस्तू मागून घेणं, ताटकळत दिवसरात्र पडणं, ह्या आजकालच्या सुतकाच्या बाष्कळ नि अर्थशून्य रूढीमुळं मन नि शरीर ह्या दोहोंनाही मनाच्या दुःखाच्या भरीस सुतकाचा कठोर त्रासही सोसावा लागून अधिकच उदास, भयाण, कंटाळवाणं वाटू लागतं. रोगापायी एकजण मेलं नि सुतकापायी दोनतीन जणांची प्रकृती बिघडून ते आजारी पडले अशीं कुटुंबें मी अनेकदा पाहतो. जेव्हा प्रियजन मेल्यामुळं जे कुटुंब खरोखरीच दुःखशोकानं विव्हळलं आहे त्यांतील लहान लेकरांपासून थोरापर्यंत सुतकाच्या त्रासानं नसती आबाळ नि विटाळापायी हडहड करणं अगदी निर्दयपणाचं नि त्यांच्या आरोग्यास घातक आहे; म्हणून सुतकाची चाल टाकाऊ. आणि ज्यांना सुतकाचं मुळी दुःखच नसतं त्यांच्याकडून सुतकाचं ढोंग करविणं हा निर्भेळ मिथ्याचार; म्हणून सुतक त्या प्रकरणीही टाकाऊ! अहो, धडधडीत भाड्याची माणसं आणून प्रेतापुढं पैसापासरीसारखे दर ठरवून ओरडत, छाती पिटीत जाण्याच्या ज्या चाली आहेत, त्या तशा सुतकधर्मास बाष्कळ म्हणू नये तर म्हणावं तरी काय? 'मोलें घातले रडाया, नाही आसू नाहीं माया' अशी ही चाल आजही शेकडो लोकात अगदी तुमच्या इकडच्या विटाळवेड्या सुतकी चालीसारखीच 'धर्म' म्हणून अक्षरशः पाळली जात आहे! सुतकात जी विटाळाची साथ घरीदारी आपणांस पछाडते - तो तर ऐक निव्वळ भ्रमिष्टपणाच नव्हे काय?''

'काय? डॉक्टर! आता मात्र तुम्ही पुरते वाहवत चालले आहा अं!' तिथे बसलेले एक समाजशास्त्रज्ञ बी.ए.(ऑनर्स) आश्चर्यून मध्येच म्हणाले, 'अहो, युरोपातील साहेबलोक देखील आमच्या सुतकातील विटाळ मानण्याच्या आचारास प्रशंसीत आहेत! मृत्यू घडतो त्या कुटुंबात नि घरात जे बिघडलेले वातावरण असते त्याचा संपर्क समाजात फैलावू नये यास्तव त्या कुटूंबास कोणी शिवू नये, त्यांनी दहा दिवस घराबाहेर पडू नये, त्यांचे कपडे धुऊन घ्यावे

इत्यादी नियम आमच्या त्रिकालदर्शी पूर्वजांनी घातले आहेत महाराज, आहात कुठं? अहो, गोपूशास्त्र्यांचें ते शास्त्रोक्त राहो, पण शहाणे साहेब लोकसुद्धा प्लेगामध्ये क्वारंटाईन सेग्रिगेशन प्रभृती जे उपाय योजितात, तेदेखील आमच्या सुतकातील रूढीपासून सुचले बरं का त्यांना? सुतक दहा दिवस स्मृती म्हणते, ते एकवेळ खोटं म्हणाल पण क्यारन्टाईनदेखील दहाच दिवस; साहेब लोकांनी पाळावयाचं ठरविलं ते खोटं म्हणायची कोणाची छाती आहे? साहेबदेखील सुतकाचं समर्थन करतात, समजलात! समाजशास्त्राचा प्रश्न आहे हा! चेष्टा नाही!'

'हो, हो, हो! प्रोफेसर महाशय, खरं सांगू का, जुन्या रूढीच समर्थणारं ते 'शास्त्रोक्त' एक वेळ काहीतरी समंजसपणाचं असतं; पण हे तुमचं 'साहेबोक्त त्या रूढीचं असह्य विडंबन करून सोडतं. म्हणे साहेबदेखील सुतकास समर्थितात! साहेबांत कोणी मूर्ख नसतात की काय? मेयोदेखील एक साहेबच आहे! तिची निंदा साहेबोक्त असली तरी जशी कपटी, तशीच काही साहेबांनी आपल्या वेडगळ रूढींची केलेली स्तुतीही कपटी असते. आम्ही वेडेचार सोडू नयेत म्हणूनच काही हितशत्रू साहेब त्यांना वाखाणतात. आपण साहेबोक्त झालं तरी परीक्षून घ्यावं. पोथीनिष्ठ सुतकाचा विटाळ कुठं, नि क्वारंटाईन सेग्रिगेशन उपयोगी, पण कोणचाही मृत्यू साप डसून, खड्डयात पडून, मोटार अपघातात झाला तरी सुतकाचा विटाळ धरतात. पुन्हा अगदी प्लेगनं, महामारीनं घरात बाप मेला तरी मुलांना सुतक - पण बापाच्या उशाशी बसलेल्या मुलींना नाही! विष्णुपंतांचा कोणीतरी आप्त मेला ब्रह्मावर्ताला - नि विटाळ विष्णुपंतांच्या नि त्यांच्या गोत्रजांच्या कुटुंबांस पाळावा लागतो पुण्याला - मद्रासला - सिंधला - विलायतेला! आप्त मेल्याचं पत्र गोत्रजांतच तेवढ साथ पसरवीत जातं! ती पोचताच दूरदेशी केवळ त्या ठराविक नात्याच्या माणसांत तेवढे रोगाणू सळसळू लागावे नि त्याचा घरी तेच जलवायु सेवणाऱ्या इतर, राहत्या माणसांना मात्र त्यांनी बाधू नये? हे काय वैद्यक की वेड? सुतक येईल त्या घरी मृत्यू घडो न घडो, त्या माणसांनी म्हणे घराबाहेर पडू नये. पण गावच्या वाटेल त्या माणसानं त्यांच्या घरी सरसहा येत-जात, खात-पीत राहावं हे सुतकाचं शास्त्र; हे काय सेग्रिगेशनचं तत्त्व? प्लेगची साथ काय घरचा मनुष्य बाहेर गेला म्हणजे तेवढी पाळीव कुत्रीसारखी त्याच्याबरोबर जाते, पण बाहेरचीं माणसं घरी आलीं तर त्यांच्या मागं जात नाही, त्यांना चावीत नाही? भयंकर साथीतही सुतकाचा तोच ठराविक खाक्या! दहाव्या दिवशी गोमूत्र थोडंफार शिंपडलं की 'शुद्ध' झालं घर, कपडे, माणसं, सगळं! पण याला का 'डिसइन्फेक्शन' म्हणायचं? कौलारं उलथून, कडक जंतुघ्ने फवारुन, औषधीय धुरांनी कपडेलत्ते, वस्तू वाफाळून ज्या साथीला आवरता येत नाही, ती काय घरातल्या वाटेवर चार थेंब गोमूत्र शिंपडून पळविता येते? 'विटाळ' म्हटला की, ही धर्मभोळेपणावर आधारलेली भावना; डिसइन्फेक्शन - क्वारंटाईन प्रभृती 'निरोगीकरणा' ची साधनं वैद्यकाचें प्रयोगसिद्ध उपाय! सुतकाच्या चालीशी वैद्यकीय हेतूंचा मूळ संबंध असा नाहीच! मूलतः ती चाल धार्मिक, परलोकल्पनामूलक!'

विष्णुपंत- हेच कारण माझ्या ध्यान्यात आलं हेतं बरं का डॉक्टर, जेव्हा मी इजिप्त प्रभृती देशांतील 'मर्मी'ची नि 'पिरामिडस'ची माहिती प्रथम वाचली तेव्हा अं! मेलेला राजा वा रंक परलोकात जाताच इथला संसार असाच पुढं थाटतो ही पूर्वीची धार्मिक समज असं म्हणूनच मनुष्य मरताच त्याच्या थडग्यात ताटवाटी, कपडे, दिवे, पलंग ज्याची जशी शक्ती तसं पुरीत, परगावी बिऱ्हाड करताना जसं आपण निवडक सामान बरोबर देतो.

डॉ. पुरंदरे - घरगुती सामान नव्हे तर माणसंही! पूर्वकाली कोणी मेला की त्याच्या थडग्यात त्याच्या गुलामांनाही जिवंत पुरीत. थोर राजे असले तर त्यांच्या आवडत्या बायकांनाही जिवंत पुरीत! जपानसारख्या देशात सम्राट मरताच त्याचा सेनपती, प्रधान, मंत्री अजूनही जो क्वचित् 'हाराकारी' (स्वत:च भोसकून घेऊन प्राणार्पण) करतो तीदेखील अतिप्राचीन अशा ह्याच सुतकी भावनेची उरलेली स्मृती होय. पूर्वी असं मंत्रिमंडळदेखील राजाबरोबर परलोकी धाडीत ! आमच्यात प्रेताबरोबर सती जाणारी पतिव्रताही परलोकी पतीच्या संसारात गृहिणीची तूट पडू नये याच मूळ भावनेची 'उदात्तीभूत (Sublimated) साक्ष होय. जी प्रेमविव्हल होऊन प्रियसाठी प्राणार्पण करी, तिची गोष्ट न्यारी; तसं प्राणार्पण आई आवडत्या लेकराच्या वियोगानं, वीर कीर्तीसाठी, हुतात्मे ध्येयासाठी करतात! ते निराळं. पण सुतकातील 'कर्तव्य,' 'शास्त्र' रूढी म्हणून ज्या स्त्रियांना सती जावं लागे, मृताला थंडीत उपयोगी पडेल म्हणून घोंगडी, टेकावयास काठी, दुधास गाय जी भटास द्यावी लागते, ती ह्याच भावनेचा अवशेष! त्या काळी सायकली नव्हत्या, नाहीतर मृतास परलोकीच्या सडकांवरून झटपट जाता यावं यास्तव भटास एकेक सायकल द्यावी असंही वचन गरुडपुराणातील सुतकशास्त्रात सहज सापडू शकतं! मुसलमान ख्रिश्चनांचे सुतकी आचारही त्याच आदिमानवांच्या धर्ममतांचे अवशेष, त्यांचीं थडगीं पिरामिडस्‌ची अगदी औरस संतती! थडग्यात कृमिकीटकांनी रक्तमांसहृदय भक्षिलं तरीही अस्थिपंजर जे उरतात, त्यांत जगाच्या शेवटच्या दिवशी श्वास फुंकून ईश्वर सर्वांना पुन्हा जिवविणार नि त्यांचा न्याय होणार ही मूळ भावना! सारांश की मनुष्यजातीत जे सुतकीय आचार आज शास्त्र म्हणून रूढ आहेत, त्यांच्या बुडाशी वैद्यकीय वा वैज्ञानिक अशी कोणचीही कसोटी नसून ते मुख्यत: पारलौकिक नि जुनाट अशा धर्मकल्पनांचे भाबडे अवशेष आहेत. पूर्वीच्या ज्ञानाच्या नि अज्ञानाच्या मानानं पूर्वी ते शोभून गेले असं समजून तो प्रश्न टाळला, तरीही आता यापुढं तरी आपले सुतकाचे आचार आजच्या विज्ञानाच्या नि वैद्यकाच्या कसोटीस लावून, समाजहितार्थ उपयुक्त ठरतील तसेच नि तेच काय ते ठेवावेत. हे विटाळवेड तर तत्काळ सोडून द्यावं.

विष्णुपंत - पण मृताच्या स्मृतिप्रीत्यर्थ एक सामाजिक संस्कार म्हणून तरी सुतक हवं, नव्हे काय?

डॉ. पुरंदरे - अवश्य. तेवढाच त्याचा उपयोग. पूर्वी राजा प्रभृती काहीजण मेले म्हणजे वर्षसहा महिने सुतक असे. सुतकाच्या अशा चाली समाजव्यवहारात अत्यंत त्रासदायक होतील, हे स्पष्टपणानं सांगून कित्येक स्मृतीतून राजा, मंत्री, सैनिक, शिल्पी प्रभृतीना 'सद्य:शौचा: प्रकिर्तिता:' म्हणून वगळून समाजाचीं कामे बंद न व्हावीत अशी सोय केली, लांब सुतकंही बंद केलीं. तीच विचारसरणी पुढं चालवून आता आपण बाकीच्या विटाळादी चालीही सोडाव्या. ज्यायोगे मृताच्या शोकानं विव्हळलेल्या कुटुंबीयांचं आरोग्य बिघडणार नाही, त्यांच्या हळुवार मनास विरंगुळा पडेल, मुलांलेकरांचे हाल होणार नाहीत, अशी त्यांची शुश्रूषा आप्तेष्टांनी ठेवावी. वैद्यकीयदृष्ट्या अवश्य तितकी साफसफाई, जंतुघ्न निरोगीकरण प्रभृती उपययांनी गृहशुद्धि वा मनुष्यशुद्धि व्हावी. तो प्रश्न डॉक्टरवैद्यांचा. भटाभिक्षुकांचा नव्हे. जो मृत त्याची साधार कुळकथा नि नातं ही कुटुंब एकत्र जमवून सांगावी, त्याचे गुण गावे, त्याच्या नावे यथाशक्ती काही रक्कम एखाद्या समाजहितकारक संस्थेत वा सुयोग्य नि सत्पात्र अशा विद्वानास वा विद्यार्थ्यास

दान द्यावी. समाजीय प्रदर्शनार्थ सुतकाचं निदर्शक म्हणून एखादं त्रासदायक नसलेलं बाह्य चिन्ह दहा दिवस कुटुंबियांनी वा दुःखितांनी वापरावं. थोडक्यात म्हणजे सार्वजनिक मनुष्य मेला असता आज सार्वजनिक सुतकं आपण जशी केवळ दुःखप्रदर्शक, स्मृतिमूलक नि कृतज्ञताव्यंजक अशा जनिक (Public) हेतूनंच नि पद्धीनंच काय ती पाळतो तशीच कौटुंबिक सुतकंही पाळावीं.

विष्णुपंत - अहो, पण हे तत्त्वज्ञान आता आमच्या घरापुरतं कसं व्यवहारवायचं? आम्ही आता विटाळवेड सोडलं बघा; पण आमच्या सौभाग्यवती त्या तापात तशाच चरफडत राहतील, प्राण सोडतील, पण त्या सुतक पाळण्यात अगदी सुतळीचा फरक पडू देणार नाहीत!

डॉ. पुरंदरे - एकंदरीतच तसं. बायकांचा छळ करणाऱ्या रूढी मोडण्यातही खरी अडचण बहुधा बायकांचीच येते. सुधारणांना नाक मुरडण्याकरिताच देवानं आपलं नाक वर केलं असावं अशी बहुतेक स्त्रियांची समज दिसते. बरं आज हीं दोन औषधं तेवढी तुमच्या कुटुंबाला नि मुलीला द्या, उद्या मी येतो नि स्वतः प्रकृती पाहतो.

दुसऱ्या दिवशी डॉ. पुरंदरे विष्णुपंतांच्या घरी जाऊन पाहतात तो अनुकाकूंचा ताप भलत्याच थरास चाललेला. छातीत कळ मारीत आहे. त्यांना नळी लावू परीक्षावयास डॉक्टर जाऊ लागले तो अनुकाकूंनी शिवू देण्याचें नाकारले. चटई-चवघडीचीं टोके आखडून आवरून ‘कूर्मोङ्गानीव सर्वशः’ अशा त्या हटून बसल्या. डॉक्टर म्हणाले, ‘अहो, मला विटाळ होईल, तुम्हांला नाही ना?’ अनुकाकू म्हणाल्या, ‘म्हणूनच मी शिवू देणार नाही. कारण तुम्ही स्वतः आंघोळणार नाही नि गावभर विटाळ कालवाल!’

भिकीही तापाने फणफणतच होती. आता दहावा दिवस उजाडतो केव्हा असे विष्णुपंतास होऊन गेले. काय उपचार ते अनुकाकूला त्यानंतरच करता येणार. अशक्त, उठवेना! पण ती तशीच उठून सारी आन्हिके करी. शेवटी चक्कर आली. रात्री एक वातासारखा झटका! पण तोच पाहाटे एकदाचा दहावा दिवस उगवला. त्यासरशी त्या दुःस्थितीतही अनुकाकू अगदी फुटते न फुटते तोंच उठली, आपले अंथरूण पांघरूण खाकोटीस मारले, आणि दिसू लागल्यावर कुणी आपणास घरी थंड पाण्याने न्हाऊधुऊ देणार नाही, सारा विटाळ कालवतील या भयाने तशा पाहाटेस जावयास निघाली - गावच्या नदीवर!

तिथून तिला परत घरी जेव्हा आणली तेव्हा उचलून आणली! डॉक्टरांनी औषधपाण्याची पराकाष्ठा केली; पण वाताचा झटका उतरेना. कोणी दिसलें की, अनुकाकू बेफामपणे किंचाळे, ‘अरे दूर! शिवशील! सुतक!’

पहिल्या सुतकाच्या बाराव्या दिवशी अनुकाकू वारली नि विष्णुपंतास दुसरें नि खरेखरें सुतक आले. दुःखाचीं नि दुर्दशेची त्यांच्या घरावर खरीखुरी सुतकी छाया पडली. पण त्यांना नि त्यांच्या दोन्ही लेकरांना डॉ. पुरंदऱ्यांनी आपल्या घरी आणून पहिल्या दिवसापासून कोणचीही विटाळ-फिटाळ हडहड न करता आपल्या कुटुंबात बरोबरीने सांत्वन-सांभाळ केला म्हणून निभावलें.

***

२.१० व्रते आणि वैकल्यें

आपणां हिंदूंतच नव्हेत तर धर्मभोळेपणाच्या आहारी गेलेल्या मुसलमान-बुद्ध-ख्रिस्तीप्रभृती साऱ्या 'पोथीनिष्ठ', 'किताबी' समाजामध्ये व्रतवैकल्यविधींचें थोतांड इतके माजलेले आहे, की त्यामुळे त्या त्या समाजात विज्ञानाचा फैलाव होण्यास मोठा अडथळा येतो. ज्ञानाची प्रगती खुंटते. पंगूची बुद्धी पंगू राहते. युरोपियन राष्ट्रें तेवढीं त्या धर्मभोळेपणापासून आज पुष्कळ अंशाने मुक्त झालीं आहेत, विज्ञाननिष्ठ बनलीं आहेत. अशी विज्ञाननिष्ठ प्रगतीपर व्रते कोणचीं नि अज्ञाननिष्ठ कोणचीं ही चर्चा, विशेषतः आपणा हिंदुंपुरती या लेखात करू.

व्रतविधींचा हेतू धार्मिक दृष्टीनेही दोन प्रकारचा असतो. एक देवाची आराधना आणि दुसरा काम्यफलाची प्राप्ति. प्राप्ति वैयक्तिक नि सांघिक अशी उभयविध असते.

या दोन उद्देशांपैकी देवाची आराधना ही देवाच्या अनेक प्रतीकांची - अश्वत्थ, गोमाता, श्रीगौरी, गणपती, तुळस, म्हसोबा, बहिरोबाप्रभृती नाना रूपांची जरी असली, तरी देव एकच असल्याने 'आकाशात्पतितं तोयं यथा गच्छति सागरं! सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रतिगच्छती!!' या शास्त्रोक्त न्यायानेही त्या भगवानासच पावते आणि तोच संतुष्ट होऊन तीं तीं काम्यफले आपणांस त्या व्रतवैकल्यांचा परिणाम म्हणून देतो. तेव्हा व्रतवैकल्यें वरवर जरी नाना देवतांप्रीत्यर्थ केलेलीं असलीं तरी तत्त्वतः ती एकाच भगवानाच्या संतोषार्थ केलेलीं असतात. सर्व यज्ञतपोदानांचा भोक्ता नि सर्व काम्याकाम्य फलांचा दाता ती ती प्रतीके नसून ज्याचीं ती प्रतीके आहेत तो भगवान होय, हे तत्त्व श्रीभगवद्‌गीतेसारख्या तत्त्वज्ञानमय महान् ग्रंथापासून तो व्रतखंडासारख्या आचारग्रंथापर्यंत सर्वांनाच मान्य आहे. व्रतवैकल्याची ही आस्तिक दृष्टीनेही सर्वमान्य असलेली उपपत्ती आहे तशीच स्वीकारली, तरीदेखील जे जे व्रत त्या नारायणास संतोषवील ते ते पारमार्थिक दृष्टीस विश्वसनीय मानणाऱ्या श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त श्रद्धेलाही, आपापली इष्ट फलप्राप्ती करून देण्यास समर्थ आहे अशी निष्ठा बाळगण्यास मुळीच हरकत नाही.

२.१०.१ नारायणाचें खरें प्रतीक म्हणजे नरच होय

आणि नारायणास नराच्या सेवेहून अधिक संतोष देणारें साधन दूसऱ्या कोणत्या प्रतीकाच्या सेवेत असू शकणार आहे? वडाची पूजा करण्याने जर देव पावतो; गाईची वा बैलाची पूजा केल्याने जर देव पावतो; सापाला दूध पाजल्याने जर तो देव पावतो तर अनाथ अर्भकास वाटेवर टाकून दिलेले पाहून त्यास दूध पाजण्याने तो देव काय पावणार नाही? जे का रंजले गांजले, त्यासी म्हणे जो आपुले, त्याचें ते परोपकारी मनुष्यसेवेचें पवित्र व्रत काय त्या देवास संतोषविणार नाही? तान्हेल्याला पाणी, तापलेल्या छाया, न जाणत्याला ज्ञानदान, मरणाऱ्याला प्राणदान हीं पुण्यकृत्यें करण्याचें व्रत हे काय व्रतच नव्हे? श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त धार्मिक दृष्टीनेही ह्या मनुष्यसेवेलाच देवास संतुष्टविणारें महाव्रत मानले नसते तर पाणपोयी घालणें, वाटेने वृक्ष लावणें, कथाकीर्तनें करणें, अतिथीस अन्न देणे प्रभृती अनेक दानांस नि आचारास पुण्यप्रद गणले असते काय? पण हिंदू, मुसलमान, ख्रिस्ती, यहुदी, पारशीप्रभृती झाडून साऱ्या धर्मांतून हीं कृत्यें पुण्यकृत्येच समजलेलीं आहेत. झाडात, पशूत, सापात, दगडात, मातीतही जर देव आहे- जर ती दगडमातीही त्याचीं प्रतीके होऊ शकतात, तर त्या देवाच्या जडसृष्टीचाच नव्हे,

तर चित्शक्तीचाही ज्यास शास्त्रेंच परमव्यक्त अंश मानतात, तो मनुष्य त्या देवांचे सर्वोच्च प्रतीक मानावयास नको काय? नारायणाचा परमव्यक्त अंश, चिन्मय मूर्ती जर कोणची असेल तर तो नरच होय असेच शास्त्रें म्हणतात आणि म्हणूनच त्या नराची सेवा इतर कोणच्याही प्रतीकाच्या सेवेहून नारायणास अधिक संतोषविणारी असलीच पाहिजे. त्या इतर प्रतीकांच्या सेवेने जे जे ऐहिक काम्यफल मिळते किंवा पारलौकिक पुण्य लागते म्हणून पोथीत सांगितले आहे ते जर खरें असेल, तर हेही खरें असलेच पाहिजे की ते ते ऐहिक वा पारलौकिक फल मनुष्याच्या सेवेने, परोपकारव्रताने इतर कोणच्याही व्रतापेक्षा अधिक निश्चिततेने व्रत करणारास मिळालेच पाहिजे.

अर्थात्व्रतवैकल्याचे जे आत्मशुद्धि, काम्यफलप्राप्ति आणि पारलौकिक पुण्यप्रभृती हेतू आहेत, ते सर्व मनुष्यसेवेने, परोपकारच्या व्रताने मिळणारे असल्यामुळे आपण व्रतांची निवड करताना जर अशींच व्रते निवडलीं, की त्यांच्यामागे मनुष्यजातीचें प्रत्यक्षपणे काही ना काहीतरी हितच साधेल. आपल्या समाजाची वा राष्ट्राची काही ना काहीतरी हेचि देही हेचि डोळा फळ देणारी उपयुक्त सेवा घडू शकेल आणि मनुष्याच्या अज्ञानास वा धर्मभोळेपणास उत्तेजन न देता त्याचें ज्ञान नि सुख वाढविले जाईल, तर या व्रतविधींनीच देवास संतोषविण्याचें पारलोकिक पुण्य संपासून आपले, आपल्या राष्ट्राचें आणि मानव्याचें हित साधण्याचें ऐहिक फळही येथल्या येथेच आपणांस मिळविता येईल.

व्रताने देव पावतो; परलोकीची चांगलीवाईट फळें येथल्या ऐहिक बऱ्यावाईट कृत्यांवरून मिळू शकतात; मनुष्य ज्यास बरेंवाईट म्हणतो त्यासच देवही बरेंवाईट म्हणतो अशी भावना असणाऱ्यांनाही व्रतवैकल्यांची निवड करताना वरील कसोटी उपयोगी पडावी, संमत वाटावी अशाच दृष्टीने तिला समर्थिणारा कोटिक्रम वर केलेला आहे. कारण ज्यांची निष्ठा देव, परलोक नीतिअनीति ह्यांविषयी अशी धार्मिक छापाची मुळात नाही, सृष्टीनियमांच्या अबाधित कार्यकारणभावास देवाच्या काल्पनिक प्रसन्नतेने वा रोषाने बदलून घेण्याची आशा भाबड्या माणसाचीं सुखस्वप्ने असून त्या दृष्टीने होणारीं व्रतवैकल्यें हीं मुळातच लटकी आहेत असा ज्यांचा ठाम सिद्धान्त ठरलेला आहे त्यांचा ह्याविषयी संबंध पोचत नाही. ते व्रतवैकल्ये यांच्यापलीकडे गेलेले; त्यांना व्रतांची निवड करण्याचा विवेक सांगणें मूलतःच असंबद्ध होणार.

ह्यास्तव एका बाजूस नितान्त पोथीनिष्ठा असा धर्मभोळा वर्ग सोडून नि दुसऱ्या बाजूस नितान्त विज्ञाननिष्ठ प्रत्यक्षवादी वर्ग वगळून जो मध्यम वर्ग उरतो आणि आज ज्याची संख्या भरपूर आहे त्याला उद्देशूनच व्रतांत निवड कशी करावी नि कां करावी हे वर सांगितले आहे. हा बहुसंख्याक वर्ग धार्मिक असला तरी धर्मभोळा नाही. विज्ञाननिष्ठ नसला तरी बुद्धिवादास अगदीच पारखा नाही. व्रतवैकल्याकडे त्याची प्रवृत्ती असली तरी ती व्रते अगदी वेडसर अज्ञानावर उभारलेलीं नसावीं आणि शक्य तों समाजास प्रत्यक्षपणे ऐहिक दृष्टयाही उपयोगी असावीं हे तत्त्वही तो सहसा नाकारणार नाही. तो वरील कारणांसाठी व्रतांची निवड आचरण्यास बहुधा सिद्ध होईल. वर विशदिलेल कोटिक्रमानुसार ठरणारी व्रतांची कसोटी ज्या सूत्रात थोडक्यात या लेखापुरती समारोपिता येतील ती सूत्रें हीं -

- १ -

ज्या व्रतांतील देवता आणि त्यांचीं वर्णनें आजच्या प्रयोगक्षम विज्ञानाने साफ खोटीं पडलेलीं आहेत; सृष्टीविज्ञानाच्या प्राचीन अज्ञानामुळेच ज्या घटनांना वा निर्जीव वस्तूंना सजीव देव समजले गेले, त्यांना प्रसादविण्यासाठीच जीं व्रते प्रचलविलीं गेलीं ती सर्व व्रते आज टाकाऊ मानलीं जावींत. मनुष्याच्या आजच्या वैज्ञानिक सिद्धान्ताच्या प्रसाराने जनतेस अधिक डोळस करावयाचें सोडून हीं व्रते तिला अंधळीची अंधळी ठेवू पाहतात. बुद्धीचा विकास खुंटवितात, अशीं व्रते असत्याची पूजा होत. निव्वळ मिथ्याचार होत. या वर्गाच्या व्रताचें उदाहरण हवें असले, तर आकाशस्थ ज्योतिर्गोलविषयक ग्रहणें–संक्रांत-सूर्यचंद्रपूजाप्रभृतीप्रीत्यर्थ आचरले जाणारे आमचे धर्मविधी पाहा!

- २ -

देवास प्रसन्न करण्यासाठी, आत्मशुद्धीसाठी, भूतदयेसाठी किंवा काही काम्य हेतूच्या सिद्धीस्तव केलीं जाणारीं जीं जीं व्रते असतील ती ती अचारितांना त्यांची जुनीं रूपें आज निरर्थक, भाबडीं वा लबाडीचीं दिसतील ती टाकून त्याच हेतूने, त्याच काम्यफलासाठी, तीच व्रते अशा रूपात करावीं, की ज्यायोगे त्यांच्यासाठी कराव्या लागणाऱ्या कर्मांनी आणि दानांनी आजच्या परिस्थितीत आपल्या हिंदू राष्ट्रास अत्यंत आवश्यक असलेली कोणती तरी प्रत्यक्ष हितकारक सेवा घडेल. 'ह्या दानाने वा कर्माने माझ्या राष्ट्राची काहीतरी प्रत्यक्ष सेवा घडत आहे ना?' ही कसोटी प्रत्येक व्रताच्या कर्मास वा दानास लावली की संपले. तो व्रतविधी त्या कसोटीस उतरला नाही तर तो साफ सोडून द्यावा नि त्याच काम्य वा निष्काम हेतूने हिंदू राष्ट्राची प्रत्यक्ष सेवा ज्यात घडेल अशा विधीने ते व्रत सांग करावें. नराच्या प्रत्यक्ष सेवेहून म्हणजे राष्ट्राच्या प्रत्यक्ष सेवेहून नारायणाची सेवा करण्याचें योग्यतर साधन मनुष्याच्या हाती दुसरें कोणचेंही नसल्याने शास्त्रेंही नरासच नारायणाची अवताराई विभूती मानीत असल्याने, त्या राष्ट्रसेवेने देव इतर कोणत्याही पूजनाहून अधिक संतुष्ट झालाच पाहिजे आणि ते ते काम्यफल त्या त्या सेवकाला पोचवीत असला पाहिजे. जर व्रतांची पारलौकिक वा काम्य फलश्रुती सत्य असेल तर! पण जरी क्वचित् ते पारलौकिक फल कल्पित ठरले वा निष्फळले तरीदेखील त्या व्रतार्थ केलेलीं अशीं राष्ट्रसेवेचीं कर्मे वा दिलेलीं राष्ट्रार्थ दानें ही ऐहिक दृष्टीने तरी केव्हाही निष्फळू शकणार नाहीत. कारण त्यांच्यामागे प्रत्यक्षपणे आपल्या हिंदू राष्ट्राच्या म्हणजेच हिंदू धर्माच्या हितास जे साहाय्य होईल ते ऐहिक फळ तरी पदरात पडेलच पडेल. त्या मानाने आत्मशुद्धिही होईल; सद्धर्मही घडेल.

ह्या दोन सूत्रांची कसोटी प्रत्येक व्रतास लावून दाखविणें अशा लेखात जरी असाध्य असले, तरी दिग्दर्शनापुरते कसोटीवर व्रते कशीं पारखावीं ह्याचीं काही उदाहरणें देत आहेत.

- ३ -

ज्योतिर्गोलविषयक सारी पूजाअर्चा नि व्रतवैकल्यें साफ खोटी असल्यामुळे आजच्या आज टाकून द्यावयास हवींत !

ग्रहणें - हे अशा टाकाऊ धर्मविधीचें एक उत्तम उदाहरण आहे. पूर्वी रानटी स्थितीत मनुष्याला ग्रहणाचे नियम माहीत नसत; तेव्हा आकाशात सूर्य वा चंद्र दिसता अवेळी नाहीसा होत चाललेला पाहून केवढे आश्चर्य नि भीती वाटत असेल ह्याची कल्पना आजही आपणास सहज करता येईल. आकाशात एकदम दोन सूर्य एखाद्या दिवशी दिसू लागले तर आजही ती भयविव्हल अधीरता आपल्यासही वाटल्यावाचून राहणार नाही. ऐतिहासिक काळातही रानटी लोकांच्या ह्या भयाचे अनेक पुरावे सापडतात. उदाहरणार्थ कोलंबसाविषयी आख्यायिका पाहा. अमेरिकेतील मूळवासी रानटी लोकांना ग्रहण केव्हा येते ते वर्तविता येत नसे. यास्तव ते त्यांना देवाच्या कोपाचेंच अनयिमित नि भीतिप्रद चिन्ह वाटे. कोलंबसाच्या लोकांना ग्रहणें आधी वर्तविता येत, त्यामुळे अमेरिकनांस त्यांनी भिवविले, की जर तुम्ही आम्हांस शरण न याल तर आमचा देव येत्या अमुक दिवशी अमक्या वेळी आकाशातून सूर्यासही नाहीसा करील! त्या धमकावणीप्रमाणे नक्की त्याच वेळी सूर्य नाहीसा होऊ लागला- कारण तो ग्रहणाचा दिवस होता! घाबरलेले ते मूळवासीय कोलंबसास शरण येऊन ‘देवाचा राग शांत करा!’ म्हणून प्रार्थू लागले; कोलंबसाच्या लोकांनीही उ:शाप दिला, की ‘अमक्या वेळेस सूर्य परत देऊ’ आणि बरोबर त्याच वेळी सूर्य आकाशात पुन्हा प्रकाशू लागला! ह्या साध्या भाकिताने त्या मूळवासीयांवर कोलंबसाच्या सैन्याच्या अद्भूत शक्तीचा केवढा परिणाम झाला असेल! ते अमेरिकन त्या नवागत लोकांस अजिंक्य असे ‘राक्षसदूत’ किंवा ‘देवदूत’ समजू लागल्यास त्यांत काय नवल आहे! अशा रानटी अज्ञानाच्या काळी ग्रहणासरशी भयभीत होऊन त्या ईश्वरी कोपास पुण्यकृत्यांनी शांतविण्यास्तव लोक ‘दे दान सुटे गिऱ्हाण’ म्हणून ओरडत नि दानें देत; स्नानें करीत; ते सूऱ्याचें सुतक सुटताच कपडे धुऊन, झाडून, सारवून त्या संकटाच्या विटाळातून मुक्त होत, ते साहजिकच होते, कित्येक जाती बहुधा चेटकाने आपण ग्रहण लावतो असेही भासवीत असाव्या आणि ते खरें वाटून त्यांस दान देऊन, संतोषवून ग्रहण सोडवणें इतरांस भाग पडत असावें. राहुकेतु हे दैत्य, राक्षस; त्यांचे वंशज नि सगेसोयरें म्हणजेच गावाबाहेर राहणारे ते ‘उग्र, मांग, चेटके, गारुडी, महार प्रभृती चांडालवर्ग! म्हणून बहुधा तेच ओरडत फिरण्याचीही वहिवाट पडली असावी ‘दे दान सुटे गिऱ्हाण! दान द्याल तर आमचें चेट्रक मागे घेऊन हे गिऱ्हाण आम्ही सोडवितो!’

ते काही असले तरी आज विज्ञानाने ग्रहणांचे नियम नि कारणें अशीं सुनिश्चितपणे ठरवून टाकलीं आहेत की जसें बे बे चार! तुम्ही दान द्याल तरी ते ग्रहण एक पळही आधी सुटत नाही; न दिलेत तरी एक पळही अधिक टिकत नाही. तिथे देवादानवांची कोणाचीही खरोखरी लढाई होत नाही; ती सगळी कथा सुंदर रूपक आहे. जशा हितोपदेशातील कुत्र्यामांजरांच्या कल्पित गोष्टी तसेच अगदी सर्वांशी कल्पित! त्याच्याशी देवाच्या रागलोभाचा लवलेश संबंध नाही.

आपल्या आज अगदी टाकाऊ ठरलेल्या रूढी पूर्वीच्या अज्ञानाच्या वा भिन्न परिस्थितिच्या काळात खऱ्या वा हितकारक वाटणें साहजिकच होते. हे समर्थन पुरेसें न वाटून त्याचें समर्थन

आजच्या विज्ञानाच्या दृष्टीनेही करू पाहणारा जो एक वर्ग आहे, त्याचा कोटिक्रम तर त्या रूढीस अधिकच हास्यापद करून सोडतो. कसे तर या ग्रहणांच्या प्रकरणीच पाहा! ते म्हणतील, 'अहो, ग्रहणाच्या वेळी एकंदर वातावरणांत मोठी चलबिचल होते!''बरं होते. पुढं?' 'त्याचा मनुष्याच्या शरीरावर नि पृथ्वीवरील वस्तूंवर मोठा परिणाम होतो. बरं होतो. पुढं?' 'अहो पुढं काय! म्हणूनच आमचं आरोग्य राखण्यासाठीच त्रिकालदर्शी ऋषींनी ह्या रूढी पाडल्या, की ग्रहणाच्या वेळात खाऊ नये; लोणच्याची बरणी, पापडाचे डबे, मोरावळ्याची बाटली यांवर तुळशीपत्रें ठेवावी; चांडाळ, मांग, महारांस फाटकी वस्त्रे द्यावीं, ब्राह्मणांस दानें द्यावीं; ग्रहणें लागता सुटता स्नानें करावी; गायत्री जपजाप्य यांचा धुमधडाका उडवावा!'

ग्रहणांमुळे वातावरणात हवे ते फेरफार होत असले तरी डबे, बाटल्या बरण्यांवर तुळशीपत्रें ठेवल्याने आतील लोणचीं, पापड, मोरावळे यांवरील अनिष्ट परिणाम टळतात; तेव्हा सृष्टीविज्ञानाचा नियम अजब खरा! आणि जर डब्याबरणीवर, शालीपैठणींवर तुळशीपत्रें ठेवल्याने ग्रहणाचें संकट टळते, तर त्या घरावरच तुळशीपत्रांचा बुचका टाकून मोकळें का होऊ नये? म्हणजे मग घरातील कपडे आदि पदार्थांवर प्रत्येकी तुळशीपत्र टाकणें नको. ग्रहणात जेवल्याने हिंदू लोकांचेच आरोग्य तेवढें बिघडते असे दिसतें. कारण युरोप, अमेरिका, चीन, जपान सारें जग ग्रहणातून जेवतही असते आणि जगतही असते! तिकडे कोणच्याही भयंकर साथी, - ग्रहणांत पाणी प्याल्याने, कपडे न धुतल्याने, महारांस वा ब्राह्मणांस दान न दिल्याने, जपजाप्य न केल्याने, ग्रहणानंतर पडल्याचें फारसें ऐकिवात नाही! त्यांचें वायुमान निराळें, हिंदू स्थानचें वातावरण निराळें म्हणून पुन्हा एका भौतिक विज्ञानाच्या नावे थाप ठोकाल तर तुम्हांस तीही सोय नाही. कारण आधी एकाच गावात घराला लागून असणाऱ्या घरांत नि पेठांत हिंदू, मुसलमान, ज्यू, ख्रिस्ती, पारशी जे राहतात त्यांपैकी तुळशीपत्राखालील लोणचें खाल्ले म्हणून तो जगला नि तुळशीपत्र नसलेल्या एका बरणीतले लोणचें नि ताजा भात ग्रहणांना जेवला तो तो उठतो तोंच पोट फुगून मेला असं कधीही घडत नाही!

मनुस्मृतीत निषेध आहे, की, 'नेक्षीतोद्यन्तमादित्यं स्नातं ग्रस्तं कदाचन! नोपस्पृष्ट न वारिस्थं न मध्यनभसो गतम!!!' (अ.४,३७) उगवताना, ग्रहण लागताना, खग्रास ग्रहणात, पाण्यांत वा मध्यान्ही सूर्यास मुळी पाहूच नये! आता या कोणत्याही अवस्थेत, आकाशात वा पाण्यातही जर सूर्यास पाहावयाचें नाही तर आम्ही त्यास पाहावें तरी कुठे? चित्रात की काय? सूर्याविषयीची काही, प्रकरची वैज्ञानिक माहिती त्यातला त्यात जर केव्हा उत्कृष्टपणे निरीक्षिता येत असेल तर ती त्याच्या ग्रहणाच्या वेळीच होय. एवढ्यासाठी युरोपीय ज्योतिर्विद मोठ्या प्रयासाने हजारो मैलांचा प्रवास करून सूर्यग्रहण खग्रास असेल तिथेच जातात नि अनिमेष निरीक्षण करतात; पण आमची मनुस्मृती म्हणते, खग्रास सूर्यग्रहण मुळी पाहूच नये!

ह्या सूर्यचंद्रांच्या ग्रहणाविषयी प्राचीन काळच्या अज्ञानयुगात अशा आज साफ चुकीच्या ठरलेल्या अनेक विक्षिप्त समजुती जगातील यच्चयावत् मनुष्यसमाजात प्रचलित होत्या - केवळ आपल्या हिंदूंतच नव्हेत; पण आजच्या युरोपियन समाजासारख्या विज्ञाननिष्ठ प्रगत लोकांनी त्या प्रत्यक्ष सिद्ध ज्ञानाच्या उलट आहेत असे दिसताच जशा तत्काळ सोडून दिल्या, तसेच आम्हीही आता करावयास हवें आणि ग्रहणाविषयीची वर वर्णिलेली सारी धर्मभोळी अज्ञानजन्य विधिविधानें मुळीच टाकून दिलीं पाहिजेत.

संक्रांत - जी गोष्ट ग्रहणाची तीच संक्रांतीप्रीत्यर्थ आपण करीत असलेल्या धर्मविधींची. सूर्य आणि चंद्र हे कोणी खरोखरीचे सजीव, समनस्क प्राणी असून राहुकेतू हे कोणी खरोखरीचे अक्राळविक्राळ दैत्य आहेत अशी जनतेची भाकड समजूत करून देण्यास त्या ग्रहणावरचीं कल्पित रूपके नि कथा कारण झाल्या; तशाच या सक्रांतीनिमित्त प्रतिवर्षी पंचांगात प्रसिद्ध होणारी भाकड रूपके लक्षावधी सामान्य लोकांचें त्या मकरसंक्रमणाच्या साध्या घटनेविषयीचें अज्ञान धर्माच्या नावे वाढविण्याची नि टिकविण्याची फसवेगिरी करीत आहेत! प्रत्येक ज्योतिर्गोलाच्या गतिस्थितीचा पृथ्वीवर नि मनुष्यावर परिणाम होतो हे वैज्ञानिक सत्य आहे. जसा पावसाचा, उन्हाचा, प्लेगचा तसाच तोही. पण तो परिणाम त्या संक्रान्तप्रभृती ज्योतिर्गोलांच्या नियमबद्ध गतिस्थितीस देवता कल्पून त्यांस गंधफुले वाहून वा त्याप्रीत्यर्थ मडक्यांची गाडग्यांचीं, दानें देऊन ती ती व्रते आचरण्याने टाळू शकतो असे शिकवीत घरोघर फिरणें ही मात्र निव्वळ ठकबाजी आहे. ज्योतिर्गोलांच्या गतिस्थितीचे परिणाम गणिताच्या उत्तरासारखी सुनिश्चित सृष्टीक्रमाचीं फलिते होत. ती माझ्या खेड्यातल्या कोण्या शामभटाला मी जेवायला बोलाविले वा न बोलाविले तरी घटणार कशीं! वाढणार कशीं? चारा पंचे वीस, हे उत्तर जसें मी त्या चाराला वा पाचाला संतोषविण्यासाठी गंध वाहिले; तीळ वाहिले; गाडगीं दान दिलीं, तरी वीसाचे दहा होणें नाही; तीस होणें नाही, तर ठाम विसाचे वीसच राहणारे आहे; तशीच मकरसंक्रमण, ग्रहण प्रभृती ज्योतिर्गोलांच्या स्थितिगतीची फळें,

या पंचांगावर छापलेले संक्रांतीचें विचित्र सोंग नि तिचे वेडगळ स्तोम पाहा! 'ती पक्षी जातीची आहे' आणि तरीही त्या पक्ष्याने माणसासारखा 'गोपीचंदनाचा तिलक कपाळास लावून केवड्याच्या पाकळ्या हातात वासासाठी घेतल्या आहेत!' ती येते पश्चिमेकडून, जाते पूर्वेला, पाहते आग्नेयेकडे! एकीकडे जाताना भलतीकडेच पाहात ठोकरा खाणाऱ्या आजच्या हिंदू मनोवृत्तीची ती सुयोग्य ध्येय आहे. दुसरें काय? सुदैवाने तिला तोंड एकच आहे; पण हात आठ आहेत आणि तिचे 'ओठ नि नाक लांब आहे!' मकरसंक्रमण या घटनेला नाक आहे! उद्या गुरुत्वाकर्षणाला केस आहेत नि त्याला कामिनिया तेल लावलेले आहे असे सांगून एखादे अद्ययावत्दैवत कोणी पुजू लागल्यास काही हसावयास नको! त्या अर्थाचें एक संस्कृत अनुष्टुप रचून भविष्यपुराणाच्या सतत वाढत्या अध्यायात घुसडले की आटोपले! पण या वर्षीच्या संक्रातीने केलेली एक गोष्ट मात्र अगदी योग्य आहे; ती ही, की तिचे वाहन आहे गाढव! असल्या कल्पनेला वाहून नेण्यास बैलदेखील आपल्या शहाणपणास कमीपणा आणणारें मानीत असावा यासाठीच बहुधा या विमानवाहनांच्या युगातही वाहन गाढवच पसंत केले असावें! असल्या कार्यी कार्यवाह होण्याचें शहाणपण गाढवावाचून दुसऱ्या कोणात आढळणारें आहे!

ह्या संक्रांतीच्या पर्वकालात 'गाई-म्हशीचें दूध काढू नये; गवत तोडू नये आणि दात घासू नये!' तसल्या गदळ तोंडाने त्या पूर्वीच्या स्तोत्राचे भपकारे सोडीत बसावें! आणि सगळ्यात मुख्य गोष्ट म्हणजे दानें द्यावी - ब्राह्मणांस दानें द्यावी! ती म्हणजे लोकरीचीं वस्त्रें, तूप, भूमी, गाय आणि सुवर्ण दिले, की पृथ्वी नि सूर्य ह्यांच्या त्या गतिस्थिती यथावत् होऊन मकरसंक्रमणाची सुखप्रसृती होईल. पण जर तेवढ्यात यजमानाने दात घासले किंवा बाळंभटाला तूप मिळाले नाही तर - तर काय! तर ते मकरसंक्रमण खाडकन ठेचाळीत; सूर्य, पृथ्वी, ब्रह्मांड ठिकाणच्या ठिकाणी थांबेल!

आणि 'ह्या संक्रातीच्या कृपेने पश्चिम दिशेचे लोक सुखी होतील आणि पूर्व दिशेवर तिच्या रोषाने संकटें येतील; त्या लोकांची दुर्दशा होईल!' ते ठीकच आहे! कारण पूर्व दिशेचे हे बिचारे हिंदू त्यातल्या त्यात तिची पूजाअर्चा करतात; तिचीं स्तोत्रे गातात; तिच्या नावाने दानें देतात; तिचा सारखा बडेजाव ठेवून थरथर कापत असतात म्हणून त्यांच्यावरच ती संक्रांत यावी हे साहजिकच आहे! पश्चिमेचे लोक जरी तिला दमडीचा धूपही कधी जाळीत नाहीत, तिच्या व्रतांची टर उडवून तिच्या पर्वकाळात दूध पितात, मांस खातात, दारू झोकतात, दमडीचें दान देत नाहीत, दात घासतात तरी त्याचें दात कधीच कुणी पाडीत नाही, संक्रांत पाडते दात 'पूर्वेकडच्या 'लोकांचे-म्हणजेच हिंदूंचें! कारण पश्चिमेकडे वक्र दृष्टीने पाहण्यची संक्रातीची छातीच नाही. त्या पश्चिमेच्या वाटेस जाताच गाठ पडणार मशीनगनशी, तोफांशी, बेडरांशी, बॉबशी? म्हणून आज शतकोंशतके संक्रांत त्यांचें काही एक वाकडें करीत नाही आणि शतकोंशतके ह्या हिंदुस्थानच्या उरावर जी ती बसली आहे ती उठता उठत नाही! ह्यावरून संक्रांतीस प्रसन्नविण्यासाठी म्हणून सांगितलीं जाणारीं हीं बाष्कळ व्रते नि धर्मविधी किती खुळचट नि खोटे आहेत हे उघड होत नाही काय?

तेव्हा प्राचीन युगात जितक्या क्षम्य तितक्याच या विज्ञान युगात आता अक्षम्य ठरलेल्या ह्या धर्मभोळ्या कथांना नि व्रतांना पंचांगात यापुढेही छापून अज्ञ जनतेला कोणीही फसवू नये हेच उचित नि हाच धर्म आहे. गाढवावर बसणाऱ्या त्या संक्रांतीच्या विक्षिप्त चित्रास फाटा देऊन यापुढे तरी ज्योतिषशास्त्रातील त्या संक्रमणाची अद्ययावत्सत्य ती माहिती गणितशास्त्रीय निश्चित सिद्धान्तासह प्रत्येक पंचागात छापावी. तो मकरसंक्रमणाचा खरा भौतिक अर्थ घरोघर शिष्टांनी वाचून दाखवावा आणि अज्ञांस विज्ञ करण्याचें पुण्य पदरी बांधावे. संक्रांतीस प्रसन्नविण्यास ही भाबडीं व्रते नि विधी पार झुगारून देऊन त्या सणास, इष्टमित्रांस 'तिळगूळ घ्या गोड बोला' ही प्रेमळ विनंती करीत हलवा देण्याचा त्या हलव्याइतकाच स्निग्ध तो मधुर प्रघात काय तो चालू ठेवावा. त्या सणास 'सार्वजनिक तिळगुळा'चे समारंभ करण्याचा पडत असलेला प्रघातही समाजसंघटनेच्या दृष्टीने फारच चांगला आहे.

२.१०.२ शनिप्रभृती ग्रहोपग्रह

ह्यांची माजलेलीं स्तोमेंही आज तशींच वायफळ राहणें हा तर निव्वळ अंधळेपणा आहेच. पण त्याहूनही अंधळा नि अगदी हास्यास्पद धर्मभोळेपणा हा, की तो शनी नि मंगळ पृथ्वीवरल्या एखाद्या दगडास शेंदूर लावून नि तेल ओतून शनिमाहात्म्याची पोथी वाचली वा कोण्या गोम्यासोम्यास दोन मुठी तांदुळ दिले की प्रसादतो नि न दिले की तो रागावतो असा उपदेश देत सुटावें! कसला शनी नि कसले शनिमाहात्म्य! अहो, या ब्रह्मांडाच्या विस्तींण म्युनिसिपालिटीने आकाशप्रांगणशत सृष्टीनियमांनुसार लावलेले हे सारे कंदील आहेत. त्या कंदिलात ठराविक तेजाचें घासलेट घातलेले आहे, तोंवर तुम्ही त्यांस लाखों शिव्या देत राहिलेत तरी ते जळल्यावाचून राहणार नाहीत. तें तेजाचें घासलेट जळत असता ठराविक चटके - तुम्ही या दगडास तेलाचीं नि शेंदुराचीं कितीही पुटें चढविलींत तरी प्रसादून देण्याचें सोडणार नाहीत आणि ते घासलेट संपले की तुम्ही कितीही काकुळतीने प्रर्थिले तरी विझल्यावाचून राहणार नाहीत. शनी जर शनिमाहात्म्याच्या भाकड पोथीने प्रसन्न होतो तर या लाकडी खांबावर

लावलेल्या या गावातील सडकेवरचा हा घासलेटी कंदीलही कोण्या कंदील माहात्म्याने का प्रसादू नये? - घासलेटावाचून जळू नये? शनिमाहात्म्याप्रमाणे कंदीलमाहात्म्य रचून शनवारचा उपास करून, पाट मांडून या समोरच्या कंदिलाप्रीत्यर्थ भक्तिपूर्वक जर ती पोथी आम्ही वाचू लागलो, की-

ओम्जयजयाजी कंदिला

म्यूनिसिपल यशोमंदिला

काळोखासुराच्या धुंदीला

उतरविता तू तत्क्षणी !!१!!

राकेल डबा ज्याचा पिता

आगपेटी धन्य माता

हे कंदिलदेवा समर्था

दीपोज्योतिर्नमोस्तु ते !!२!!

हा कंदिलवाला नौकर

तुझिया डब्यात राकेल

घाली थोडें चोरी फार!

काळोख्याचि रात्रीं नेमाने !!३!!

यास्तव करी मी नवस

मावळता दिवस

मालवे न तू! परी प्रकाश

घासलेटावाचोनी !!४!!

ओम्जयजयाजी कंदिला! म्युनिसिपल यशोमंदिला-

पावसी जरी या नवसास

ब्राह्मण घालीन दहावीस

लागू दे निदानीं न ठोकरीस

आम्हां तुझ्याची खांबाच्या !!५!!

तर अशा कंदीलमाहात्म्याने जसा हा कंदील घासलेटावाचून प्रकाशणार नाही तसाच तो शनी - तो आकाशभर पेटलेला आगीचा एक डोंबाळा!

२.१०.३ तसेच हे सूर्य आणि चंद्र!

हा दिवसाचा सम्राट् नि तो रजनीचा कान्त पाहा! हे अन्न, हे जल, हे सुगंध, हे सुरंग, ही उष्णता नि हे जीवन, विशेषतः ज्याच्या अस्तित्वामुळेच प्रकर्षेकरून प्रणिमात्रास ह्या भूमंडलावर लाभू शकत आहे त्या सूर्याचे उपकार कुठवर वर्णावे! त्याचें ते दिव्य, हिरण्यमय, दैदीप्यमान तेजोमंडल पाहताच मनुष्याचे नेत्रच नव्हेत, तर बुद्धीही दिपून जाते! त्या महनीय विभूतिमत्त्वाने आदर नि त्या अत्यंत उपकारिकत्वाने कृतज्ञता यांही भरून जाऊन त्या भगवान् अंशुमालीस त्या वेदकालीन रसिक ऋषींनाच काय; पण आजच्या एखाद्या रखरखीत नास्तिकालाही वारंवार वंदिल्यावाचून राहवणार नाही! आणि त्याचप्रमाणे जेव्हा 'ततः कुमुदनाथेन कामिनीगण्डना! नेत्रानंदेन चंद्रेण माहेद्री दिगलंकृता' होऊन शोभू लागते तेव्हा त्या पूर्णचंद्राच्या दर्शनासरशी समुद्राचें खारें पाणीदेखील जिथे उद्वेलित होते, तिथे हृदयाचें सारे रस उल्लसू लागतात यात काय नवल! प्रेमाने आणि आदराने भारून गेलेले मन क्षणभर सजीव नि निर्जीव सृष्टीचा विलगपणा विसरून त्या तेजोद्वयास आज युगानुयुगें जे पुजू जात आहे, भजू पाहत आहे ते अगदी साहजिकच आहे!

परंतु शिवरायांचा पुतळा पाहून आपण आदराने अवनतमस्तक होऊन त्यास जों प्रमाणात करतो नि पुष्पगुच्छ वाहतो ते निराळें नि त्या पुतळ्यास जिवंत शिवाजीच मानून त्याने प्रसादावें म्हणून उपास करणें, त्याचे पाय रगडणें, त्याला खरा घोडा देऊन त्यावर चढ म्हणून आग्रह करणें नि तशा व्रताने तो पुतळा त्या घोड्यावर बसून हा हिंदुस्थान देश स्वतंत्र करण्यास पुन्हा निघणार म्हणून अपेक्षा करणें हे निराळें! तसेच सूर्यचंद्रांच्या दर्शनासरशी आदर नि प्रेम उत्पन्न होणें निराळे आणि त्यांस सजीव देवता मानून आपणांस इष्ट फले आपण त्यांची स्तुती केल्याने वा अर्घ्य दिल्याने वा बारा सूर्यनमस्कार घातल्याने देतात नि तसे न केले तर रागावून आपली हानी करतात असे विश्वसणें हे निराळें! पुन्हा असे पाहा की-

२.१०.४ जसा प्राणदायक तसाच प्राणहारकही आहे हा सूर्यच!

थंडीने गारठलेल्या मनुष्याला सूर्याचे किरण प्राणदायक भासतात; पण त्याच किरणांची प्रमाणाबाहेर झळ लागताच माणूस पटकन् मरून पडतो! सूर्यशनींना प्रसादविण्याचें व्रत करा वा करू नका; उष्णतेचे जे ठराविक परिणाम मनुष्य जगवावयास वा मारावयास कारण होतात, ते काही केल्या व्रतांमुळे, सूर्याच्या रागामुळे वा लोभामुळे बदलू शकत नाहीत. मनुष्यजगाच्या प्रभावाला कारणीभूत होणारा हा सूर्यच त्याच्या प्रळयाचेंही कारण होणारा आहे - झालेला आहे! मनुष्यजगताच्या अज्ञान अवस्थेत सूर्यशनींच्या आंतरीय रचनेचें नि गुणांचे ज्ञान नसल्यामुळे व्रतविधींनी आणि प्रणामांनी ते प्रसन्न होऊन तसे न वागणारांपेक्षा वागणारांस ममतेने वागवितील असे वाटणें साहजिक होते. पण आता युगानुयुगांच्या मनुष्यांच्या उलटसुलट अनुभवांनी ते ज्योतिर्गोल निर्जीव नि ठराविक सृष्टीनियमांनी बद्ध असल्याचें समजून चुकले आहे. त्या अनुभवाने हीं व्रतविधानें कशीं साफ खोटीं पडतात ते पाहा!

सूर्यास संतोषविणारी गायत्री मुखाने सारखी जपत जरी कोणी ब्राह्मण वा सूर्यपूजक पारशी भर मध्यान्ही उष्ण कटिबंधात अनवाणी नि बोडका चालू लागला तरी त्यास उन्हाचे चटके, नास्तिकास लागतात त्याहून रेंसभरही कमी लागत नाहीत! उलटपक्षी जन्मात गायत्रीचें

अक्षरही न उच्चारणारा ब्राह्मण वा म्लेंच्छ सूर्यास सारखा शिव्या देत जरी चालला; पण पायात एक हातभर चामड्याचा जोडा नि डोईवर दीड रूपडीची छत्री घेऊन चालला - तर त्यास ते मध्यान्हीच्या उन्हाचे चटके त्या वैज्ञानिक प्रमाणात कमी लागल्यावाचून राहत नाहीत! म्हणजे सूर्यास प्रसादविण्याचें धार्मिक साधन जे तप ते नसून वैज्ञानिक साधन जे जोडा ते होय! जपापेक्षा जोड्यानेच शनिसूर्याची पीडा पुष्कळ कमी होते!

अहो, ह्या भारतवर्षात ज्या आम्हां हिंदूंनी सकाळ-संध्याकाळ-मध्यान्ही सूर्यासाठी भक्तिभावाने अर्घ्यांची संततधार युगानुयुगें सारखी वाहत ठेवली आहे आणि सूर्यस्तुतीच्या गायत्रीचा विश्वामित्रास तो महामंत्र प्रथम स्फुरला त्या प्राचीनतम क्षणापासून आजपर्यंत सारखा अखंड घोष चालू ठेवला आहे त्याच आम्हां हिंदूंच्या साम्राज्यावर आज शतकोशतके त्या सूऱ्याने पाठ फिरविली आहे. आमच्या आशेच्या-साम्राज्यावर तो मुळीच उगवत नाही! पण कधीच मावळत नाही कोणाच्या साम्राज्यावर? ज्यांनी त्याला युगायुगातून एकदाही अर्घ्य दिलेले नाहीत; गायत्रीचे जे घातक, सूर्यनमस्कारांवाचूनही ज्यांचे स्नायू पोलादी, मनगटें वज्रमुष्टी, भर सूर्यग्रहणात जेवणारे, सूर्यवंशाचे उच्छेदक, राहूचे नि केतूचे वेदबाह्य साथीदार त्यांच्याच साम्राज्यावर आज तो सूर्य मावळत नाही! प्राचीन सूर्योपासक बाबिलोन, मिश्र, मिसर सोडा; ते आज झालेले आहेत नामशेषच! पण आजही जीं दोनच राष्ट्रें सूयोपासक आहेत ती पारस नि भारत; त्यांच्याच राष्ट्रांवर आज राज्य आहे निराशेच्या एकछत्री काळ्याकभिन्न रात्रीचें! व्रतविधीने सूर्य प्रसादत नाही- व्रतविधित्यागाने सूर्य रागावत नाही, याचें याहून उत्कृष्ट प्रत्यक्ष प्रमाण दुसरें काय असणार! सूर्य सूर्याच्या सृष्टीनियमाने प्रवर्ततो, निवर्ततो; आमच्या व्रतवैकल्याने नव्हे! तीच गोष्ट त्या शनीची, त्या संक्रातीची, त्या ग्रहणांची, त्या मंगळाची, त्या साऱ्या भाकडकथांची. रस्त्याच्या प्रत्येक दगडाला शनिप्रत्यर्थ शेंदूर फासून तेल चोळलें युगानुयुगें! पण त्या शनीची साडेसाती नेहमी भोवणार भारतासच! संक्रांत बसणार नेहमी आमच्याच बोकांडी; मंगळ आम्हांलाच काय तो अमंगळ; त्यांना जे दमडीचाही कधी धूप जाळीत नाहीत त्यांची उलट चंगळ!

२.१०.५ व्रताने नव्हे विज्ञानाने!

तेव्हा व्रतविधींची निवड करताना पहिला विवेक जो करावयाचा तो हा की ज्योतिर्गोल ह्या निर्जीव वस्तू. त्या सूर्य, शनी, मंगळ, ग्रहण, संक्रांतप्रभृती ज्योतिर्गोलविषयक वस्तूंना वा घटनांना संतोषविण्यासाठी म्हणून कोणतेही व्रतवैकल्य वा धर्मविधि करणें त्याज्य नि अधर्म्य मानले पाहिजे. कारण ती असत्याची पूजा होते. समाजात त्यायोगे त्या सृष्टपदार्थांच्या स्वरूपांविषयी, शक्तीच्या परिणामांविषयी खरें ज्ञान प्रसारण्याच्या हितकर कार्यी ह्या भाबडट समजुती तशाच चालू ठेवल्याने अडथळा येतो. त्यांच्या गतिस्थितीचे मनुष्यावर जे प्रतिकूल परिणाम होतात ते गुरुत्वाकर्षण, भूकंपप्रभृती घटनांच्या नि सृष्टीनियमांच्या प्रतिकूल परिणामाप्रमाणेच टाळण्यास विज्ञानाच्या प्रत्यक्षनिष्ठ नि प्रयोगसिद्ध उपायांनीच झटले पाहिजे या पोथीनिष्ठ नि लटक्या व्रतवैकल्यविधींनी नव्हे!

२.१०.६ सारांश

(१) धार्मिक श्रद्धेच्या दृष्टीने देखील ईश्वर हा सत्यस्वरूप आहे. सत्य म्हणजे जे आहे ते तसेच मानणें. सृष्टीचें वा सृष्टीकर्त्याचें ज्ञान नि उपासना म्हणजे त्या सत्याचीच उपासना असली पाहिजे. 'न हि सत्यात्परो धर्मः नानृतात्पातकं परम्' हे लक्षण नुसते सत्य बोलण्याच्या एका व्यावहारिक-आचाराचें नसून ते वर दिलेल्या अत्यंत व्यापक अशा तात्त्विक अर्थीच सर्व सुसंस्कृत धर्मात संमतिलेले आहे. तेव्हा ज्या ज्या व्रतात आणि उपासनेत सृष्टीच्या यथातथ्य स्वरूपाची विकृति गृहीत धरलेली असते ती सर्व व्रते असत्यचीच उपासना होत असल्यामुळे अधर्म्य ठरतात. मनुष्यात सत्यचा प्रसार करण्याचें धर्मकृत्य त्या व्रतामुळे अडखळते आणि असत्याचा प्रसार करीत राहण्याचें पाप मात्र पदरी पडते. हजारो वर्षांपूर्वी अनेक वस्तूंच्या सत्यस्वरूपाचें ज्ञान मनुष्यास नव्हते. त्या वेळेस त्यांना जे स्वरूप त्या काळच्या अपक्व ज्ञानामुळे सत्य वाटले त्याची उपासना करणारी व्रते, कथा, आख्यानें त्यांनी प्रचलविलीं यात त्यांचा तितकासा दोष नाही. परंतु त्यावर त्रिकालाबाधित धार्मिक सत्याचा छाप मारण्याच्या चुकीमुळे ते हजारो वर्षांपूर्वीचें मानवी अज्ञान चिरस्थायी करण्याचें मात्र पाप आता आम्ही करू नये. प्रत्याक्षनिष्ठ नि प्रयोगक्षम विज्ञानाच्या प्रगतीने ज्या ज्या पूर्वीच्या सृष्ट पदार्थाविषयीच्या कल्पना आज साफ खोट्या पडल्या आहेत, त्या आपण जरी पूर्वी त्यांस धर्म समजले गेले असले तरीही असत्य म्हणून आज टाकून दिल्या पाहिजेत, आणि त्या असत्याच्या पायावर उभारलेलीं तद्विषयक जीं जीं व्रते वा उपासना असतील त्या साफ सोडून दिल्या पाहिजेत.

(२) आज केवळ असत्याचीच पूजा ठरणाऱ्या अशा शेकडो व्रतांचें एक चटकन् लक्षात येण्यासारखें उदाहरण म्हणजे ज्योतिर्गोलविषयक व्रतांचा गट होय. चंद्रसूर्यशनिशुक्रमंगळप्रभृती ज्योतिर्गोल ह्या स्वतंत्र नि सजीव अशा देवता असून मनुष्याच्या स्तुतिनिंदेने त्या प्रसादू वा प्रक्षोभू शकतात, अशी मनुष्याची पूर्वी जगभर समजूत होती. आपल्या हिंदूंतच नव्हे, तर प्राचीन काळच्या बहुतेक राष्ट्रातून नि धर्मांतून ही समजूत आणि तीवर आधारलेल्या त्यांच्या उपासना, व्रतवैकल्यें प्रचलित असत. पण आता ज्योतिषशास्त्राच्या प्रगतीमुळे हे प्रयोगसिद्ध झालेले आहे की, हे सारे ज्योतिर्गोल निर्जीव पदार्थ असून त्यांच्या गतिस्थिती ह्या गणिताच्या कठोर नियमांनी बद्ध असून त्यांच्या प्रकाशघर्षणादिकांचे मनुष्यांवर होणारें परिणाम हे मनुष्यांच्या स्तुतिनिंदेने अथवा ब्राह्मणभोजनाने वा महारांस दान दिल्याने वा दगडास तेलशेंदूर फासल्याने वा शनिवारमंगळवारी उपाशी रहिल्याने वा अर्घ्यप्रदानाने वा शनिमाहात्म्याच्या वा सूर्यमाहात्म्याच्या पारायणाने लेशमात्र बदलू शकत नाहीत. त्यांचे परिणाम टाळण्याचा मार्ग शनिमाहात्म्यातील भाकडकथांप्रमाणे वागणें हा नसून, गणितरसायनवैद्यक या प्रयोगक्षम विज्ञानांच्या नियमांस समजून घेणें आणि त्यांच्या आधारे ते वैज्ञानिक प्रत्यक्ष फलदायी उपाय योजणें हा होय. मनुष्यास हे ज्ञान आता झाले असताही पूर्वीच्या अज्ञानाला 'धर्म' म्हणून उराशी बाळगणें आणि त्याची ती ती उपासना, व्रतवैकल्यें करीत राहणें ही असत्याचीच पूजा होणारी असल्यामुळे निर्भेळ अधर्म होय.

अगदी ताजे उदाहरण आगगाडीचें घ्या. हिंदुस्थानात प्रथम आगगाडी आली, तेव्हा शेकडो गावकऱ्यांना ती एक देवीच वाटली. ना घोडा, ना बैल, ना गाढव जुंपलेले; पण एखाद्या

वाघिणीसारखी धावते आहे भरमसाट! एक अद्‌भुत प्राणीच कोण्या आगम्य जंगलातून सुटला नि गावात शिरला जसा! आणि त्याची वीण वाढून जिकडेतिकडे आगगाडीच आगगाडी झाली! एखाद्या आता नसलेल्या भुयाराचें तोंड फटकन्‌दगड उचलताच उघडावें नि आतून सापाचें पेव फुटून भराभर सापच साप जिकडेतिकडे धावू लागावे तसे तें आश्चर्य! कित्येक वर्षे अनेक गावकरी लोहपथाच्या तारापाशी तिष्ठत नि आगगाडी येताच त्या देवीस प्रसादविण्यास्तव नवसाचे नारळ खटाखट फोडीत! त्यातल्या त्यात इतके बरें झाले, की केवळ अडाणी लोकांतच ही भावना राहिली आणि उपाध्यायवर्गाने ती अंगीकारली नाही. पण जर का कोण्या पंडितास त्या देवतेवर काही संस्कृत उनष्टुपें रचण्याची क्लृप्ति सुचली असती तर आगगाडीविषयीच्या त्या अडाणीपणावर ‘धर्मा’चें पुट चढून आपल्या नवसास पावणाऱ्या देवतांत एका आगगाडीची नि एका आगगाडीवाराची वा व्रताची चिरंतन भर पडली असती! पण धार्मिक वर्गास दुसऱ्याच एका कारणाकरिता अशी बुद्धी झाली नाही नि ते अडाणीपण त्यावर धार्मिक छाप पडून चिरंतन होण्याचें संकट टळले. ते कारण असे की, ती आगगाडी तिच्या डब्यात महारांसुद्धा साऱ्यांना सरमिसळ बसवी - सोवळें नेसून बसण्याची त्या बयाने कोणतीही स्वतंत्र सोय केली नव्हती. यामुळे ती धार्मिक पूजेस पात्र ठरली नाही, पण तरीही धार्मिक पूजेस पात्र ठरली नाही, पण तरीही धार्मिक निंदेस पात्र ठरलीच! पुष्कळ वर्षांपर्यंत आगगाडी असताही उपाध्याय नि भाविक वर्ग बैलगाडीतूनच तीर्थयात्रादिकांस जात नि आगगाडीतून वा आगनावेतून प्रवासल्यानंतर कपड्यांसुद्धा स्नान केल्यावाचून घरात प्रवेशत नसत! पण आगगाडीची वा आगनावेची सारी कळ हजारो लोकांस प्रत्यक्षपणे कळताच आता आगगाडीस नुसता शिष्टाचाराचा कोणी नमस्कारदेखील करीत नाही - मग नवसाचा नारळ फोडणें दूरच! आगगाडी, आगबोट, मोटारी यांच्यातही अपघात होतातच, प्राणहानीही होते; पण ती त्या वस्तू रागावल्या म्हणून होते असे आता गृहीत धरून अडाणी खेडवळदेखील त्यात बसताना त्यांच्याखाली कोंबडे मारून वा त्यांना कुंकू लावून त्यास प्रसादवीत बसत नाही. तर ते अपघात टाळण्यासाठी रस्ते नीट करणें, त्यांची अटक (ब्रेक) ठीक आहे की नाही ते पाहणें, त्यांचें ऐंजिन-गति-पेट्रोल यथावत्‌प्रमाणात ठेवणें या प्रत्यक्षसिद्ध उपायांसच तेवढा अवलंबतो.

आगगाडी, आगनाव, मोटारीप्रमाणे निर्जीव नि भावनाशून्य असणाऱ्या ह्या ज्योतिर्गोलांनासुद्धा आता यंत्रे म्हणूनच लेखिले पाहिजे. यापुढे प्रत्येक पंचांगात, निदान टिळक पंचांगात तरी मकरसंक्रमणाचा वैज्ञानिक अर्थ द्यावा; ग्रहणाचीं वैज्ञानिक कारणें द्यावी; ग्रहाचें व्यास नि गती, सूर्यमालेची नि पृथ्वीची अवश्य ती आकृति वैज्ञानिक परिभाषेत निवेदावी आणि ते संक्रांतीचें सोंग नि ती ग्रहणादिकांची भाकड वर्णनें साफ काढून टाकावीं. लोकांना धडधडीत थापा मारून असत्यात नि अज्ञानात पंचांगप्रवर्तक मंडळासारख्या या सुज्ञ संस्थांना ठेववते तरी कसे! अशा विवेकाची कसोटी लावली असता विज्ञानाने जी गोष्ट धडधडीत असत्य म्हणून ठरविली आहे आणि प्रत्यक्ष प्रयोगाने जी तशी असत्य असल्याचें प्रत्ययास येऊ शकते तिची उपासना, पूजा, वा प्रचार करण्यास कारण होणारी ही चंद्र-सूर्य-ग्रहोपग्रहादी ज्योतिर्गोल नि ग्रहणांसुद्धा ज्योतिर्घटना यासंबंधीची पन्नाससाठ व्रतवैकल्यें निव्वळ असत्याची पूजा, निव्वळ अधर्म ठरतात. पूर्वी अज्ञानाच्या अंधेरात दोरी साप म्हणून भासली त्यामुळे भीती वाटली ती साहजिक समजता येईल. पण आता ती साप नसून दोरीच आहे हे विज्ञानाच्या उजेडात स्पष्ट झाले असतानासुद्धा तो साप आहे म्हणून लोकांस थापा मारीत सुटणें, भिवविणें

नि काठ्या घेऊन तीवर मारीत बसण्याचा वा तिला दूध पाजण्याचा देखावा करणें हा मात्र काही अंशी निव्वळ वेडगळपणा नि काही अंशी लुच्चेगिरीही होणारी आहे.

(३) विज्ञानाने आज जीं सत्यें निर्विवादपणें प्रत्यक्ष प्रत्ययाच्या आधारें सिद्धिलीं आहेत त्यांच्या प्रचारास अडथळा करणारीं अज्ञानमय व्रते जशीं साफ सोडून दिलीं पाहिजेत तशींच या व्रतवैकल्यांचीं रूपें कोणचेंही ऐहिक फल न देता निव्वळ पुराणातील भाकडकथांच्याच आधारावर प्रचलविलीं जातात, त्या व्रतवैकल्याचीं ती रूपेंही बदललीं पाहिजेत. अशा प्रत्येक व्रतास जी कसोटी लावावयाची ती ही की, ह्या व्रताने ह्या लोकी स्वतःचा, स्वतःच्या राष्ट्राचा वा एकंदर मनुष्यजातीचा काहीतरी प्रत्यक्ष लाभ होतो आहे की नाही? तसा ऐहिक प्रत्यक्ष लाभ होत असेल तरच त्या व्रतवैकल्यात दवडला जाणारा काल नि धन काहीतरी सत्कार्यी लागले असे समजावें. नाहीतर ती व्रतवैकल्ये अशा रुपाने करू नयेत. व्रतांचा पारलौकिक लाभ पदरी पडायचा असेल तर तो पडूनसुद्धा त्यावाचून ऐहिक असा कोणचा तरी प्रत्यक्ष लाभही मनुष्यजातीच्या पदरात पडला पाहिजे. ह्या कसोटीस उतरतील तीच व्रतवैकल्यें तशा दुहेरी लाभास देणाऱ्या रुपात नि पद्धतीने आचरावीं म्हणजे जरी क्वचित्‌त्यांच्यापासून होणारा कल्पित वा संभवनीय पारलौकिक लाभ लटका पडला, तरीही त्यात दवडलेल्या समयाचा नि द्रव्याचा ऐहिक लाभ तरी निःशंकपणे पदरात पडणारा असल्याने ती केव्हाही अगदीच व्यर्थ जाण्याची आपत्ती येणार नाही. ह्या दुसऱ्या प्रकारच्या व्रतास ही कसोटी कशी लावावीं हे विशदिण्यासाठी आता या लेखांकात उदाहरणासाठी तशा काही व्रतांची छाननी करावयाचें योजले आहे.

२.१०.७ लक्षवातीचे वा लक्ष दुर्वाचें व्रत

देवाची सेवा म्हणून केलीं जाणारीं हीं व्रतें, मकरसंक्रमणासारख्या एका घटनेला नाक आहे नि ती घटना गाढवावर बसलेली आहे अशा निर्भेळ असत्यास फैलावणाऱ्या थापेबाजीची नसून सोज्वळ असतात; यास्तव ती तितकी आक्षेपार्ह नसतात. पण त्यात विवेक इतकाच करावयाचा की देवास प्रसन्नविण्यासाठी केलेल्या या खटपटींचा प्रत्यक्ष व्यवहारातही काही उपयोग आज होत आहे का? पूर्वी मोठमोठ्या देवळांचे गाभारे अंधकारमय असत. घरातही समया, लामणदिवे, पणत्या यांचाच प्रचार असे. त्या कामी केलेल्या वाती एक आवश्यकताच असे. देवळात त्या उपयोगी पडत; घरातही लागत. पण हजारो वर्षांपूर्वीचें हातवातीच्याच उजेडात चाचपडण्याचें युग आता बदलले आहे. जुन्या प्रख्यात देवालयांच्या गाभाऱ्यातही आता विजेच्या वा ग्यासच्या झगझगीत बत्त्यांनी व बटनांनी सजावट होत आहे. घरीदारी तर खेड्यांतूनही कंदीलचिमण्या नि नगरातून विजेचे वा ग्यासचे दिवे खोल्याखोल्यातून लखलखाटत आहेत. मग आता ज्या खोलीत, सभामंडपात वा गाभाऱ्यात ग्यासच्या वा विजेच्या प्रकाशाचा झगझगाट झालेला आहे, तिथेच एक लामणदिवा वा पणती केवळ पणजोबांच्या वेळेस ती लावीत म्हणून लावून ठेवणें हास्यास्पद नाही काय? मोटारीला बैल लावणें किंवा मशीनगनचा गोळा धनुष्याच्या तांतीने फेकणें हे जितके विसंगत, वेडेपणाचें, तितकेच विजेच्या झुंबरांनी दिवसासारख्या लख्ख प्रकाशलेल्या गाभाऱ्यात समईचा वा लामणदिव्याचा मिणमिण नंदादीप उगीच धुरकटत ठेवणें हेही! तेव्हा ज्या देवळी वा ज्या घरी हातवातीच्या मिणिमिणि दिव्यांचा

मुळीच उपयोग होत नाही, त्या ठिकाणी लाख वातीचें हे व्रत म्हणजे वेळेचा, कापसाचा नि तेलाचा निव्वळ अपव्यय आहे. पणजीचें युग पणतीचेच असे. तेव्हा ती काडवाती करी ते शोभे. पण आता या लख्ख विजेच्या युगात लाखवातीच्या व्रतास देवही हसत असेल! तेव्हा ते व्रत आता त्या जुन्या मोडीच्या लामणदिव्यांच्या अडगळीतच टाकून देणें बरें.

पण तरीही त्या व्रतातील जो देवाच्या सेवेचा श्रद्धावंत मनाला उदार करणारा हेतू, तो मात्र सुटता कामा नये. त्याच हेतूने पण ज्यायोगे प्रत्यक्ष व्यवहारात आज मनुष्यजातीचें अल्पस्वल्प हितही साधता येईल अशा रूपाने ते व्रत आचरावें. एक कोणचा तरी तसा प्रकार सुचवावयाचा तर असे सुचविता येईल की, त्या वेळेत टकळीवर सूत काढावयास शिकून ते फक्कड सूत अमुक प्रमाणात देवाच्या नावे दान द्यावें एखाद्या प्रामाणिक निर्धन विणकऱ्यास! किंवा मागावर ते स्वतः विणावें नि ती खादी हीनदीन पण स्वतः शक्य ती मेहनत करणाऱ्या सच्छील कुटुंबास द्यावी. अशा लोकहिताने, नरांच्या सेवेने - जर लाखवाती नि तेल निष्कारण भुरुभुरू जाळण्याने तो संतोषत असेल तर - नारायण अधिकच संतोषेल यात शंका नाही!

२.१०.८ तीच गोष्ट लाख दुर्वांची!

तासन्तास परड्यातून नि खिंडारातून त्या गवताची एकेक काडी खुडीत वेळ गमवावयाचा आणि तो भारा गणपतीच्या डोक्यावर द्यायचा! पत्र्या नि दुर्वा वाहताना त्या भाऱ्याखाली बहुधा त्या गणपतिगौरींच्या टीचभर मूर्ती कापसाच्या ढिगात सरकी दबून गुदमरून जावी तशा नुसत्या गुदमरून जातात! एखाद्या अशा व्रतस्थ महिलेच्या भक्ताने जर स्वतःच्या महिलेला लाख कडब्यांच्या पेंढ्या वाहण्याचा प्रेमसंकल्प केला नि तिला मध्ये बसवून त्या पेंढ्या तिच्या औतीभौती, वरखाली, तिच्या कानात, नाकात, डोळ्यात, तोंडात त्या काड्या घुसतात की नाही तेदेखील न पाहता म्हण 'अर्पयामि' की रच पेंढी आशा वाहिल्या तर त्या भक्ताची तशी भक्ती जीव गुदमरून गेलेली ती स्त्री किती वेळ सोशील? मग सगुण भक्तीच्या दृष्टीने बोलायचें तर त्या गौरगणपतीच्या मूर्तीस आपल्या गवतपाल्यांच्या भाऱ्यात गुदमरुन टाकताना त्यांची काय काय दुर्दशा होत असेल हे नको का बघायला? श्वास घेण्यापुरती त्या मूर्तीच्या नाकापुढची जागा तरी रिकामी ठेवावी! पुन्हा हा लाख दुर्वाच्या गवताचा कां वाहायचा? गणपती गवत का खातो? गवताच्या भाऱ्यास वाहावयाचेंच, तर तो गायीस तरी वाहावा; तो भारा खाऊन झाल्यास पशू प्रसन्न होईल. या जगात पिता येईल असे दूध देईल. पण मोदक खाणाऱ्या गणपतीस लाखो दुर्वांच्या गवताचें भारे वाहावयाचें आणि गवत खाणाऱ्या नि ओखटवाणीच हौशीने खाणाऱ्या 'गोमातेस' माणसासारखे सुग्रास पंचपक्वान्नांचें पान वाढून तो गोग्रास वाहायचा! हीं का व्रते की विटंबना? भाकड पोथ्यांच्या नादाने असला पात्रापात्रतेचा लवलेश विचार न करणारा हा वेडगळपणा अक्षरशः आज खरोखरीच आचरला जात आहे की नाही बरें? पोथीच हवी तर ती भगवद्गीता नाही का? श्रद्धादेखील तिला उपनिषदासमान पूज्य मानते; तीत 'देशे काले च पात्रे' जे जे दान ते तेच सात्त्विक नि 'अदेशकाले यद्दापात्रेभ्यश्च दीयते! दीयते बहुलायासं तत् तामसमुदाहृतम्' असे सांगितले आहे. त्या प्रकारें व्रतात्मक दानात नि दानात्मक व्रतात आम्ही आता 'देशा' प्रमाणे नि 'काला'प्रमाणे पात्रापात्रविवेक केलाच पाहिजे.

तेव्हा हिरव्या गवतासंबंधी वा वनस्पतिविषयक व्रत करायचें तर शेतकरणीसारखा चक्क पातळाचा काचा मारून विळा घेऊन हिरव्यागार रानात जावें नि लाख दुर्वा खुडीत खिंडारात जो तास घालवावयाचा त्यापेक्षा त्याच वेळात कचाकच गवताच्या पंधरावीस हिरव्यागार पेंढ्या कापून देवाप्रीत्यर्थ गाईस घालाव्या किंवा सुवासिक सुंदर फुलांरानफुलांच्या परड्या भरभरुन आणून त्यांचे गजरे मोलकरी मुलींना भेट द्यावे, किंवा आपल्या वा कोण्या आप्ताच्या अंगणात स्वतः पाणी भरून फुलवाडी लावावी आणि मालती, सोनचाफा, जाईजुई, गुलाबांची सुंदर फुले प्रत्यही देवास वाहावीं; सारीच्या सारी उगीच देवावर ढीग रचून नव्हे, तर देवघरात शोभतील तितकी तिथे नि बाकी हार करून फुलपात्रातून घरात दाराशी नि घरात कुशलपणे विरचावीं. आपल्या घरच्या नि ज्यांना ती मिळत नाहीत अशा दीन कुमारिकांच्या केसांतून आपण स्वतः पाणी भरून वाढविलेल्या लतावेलींची ती ताजी टवटवीत फुले गुंफावी, की ज्यायोगे जिथेजिथे त्या वावरतील तिथेतिथे त्या त्या दिवशी नि रात्री सुरेखपणाचें नि सुवासाचें वातावरण दरवळत राहावें! अशा आरोग्यप्रद नि आनंददायी सौंदर्याची पूजा हेही एक व्रतच आहे. वाल्मीकीसारख्या वानप्रस्थाने देखील सीतेसारख्या संयमशील ललनेस सुद्धा असेच एक व्रत सांगून लडिवाळ आश्वासन दिले नाही का, की ‘पयोघटैराश्रमबलावृक्षान्संवर्धयन्ति स्वबलानुरूपैः! असंशयं प्राक्तनयोपपत्तेः स्तनंधयप्रीतिमवाप्स्यसि त्वम्!’

२.१०.९ वडपिंपळांना लाख प्रदक्षिणा

अशा वर्गातल्या व्रतासही वरचीच कसोटी लावावी. वनस्पतीशी जीवैक्याची भावना अनुभवावयाची वा संवर्धावयाची तर त्यांच्या भोवतीभोवती फिरण्याचा मार्ग टाकाऊ आहे. हे विशाल विस्ताराचे वृक्ष आपल्या उष्ण प्रदेशातील लोकांस त्यांच्या छायाशीलतेने अत्यंत वत्सल वाटावे नि त्याविषयी कृतज्ञता व्यक्तविण्याची प्रवृत्ती व्हावी हे आपल्या लोकांच्या दयाशील संस्कृतीस साजेसेंच आहे. पण त्यासाठी त्या झाडांचा देवच करून टाकणें आपल्या संस्कृतीच्या पदरी बुद्धिहीनतेचा दोष बांधण्यासारखें आहे! या विशाल नि उपयुक्त वृक्षांची मनुष्याला उपयुक्त होईल अशी लागवड वाढवणें, जोपासना करणें, इतर उपयुक्त वनस्पतीना त्यांच्या त्यांच्या प्रकृतीप्रमाणे खतपाणी देणें हीच ते मतैक्य प्रदर्शविण्याची उचित रीत, हींच झाडें चांगलीं का? तर मनुष्याला उपयुक्त म्हणून. मग भरवस्तीची शोभा बिघडविणारा वडपिंपळ किंवा ज्यांच्या फांद्या नि विस्तार पडावयास झालीं आहेत असा भरवाटेवरचा वडपिंपळ तोडून टाकणें हेच जेव्हा मनुष्याच्या हितास अवश्य, तेव्हा तेही केले पाहिजे. वडपिंपळ तोडायचाच नाही, ह्या हट्टापायी तो एकदम वाऱ्यासारशी कोसळून त्याखाली माणसें मरतात अशा घटना या देशात ज्या घडतात त्या आपली सुसंस्कृत दयाशीलता दाखवीत नसून रानटी क्रूरपणा मात्र दाखवितात.

वडपिंपळासारख्या झाडाखाली तापलेल्या वाटसरूस जशी छाया मिळते तशाच त्यांच्या प्रचंड फांद्या कोसळून प्रसंगी त्यांचा प्राणही जातो. ती निर्बुद्ध झाडें काही जाणूनबुजून आपले रक्षण करीत नाहीत; त्यांना प्रदक्षिणा घातली काय नि लाथा मारल्या काय, फांद्या पक्क्या आहेत तों छाया देणें, पोखरल्या की उन्मळून पडत खाली प्रदक्षिणा घालणारी बालबालिका जे सापडेल त्याचा चुराडा करणें, ह्या त्यांच्या भावनाशून्य यांत्रिक क्रिया! एक वेळ गाढवाच्या अंगावर हात फिरविला वा त्याला चुचकारले तर ते संतोषून अंगास खेटून लागते; काम अधिक

हौसेने करते; त्याची खोडी केली तर लाथा झाडते, पण त्या गाढवाइतकीदेखील मनुष्याच्या प्रेमलोभाची वा हिताहिताची सुसंवादी जाणीव ज्या वडपिंपळास नाही, त्यांना लाख प्रदक्षिणा घालण्यात काय अर्थ आहे! झाडांना जाणीव आहे पण तशी सूक्ष्मार्थी दगडांनाही आहे; निवडुंगालाही आहे; पण म्हणून तो निवडुंग उसासारखा सोलनू का खायचा?

ह्या पात्रापात्रतेच्या विचाराप्रमाणे उपयुक्ततेच्या दृष्टीनेही अशीं व्रते अधिकच टाकाऊ ठरतात. जुनी भाबडी दृष्टी त्या वडपिंपळांना देवता समजून फेऱ्या घालते तेही एक वेळ परवडेल; पण अशा जुन्या वेडेपणास नव्या वैज्ञानिक वा व्यावहारिक दृष्टीनेही समर्थिणारें जे एक पढतमूर्खांचे पथक असते, त्यांचें ते समर्थन तर त्या भाबडेपणास अधिकच धिक्कारार्ह करून सोडते. कसे ते पाहा - वडपिंपळाला लक्ष प्रदक्षिणा स्त्रियांनी घालाव्या या आमच्या दूरदर्शी दयाळू ऋषींनी सांगितलेल्या व्रताचें हे पढतमूर्ख असे समर्थन करतात की, घरात बसूनबसून बायकांस क्षयादिक विकार जडू नयेत, म्हणून ह्या व्रताच्या मिषें हा व्यायाम घालून दिला आहे ही त्याची उपयुक्तता! ह्याविषयी इतकेच म्हणावयाचें की क्षयादी विकार जडेतो बायकांस घराच्या खुराड्यात कोंडून ठेवणाऱ्या क्रूरतेस साजेल अशीच ही त्यांना अंगणातल्या वडाभोवती पाळीव कोंबड्यांसारखी गरगर फिरू देणारी दया आहे! बहुधा गावातल्या गाडीतळाच्या गदळ जागी वा अंगणात वा गल्लीकुचीच्या टोकाशी असलेल्या कोंदट वातावरणातच हे वडपिंपळही असतात. त्यांच्याभोवती सारख्या गरगर शेकडो फेऱ्या घालण्याच्या व्यायामाने क्षयरोग हटण्यापेक्षा होण्याचाच अधिक संभव; क्षयरोगी स्त्री लाख गिरक्या घेताघेता चक्कर येऊन तिथल्या तिथे मुक्त झाली नाही म्हणजे भाग्य! क्षयरोगापासून बचावणारा व्यायामच स्त्रियांस द्यावयाचा होता तर त्या दूरदृष्टि सर्वज्ञ ऋषींची दूरदर्शी नव्हती की काय? प्रत्यही संध्याकाळी स्त्रियांनी त्या गावाबाहेरच्या मोकळ्या वातावरणात सलीलपणे हिंडून यावें असे व्रत असते तर ते 'व्यायामा'र्थ म्हणता येतं. खरी गोष्ट अशी आहे की, पूर्वी साऱ्या जगभर झाडाझुडुपांना देवता मानून पुजण्याची जी चाल प्रचलित असे, त्याच चालीचें आपल्या हिंदुधर्मात उरलेलें हे एक अज्ञान आहे. त्याचा व्यावहारिक लाभ दमडीचाही नाही.

एकदा असा अभिप्राय आम्ही व्यक्तवीत असता एक जुन्याचे प्रामाणिक अभिमानी म्हणाले, 'त्यापासून काहीतरी व्यावहारिक लोकोपयोगी लाभही होईल असे वळण या वडपिंपळाच्या लक्षप्रदक्षिणांच्या व्रतास लावा - ते अगदीच धिक्कारता काय!' तेव्हा आम्ही म्हटले, 'त्या व्रतापासून ऐहिक लाभही करून घेण्याची दुसरी तोड तर काही सुचत नाही. हां, एक तोड आहे. त्या वडापाशी एक चिमुकला तेलाचा घाणा बसवावा; त्याची साखळी त्या व्रतस्थ महिलेल्या कंबरपट्टयास अडकवावी; घाण्यात तीळ टाकून मग तिने प्रदक्षिणा घालण्यास आरंभावें म्हणजे ज्या हजारबाराशे तिच्या प्रदक्षिणा प्रत्यही व्हावयाच्या त्या संपताच शेरदीड शेर तेल तरी त्या घाण्यात गळेल, ते देवाच्या नावे कोणा मेहनती पण दरिद्री कुटुंबास दान द्यावें; म्हणजे एका महिन्याचा फोडणीचा खर्च तरी निघेल! तसे करवत नसेल तर ही अशीं पारलौकिक दृष्ट्या अगदी भाकड नि व्यावहारिक दृष्ट्या अगदी कुचकामी व्रते करण्यात समय नि श्रम दवडू नयेत.'

महिलांनो, फेऱ्या घालण्याचेंच व्रत करावयाचें, तर स्वदेशी वस्तूंच्या प्रचारार्थ प्रत्यही पन्नास घरांतील कुटुंबांत जाऊन प्रचार करण्याचें व्रत घ्या. तुम्ही पांचपांचजणी, देवाचें कार्य

म्हणून मानअपमान न पाहता जर पन्नास घरी प्रत्यही आळीपाळीने भेट द्याल नि त्या कुटुंबात स्वदेशी साखर, बांगड्या, स्टोव्ह, काचकाम, धारकाम(कटलरी), कापडप्रभृती वस्तू वापरण्यासाठी स्त्रियांचीं मनें वळविण्यास झटाल; ज्यांनी तसे निश्चयिले त्यांचा तो निश्चय टिकून आहे की नाही याची सतत वर्षभर पाहणी करीत राहाल; वेळी स्वतः ते ते विकाऊ स्वदेशी सामान नेऊन दुकानात असते त्याहून स्वस्त द्याल तर आम्ही अशा चळवळीच्या अनुभवाची हमी देतो की, तुमचें गाव स्वदेशीचें तसे कट्टर गिऱ्हाईक होईल की जसें शंभर व्याख्यानांनी वा वृत्तपत्रीय अग्रलेखांनी होऊ शकत नाही! व्याख्यानालेखांनी महिन्या दीड महिन्याची हुल्लड हाते. पण स्वदेशीची साथ नि संतत ज्योत तेवत ठेवली जाते अशा संतत नि घरोघरी केलेल्या प्रचारामुळे, पाहणीमुळे. बरें ह्या स्वदेशीच्या जाणिवेची ज्योत घरोघर अशी तेवत ठेवल्याने जी मानसिक राष्ट्रीय शिकवण लोकांस मिळेल; जी आर्थिक उन्नति होऊन स्वदेशी कामकऱ्यांच्या तोंडात दोन घास पडतील; परदेशात जाणारा इतका पै पैसा स्वदेशात राहील, त्या स्वदेशसेवेने, त्या नरनारींच्या सेवेने तो नारायण वडपिंपळाभोवती लाख वेळा बैलासारखे गरगर फिरल्याने वा लाखवातीचा कापूस उगीच जाळून टाकल्याने वा लाख दुर्वांचा नि बेलांचा भारा वाहिल्याने तो नारायण संतोषत नाही असे कधीतरी घडेल काय? आणि त्या वडपिंपळाच्या प्रदक्षिणांनी मिळणारें जे काय तुमचें काम्य फल असेल, तेही तो देव या व्रतानेही दिल्यावाचून राहील काय? मिशनरी बाया जशा ख्रिस्ती धर्माचा उपदेश करीत तुमच्या वस्तीत फिरतात, तशा तुम्ही शुद्धीचा उपदेश करीत बाट्या ख्रिश्चन वस्तीत हिंडा; ते व्रत धरा! अमुकच प्रकारची लोकसेवा करा, हा आग्रह नाही. तुम्हांस व्यक्तिशः जी झेपेल ती लोकसेवा करा; पण या लोकी लोकोपकारक कोणते तरी प्रत्यक्ष फल देणारें पुण्यकृत्य ज्यांत साधते अशींच व्रते धरा म्हणजे राष्ट्रसेवा घडेल नि पारलौकिक दृष्ट्या ती लोकसेवा केव्हाही पुण्यप्रदच असल्याने व्रताने जो कोणचा सकाम वा निष्काम पारलौकिक लाभ तुम्हांस हवा तोही जर वडपिंपळाच्या सेवेने मिळत असेल तर त्या लोकसेवेच्या प्रत्यक्ष परोपकारी व्रतानेही मिळेलच मिळेल. कारण काही झाले तरी नारायणाची व्यक्ती वडपिंपळ, दगडधोंडा, शेणमाती यांच्या जड मूर्तींहून नराच्या सचेतन मूर्तीतच अधिक उत्कटत्वाने आलेली आहे, हे नाकारण्याची छाती भाकडातील भाकड पोथीसही होणारी नाही! नराच्या सेवेइतकी कोणतीही पूजा, कोणतेही व्रत नारायणास संतोषवीत नाही. 'सारंसारं समुदधृत्य' जे शास्त्रेंही सांगतात ते हेच, की 'परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम्!' विरक्त भक्तीच्या भर रंगातही तुकोबा जाणून आहेत की,

जे का रंजले गांजले त्यांसी म्हणे जो आपुले!

तोचि साधु ओळखावा, देव तेथेचि जाणावा!

व्रताची पोथी म्हटली की ती प्रथम वाचावी!

अथश्रीपासून नव्हे तर इतिश्रीपासून!

ज्योतिर्गोलविषयक व्रतांना सृष्टीनियमांच्या अज्ञानामुळे ती प्रचलित झालेलीं म्हणून अज्ञानजन्य म्हणता येतील; वर दिग्दर्शिलेल्या लाख दुर्वा व्रतादिक वर्गास भाबडें म्हणता येईल; पण त्यापेक्षा निराळा जो शेकडो व्रतांचा आणखी एक वर्ग आहे त्यास तर भोंदू हेच नाव लावणें भाग पडते. त्यांचा मुख्य उद्देश दक्षिणा नि दानें उपटण्याचे शक्य तितके प्रसंग शोधून काढण्यावाचून दुसरा काहीही असेलसें त्या त्या पोथ्यांवरून दिसत नाही. त्या त्यांच्या

भाकड उपपत्त्या, ती पोकळ फळें, ती बाष्कळ विधिविधानें - आणि शेवटी ती ठराविक 'दक्षिणाः पान्तु' - ते सर्व वाचताच धडधडीत थोतांड वाटल्यावाचून राहात नाही. उदाहरणार्थ एकदोन भाकडकथा पाहा.

कोकिळा व्रत - सुसंस्कृत अनुष्टुपात लांबलचक रचलेल्या ह्या पोथीचा सारांश असा, की एकदा दक्षयज्ञविध्वंसनार्थ शंकरपार्वतीचें भांडण झाले; शंकराच्या शापाने पार्वती कोकिळा झाली; उ:शाप होऊन पुन्हा पार्वतीची पार्वती होऊन नांदू लागली. यासाठी सर्व स्त्रियांनी युगानुयुगें कोकिळेचें व्रत करावें म्हणजे ठराविक दिवशी कोकिळा पुजावी. पण ती कशी? तर उत्तम पक्ष म्हणजे यथाशक्ती एक सोन्याची कोकिळा करावी; डोळे मोत्यांचे, पाय रुप्याचे आणि रुप्याच्या वृक्षावर तिला बसवावी, स्नान, उपास करून तिची पूजाअर्चा झाल्यांवर शेवटी ती सोन्यामोत्याची कोकिळा त्या रुप्याच्या वृक्षासुद्धा दान द्यावी भटास! आजही स्त्रिया हे व्रत असे आचरतात.

आता ही भक्ति की भामटेगिरी? शंकर-पार्वती लाखो वर्षांपूर्वी म्हणे भांडले! पण त्यानंतर ते भांडण मिटून ते पुन्हा चांगले नांदू लागले, हसले, नाचले. सोंगट्या खेळले, त्यांना मुलेलेकरें झालीं. ह्या साऱ्या बातम्या भूलोकांवर कधीच येऊन पोचल्या आहेत आणि ज्याअर्थी ह्या बिनतारेच्या युगातही त्या शंकरपार्वतीचें वेडेवाकडें झाल्याची बातमी आलेली नाही, त्या अर्थी ते अजूनही संसार थाटूनच आहेत हे उघड आहे. मग आता कोणा एक्या नवराबायकोच्या क्षणिक भांडणात पार्वती कोकिळा झाली म्हणून कर कोकिळा की पूज हा खाक्या युगानुयुगे हवा कशाला? पार्वती कोकिळाच राहिली असती तर तीच कोकिळा तेवढी भेटताच तिला कोणीही नमस्कार केला असता; पण ती पुन्हा पार्वती झाली म्हणता. पार्वती एक कोकिळा झाली म्हणून साऱ्या कोकिळा पार्वत्या होतात की काय? देव एकदा डुक्कर (वराह) झाले म्हणून आजही धर डुक्कर की कर पूजा असे करायचें की काय? बरें, एवढ्यावरही कोकिळाच पुजायची, तर उत्तम मार्ग म्हणजे कोकिळेच्या एका खऱ्या जिवंत पिलास धरून हिरव्यागार वृक्षावर स्थापून त्याची पूजा करावी; ते पाळावें हवें तर! पण मग भटास काय लाभ राहिला त्या उठाठेवीत! म्हणून पार्वती जिवंत कोकिळा झाली असता पुजायची कोकिळा हवी निर्जीव सोन्याचीच! नि पार्वतीच्या कोकिळेचे डोळे चांगले सजीव पाणीदार असता पुजायच्या कोकिळेचे डोळे हवेत पांढरे झालेले मोत्यांचे! बरें, सोन्यामोत्यारुप्यांची का कोकिळा होईना; पूजल्यावर ती यजमानानेच भक्तिभावाने स्वत:च्या देव्हाऱ्यात ठेवावी हे साहजिकच! पण नाही! ती लगेच देऊन टाकली पाहिजे भटाला! तरच ते व्रत सफळ; नाहीतर इत्थंभूत निष्फळ! अर्थात् त्या व्रताचें सारें मर्म पोथीच्या शेवटच्या पानात त्या दक्षिणाः पान्तूतच सापडणारें आहे!

संकटी सोमवार - सोमवारी सबंध दिवस शक्य तर पाणीही न पिता उपास करावा. संध्याकाळी रोटाचे तूपगूळ घालून तीन लाडू करावेत; एक गाईला, एक देवाब्राह्मणास नि एक आपण खावा. असे कडक उपास सोळा सोमवारी करावे! नि शेवटी शक्यतो सोळा जोडपीं भटांची बोलावून त्यांस रोटतूपगुळांचे लाडू यथेच्छ जेवावे; गायीस पान वाढून द्यावें नि मग ते उपासव्रत सोडून आपण जेवावें! त्या बिचाऱ्या स्त्रीने सोळा सोमवार कडकडीत उपास करावे; त्याचें प्रत्यक्ष फळ मात्र मिळावें सोळा भटांच्या जोडप्यांस चमचमीत जेवण्याचें, आणि गायीस! माणसाने उपाशी राहावें नि गायीस- पशूस लाडू चारावे! अशा बाष्कळपणाने पोथी म्हणते तसा

देव प्रसादत असो वा नसो; पण प्रत्यक्ष नि:शंकपणे जर कोणी प्रसादत असेल तर तीं सोळा भटांची जोडपींच होत! 'दक्षिणाः पांतु' वाचून ह्या व्रताचें भारुड रचण्याचा दुसरा काय उद्देश असणार!

यास्तव या व्रतांच्या पोथ्यांविषयी एक सर्वसाधारण नियमच असा सांगावासा वाटतो की, व्रतांची पोथी घेतली की ती अथश्रीपासून प्रथम वाचूच नये. कारण, तेवांची मोठमोठीं नांवें, अद्भुत कहाण्या, स्वर्गाच्या पुष्पितवाक्गप्पा यांच्या ढिगांत पोथी रचणारांचा कावा अगदी छपून बसलेला असतो. पण तो श्वटच्या पानात मात्र न हुडकता सहज सापडतो. तेव्हा पोथी घेताच तिचें शेवटून पारायण करू लागावें; इतिश्री प्रथम वाचावीः जर का त्या शेवटच्या पानात दक्षिणाः पांतूवरच मुख्य भर दिसला, तर भंभरी नव्वद असें हें व्रत कोण्या भक्ताने रचलें नसून भोंदूनेच रचले असलें पाहिजे असे बेखटक समजावें नि ते टाकून द्यावें.

आणि स्वीकारावें कोणकोणचें व्रत? तर ज्या व्रतामुळे आज विज्ञानाने साफ खोट्या पाडलेल्या कोणत्याही भोतिक वा भावनिक असत्याचा प्रसार करण्याचें पाप घडत नाही, ज्या व्रतात देवाप्रीत्यर्थ करावयाच्या दानाने वा स्वत:स भोगाव्या लागणाऱ्या उपास, प्रदक्षिणा देहदंडप्रभृती कष्टांच्या योगाने प्रत्यक्ष व्यवहारात आपल्या हिंदूधर्माच्या नि राष्ट्राच्या सद्य:स्थितीत काहीतरी अैहिक हितही साधता येईल, मनुष्याची आज इथे रोखठोक अशी काही हितावह सेवा केल्याचा परोपकार घडेल तें तेंच व्रत आचरावें. म्हणजे त्यायोगें ऐहिक फळ तरी प्रत्यक्षपणे इथल्या इथे हाती पडेल.

२.१०.१० व्रतें करावींत तर अशीं!

उदारहणार्थ, महिलावर्गापुरतेंच बोलावयाचें तर येत्या चातुर्मास्यात महिलांनो, तुम्ही यथाशक्ती, यथापरिस्थिती ह्या आपल्या अत्यंत अडचणीत सापडलेल्या प्राणप्रिय हिंदू राष्ट्राच्या सेवेप्रीत्यर्थ खाली दिग्दर्शिलेल्या किंवा त्या हेतूने त्यासारख्या व्रतांपैकी एकेक जण एकेक व्रत जर धराल तर केवढी राष्ट्रसेवा करू शकाल बरे? 'आपल्या परसात स्वतः आपल्या मेहनतीने कोथिंबीर, वांगी, मिरच्याप्रभृती शाकभाज्या लावीन नि देवा, तुझ्या नावे पुण्याच्या अनाथ विद्यार्थिगृहासारख्या एका प्रामाणिक संस्थेस चार महिने प्रत्यही ताजी भाजी पुरवीन.' असें व्रत लाख वाती, फूलबेल वाहण्याच्या व्रताहून कितीतरी देवप्रिय नि राष्ट्रहीतकर होईल बरें ? किंवा असे व्रत घ्या की, 'या चातुर्मास्यात आपल्या हाताने विणलेले वा शिवलेले पंचवीस सदऱ्यापोलक्यांचे जोड जीं हीनदीन पूर्वास्पृश्यांची मुलेंमुली शाळेत जातात त्यांतील योग्य मुलांत वाटीन.' 'चतुर्थीचे एकवीस मोदक वा सोमवारचीं सोळा जोडपीं सावकारी वा विम्याची अडत वा व्यापर करणाऱ्या पोटभरू ठराविक भटांसाठी राखून ठेवण्यापेक्षा तितकें सामान वा पैसे दक्षिणा म्हणून आज हिंदूसंघटनांचे कार्य खऱ्या रामदासी बाण्याने करणाऱ्या मसूरकर महाराजांच्या आश्रमास दान करीन.' येत्या चातुर्मास्यात एक स्वदेशी साखरेचाच प्रश्न हाती घेतला तरी जर प्रत्येक जिल्हाच्या नगरात दहावीस स्त्रियांनी प्रत्यही 'मी दहा कुटुंबांस भेट देऊन स्वदेशी साखरेचा प्रचार करीन' असें व्रत घेतलें नि चालविलें तर त्या चार महिन्यांत त्या गावी चार हजार रूपये तरी परदेशी साखरेत जायचे वाचतील! करून पाहा होतं कीं नाहीं असे तें. आमची हमी अनुभवाची आहे. किंवा उभ्या वर्षात 'शंभर रूपयांची स्वदेशी बांगडी

घरोघर फिरून खपवीन' किंवा 'तुळशीच्या लग्नासीठी ताशेवाजंत्री लावण्याचा मूर्खपणा सोडून तशा व्रतांचा खर्च राखून अनाथ पण सत्पात्र अशा दोन शुद्धीकृत हिंदूंच्या योगक्षेमाचा व्यय मी सोशीन वा त्या कार्यार्थ प्रत्यक्ष कार्यकत्या अशा हिंदूसभेस नि आर्यसमाजास दान देईन!' रत्नागिरी हिंदूसभेसारख्या ज्या संस्था शुद्धिकार्य सारखें करताहेत त्यांना मुल्लामिशनच्या हातून सोडविलेल्या अर्भक वा अनाथ मुलांमुलींचे संगोपन करताना नाकी नऊ येतात. जर शंभर रूपये मिळताच शंभर विधर्मीयांस हिंदू करून दाखविणारी उमरावतीची हिंदूसभा द्रव्यसाहाय्यास्तव अडकून पडत आहे, तशा प्रत्यक्ष कार्यी तसा एक रूपया दान दिलात तर एक वंश हिंदुराष्ट्राच्या गोटात आणल्याचे श्रेय संपादाल! हिंदू धर्माचा क्षय थांबविणारा निदान रक्ताचा एक बिंदू त्यात भर टाकून वा गळताना वाचवून जे पुण्य लाभेल तें पांचशे अर्घ्य सूर्याला देऊन लाभणार नाही! पाणी ओतायचें तर तें व्रताचे पाणी तान्हलेल्याच्या तोंडात ओता ताम्हनात व नदीत नव्हे! तो मुंबईचा श्रद्धानंद अनाथ महिलाश्रम पाहा! त्याने मिशनमुल्लांच्या तावडीतून हजारो हिंदू स्त्रिया वाचविल्या; पण त्याला अजून अर्भकालाय काढावयास दमडीही गाठी नसल्यामुळे त्या स्त्रियांच्या अर्भकांचे काय करावें हें सुचत नाही. सोन्याच्या कोकिळा इ. सावकारीचा धंदा करणाऱ्या भटांना देण्यापेक्षा कोण्या श्रीमान् महिलेने जर त्या श्रद्धानंद महिलाश्रमास स्त्रियांसाठी बारा लुगडी चातुर्मास्यानिमित्त दान दिलीं व स्वतःच्या कुटुंबातील मृत व्यक्तींच्या स्मरणार्थ एक हजार वा एक लाख जें यथाशक्ति तें दान, अर्भकालय बांधून देण्यासाठी दिलें तर तें अंत्येष्टीप्रीत्यर्थ गाय, भांडी, वस्त्रे, दानें, गावच्या धंदेवाईक भटास देण्यापेक्षा त्या दीन दयाळू देवास शतपटीने अधिक प्रिय होणार नाही काय? किंवा विमानविद्या शिकणाऱ्या एका सुयोग्य पण निर्धन विद्यार्थ्याचा खर्च सोसण्याचे व्रत घ्या!

महिलांनो, जर हे हिंदुराष्ट्र जगेल, तगेल, जिंकील तर हिंदुधर्मही जगेल! जर हे हिंदुराष्ट्रच मेलें, हिंदुस्थानचें अहिंदुस्थान झालें, तर ही हिंदूसंस्कृती, हा हिंदुधर्मही मेलाच पाहिजे! अशा स्थितीत तुम्हां हिंदूमहिलांस खरे धार्मिक व्रत आचरावयाचें असेल तर आजच्या परिस्थितीत ह्या हिंदुराष्ट्राची प्रत्यक्ष फल देणारी अशी काहीतरी सेवा प्रत्यही करा! तुमच्या द्रव्याचें दान, तुमच्या श्रमाचें दान, तुमच्या अन्नाचें दान, प्रसंगी तुमच्या मनाचें नि अवश्य तर तुमच्या प्राणांचेही दान ह्या प्राणप्रिय हिंदुराष्ट्रालाच द्या! तोच आजचा ऐहीक धर्म; तोच आजचा पारलौकिक धर्म! व्रतविधीत जो विवेक आज करावयाचा तोही हाच!

***